

kara. He composed his commentary on Sindūraprakara in Sam. 1505. Sumativijaya is the youngest of the five commentators mentioned above. He was a pupil of Vinayameru and a ms. of his commentary on Raghuvainśa at the Bhandarkar Institute (No. 46 of 1873-74) is dated Sam. 1609. Pandit Acharya has added at the end indexes of the stanzas in the poem, of the names of authors and works quoted in the commentary of Mallinātha. I have no doubt that the edition will be found both useful and attractive and the readers will feel indebted to the Pandit for the same.

Shastri Hall, Bombay 7. }
6th October, 1948. }

H. D. Velankar.

अत्रोपयुक्तसांकेतिकचिहानां परिचयः

ॐ

पा. = पाणिनिः

घा. = घाटिकम्

आ. } = आचाराध्यायः
आचार. } (याज्ञवल्कीयः)

शिशु० = शिशुबोधिनीकारः
(चारित्रवर्धनः)

बाल. = बालकाण्डम्
(वाल्मीकीयं)

अ. हृ. = अष्टाङ्गहृदयम्
(वाग्भटीयं)

नृ. जा. = नृहजातकम्

उ. सू. = उणादिसूत्रम्

ग. सू. = गणसूत्रम्

प्राय० = प्रायश्चित्तप्रकरणम्
(याज्ञवल्क्यस्मृतौ)

सुमति० = सुमतिविजयः

दिनकर० = दिनकरमिश्रः

भर्तृ. = भर्तृहरिः

(शतकत्रयम्)

याज्ञ. = याज्ञवल्क्यस्मृतिः

घन. = वनपर्व (महाभारतम्)

अनु. = अनुरासनपर्व
(महाभारतम्)

मनु. = मनुस्मृतिः

अयोध्या. = अयोध्याकाण्डम्

तैत्ति० = तैत्तिरीयोपनिषत्

श्वेता. = श्वेताश्वतरोपनिषत्

माघ. माघकाव्यम्

का. सू. = काव्यालंकारसूत्राणि
(वामनः)

का. प्र. = काव्यप्रकाशः
(मम्मटः)

का. द. = काव्यादर्शः
(दण्डी)

द. रू. = दशरूपकम्
(धनंजयः)

महाकविकालिदासविरचितं

रघुवंशम्

महिनाथरुतसंजीविनीटीकया, चल्लभ-हेमाद्रि-दिनकर-
मिश्र-चारिभ्रवर्धन-सुमतिविजयादिटीकाविशिष्टांशैः,
रघुवंशसार-पाठान्तर-विविधपरिशिष्टादिभिः,
प्रो. हरि दामोदर वेलणकर एम्. ए.
इत्येतेषां विद्वत्ताप्रचुरया भूमिकया च
समुल्लसितम्

एकादशं संस्करणम्
श्रीमदिन्दिराकान्तचरणान्तेवासिना
नारायण राम आचार्य 'काव्यतीर्थ' इत्यनेन
टीकाविशिष्टांश टिप्पण्यादिभिरपवृद्धं
संशोधितम्

शकाब्दाः १८७० : सनाब्दाः १९४८

निर्णयसागर-मुद्रणालयम्, मुंबई २

यम् ४॥ रूप्यकाः

PREFACE

Kālidāsa's Raghuvamśa needs no introduction. This is an humble effort to present an authentic text of the same with the Sañjivinī Commentary of Mallinātha and extracts from five others.

Mallinātha's commentary is not fully exhaustive and therefore I have supplemented it by short extracts from five other commentaries. In my opinion, it is a valuable addition and as such the present edition has become very useful even to an ordinary reader.

I earnestly thank Prof. H. D. Velankar, M. A., for his valuable Introduction. He has really obliged me and the readers by his labour of love, despite of his delicate health and heavy previous engagements. I equally thank Prof. D. D. Kosambi, M. A. for getting me a number of valuable Mss. and lovingly encouraging me throughout. My thanks are also due to Bhandarkar Oriental Institute, Poona, for the Mss. and Sjt. D. N. Marshall, M. A., Dip. Lib., the ever-obliging Librarian of the Bombay University, for lending me all sorts of books for reference.

BOMBAY
15th October 1948 }
}

N. R. Acharya

Published by Satyabhamabai Pandurang

and

Printed by Ramachandra Yesu Shedge

For the Nirnaya Sagar Press, 26 28, Kolbhat Street,
Bombay. 2.

INTRODUCTION

The primary object of a Sanskrit Kāvya is the highest unadulterated delight which the poet as well as the hearer of a Kāvya may enjoy through the rise of sentiments. Moral advice is no doubt generally conveyed through a Kāvya, but in such a manner that the hearer is hardly conscious of it. The words and their meanings, both actual and suggested, employed by the poet are therefore expected to have the power to rouse, sustain and develop one or more of the moods of the human mind, which become transformed into pleasurable sentiments, when properly assisted by the efforts of a poet. The poet's words must have the capacity to stir the imagination of the hearer so as to raise him from his present surroundings and place him in the midst of quite a different set of circumstances, which are either totally unreal or belong to the past, but which are nevertheless conjured up into a temporary reality by the words of the poet. In the world of imagination, even things which are ordinarily unpleasant assume a pleasant form, this is why we like to imagine the saddest and most dreadful things so long as they do not touch us or affect us physically. The poet knows this tendency of the human mind and tries to establish his influence on it by affording full scope to its power of imagination and feelings of all kinds including those of sadness.

2. The essential difference between the narration of a story and a poem is that while the former has an eye upon every minute detail of it, the latter values it only

from the point of view of its ability to rouse the imagination and feelings of a man in a pleasurable manner. To the poet, those events or parts of a story, which do not shake the imagination are unimportant, while those others which tickle or rouse it are all-important even though they do not form an essential part of the story itself. A skilful poet therefore must distinguish between the poetical and the dry portions of his narrative, and dwell at full length on the former, while the latter are summarily dismissed in a few words. It is for this reason that we get disproportionately long descriptions of the lovely phenomena of nature or of unusually 'attractive actions of human beings in the Kāvya. In the Raghuvamśa itself, we may note how the whole life of king Dilīpa from his birth to his arrival at Vasiṣṭha's Āśrama is described with a few touches here and there in the 1st canto, while practically the whole of the 2nd canto, is devoted to a single incident in his long stay at the Āśrama, namely, the test of the king by the divine cow Nandinī. The situation is described with such elaborateness and appropriate word-picture that a reader's mind loves to linger for long at it and seems to forget everything else about the king. A similar treatment is accorded to most of the important kings of the Rāghava dynasty by Kālidāsa. Thus Raghu's encounter with Indra and his extravagant gift to Varatantu's pupil Kautsa, Aja's marriage with Indumati and his lasting grief for her at her untimely death, Daśaratha's hunting expedition, Rāma's journey to Mithilā, his killing of the demoness Tāṭakā and duel with Paraśurāma, his past reminiscences while returning in his Puspaka Vimāna from Lankā and lastly his abandonment of Sītā are all described by the poet at greater length than other incidents in the lives of these kings.

3 But in addition to the capacity for a proper selection of events or portions of the story the poet must also possess sweetness of expression, naturalness in the mode of conveying its meaning and a diction which compels the attention of the hearer. The cumulative effect of all these features of a Kāvya is that even when an ordinary event is described by a true poet, it becomes absorbingly interesting owing to the peculiar way in which he handles his theme. It rouses the imagination and feelings of the hearer, transforming the whole atmosphere around him into a world of enchantment as if by a magic wand.

4 In the case of a Khandakāvya like the Meghadūta however, the technique of the poet is somewhat different. Here we have practically no story nor plot. The poet chooses a single incident from the life of an individual and deals with it with the help of pure imagination. But the mode of appeal is the same. Only, here there are no minor events as in the Mahākāvya where the events forming the plot are divided into poetical and dry ones, the former being chosen for a lavish description and embellishment and the latter set aside for a simple but charming narration.

5 Both the Mahākāvya and the Khandakāvya belong to the class of the Sravya Kāvya. They make their appeal to the hearer's heart through his ears alone which are assisted by a fruitful imagination. A hearer of a Sravyakāvya must possess both a normal heart with passions and feelings as well as a powerful imagination which can carry him into the world of poetry on its high soaring wings. The situations described by the poet must be raised in vivid pictures by the hearer's imagination, or else, the transformation of the real into the imaginary and

the transference from the present to the past would not be complete. In the case of a Dṛśyakāvya, otherwise known as a Nāṭaka, on the other hand, the imagination of the spectator is not taxed to a very great extent. The dress the facial expressions, and gesticulations of the actor as also, the stage with its detailed scenery representing as faithfully as possible the place, the time and the circumstances of the action described, both very powerfully help the spectator's imagination in the transference and transformation mentioned above. His eye and the ear are enabled to see and hear an exact replica of what is required to be imagined. But if the poet thus gains the help of the actor, his own freedom is largely curtailed in a drama. For, in dividing his story into important and minor events, he has to take into account the actor's requirements and limitations. Thus in a Dṛśyakāvya or Nāṭaka important events in the story are taken up for delineation in the main Acts, while minor events which connect or supplement them are relegated to the interludes. The important events in a Nāṭaka, however, are those which can be *acted effectively*, and not those that can be poetically *described* as in a Sṛavyakāvya.

6. In both these varieties of a Kāvya, the appeal is made as a rule, to the heart and imagination, of the hearer or the spectator, but rarely to his intellect. So that the words and expressions employed in them must be usual and easily comprehensible though witty and charming in other ways. The intellect must not be taxed beyond its ordinary capacity and the pleasure that is derived from the words and expressions, whether in a metrical form or in the form of a dialogue, must be mainly from the playful exercise of fancy and the consequent upsurge of feelings and sentiments in the hearer's or spectator's heart. This is

exactly what we find in the Śravya (both Mahā and Khandā) and the Drśya Kāvya of our greatest poet Kālidāsa. The technical definitions of these varieties given in the later works on the Sāhityaśāstra are primarily based on the works of Kālidāsa. These later works try to mechanize the mould which Kālidāsa first produced and through which he won the hearts of kings and paupers alike. But Kālidāsa's popularity owed its origin to the poetical genius with which this mould was infused and not to the mould itself. The later poets who closely imitate this mould but have not the gift of Nature, cannot stand even a distant comparison with Kālidāsa as will be seen below, in respect of the effective charm of a poetic composition.

7. Both the Mahākāvya of Kālidāsa, namely, Raghuvamśa and Kumārasambhava display a simplicity of style and diction which are however, devoid of the vulgar or the commonplace, and have received just a thin coat of the bright polish of erudition and culture. The Meghadūta is a highly imaginative lyric based on an imaginary situation from the life of an ardent lover. Fancy after fancy is heaped one upon another here, lustily taking the hearer from scene to scene and place to place. The hearer's mind is agreeably benumbed by the poem and loves to linger on the transparent words wedded to charming ideas and images. Among his three dramas on the other hand, only one namely the Śākuntalā stands supreme among its compeers in the field of Sanskrit literature and may easily rank among the first five selected from the literatures of the world. In the field of Sanskrit dramas, there is no other poet who so thoroughly understands the needs, the strong and weak points of his collaborator, the Actor. It does not contain any undue parade of the knowledge of the Śāstras, nor any desire to display a command of the Sanskrit

or the spectator's needs and is a little showy, though his self-consciousness is mostly well deserved. He is an idealist and an emotional one at that. As a poet of inanimate nature and human mind with all its intricate working however, Bhavabhūti stands unsurpassed even by Kālidāsa. But there is a great difference in the manner in which the two poets handle their themes. Kālidāsa only gently moves the heart of his hearer, while Bhavabhūti, violently shakes it to its very foundations by the repeated strokes of his powerful pen. He is more careful than Kālidāsa in the selection of appropriate words and sounds as well as metres. He is a perfect artist in this respect as Kālidāsa is in the dramatic technique. Bhavabhūti besides, has a distinct mission to perform; so that the philosopher and the moralist in him is equally well, in evidence with the poet and the artist, in his poetry. His great message to humanity is 'loving self-effacement' in all walks of life. He makes out the thesis that the joy which we derive by making those around us happy is incomparably greater than the joy of complete satisfaction of our selfish desires. Bhavabhūti expends much of his skill in the delineation of his heroes, while his heroines are comparatively untouched. It is very likely that he believed that the lessons of loving self-effacement were needed more by the stronger than by the weaker sex. The loving self-effacement is indeed the hall-mark of all the important characters in Bhavabhūti's dramas. According to Bhavabhūti, selfless love is one of the greatest gifts of God to humanity. Its existence is patent to every one in mothers and sometimes even in friends and loyal servants. It is the secret of an allround happiness in the world, and Bhavabhūti is anxious that it should be cultivated in all human relations beginning with that of a married couple.

12. Raghuvamśa is sometimes supposed to have originally, contained more than 19 cantos on the strength of a tradition, which however, is not borne out by any evidence whatsoever at least for the present. No commentator is aware of more cantos than 19 and no manuscript contains them. The present edition of the Raghuvamśa, is very carefully prepared by Pandit N. R. Acharya, Kāvya-tīrtha, the Head Śāstrī at the Nirnaya Sagar Press. At one time the Sanskrit publications of this Press were highly valued for their correct and elegant printing. But unfortunately this reputation has considerably suffered during the last 25 years. It is however, encouraging to notice that under the able guidance of Pandit Acharya the Press may be reinstated in its former glorious position. In the present edition Pandit Acharya has not only secured correct printing of the text and the commentary of Mallinātha, but has also greatly added to the utility of the book by noting down different readings here and there (unfortunately in a haphazard manner) and by giving short extracts from the commentaries of Vallabhadeva, Bhaṭṭa Hemādri, Dinakara Miśra, Cāritravardhana and Sumati-vijaya, the last two being Jain authors. Vallabhadeva is the oldest among these and is quoted by Hemādri. Hemādri himself was a minister of King Mahādeva and King Rāmacandra of the Yadava dynasty of Devagiri and lived in the latter half of the 13th century A. D. Dinakara Miśra, son of Dharmāgada, wrote his brief but critical commentary in Śa. 1441 (A. D. 1385) and Cāritravardhana, pupil of Kalyāṇarāja of the Kharatara Gaccha, amplified this commentary of Dinakara so skilfully that at one time it was thought that Dinakara had merely abridged Cāritravardhana's commentary. But this is chronologically impossible since Cāritravardhana lived about 50 years later than Dina-

— रघुवंशसारः —

कृतप्रणामः पुरुषोत्तमं तं विश्वोद्भव-स्थापन-नाशहेतुम् ॥
 तस्यानुकम्पेक्षणचोदितात्मा यक्ष्ये समासेन यशो रघूणाम् ॥ १ ॥
 भनाद्वताःभीयसुखा महीमृतः प्रजासमाराधनसकचेतसः ॥
 त एव सासां पितरो न जन्मदाः, परार्थमेवा ननु सन्ततिर्मनोः ॥ २ ॥
 यभ्युव तेषां जनतारतात्मनां दिलीपसंशो मृपतिर्महामनाः ॥
 सुतं विनाऽसौ विमनाः पदं मुनेर्षपी चासिष्ठस्य सुदक्षिणान्वितः ॥ ३ ॥
 निपेवमाणः स मुनिप्रचोदनात्तदीयधेनुं सहधर्मिणोयुतः ॥
 मृगारिरूपेण परीक्षितस्तया ययौ पुरं पूरितकाम आत्मनः ॥ ४ ॥
 सुतं प्रसूताऽय सुदक्षिणा रघुं प्रसारितं येन यशो दिगन्तरम् ॥
 निरखिद्वितारण्डलदण्डमण्डनः समं समापरस पितुर्हृषाभिधम् ॥ ५ ॥
 भुजप्रभावप्रजितायनामितक्षितीन्द्रभूपोलसिदङ्घ्रिपङ्कजः ॥
 उदारधीर्विश्वजिति ऋताविमां ददौ द्विजेभ्यः स उदन्वदम्यराम् ॥ ६ ॥
 ऋतौ समाप्तेऽपि समागतोऽतिथिः स फौत्ससंज्ञः प्रवरो मनीषिणाम् ॥
 धनं यवर्षाथ धनाधिपः पुरे मृपेऽलकाप्रेरितवाहिनीपतौ ॥ ७ ॥
 धनार्जितप्रीततपस्विनो यरात्सुतं समासादितवानजाभिधम् ॥
 स तातसुप्त्यो गुणरूपत्रिकमैर्विनिर्मितः किं विधिनाऽपरो रघुः ॥ ८ ॥
 गतो विदुर्भानुपयन्तुमानसः प्रियंवदं प्राप्तगजत्वमध्वनि ॥
 निहत्य भोजेन पुरेऽभिपूजितः परं मुतापाङ्गशरैर्निपीडितः ॥ ९ ॥
 समर्पितं दाममिपेन संसदि झजाय तत्रैम तयाऽपरेऽङ्गनि ॥
 विपद्गतेनापि न सेन्यतेऽलिना विना रसाळं प्रसूतोऽपरस्तदः ॥ १० ॥
 अजोऽय निरत्वा समरागिरेऽखिलं त्रिवोदुकामं क्षितिपःलमण्डलम् ॥
 अगाद्दृष्टेन्दुमतीकरः सुरं पिमुनिर्देनाह्मुने धरामपि ॥ ११ ॥
 कदाचिदुद्यानविलोससत्तपोऽलयोः पपाताम्वरतः स्तने स्त्रियाः ॥
 मनोहरं दाम परं जघान तामहो विचित्रं खलु कालचेष्टितम् ! ॥ १२ ॥
 स सुन्दरीसोऽकृशानुकर्षितः शशाक सोढुं न धराधरं मृपः ॥
 बलीयसि भ्यस्य सुते तदाखिलं यताङ्गनासङ्गमना दिवं गतः ॥ १३ ॥

यत्नं गतेनाजमुतेन मोहतस्वपस्विनः कस्यपिदाहतः सुतः ॥
 न तेन दासः सुतशोकपापके क्षपत्यकामस्तु स निर्गतो मुदा ॥ १४ ॥
 नृपेण पुत्रीयसपेन तोषितस्वपत्यरूपेण हि तस्य वेदमनि ॥
 नुरैः स मान्यार्थित आगतः स्वयं जगरपतिः संहरणाय दुष्कृतम् ॥ १५ ॥
 स रक्षणार्थं कुशिकारमजकतोरगात् कुमारोऽप्यनुजेन संयुतः ॥
 अनुश्रया तस्य निहृत्य ताटकां सुराभिमुप्याननुभावितं घनुः ॥ १६ ॥
 गतस्ततोऽसौ मिथिलां सहर्षिणा समर्चितो गौतमजाययाऽध्वनि ॥
 प्रघण्टकोदण्डमनेन घूर्जदेष्टं विभिन्नं तु यदार्थनामितम् ॥ १७ ॥
 स धीर्यशुल्कां मिथिलापतेः सुतां ययौ गृहीत्वा स्वपुरं विवाहितः ॥
 गतिं निरुप्याध्वनि निजंरालये मदोद्धतक्षत्रियवंशघातिनः ॥ १८ ॥
 गुणालयं तं तनयं नृपासने प्रजापतिः स्थापयितुं प्रचक्रमे ॥
 निवारितो मप्यमभार्थया परं, कृतं न किं किं भुवि नृण्ययाऽनया ? ॥ १९ ॥
 स्वकामिनीराज्यनिबद्धचेतसा नृपेण रामो विपिने विवासितः ॥
 तमङ्गना यन्पुरियानुसङ्गता न विक्रिया चेतसि लक्षिता परम् ॥ २० ॥
 अथ प्रियापत्यवियोगवद्विना प्रवेशिते भूमिपतौ त्रिविष्टपम् ॥
 श्रियं तिरस्कृत्य यथा स्वमातरमगादरण्ये भरतोऽग्रजं प्रति ॥ २१ ॥
 दशक नैतुं न पुनः पुरीमिमं जटाधरं तातवचोऽनुगामिनम् ॥
 निवर्त्य सोऽप्युज्झितवापुपासनं स्वमातृमन्तुं नमु निश्चिकाय सः ॥ २२ ॥
 वसस्तु गोदापुलिने ततस्त्रिषु क्षपोह्य तौ दूरतरं विमोहितौ ॥
 जहार तां राजसुतां दशाननः, क इन्द्रियाणां दमने बलान्वितः ? ॥ २३ ॥
 सहायमासाद्य पतिं बनौकसां विधाय तेनैव सतीविशोधनम् ॥
 पयोधिमावध्य गतः ससैनिकं स राक्षसेन्द्रस्य सुरक्षितां पुरीम् ॥ २४ ॥
 मदोद्धतं तं रजनीचराधिपं निहृत्य विस्मापितविश्वविक्रमैः ॥
 सयान्धवं सङ्गरचत्वरे ततः श्रियं मुनोचाभिविशुद्धविग्रहाम् ॥ २५ ॥
 विमानमारुह्य सहाङ्गनानुजः प्रियां प्रदर्श्याध्वनि चाधिबन्धनम् ॥
 तथा स्थलानि स्वपुरीं ययौ सुखं प्रजाप्रियः क्षित्यधिपत्वमाप्तवान् ॥ २६ ॥
 अथ प्रजाः शासति लक्ष्मणाग्रजे निजाङ्गनानिन्दितमेकदा श्रुतम् ॥
 नृपेण चारात्पिशुनात्मजक्षिपतं यभूव भिन्नं हृदयं तदा क्षणात् ॥ २७ ॥

"No composition of Kālidāsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feeling,—in short, more entitle him to rank as the Shakspeare of India."

—*M. Williams*

महावने मोचितवान् यशोधनः स गर्भिणीं भर्तृपरायणां सतीम् ॥
 नूनं कुलीनैर्न कदापि गण्यते यशोधिकं सौख्यमहो किमङ्गना ? ॥ २८ ॥
 समागता साऽऽद्यकवेः पदं तदा दयालुना तेन सुतेव पालितां ॥
 मनोहरं सा सुपुत्रे सुतद्वयं स्वकाव्यमस्मिन्निहितं तपस्विना ॥ २९ ॥
 अमातिसन्त्वापिततापसेऽसुरे हते रिपुभेन रणे नृपालयथा ॥
 निहत्य शूद्रं क्षितिपेन तापसं द्विजस्य जीवापित आत्मजो मृतः ॥ ३० ॥
 वियक्षमाणेन महाश्वमेधं तपस्विनो भूमिमृतो निमज्जिताः ॥
 समाययुस्तेषु सशिष्य आगतः कवीन्द्रवाल्मीकिरसौ नृपालयम् ॥ ३१ ॥
 तपस्विना तेन ततः प्रचोदितावगायतां रामकथां नृपारमजौ ॥
 श्रुत्वा जनैरश्रुपरिप्लुतेक्षणैर्यिमावितं दादारथेः सुताविति ॥ ३२ ॥
 प्रतिश्रुते भूसुतयात्मशुद्धतां यमूव तत्र प्रकटा यमुन्धरा ॥
 निजाङ्गमारोप्य ततः स्वकन्यकां तिरोगमूव प्रतिपेथिताऽपि सा ॥ ३३ ॥
 पितामहप्रेपितकालचोदितस्त्रिविष्टपं गन्तुमना अमूषूपः ॥
 अगादुर्दाचीं समनुव्रताः प्रजाः पदं स्वभर्तुः सहधर्मिणी यथा ॥ ३४ ॥
 अयोध्यया प्रार्थित आगतः कुशः कुशावतीतो गतमूपतेः सुतः ॥
 ततोऽभिषिक्तो मुनिभिर्नृपासने स शोभयामास गतधियं पुरीम् ॥ ३५ ॥
 कुशे जले श्रीइति कामिनीयुते हृदेऽपतद्गुपतिवाहुमूपणम् ॥
 अमर्षितेऽस्मिन्मुजगाधिपः स्वयं ददौ तदस्मै स्वमहोदरामपि ॥ ३६ ॥
 यमूव तस्मिन्निदिवं गते कुशे प्रभुः प्रजानां नृपतेः सुतोऽतिथिः ॥
 नृपालभूपाप्रविघटितासनः दशस्रं हृत्स्त्रां स यमुन्धरामिमाम् ॥ ३७ ॥
 यमूषुरेवं बहवो रघोः कुले ऋतेऽग्निघर्षं जगतोऽस्य पालकाः ॥
 विलासिनाङ्गेन सलु प्रदर्शितं फलं दुराचाररतस्य मूपतेः ॥ ३८ ॥

* * *

“मुक्तोऽयमात्मसदृशान्प्रति मे प्रयत्नो

नास्त्येव तन्नगतिं सर्वमनोहरं यत् ।

चेच्चिन्मलन्ति विकसन्त्यपरे निनील-

स्तान्ये यदम्बुदयमात्रे जगत्प्रदापे ॥”

त कविः स्वाहंकारं परिहरति 'क सूर्य-' इत्यादि श्लोकद्वयेन—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं भोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

॥ क सूर्येति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) । 'प्रकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति साधु । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क? अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च ह? द्वौ 'क'शब्दौ महदन्तरं सूचयते । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापाहामिति भावः । तथा हि—दुस्तरं तरितुमशक्यम् । ईषदुःसुपु—' (पा. ३।३।१२६) इत्यादिना स्वल्पप्रत्ययः । सागरं भोहादज्ञानात् उडुपेन ह्यनेन । 'उडुपं तु ह्यव. कोल.' इत्यमरः । अथवा,—चर्मावनदेन पानपात्रेण । 'चर्मावनदमुडुपं ह्यवः काष्ठं करण्डवत्' इति सज्जनः । तितीर्षुर्दुस्तरितुमिच्छुः । अस्मि प्रवामि । तरतेः सन्नन्तादुप्रत्यय । अतपसाधनैरधिकारम्भो न शुकुर इति भावः । इदं च वंशोत्पत्त्येक्यने स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमिहिस्रा च प्रबन्धो हि महत्तर.' इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिय वामनः ॥ ३ ॥

मन्द इति ॥ किं च मन्दो मूढः । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्यु' इत्यमरः ।

तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यश वाच्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं

प्रांशुनोजतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्वाहुः फलग्रहणायो-

च्छिद्रतहस्तो वामनः हस्त इव । 'खर्वो हस्तश्च वामन.' इत्यमरः । उपहास्यता-

मुपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा. ३।१।१२४) इति व्यत्प्रत्ययः । गमिष्यामि

प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुयोग इत्यत आह—

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।

मणौ चञ्जसमुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वेति ॥ अथ वा पक्षान्तरे । पूर्वैः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीक्यादिभिः

कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तन्मिन् ।

पाठा०—१ 'लोभात्'. २ 'प्रेप्सुः'. ३ 'गम्ये'. ४ 'भोहात्'.

१ 'द्वौ शब्दौ प्रयुज्येते अत्यन्तार्थमेव सदा' इत्युक्ते ।

महावने मोचितवान् यशोधनः स गर्भिणीं भर्तृपरायणां सतीम् ॥
 नूनं कुलीनैर्न कदापि गण्यते यशोधिकं सौख्यमहो किमङ्गना ? ॥ २८ ॥
 समागता साऽऽद्यकवेः पदं तदा दयालुनां तेन सुतेव पालितां ॥
 मनोहरं सा सुपुत्रे सुतद्वयं स्वकाव्यमस्मिन्निति तपस्विना ॥ २९ ॥
 अथातिसन्तापिततापसेऽसुरे हते रिपुघ्नेन रणे नृपाज्ञया ॥
 निहत्य शूद्रं क्षितिपेन तापसं द्विजस्य जीवापित आत्मजो भृतः ॥ ३० ॥
 यियक्षमाणेन महाश्वमेधं तपस्विनो भूमिभृतो निमञ्चिताः ॥
 समाययुस्त्रेषु सशिव्य आगतः कथीन्द्रवाल्मीकिरसौ नृपालयम् ॥ ३१ ॥
 तपस्विना तेन ततः प्रचोदितावगायतां रामकथां नृपालमजौ ॥
 श्रुत्या जनैरश्रुपरिप्लुनेक्षणैर्विभावितं दानारथेः सुताविति ॥ ३२ ॥
 प्रतिश्रुते भूसुतयात्मशुद्धतां वभूव तत्र शकटा वसुन्धरा ॥
 निजाङ्गमारोप्य ततः स्वकन्यकां तिरोवभूव प्रतिषेधिताऽपि सर ॥ ३३ ॥
 पितामहप्रेषितकालचोदितस्त्रिविष्टपं गन्तुमना अभूत्तपः ॥
 अगादुर्दार्चीं समनुमताः प्रजाः पदं स्वभर्तुः सहधर्मिणी यथा ॥ ३४ ॥
 अयोध्यया प्रार्थित आगतः कुशः कुशावतीतो गतभूपतेः सुतः ॥
 ततोऽभिषिक्तो मुनिभिर्नृपासने स शोभयामास गतधियं पुरीम् ॥ ३५ ॥
 कुशे जले कीडति कामिनीयुते हृदेऽपतद्भूपतिबाहुभूषणम् ॥
 अमर्षितेऽस्मिन्भुजगाधिपः स्वयं ददौ तदस्मै स्वमहोदरामपि ॥ ३६ ॥
 यभूव तस्मिन्निदिवं गते कुशे प्रभुः प्रजानां नृपतेः सुतोऽतिथिः ॥
 नृपालभूपाप्रविष्टितासनः दत्तास कृत्वां स वसुन्धरामिमाम् ॥ ३७ ॥
 यभूपुरेयं यह्यो रथोः कुले ऋतेऽस्त्रियर्णं जगतोऽस्य पालकाः ॥
 विलासिनाऽनेन पलु प्रदादितं फलं दुराचाररतस्य भूपतेः ॥ ३८ ॥

* * *
 “युक्तोऽयमा मराटशान्प्रति मे प्रयत्नो
 नास्येव तन्मति सर्वमनोहरं यत् ।
 केचिन्मरन्ति विक्रान्त्यपरे निमील-
 न्तन्मे मदभ्युदयमात्रे जगत्प्रदीपे ॥”

कविः स्नाहकारं परिहरति 'कं सूर्यं' इत्यादि श्लोकद्वयेन—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविपया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

क सूर्येति ॥ प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः कारणम् । 'ऋदोरप्' (पा. ३।३।५७) ।

कर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति साधुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स
सूर्यप्रभवो वंशः कः? अल्पो विपयो ज्ञेयोऽर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च
ह? हो 'क'सन्दौ महदन्तरं सूचयते । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा
। तद्विषयप्रवन्धनिरूपणं तु दूरापाहामिति भावः । तथा हि—दुस्तरं तरितुमशक्यम् ।
इपदुःसुपु—' (पा. ३।३।१२६) इत्यादिना सत्प्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानात्
उडुपेन ज्ञेयम् । 'उडुपं तु ह्रस्वः कोलः' इत्यमरः । अथवा,—चर्मावनन्देन पानपात्रेण ।
'चर्मावनन्दमुडुपं ह्रस्वः काष्ठं करण्डवत्' इति सञ्जनः । तितीर्षुस्तरितुमिच्छुः । अस्मि
त्वामि । तरतेः सञ्जन्तादुप्रत्ययः । अपस्ताघनैरधिकारन्मो न सुतर इति भावः ।
इदं च वेशोत्कषेकथने स्वप्रवन्धमहत्त्वाद्यर्थमेव । तदुक्तम्—'प्रतिपाद्यमीहज्ञा च प्रवन्धो
हि महत्तरः' इति ॥ २ ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यनाम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिच वामनः ॥ ३ ॥

मन्द इति ॥ किं च मन्दो मूढः । गूढान्यापदुनिर्भास्या मन्दाः स्युः' इत्यमरः ।

तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं
प्रांशुनोद्यतपुरेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभादुद्वाहुरिचः फलप्रहणायो-
च्छ्रितहृन्मो धामनः हस्य इव । 'सर्वो हस्यश्च वामनः' इत्यमरः । उपहास्यता-
मुन्नासविषयताम् । 'ऋहलोर्ध्वत्' (पा. ३।१।१२४) इति व्युत्पत्त्यः । गमिष्यामि
प्राप्स्यामि ॥ ३ ॥

अथ मन्दधेत्तर्हि स्वज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—

अथ वा कृतयागद्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसुरिभिः ।

मणौ यज्ञसमुन्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

अथ वेति ॥ अथ वा पक्षान्तरे । पूर्वंः सुरिभिः कृमिभिर्वाल्मीक्यादिभिः

कृतयागद्वारे कृतं रामादनादिप्रवन्धरूपा या याक् सैव द्वारं स्वेषो यस्य तस्मिन् ।

पाठा०—१ 'लोभात्'. २ 'मिष्णुः'. ३ 'गम्ये'. ४ 'श्रीहारा'.

१ 'दो ह सन्दौ प्रमुन्देने कलन्मनो सदा' इत्युक्ते ।

अस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनेकलक्षणः संतानो वंशः । चञ्चेण
सूचीविशेषेण । 'वञ्चं त्वही कुलिशश्लयोः । मणिवेधे रजमेदे' इति केशवः ।
त्कीर्णं विदे मणौ रत्ने सूत्रस्थेव मे मम गतिः संचारोऽस्ति । वर्णनीये
मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनं प्रतिजानानः 'सोऽहम्' इत्यादिभिः
श्लोकैः कुलकेनाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

सोऽहमिति ॥ सोऽहम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' (११९) इत्युत्तरेण संबन्धः
विधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्ये
त्यर्थः । 'आह् मर्यादाभिविधोः' (पा. २।१।१३) इत्यव्ययीभावः, तस्य शुद्धानामित्यने-
सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादिसर्व-
संस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयम् आ फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम्
प्रारब्धान्तगाभिनमित्यर्थः । आसमुद्रं क्षितीरीशानाम् । सर्वभौमाणामित्यर्थः
आर्नाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राऽऽशोऽभि-
विध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादायत्वे जन्मादिषु शुद्धभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

यथाविधीति ॥ विधिमनतिक्रम्य यथाविधि । 'यथासाहस्ये' (पा. २।१।७)
इत्यव्ययीभावः । तथा 'हुत'शब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं 'यथाकामार्चित' इत्या-
दीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम् । यथाकाममभिलाषम-
नतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् ।
यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवता-
यजनातिथिसत्कारदण्डप्रवृत्तप्रजापालनसमयजागृह्यत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

१ अत्र भिन्नलिङ्गेनोपम्यं न दुष्टम्, 'रहं पुंनपुंसकयोः प्रायेण' (का. सू. ४।२।१३) इति नियमात् ।

२ 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' इति सत्यपि नियमे 'प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयः तच्छब्दो यच्छ-
ब्दोपादानं नापेक्षते' इति मम्मटोक्तेः 'सोऽहम्' इत्यत्र यच्छब्दोपादानमनपेक्षकम् ।

३ न अर्क-द्वारां रिपते यत्र स नाका, यथा चोक्तम्- 'नाको नवैदा नकुलश्च नको नास'
स्वतन्त्रतया नभाह । नपुंसकं च नमुचिर्नखं च नादेशमेवैवु वदन्ति धीराः' इति ।

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागायेति ॥ त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागः, तस्मै । 'त्यागो विहापितं दानम्' इत्यमरः । संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुष्क्रोपाराय । सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम्, न तु परामवाय । यशसे कीर्तये । 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः । विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंप्रदाय । प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम्, न तु कामोपभोगाय । अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थ-' (पा. ३।१।३६) इत्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मंधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः । 'दारेष्वपि गृहाः' इत्यमरः । 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति हलायुधः । 'मिश्र संगमे' इति धातोर्गितिः । एभिर्विशेषणैः परोपवारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैपिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शैशव इति ॥ शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् । 'प्रागमृच्छातिवयोवचनोद्गात्र-' (पा. ५।१।१२९) इत्यप्रत्ययः । 'शिशुत्वं शैशवं यान्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि, अभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् । युत्रदित्वादप्रत्ययः । 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । तस्मिन्वयसि विषयैपिणां भोगभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो वार्धकं वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोरादिभ्यश्च' (पा. ५।१।१३३) इति वुङ्प्रत्ययः । 'वार्धकं वृद्धसंपाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः । संपातायेंऽत्र 'वृद्धाश्च' इति षष्ठीयासा-गृहिसो युम् । तस्मिन् वार्धके वयसि मुनिनां वृत्तिरिव वृत्तिर्देषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्वाग्नौ योगेन परमामभ्यानेन । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । तनुं देहं स्यजन्तीति तनुत्यजः, 'ययो देहः श्लेषुणोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । तनुत्यजां देहत्यागिणाम् । 'अन्येभ्योऽपि हृत्सते' (पा. ३।२।१७८) इति विप् । एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ॥ ८ ॥

१ गृहनेष्वारिणामिति केचिद्, अत्र गृहनेष्वनु शतसंयमादने (१०।१।१५) श्लोकः ।

२ षष्ठीमिधिता वेश परमेश्वरं पुराणकम् । मीमासा तर्जनति च एता विद्यास्तुदंश इति चण्डेरंश विद्या इति वृद्धरूपतिः । अन्ये तु 'आर्वाक्षिणी प्रसी वाता दण्डनीविष्य शशपी' इति विद्याषुदमाद कामन्दकः ।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

रघूणामिति ॥ सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि स्वल्पवाणी-
प्रसारोऽपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । धाजन्मशुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्ण
मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं. चफलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादि-
त्वात्कर्मण्यण । 'क्रियाथोपपदस-' (पा. २।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी । प्रचोदितः
प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये । कुलकम् ॥ ९ ॥

संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते—

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्यक्तिहेतवः ।

हेन्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

तमिति ॥ तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्न्येय्यक्तेर्हेतवः कर्तारः
सन्तः श्रोतुमर्हन्ति । तथा हि-हेन्नो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि
लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोऽपि धाऽग्नौ संलक्ष्यते, नान्यत्र । तद्ददत्रापि सन्त
एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः, नान्य इति भावः ॥ १० ॥

वर्षं वस्तूपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुनाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

वैवस्वत इति ॥ मनस इषिणो मनीषिणो धीराः, विद्वांस इति यावत् ।
पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् । 'छन्दः पृथे
न वेदे च' इति विश्वः । प्रणव ओंकार इव । महीं क्षियन्तीशत इति महीक्षितः
क्षितीश्वराः । क्षिपातोरैश्वर्यार्थात्किप्, तुगागमश्च । तेषाम्, आद्य आदिभूतः । विवस्वतः
सूर्यस्यापलं पुमान् वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मंनुरासीत् ॥ ११ ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'प्रणोदितः'; 'प्रमोदितः'; 'प्रसारितः'. २ 'इच्छन्ति'. ३ 'हेतवे'.
४ 'महीभृताम्'. ५ 'राजेन्द्रः'.

१ तथा च मालविकाग्निमित्रे (२।१७)—'उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामा-
यते न तुष्माद्य यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥' इति समानार्थप्रतिपादकः श्लोकः ।

२ मनवश्चतुर्दश-स्वार्थमुव-स्वापोचिष-ओचमि-तापस-रैवत-चाक्षुष-वैवस्वत-सावर्णि-
दक्षसावर्णि-महासावर्णि-धर्मसावर्णि-रुद्रसावर्णि-रौप्यसावर्णि-दैवसावर्णिन्द्रसावर्ण्यश्च ।

तदन्वय इति ॥ शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिन् शुद्धिमतिः तदन्वये
तस्य मनोरन्वये बुद्धे । 'अन्ववायोऽन्वयो वशो गोत्र चाभिजन कुलम्' इति हला-
युध । अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः । 'द्विवचनविभज्योप-' (पा. ५।३।५७)
इत्यादिना तरप्रत्यय । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रेष्ठ ।
उपमित न्यायादिना समास । क्षीरनिघाविन्दुरिव प्रसूतो जात ॥ १२ ॥

'व्यूढ-' इत्यादिभिः श्लोकैर्दलीपं विशिनष्टि—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षम देहं क्षात्रो घर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

व्यूढेति ॥ व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । 'उर प्रमृतिभ्य क्' (पा ५।४।१५१) । 'व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं च' इति यादव ।
वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिनोत्तरपदलोपी
बहुव्रीहि । शालो वृक्ष इव प्रांशुवन्त शालप्रांशुः । 'प्राकारवृक्षयो शाल
शाल सर्जतरु स्मृतः ।' इति यादव । 'उच्चप्राञ्जतोदप्रोच्छ्रितास्तुहे' इत्यमर ।
महाभुजो महाबाहु । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्रास,
क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी घर्म इव स्थित, मूर्तिमान् पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्ध्वा क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तेति ॥ सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकबलेन । 'सारो
बले स्थिराशे च' इत्यमर । सर्वाणि भूतानि तेजसाऽभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी
तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण । 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि'
इति विश्व । मेरुरिव । उर्ध्वा क्रान्त्वाऽऽकम्प्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि
तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणा मात्राभिर्निर्मितो नृप । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि
तेजसा ॥' (मनु. ७।५) इति मनुवचनाद्राह सर्वतेजोभिभावि च हेयम् ॥ १४ ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ औरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेति ॥ आकारेण मूर्त्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य स । प्रज्ञया सदृशा-
गमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिभ्रम । आगमैः सदृश आरम्भ कर्म यस्य स तथोक्त ।
आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्त ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स धभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यञ्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमेति ॥ भीमैव कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशील-
दाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवैः ।
'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्चा-
भिगम्य आश्रयणीयश्च धभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

रेखामात्रमिति ॥ नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्यो
नेमीनां चक्रधारानां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः'
इति यादवः । 'चक्रं रथाङ्गं तस्थान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्' इत्यमरः । प्रजाः ।
आ मनोः, मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् ।
क्षुण्णादभ्यस्तात् प्रहताश्च वर्त्मन आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकम् । इतस्तत्
इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे
द्वयसच्-' (पा. ५।२।३७) इत्यादिना मात्रचप्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् ।
न व्यतीयुर्नातिक्रान्तबलः । कुशलसारथिप्रेरिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्व-
क्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

प्रजानामिति ॥ स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं पृथ्वर्यमेव ।
अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् । ताभ्यः
प्रजाभ्यो बलिं पश्यांशरूपं करमग्रहीत् । 'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथा हि-
रविः सहस्रं गुणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा । उत्सृष्टुं दातुम् ।
उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्बु । आदत्ते पृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे
विकाशौ विषरागयोः । शत्रारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः ॥ १८ ॥

पाठा०-१ 'अधिगम्यश्च'. २ 'आत्मनः'. ३ 'रसान्'.

१ नृपगुणाः 'तेजो बलं सत्त्ववृत्ता प्रभावः प्राप्तकालता । अधृष्यस्य गुणानेताश्रुपस्य मुनयो
विदुः ॥ कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृपञ्जता । ईत्यादयोऽभिगम्यस्य राशो गुणाः'
इत्यादिनोक्ताः ।

संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेनां परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्माँर्वा धनुषि चातता ॥ १९ ॥

सेनेति ॥ तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंलि संज्ञायां घः प्रायेण' (पा. ३।३।११८) इति घप्रत्ययः । 'छादेर्धेऽधुपसर्गस्य' (पा. ६।४।९६) इत्युपधाह्रस्वः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताऽव्याहता बुद्धिः । 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्यातताऽऽरोपिता । माँर्वा ज्या च । 'माँर्वा ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्वाह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्रान्तना इव ॥ २० ॥

तस्येति ॥ संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रुकुटीमुखरागादिराकारः । इङ्कितं चेष्टितं हृदयगतविक्रमो वा । 'इङ्कितं हृद्रतो भावो बहिराकार आहृतिः' इति सञ्जनः । गूढे आकारेङ्किते यस्य । स्वभावचापलाङ्गमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वाऽतृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारम्भ्यन्त इति प्रारम्भाः सामान्युपायप्रयोगाः । 'प्राक्' इत्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः प्राक्तनाः । 'सायंचिरं' (पा. ४।३।२३) इत्यादिना व्युत्प्रत्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव फलेन कार्येण अनुमेया अनुमातुं योग्या आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः (आचार. १३।३४४)—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तत्र विदुः कर्मणामा फलोदयात् ॥' इति ॥ २० ॥

संप्रति सामान्युपायान् विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्वाह—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृह्युराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

जुगोपेति ॥ अत्रस्तोऽभीतः सन् । 'त्रसौ भीरुमीरुकमीलुकाः' इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवाऽऽत्मानं शरीरं जुगोप रक्षि-

पाठा०-३ 'सेनापरिच्छदाः'. २ 'स्वयम्'. ३ 'शास्त्रे घ'. ४ 'व्यापृता'; 'व्याहृता'; 'व्याहता'. ५ 'सोऽर्थान्'.

३ यद्वा-गूढाकारे गुप्तरूपे ङ्किते यस्य तयोक्त इति वा ।

तवान् । अनातुरोऽरण एव धर्मं सुदृढं मेजे । अजितवानित्यर्थः । अगृधुरगर्ध-
नशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान् । 'गृधुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकसमौ
लोलपलोलभौ ।' इत्यमरः । 'असिगृधिष्टुपिक्षिपेः कु' (पा. ३।२।१४०) इति
कुप्रत्ययः । असक्त आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ऋगाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

ज्ञान इति ॥ ज्ञाने परावृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं बाह्यियमनम् । यथाह
कामन्दक — 'नान्योपतापि वचनं मौनं प्रतचरिष्णुता' इति । शक्तौ प्रतीकारसाम-
र्थेऽपि क्षमाऽपकारसहनम् । अत्र चाणन्यः— 'शक्ताना भूषणं क्षमा' इति ।
त्यागे वितरणे सत्यपि ऋगाघाया विकथनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः
(४।२३६)— 'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो
गुणैर्विरुद्धैर्मानादिभिः अनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्र-
सवाः सोदरा इवाभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं वृद्धत्वं—ज्ञानतो वयसा च; तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

अनाकृष्टस्येति ॥ विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया
अमी' इत्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः
पारमन्तं दृष्टवतः । दृशेः क्वनिप् । धर्मं रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसां जरया
विना । 'विज्ञप्सा जरा' इत्यमरः । 'पिद्भिदादिभ्योऽह्' (पा. ३।३।१०४) इत्यह-
प्रत्ययः । 'जरायां जरसन्यतरस्याम्' (पा. ७।२।१०१) इति जरसादेशः । वृद्धत्वं
वार्धकमासीत् । तस्य मूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्व-
मासीदित्यर्थः । नाथस्तु—चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेष-
णत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्युच्यते ॥ २३ ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणेणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

१ तथा च वार्धक्यविषये मनु. (२।१५६) 'न तेन वृद्धो भवति येनास्य पत्निय शिरः । यो
वै युवाप्यधीदानस्त देवाः सविरं विदुः' इति ।

प्रजानामिति ॥ प्रजायन्त इति प्रजा जनाः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (पा. ३।२।१९) इति उपप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात् कणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणान्द्रयहेतुभ्यल्लानात् । आपन्नवारणादिति यावत् । भ्रष्टादन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपिः समुच्चये । स राजा पिताऽभूत् । तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्मान्तरस्तरः केवलमुत्पादना एवाभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च-'स पिता यस्तु पोषकः' इति ॥ २४ ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्मं एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

स्थित्या इति ॥ दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । 'दण्डादिभ्यो यत्' (पा. ५।१।३६) इति यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥' (मनु. ८।१२८) इति शास्त्रवचनात् । तान् दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायं दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दारान्परिगृह्यतः । मनीषिणो विदुषः । दोषज्ञस्येति यावत् । 'विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः सन्मुषीः कोविदो युषः । धीरो मनीषी' इत्यमरः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्मं एवाऽऽस्तां जातां । अस्तौर्लप् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतानारादयन्ता राजा धर्मोत्तरोऽमूर्दित्वर्थः । आह च गौतमः (९।१०) — 'न पूर्वाह्नमर्ध्यादिनापराह्णान्कृत्वा न्कुर्यात् । यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात् ॥' इति ॥ २५ ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्भिर्निमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

दुदोहेति ॥ स राजा यज्ञाय महं कर्तुं गां भुवं दुदोह । कर्महणेन रिक्तं चकारेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः सस्याय सम्यं वर्धयितुं दिवं सर्गं दुदोह । पुलो-
कान्महीलोके वृष्टिमुपादयामासेत्यर्थः । 'क्रियासोपपदस्य-' (पा. ३।३।१४) इत्यादिना यद्गत्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपदौ विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुशुः । राजा यज्ञेन्द्रलोकमिन्द्रधोदकेन भूलोकं

पोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आ. श. १।१५) इति श्रुतेः ।
विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशामि
कालं निनाय यापयामास ॥ ३३ ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादचतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

संतानेति ॥ तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय
विधयेऽनुष्ठानाय । स्वभुजादचतारिताऽवरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्मारः
सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥ ३४ ॥

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दंपती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययाऽऽत्मनः पुनेच्छया । 'काम्यञ्च'
(पा. ३।१।९) इति 'पुन'शब्दात् काम्यप्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' (पा. ३।३।१०२)
इति पुनकाम्यघातोरकारप्रत्ययः । ततश्चाप्, तथा । तौ दंपती जायापती । राज-
दन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः । प्रयतौ पृती विधातारं ब्रह्माण-
मभ्यर्च्य । 'स खलु पुनार्थिभिरुपास्यते' इति मात्रिका । गुरोः कुलगुरोः ।
वसिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमाश्रितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविष ॥ ३६ ॥

स्निग्धेति ॥ स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं
रथम् । प्रावृषि मव प्रावृषेण्यं । 'प्रावृष एण्य' (पा. ४।३।१७) इत्येण्यप्रत्ययः ।
तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविष । आस्थितावारुढी । जग्मतु-
रिति पूर्वेण संबन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवावधुराप्सु स्यात्' इत्यमरः । इरावान्

पाठा०-३४-३५ श्लोकयोर्मध्ये श्लेषकोऽयं दृश्यते—

'गङ्गां भागीरथेनेव पूर्वेषां पावनक्षमाम् ।

ईप्सिता संततिं न्यस्ता तेन मध्रिपु कौशला ॥' (१ इच्छता. २ कोसला.)

१ 'एकस्यन्दनम्'. २ 'आश्रितौ'.

—1 पति-पत्नीवाचको 'दंपती'शब्दरतु नित्यदिवचन, वेदे त्वन्याधेवाची 'दपति'-शब्द
एववचनप्रदुक्तो लभ्यते, 'सर्वासां (विज्ञां) समान दपति मुजे' (क. १।२२७।८) 'तं त्वा
मुक्तिप्र दपते (अग्ने) स्तोमैर्वर्षन्ति अग्रय' (क. ५।२१।४) इत्यादी ।

समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽध्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽध्रमातङ्गैरावणाध्रमुवाभा.' इत्यमरः ।
 'अध्रमातङ्गत्वाच्चाध्रस्थत्वाद्ध्रस्त्वत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेपारोहणं विद्युत्साह-
 चर्यं च घटते । किंच विद्युत् ऐरावतसाहचर्यादेवैरावतीसंज्ञा । ऐरावतस्य कथैरावतीति
 क्षीरस्वामी । तस्मात्सुदृक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्तया कार्यसिद्धिबीजं
 संपत्नोरलन्तमीमनसं सूचयति ॥ ३६ ॥

मा भूदाध्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषानु सेनापरिवृताविच ॥ ३७ ॥

मा भूदिति ॥ पुनः कथंभूतौ संपत्नी ? आध्रमपीडा मा भून्माऽस्त्विति
 हेतोः । 'माच्छि लुङ्' (पा. ३।३।१७५) इत्याक्षीररथे लुङ् । 'न माञ्जयोगे' (पा. ६।४।७४)
 इत्यङागमनिषेधः । परिमेयपुर सरौ परिमितपरिचरं । अनुभावविशेषानु तेजो-
 विशेषात् सेनापरिवृताविच स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणुत्किरैर्वातैराधूतघनराजिभिः ॥ ३८ ॥

सेव्यमानाविति ॥ पुनः कथंभूतौ ? सुरयः शीतलत्वादिप्रियः स्पर्शां चेषां
 तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः सजतघनिस्यन्दगन्धवद्भिः । 'शालः सजतघः
 स्मृत' इति शाश्वतः । उत्तिरन्ति विक्षिपन्ती युत्किरः । 'इगुपथ-' (पा. ३।१।१३५)
 इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणुनामुत्किरास्तैराधूता मान्वादीपत्य-
 म्पिता घनराजयो कन्धैर्वातैः सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

पद्मसंवादिनीः पैका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

मनोभिरामा इति ॥ रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघप्वनिशङ्खयोद्धमितमुन्वे-
 रित्वर्यं । शिखण्डिभिर्मयूरेर्द्विधा भिन्नाः । दृढविरृतभेदेनाविपृतावस्थायां
 च्युताच्युतभेदेन वा पद्जो द्विविधः । तत्सादृशापैका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते ।
 अत एवाह—पद्मसंवादिनीरिति । पद्भ्यः स्थावेभ्यो जातः पद्जः । तदु-
 क्तम्—'नासाफण्टमुरगालजिह्वादन्तांध संस्पृशन् । पद्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मा-
 त्पद्म इति स्मृत ॥' य च तन्मूर्च्छजन्मा सरविशेषः । 'निषादपेगगंधारपद्म-
 मप्यमपैवता' । पद्मभेदस्वी गता तन्मूर्च्छयोपिपताः स्वराः ॥' इत्यमरः । पद्जेन

सेवादिनीः सहशीः । तदुक्तं मातङ्गेन—'षड्जं मयूरो वदति' इति । मनोभिरामा
मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कथयन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः । 'केका वाणी
मयूरस्य' इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्ती । इति श्लोकार्थः ॥ ३९ ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

परस्परेति ॥ विधम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु ।

स्यन्दनावद्धदृष्टिषु स्यन्दने रथ आवद्धाऽऽसज्जिता दृष्टिनेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्दृष्टिनेत्र-
लोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणशीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशाद्रथासज्जितादृष्टिविलयः ।

मृगयश्च मृगाश्च मृगाः । 'पुमान्त्रिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु
मिथुनेषु । 'ब्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । परस्पराङ्गणां सादृश्यं पश्यन्तौ ।

'द्वन्द्व'शब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु
सुदक्षिणेत्वेवं विवेकव्यम् ॥ ४० ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्हार्दैः कचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीति ॥ श्रेणीबन्धात् पङ्क्तिबन्धनादेतोः अस्तम्भामाधारस्तम्भरहि-
ताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रग्विरच्यते
तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः । कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगा-
भावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्हार्दैरव्यकमधुरत्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः
करणैः कचिदुन्नमिताननौ । 'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराहयः' इति
यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

पवनस्येति ॥ प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य
पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा
अलका देव्या वेष्टनमुष्णीयं च राशो यदोस्त्वौ तथोस्वौ । 'शिरसा वेष्टनशोभिना
मुतः' (८।१२) इति वक्ष्यति ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां धीधिविशोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीष्विति ॥ सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलगूर्गिसंघटनेन शीतलं
स्वनिःश्वासमनुभुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोस्तृष्टीषु-
सजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ प्राणेन गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्वामविष्टेषु यूपच्छिष्टेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिपः ॥ ४४ ॥

ग्रामेष्विति ॥ आत्मविष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशु-
पन्थाय दाहविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला
यज्वनां विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयज्ञोर्द्विषु'
(पा. ३।२।१०३) इति वृत्तिप्रत्ययः । आशिप आशीर्वादान् । अर्घ्यः पूजाविधिः,
तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्धाभ्यां च' (पा. ५।४।२५) इति यत्प्रत्ययः । 'पद तु
त्रिष्वर्ध्वमर्घार्थे पादं पादाय कारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्थानुपदन्वक् । अर्घ्यस्वीक-
रानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ पदस्य पथादनुपदम् । पथादर्थेऽव्य-
यीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमन्ययम्' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशास्त्रिणाम् ॥ ४५ ॥

हैयंगवीनमिति ॥ वृक्षानगोदोदोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् । वृः पूर्वबुधवम् ।
'तत्तु हैयंगवीनं यश्चोदोदोद्भवं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयंगवीनं संज्ञायाम्'
(पा. २।२।२३) इति निपातः । तत्त्वघोषृतम् । आदायोपस्थितान्घोषवृद्धान् ।
'घोष आनीरपही स्वात्' इत्यनरः । वन्यानां मार्गशास्त्रिणां नामधेयानि
पृच्छन्तौ । 'दुष्वाच्-' (पा. १०९०, ११००) इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकरवम् ।
शुद्धम् ॥ ४५ ॥

फाप्यभिर्या तयोरासीद्भ्रजतोः शुद्धवैपयोः ।

दिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

फापीति । भ्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवैपयोः स्वल्पेप्ययोः तयोः सुदक्षिणा-
दिलोपयोः । दिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे एति फाप्यनिर्क-
प्याऽभिर्या शोभाऽऽसीत् । 'अभिर्या नामशोभयोः' इत्यनरः । 'आतघोषर्णे'
(पा. ३।३।१०६) इत्यप्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरपत्रगे रेखां चित्रा-
शुक्लचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पृथ्व्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

तत्तदिति ॥ प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः । दर्शनीय इत्यर्थः ।
भूमिपतिः पृथ्व्यै तत्तदङ्कतं वस्तु दर्शयन्, लङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न
बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं
तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैतस्य शातृत्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तंवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्भहिपीसखः ॥ ४८ ॥

स इति ॥ दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्त-
वाहनो दूरोपगमनात्क्रान्तयुग्मः । महिष्याः सखा महिपीसखः । 'राजाहःसखि-
भ्यष्टच' (पा. ५।४।९१) इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति गावः । स
राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत्
प्राप । पुषादित्वादङ् ॥ ४८ ॥

तमाश्रमं विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युघातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरादिति ॥ वनान्तरादन्यस्माद्देनात् उपावृत्तैः प्रत्यागतैः । समि-
धश्च कुशांध फलानि चावृत्तुं क्षीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः, तैः । 'आदि
ताच्छील्ये' (पा. ३।२।११) इति ह्रस्वोत्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्नि-
भिर्वतानिकैः प्रत्युघाताः प्रत्युद्रताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् । 'प्रोप्यागच्छ-
तामाहितामीनाममयः प्रत्युघान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः
प्रत्याधावन्ति, एव ह या एवमेतममयः प्रत्याधावन्ति सद्यवत्येन्द्रास्निवाहरन्' इति ॥४९॥

आकीर्णं पृथ्वीपत्नीनामुदजद्धारोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

पाठा०—१ 'स्वन्धासक्तसमित्कुशैः'. २ 'अग्निप्रत्युद्रमास्पृष्टैः पूर्यमाणम्'.

१ वाच्यं 'प्रियदर्शनोऽपूर्वस्तु द्रष्टुं नुपशब्दप्रयुक्तो प्रदक्षेण गुह्योऽपि न बुबुधे' इति विरोधा-
भासोऽङ्कारः इति शिशुद्वितीयोऽङ् ।

यथाऽपि 'श्रान्ते सचिवसरा' (४।८७) 'अप्यास्यं प्रयत्नं
गोहा गृहिणीसहायः' (२।२४) इत्यादी ।

३ 'उक्तं' इति शिशुः ।

आकीर्णमिति ॥ नीवाराणां भाग एव भागधेयोंऽशः । 'रूपनाममार्गेभ्यो
धेयप्रत्ययो यक्त्वः' (वा. ३३३०) इति वक्तव्यसूत्रात्स्वाभिपेये धेयप्रत्ययः, तस्यो-
चितैः । अत एव, उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः । ऋषि-
पत्नीनामपत्यैरिव आकीर्णं व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तंक्षणोज्झितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्त इति ॥ सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः सेवत्रीभिः ।
आलवालेषु जलावापप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् । 'सादालवालमावालमा-
वापः' इत्यमरः । विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्वम्भाय । 'समी विश्वम्भ-
विधासौ' इत्यमरः । तंक्षणे सेकशब्दे उज्झिता वृक्षका हस्तवृक्षा यस्मिन् ।
हस्तार्थे कप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारास्तु निपादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपात्ययेति ॥ आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवा-
रास्तृणधान्यानि यामु तासु । 'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उटजानां पर्ण-
शालानामङ्गनभूमिषु चत्वरस्थानेषु । 'पर्णशालोटजोऽखिनाम्' इति । 'अज्ञानं चत्वर-
राजिरे' इति चामरः । निपादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थ-
वर्तितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धतैर्धूमैराह्रुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थितेति ॥ अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः । 'समि-
देऽमावाहुर्वीजुहोति' इति यचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धतैः ।
आहुतिगन्धो तेषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्
पुनानं पवित्रीदुर्वाणम् । उलङ्घम् ॥ ५३ ॥

अथ यन्तारमादिदय धुर्यान्विश्रामयेति सः ।

तामैवारोहत्पत्नीं रथादेवततार च ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अर्थाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं शारयिम् । शुरं यदन्तीति
धुर्यां दुग्धाः । 'धुरो यदुधौ' (वा. ४।४।७७) इति चप्रत्ययः । 'धूर्वदे धुर्यपारेयधु-

स्त्रीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्चान् विश्रामय विनीतप्रमान्कुर्वित्या-
दिइयाज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोद्दयदवतारितवान्स्वयं चावततार ।
'विश्रामय' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजूप्-', इति मित्वे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ।
दीर्घपाठे 'मितां ह्रस्वः' (पा. ६।४।९२) इति सूत्रे वा 'चितविरागे' इत्यतो, 'वा'
इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणत्वाद्भ्रस्वाभाव इति वृत्तिगारः ॥ ५४ ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

तस्मा इति ॥ सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' (पा. ४।४।१०५)
इति वप्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः । मुनयः सभार्याय
गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे ।
अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा. ३।२।१३३)
इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रुः । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्या-
र्चाहणाः समाः' इत्यमरः ॥ ५५ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

विधेरिति ॥ स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । 'सायंचिरम्-' (पा. ४।३।२३)
इत्यादिना व्युत्प्रत्ययः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्य । अन्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं
पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्म भवम् । 'अन्वास्यैनाम्'
इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वसिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या । 'अयामायी स्वाहा
च हुतभुविप्रया' इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श । 'समित्पुण्य-
पुशान्यम्युद्गन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च पुर्वागो नाभिवायो द्विजो भवेत् ॥' इत्य-
नुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वाहितं चात्र पतिव्रताधर्म-
न तु कर्माद्वत्वेन । 'विधेरन्ते' इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोर्जगृहतुः पादान्ताजा राशी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

तयोरिति ॥ मागधी मगधराजपुत्री राशी मुदक्षिणा राजा च तयो-
रुन्धतीवसिष्ठयोः पादाञ्जगृहतुः । 'पादः पदद्विधरणोऽक्षियाम्' इत्यमरः । पाद-

पाठा०-१ 'अन्वासितम्'. २ 'पादी'.

टिप्प०-१ 'अत्राप्येतेष्वेव पतिव्रतं देवस्ति त्वं पावनत्वं चोक्तम्' इति सिधु० ।

ग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ सा च स च तौ मुदक्षिणादिलीपौ
वर्मभूतौ प्रीत्या ह्येण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभाषयांचक्रु-
त्तिलयः ॥ ५७ ॥

तंमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याथममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥

तमिति ॥ मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्ज्यः' (पा. ५।४।२६)
इति व्यप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परि-
श्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाथमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्य-
मित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विरमकत्वमित्युक्तम् ।
यद्यपि 'राज्य'शब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजवर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्तज्ञ-
वचनः, 'उपपन्नं ननु शिवं सप्तखण्डेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः
(९।२९४)—'स्वाम्यनाल्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सत्तानि सम-
स्तानि लोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमना-
मयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' (२।१२७) इति मनुवचने
सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् ।
अत एवोक्तम्—'राज्याथममुनिम्' इति ॥ ५८ ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अथर्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां चरः ॥ ५९ ॥

अथेति ॥ अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां
वक्तॄणां चरः श्रेष्ठः । 'यतश्च निर्धारणम्' (पा. २।३।४१) इति षष्ठी । अर्थपती राज-
थर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रेऽथर्यामर्थादनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्या-
यादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति यप्रत्ययः । वाचमाददे वक्तुमुपमान्तवानित्यर्थः ।
'अथर्वनिधेः' इत्यनेन पुरोहितकृत्वाभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वमुनेरस्तीति सूच्यते ।
यथाह कामन्दकः—'अथ्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं
पुर्यामित्यं शान्तिकर्षोऽधिकम् ॥' इति ॥ ५९ ॥

पाठा०-१ 'आतिथेयस्तमातिथ्यं विनीताध्वः'; 'आतिथेयस्तमानिथ्यविनीताङ्गः'
२ 'अदः'. ३ 'पुरःसरः'.

I राजपितृव हि सान्त्वयतया कालिदासेनोपवर्णितं शाकुन्तले (२।१४)—'अध्याकान्वा
वमतिरमुनाप्याश्रमे सर्वनोग्ये रक्षायोगाद्वयमग्नि तपः प्रसृष्टं मन्त्रिनोति । अस्यापि पां
एशति वज्रिनधारणद्वन्द्वगीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः' इति ।

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

उपपन्नमिति ॥ हे गुरो ! सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमाल्यादिषु । 'स्वाम्यमाल्यसुहृ-
त्क्षोषराष्ट्रदुर्गयलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव ।
नन्ववधारणे । 'प्रश्रावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य
मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां
चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' (पा. ४।३।७४) इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-'
(पा. ४।३।१५) इत्यादिना ङीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारषिताऽसि ।
अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं
मानुषं व्यसनं ततः ॥ आयुक्केभ्यश्चैरेभ्यः परेभ्यो राजवल्गभात् । पृथिवीपति-
त्वेमाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥' इति ॥ ६० ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यमिदः शराः ॥ ६१ ॥

तवेति ॥ दूरात् परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान् मन्त्रकृत ।
'युक्तर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्वाः' (पा. ३।२।८९) इति क्विप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां
सङ्घः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तुभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत्कस्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्ट-
लक्ष्यमिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्ट-
पेषकैरिति निराक्रियन्त इव इत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्र-
सामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति संस्थानामवग्रहविशोपिणाम् ॥ ६२ ॥

हविरिति ॥ हे होतः ! त्वया विधिवदग्निष्व्यावर्जितं प्रक्षितं हविराग्न्या-
दिकं कर्तुं अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः । 'अये ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (पा. ३।३।५९) इत्य-
ण्प्रत्ययः । 'शृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावप्रदौ सर्मा' इत्यमरः । तेन विशोपिणां
विशुष्यतां संस्थानां वृष्टिर्भवति । शृष्टिरूपेण संस्थान्युपजीवयतीति भावः । अत्र

पाठा०-१ 'प्रतिहन्ता'. २ 'संशमितारिभिः'; 'संयमितारिभिः'. ३ 'वृष्ट्यै'.

मनुः (३।७६)—‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपविष्टते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्गृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥’ इति ॥ ६२ ॥

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

पुरुषेति ॥ आयुर्जावितमालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । ‘शतायुर्वै पुरुषः’ इति श्रुतेः । ‘अचतुर-’ (पा. ५।४।७७) आदिसूत्रेणाचप्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुपजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः, ‘आतङ्को भयमाशङ्का’ इति हल्युधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । ‘व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्’ इति हल्युधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । ‘ब्रह्मदस्त्रिभ्यां वर्चसः’ (पा. ५।४।७८) इत्यचप्रत्ययः । ‘अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मृषिकाः शलभाः शुक्राः । अत्यासन्नाश्च राजानः पडेता इतयः स्मृताः ॥’ इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

त्वयेति ॥ ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वया । एवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः ? सुरैवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह—

किंतु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामयति सद्दीपा रत्नसूरापि मेदिनी ॥ ६५ ॥

किंत्विति ॥ किंतु तवैतस्यां बध्वां लुपायाम् । ‘बधूर्जाया लुगा चैव’ इत्यमरः । अदृष्टा सदृश्यरुरूपा प्रजा येन तं मां सद्दीर्पापि । रत्नानि स्यूत इति

पाठा०—‘तत्र’.

टिप्प०—१ ‘कृते लक्षं सहस्राणां त्रेतायामधुतं तथा । द्वापरे तु संहस्रैकं कथौ वर्षशतं मतम् ॥’ इति सुबोधिकायां युगत्रयेण प्रोक्ता पुरुषायुर्मर्यादा ।

२ दीपास्त्वष्टादश; यथोक्तं विष्णुपुराणे—‘जम्बूद्वीपाद्द्वयो दीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज ।’ कुशः मौञ्जस्ताया शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ४० ॥ एते द्वीपाः समुद्रेषु सप्तसप्तभिरावृताः’ इत्युपनिषत्, ‘इत्यमष्टादश द्वीपाः समाख्याता महर्षिभिः’ इत्यन्वयेन ।

रत्नसूरपि । 'सत्त्वद्विप-' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना क्विप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । 'अव'धातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषूपदेशादत्र प्रीणने । 'रत्नसूरपि' इत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

नूनमिति ॥ मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्यास्तत्सि' (पा. ५।३।७) । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदसुत्प्रेक्षमाणाः । वंशे भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्वव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् । 'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापन्नं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं भया ।

पयः पूर्वं स्वनिःश्वासैः क्वोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परमिति ॥ मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्-' (पा. २।३।२९) इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा भयावर्जितं दत्तं पयः पूर्वं पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः क्वोष्णानीषदुष्णं यथा तथोपभुज्यते । नूनमिति वितर्के । क्वोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः, 'क्वोष्णं क्वोष्णं मन्धोष्णं यदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥ ६७ ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

सोऽहमिति ॥ इज्या यागः । 'व्रज्यजोर्भावे क्यप्' (पा. ३।३।९८) इति क्यप्प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निर्मीलितः कृतनिर्मीलनः सोऽहम् । लोकयत इति लोकः । न लोकयत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकश्चरुवालोऽचल

पाठा०-१ 'पयः पूर्वं सनिःश्वासक्वोष्णमुपभुज्यते,' 'पयः पूर्वं सनिःश्वासं क्वोष्णमुपभुज्यते,' 'पयः पूर्वं स्वनिश्वासैः क्वोष्णमुपभुज्यते'. २ 'अन्धकारः'.

१ यतदेव प्रतिपादितं शाकुन्तले (६।२५) 'अहो, दुष्यन्तस्य संशयमारुढाः पिण्डभाजः,' इत्युपक्रम्य 'नूनं प्रवृत्तिविकलेन भया प्रसिक्तं धीताद्युपेयमुदकं पितरः पिबन्ति' इत्यादिकोपेन ।

२ लोकालोकपर्वतः पाप्मे प्रोक्तः—'स्वादुदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् । लोकस्य चान्यलोकस्य मध्ये गिरीरिव स्थितः ॥ प्रकार इव संवेष्ट्य लोकान्त्वाग्नाहामते । । लोका-

१५ नाम तेनासौ परिशीरितः' इति ।

इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रमाशत इति प्रकाशश्च देवर्णमिमोचनात् । न प्रमाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् । पचावच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रमाशत्वाप्रमशत्थेति मन्तव्यम् ॥

ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यरित्यत्राह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवंश्या हि^१ परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

लोकान्तरेति ॥ समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवे यस्य तद् तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिर्हि परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥ ६९ ॥

तया हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ? ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

तयेति ॥ हे विधातः सद्यः । तया संतत्या हीनमनस्यं माम् । स्नेहात् प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलोऽवकंशी च' इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन् कथं न दूयसे न परितप्यसे ? 'विधातः' इत्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्यापीडं भगवन्नृणामन्त्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानर्मनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

असह्येति ॥ हे भगवन् ! मे ममान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । 'निर्वाणं निर्हृती मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादवः । दन्तिनो गजस्य । अरुर्ममं तुदतीत्यरुन्तुदं मर्मस्पृक् । 'त्रगोऽभियानीर्ममरुः' इति । 'अरुन्तुदं तु मर्मस्पृक्' इति चामरः । 'विध्वरूपोस्तुदः' (पा. ३।२।३५) इति खदप्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्-' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना मुमागमः । आलानं गजवन्धनस्तम्भमिव । 'आलानं वन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सौढुमशक्त्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्वीत्यर्थः । 'निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि'

पाठा०-१ 'शुद्धवंशा'. २ 'तु'. ३ 'विनेतः'; 'वितानम्'. ४ 'पाददम्'. ५ 'ऋणवन्धम्'. ६ 'नववद्धस्य'.

१-अलानमशक्त्योऽत्र वन्धनवाचकः शक्तः; तस्यैवारुन्तुदत्वं च युक्तम्, न तु स्तम्भस्य । यथाभिऽपि दृश्यते-'गजालानपरिविलष्टैः' (४।६९) 'आलानिकं स्नाणुमिव द्विपेद्रः' (१।३।८) इत्यादी ।

इति पालनाप्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां
शोधयित्वा परिग्रजेत्' ॥ ७१ ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तैथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

लद्व
वंश्यानाम् । तदाजत्वाद्बहुष्वणो लुक् । दुराप दुष्प्राप्यऽर्थ । सिद्धयस्त्वदधीना
स्त्वदायताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिन
कृत्योने षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राक्षः ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इति राक्षः विज्ञापितः ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यान-
स्तिमितलोचनो निश्चलक्षः सन् क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो हृद् इव । तस्थौ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स इति ॥ स मुनिः प्रणिधानेन चिन्तनाम्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो
भुवो भर्तुर्वृषस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अथा-
नन्तरमेतं वृषं प्रत्यबोधयत् । खट्वं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य, उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य
यास्यतो गमिष्यतस्तत्र पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनु-
रासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

पाठा०-१ 'यथा विमुच्येऽहम्'. २ 'यथा'. ३ 'मीनो यथा'.

१ शक्रलोकगमनविषये—'एवंवंश्याः सर्वेऽपि शक्रस्याराधनायै दिवि गच्छन्तो भुवनत्रये-
ऽऽसलितगतय आसन्' इति सुगमान्वयच्छाह ।

ततः किमित्यत्राह—

धर्मलोपभयाद्राक्षीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणाक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

धर्मलोपेति ॥ ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । 'ऋतुः स्त्रीबुभुक्षेऽपि च' इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राक्षीं सुदक्षिणा धर्मस्वर्धभिगमनलक्षणस्य लोपाद्दंशाद्यद्भयं तस्मात् स्मरन्ध्यायन् । 'मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पयम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात् प्रदक्षिणाक्रियार्हायां प्रदक्षिणाकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि । व्यासश्च हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालभिगमने मनुः (३।४५)—'ऋतुकालभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति । अकरणे दोषमाह पराचरः—(४।१५) 'ऋतुस्नाता तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोत्रापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥' इति ॥ ७६ ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

अवजानासीति ॥ यस्मात्कारणात्प्रसूतिमवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा मुग्धिस्त्वां शशाप । 'शप आतोशे' ॥७७ ॥

कथं तदस्मिर्न श्रुतमित्यत्राह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

स इति ॥ हे राजन् ! स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अध्वणे हेतुमाह—कीजधंमागता उद्दामानो दास्य उद्भूता दिग्गजा यस्यैस्यथोक आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥७८ ॥

असुः प्रसुते किनायातमित्यत्राह—

इंप्सितं तदवशानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवभाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

इंप्सितमिति ॥ तदवशानात्तस्या धेनोरवशानादपमानाद्वात्मनः स्वस्मानु-

पात्रा०-१ 'अवेहि तदवशानात्तत्प्रापेशं मनोरथम्'; 'अवेहि तदवशानादनपेशं मनोरथम्'.

इति पाल्वाप्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां दानकर्मणा । संतत्या पितृलोकान्
शोधयित्वा परिमजेत्' ॥ ७१ ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तंथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

तस्मादिति ॥ हे तात ! तस्मात्पैतृकारणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि
लङ् । तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणात्, इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकु
वंश्यानाम् । तद्राजत्वाद्वहुष्वणो लुक् । दुरापे दुःप्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीना
स्त्वदायताः । इक्ष्वाकूणमिति शेषे षष्ठी । 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिन
कृत्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥ ७२ ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृपिस्तस्यौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्चानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यान
स्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो हृद इव । तस्यौ ।

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स इति ॥ स मुनिः प्रणिधानेन चित्तकाम्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणे
भुवो भर्तुर्वृषस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अथाः
नन्तरमेनं वृषं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिनाणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ७४ ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तथीर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्य, उर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य
यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनु-
रासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

पाठा०-१ 'यथा विमुच्येऽहम्'. २ 'यथा'. ३ 'मीनो यथा'.

१ शक्रलोकगमननिषेधे—'एवंवंश्याः सर्वेऽपि शक्रस्याराधनायै दिवि गच्छन्तो मुषनत्रयै-
ऽस्तस्मिन्गणय आसन्' इति सुगमान्वयव्याह ।

तत क्रिमिल्यत्राह—

धर्मलोपभयाद्राक्षीमृतुस्नातामिमां सरन् ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

धर्मलोपेति ॥ ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् । 'ऋतु-स्त्रीबुभुसेऽपि च' इत्य-
मरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राक्षीं सुदक्षिणा धर्मस्य वैभिगमनलक्षणस्य
लोपाद्भ्रंशाद्यद्भ्यं तस्मात् सरन्ध्यायन् । 'मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वत विज्ञाताश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रिया-
र्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्याथ तस्यां धेन्वा त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कार नाचरो
नाचरितवानसि । व्यासका हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः
(३।४५)—'ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति । अकरणे दोषमाह
पराशरः—(४।१५) 'ऋतुस्नाता तु यो भायां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । बालगोप्रा-
पराधेन विध्यते नात्र सशयः ॥' इति ॥ ७६ ॥

अवजानासि मां यस्मात्तस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

अवजानासीति ॥ यस्मात्कारणात्प्रमामवजानासि तिरस्करोषि । अतः
कारणात्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्य-
तीति सा सुरभिस्त्वां शशाप । 'शप आमोशे' ॥७७ ॥

कथं तदसाभिर्न श्रुतमित्यह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

स इति ॥ हे राजन् ! स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न
श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्थमागता उद्दामानो दास्य उद्गता दिग्गजा
यासित्वथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥७८॥

अस्तु; प्रस्तुते किनायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिऋमः ॥ ७९ ॥

ईप्सितमिति ॥ तदवज्ञानात्तस्य धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्यासु-

पाठा०-१ 'अवेहि तदवज्ञानात्तापेक्ष मनोरथम्'; 'अवेहि तदवज्ञानादनपेक्ष
मनोरथम्'.

मिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आग्ने तेः सन्नन्तात् कः, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्ध
विद्धि जानीहि । तथा हि—पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रति-
वध्नाति ॥ ७९ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि; सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—
हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

हविष इति ॥ सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो याग-
विशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजङ्गपिहितद्वारं
भुजंगावच्छेदद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः ।
'अधिशीङ्स्यासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ ८० ॥

तर्हि वा गतिरित्यत आह—

सुंतां तदीयां सुरमेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

सुतामिति ॥ तस्याः सुरमेरियं तदीया । तां सुतां सुरमेः प्रतिनिधिं
कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तते इति सपत्नीकः सन् । 'नचूतथ'
(पा. ५।४।१५३) इति कप्रत्ययः । आराधय । हि यस्मात्कारणात्, सा प्रीता
सुता सती । कामान् दोग्धीति कामदुघा भवति । 'दुहः कष्यथ' (पा. ३।२।७०)
इति कप्रत्ययः । पादेशश्च ॥ ८१ ॥

इति चादिन पचास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्धा नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इतीति ॥ इति चादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । 'तृत्' (पा. ३।३।१३५)
इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति ध्युत्परया
नन्दिनी नामानिन्धागर्वा प्रशस्ता धेनुर्येनादाववृते प्रत्यागता । 'अध्याक्षेपो
पविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥ ८२ ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

लैलाटोदयमाभुसं पल्लवक्षिग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं संख्येव शशिर्न नवम् ॥ ८३ ॥

पाठा०—१ 'स गां मदीयां सुरमेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः'; 'स त्वमेकान्तरां
न्तरां मदीयां परसमावरम्'. २ 'सा वां कामं निघास्यति'. ३ 'तात्रां ललाटजं
रेखां विभ्रतीः सासितेतराम् । संप्या प्रातिपदेनेय प्र(ष्ट)तिभिश्चा हिगांशुना'.

ललाटेति ॥ पल्लववत् स्निग्धा चासौ पाटला च । संघ्यायामप्येतद्विशेषणं
योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः, तम् । आभुञ्जमीपद्मम् । 'आविद्धं
कुटिलं भुमं वेदितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । 'ओदितश्च' (पा. ८।२।४५) इति निष्ठा-
तस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाङ्गुलं विभ्रती । नवं शशिनं विभ्रती संध्येव ।
स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेणाभिवर्पन्ती चत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

भुवमिति ॥ कोष्णेन क्विचिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' (पा. ६।३।१०७) इति
चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथज्ञानादपि मेध्येन पवित्रेण 'पूतं पवित्रं मेध्यं
च' इत्यमरः । चत्सालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षीराभिस्य-
न्दनेन भुवमभिवर्पन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिबोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोष्ठी ।
'ऊधस्तु ह्यीवमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' (पा. ५।४।१३१) इत्यनङादेशः ।
'बहुवीहेरूधसो वीप्' (पा. २।३।३५) इति वीप् ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभियेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

रज इति ॥ खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो
द्वितीया च' (पा. २।३।३५) इति चकारात्पञ्चमी । रजसां कणैः । महीं क्षियत इष्ट
इति महीक्षित् । तस्य । तीर्थाभियेकेण जातां तीर्थाभियेकजाम् । शुद्धिमाद-
धाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं ज्ञानमुक्तम् । उक्तं च मनुना 'आग्नेयं भस्मना ज्ञान-
मवगाहं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥' इति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ निमित्तज्ञः शत्रुनक्षस्तपोनिधिवेसिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां
तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्रावन्ध्यं सफलं
प्रार्थनं यस्य स तमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं
योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

अदूरेति ॥ हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विदि । यद्यस्मात्कारणात् कल्याणी महत्कृतः । 'बर्हादिभ्यः' (पा. ४।१।४५) इति ङीप् । इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गांम् ।

विद्यामभ्यसनेनेष प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वन्येति ॥ वने भवं वन्यं कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः सन् । इमां गां शश्वत् सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुः अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुशुभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नं कर्तुमर्हसि ॥ ८८ ॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निपण्णायां निपीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः ॥ ८९ ॥

प्रस्थितेति ॥ अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि । 'समव-प्रविभ्यः स्यः' (पा. १।३।२२) इत्यात्मनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिस्त्रायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निपण्णायामुपविष्टायां निपीदोपविश । विष्यथे लोट् । पीताम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सुखामपः पिबेः पिव ॥ ८९ ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोचनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्भजेदपि ॥ ९० ॥

वधूरिति ॥ वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्वादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरा तपोचनात् । आह मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेत्यनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्भजेत् प्रत्युद्भजेत् । विष्यथे लिट् ॥ ९० ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इतीति ॥ इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् । 'आह मर्यादाभिविध्योः' (पा. २।१।१३) इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः-

पाठा०-१ 'वृत्तिम्'. २ 'सम्यगाराधनेन'. ३ 'स्थानम्'. ४ 'प्रयाताम्'. ५ 'नूयाः'.

परिचर्यापरः शुश्रूपापरो भव; ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु । 'अव्ययं निम-
क्ति-' (पा. २।१।६) इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रय-
ताम् । प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुर्यमे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थे लिङ् । 'एलिङि'
(पा. ६।४।६७) इत्याकारस्यैकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥ ९१ ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

तथेति ॥ देशकालज्ञः देशोऽग्निसंनिधिः । कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः,
विशिष्टदेशकालोत्पन्नमायं ज्ञानमव्याहृतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमान् शिष्योऽ-
न्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्य-
मरः । आनतो विनयनम्र. सन् । शासितुर्युरोरादेशमाज्ञं तथेति प्रति-
जग्राह स्त्रीचकार ॥ ९२ ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनुतवान्स्त्रपुत्रिसंसर्जोदितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः' इत्य-
मरः । सूनुतवाक् सत्यप्रियवाक् । 'प्रियं सत्यं च सूनुतम्' इति हलायुधः । स्त्रपुः
सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतमर्थनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियं विशां-
पतिं मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ वैद्यमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । 'स्यान्निद्रा
शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि' इत्यमरः । विससर्जाज्ञापयामास ॥ ९३ ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास घन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

सत्यामिति ॥ कल्पविद्वत्प्रयोगाभिज्ञो मुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि ।
तपसैव राजयोग्याहारसपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रमृत्त्येव
व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो घन्यामेघ । सविधीयतेऽनवेति संविधाम् ।
सुशादिशयनसामग्रीम् । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः, 'अकर्तरि
च करके संज्ञायाम्' (पा. ३।३।१९) इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास संपादया-
मास ॥ ९४ ॥

वृताय तेनानुचरेण घेनोन्यपेधि शोपोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

वृतायेति ॥ वृताय घेनोरनुचरेण । न तु जीवतायेति भावः । तेन दिलीपेन शोपोऽवशिष्टोऽप्यनुयायिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यपेधि निर्वातितः । शोपत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यत्तरक्षणमत आह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीर-रक्षा चान्यतः पुरुषान्तरात् । कुतः ? हि यस्मात्कारणान्मनोः । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुता स्ववीर्यैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

✓ आस्वादवद्भिः कवलैस्त्वणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहृतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥
आस्वादवद्भिरिति ॥ सम्राट् मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शक्ति यथाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्भि रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । त्वणानां कवलैर्प्रांसैः । 'प्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिफणं निवारणैः । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहृतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च तस्या घेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं यत्वेति तत्परः । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥ ५ ॥

✓ स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निपेदुपीमासनबन्धधीरः ।
जलामिलापी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥
स्थित इति ॥ भूपतिस्तां गां स्थितां सर्ती स्थितः सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निपेदुर्पी निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' (पा. ३।२।१०८) इति कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' (पा. ४।१।६) इति ङीष् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलामिलापी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छाये-धान्वगच्छदनुसृतवान् ॥ ६ ॥

✓ स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

१. पाठा०-१, 'अव्याहृतस्वैरगतैः'; 'अव्याहृतस्वैरगतेः'. २ 'संन्यस्त'. ३ 'राज्य-लक्ष्मीम्'.

स इति ॥ न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथा-
भूतामपि तेजोविशेषेण प्रमावातिशयेन । अनुमितां सर्वया राजैवायं भवेदित्यू-
हितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटित-
मदरेणः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र
इव । आसीत् ॥ ७ ॥

✓लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यघन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमघेनोर्वन्यान्विनेप्यग्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतेति ॥ लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नम्य प्रथिता
ये केशास्तीक्ष्णलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' (पा. २।३।२९) इति तृतीया । स राजा ।
अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोऽधिज्यघन्वा सन् । 'धनुष' (पा. ५।४।१३२)
इत्यनञादेशः । मुनिहोमघेनो रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात् । घन्यान् वने भवान्
दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमत्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । विने-
प्यग्निव । दावं वनम् । 'वने च वनवहौ च दवो दाव इहेष्यते' इति
यादवः । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । दिशालाघ्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्म-
णाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

'विष्ट-'^१ इत्यादिभिः पङ्क्तिः श्लोकैस्त्वस्य महामहिमतया ह्युमादयोऽपि राजोपचारं
चकुरित्साह—

विष्टप्रार्थानुचरस्य तस्य पार्श्वदुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरिचोन्मदानामालोकशब्दं चयसां विराचैः ॥ ९ ॥

विष्टेति ॥ विष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाश-
भृता परणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन
सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्दुमाः । उन्मदानामुच्छेददानां चयसां रागा-
नाम् । 'सगत्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । विराचैः शब्दैः । आलोकस्य शब्दं
याचकमालोक्येति शब्दम् । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति
विश्वः । उदीरयामासुरियावदभिव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

पाठा०-१ 'उपदेशात्'. २ 'गुरु'.

१ 'मद्रे मन्द्रो गृगधेति संकीर्णधेति जाग्रय । चतस्रः करिणां तासां मद्रेऽन्तर्नद एव यं'
इति बह्वचः ।

२ आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दः तं जय जीव' इत्यालोकशब्दम्, 'जय जय'
करारात्र प्रभो स्वामिन् । पारमव्ययं जयम्, इत्यालोकशब्दः-इति बह्वचः ।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।

अवाकिरन्वाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुदिति ॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता वाललता आरात् समीपेऽभि-
वर्तमानम् । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः ।
स इयाभातीति मरुत्सखाभः । 'आतथोपसंगं' (पा. ३।१।१३६) इति कप्रत्ययः ।
तम्, अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या
आचारार्थं लाजैराचारलाजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत् इत्यर्थः ।
सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमोख्यातमन्तःकर्णविंशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरेक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यैः ॥ ११ ॥

धनुर्भृत इति ॥ धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता ।
तथापि विशङ्कैर्निर्भोकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः । दयया कृपारसेनाद्रो भावोऽभिप्रायो
यस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः
सर्वस्वभावाभिप्रायचेष्टान्मज्जन्मद्गु' इत्यमरः । तथाविधं वपुरिविलोकयन्त्यो हरि-
ण्योऽक्षणां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः । 'विमलं क्लृयीम-
वच चेतः कथयत्येव हितैविणं रिपुं च' इति न्यायेन खान्तःकरणशक्तिप्रामाण्यादेव
विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

स कीचकैर्माद्यतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुधाव कुक्षेषु यशः स्वमुच्चैरुद्रीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स इति ॥ स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अत एव कूजद्भिः खनद्भिः
कीचकैर्वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । वंशः
मुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु मुषिरम्' इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य
कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि ततथा । कुक्षेषु अंतर्गृहेषु । 'निक्षुब्धकुक्षौ वा स्त्रीषु लता-
दिपिहितोदरे' इत्यमरः । वनदेवताभिरुद्रीयमानमुच्चैर्गोयमानं स्वं यशः
शुधाव श्रुत्वात् ॥ १२ ॥

✓ पृक्तस्तुपारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातेपत्रमाचारपूतं पवनः सिपेवे ॥ १३ ॥

पाठा०-१ 'आकम्पितपुष्पगन्धिः'; 'आकम्पितपुष्पगन्धी'.

१ प्रप्रवेष्टे हि राज्ञा कुमारीभिः (लाजैः) अवाकीयंत इत्यात्तार-इति सुबो० ।

• पृक्त इति ॥ गिरियु निक्षराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निक्षरो झरः' इत्यमरः । तुपारः सीकरैः । 'तुपारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तोऽनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीपस्वम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्वास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी ईपत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं प्रतार्थं परिहृतच्छजम् । अत एव, आतपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥ १३ ॥

• शशाम वृष्ट्यापि विना द्वाशिरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको वचाधे तस्मिन्वनं गोतरि गाहमाने ॥ १४ ॥
शशामेति ॥ गोतरि तस्मिन् राशि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । द्वाशिवनामि । 'द्वदानौ वनानले' इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत इति विशेषा । अतिशयिताऽऽसीत् । कर्मार्थे वचप्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' (पा. २।३।४१) इति सप्तमी । अधिरुः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न वचाधे ॥ १४ ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
• प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥
संचारपूतानीति ॥ पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशदां लोहिनादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पश्चिमसूर्योः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदादर्थ्ये' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायासामयायः धेनुपक्षे, -आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मर्ध्यमलोकपालः ।
यभौ चर्त्सा प्रतेन संतांस्तेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥
तामिति ॥ मर्ध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया वागधाददानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तां तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ । 'अन्व-

पाठा०-१ 'विशेषात्'. २ 'वने'.

१ मुचो मध्यमवदं तु स्वर्गपातालापेक्षया, तथा चोक्तं वासवदत्तायां—'अवकाशमन्वमलोकमंशुमाली'-इति सिद्धम् ।

गन्धक्षमत्तुगेऽनुपदं ह्यीयमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन तद्विमान्येन । 'गतिबुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'कस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।६७)
इति षष्ठी । तेन राशोपपन्ना युजा सा धेनुः । सतां मतेन विधिनाऽनुष्ठानेनो-
पपन्ना युजा साक्षात् प्रलक्षा धन्वाऽऽस्तिक्यबुद्धिरिव । वमौ च ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णचराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

स इति ॥ स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलशयभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि
वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । वर्हाप्येषां सन्तीति वर्हिणा मयूराः ।
'मयूरो वर्हिणो वर्हो' इत्यमरः । फलवर्हभ्यामिनचप्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षा
णामुन्मुखा चर्हिणा येषु तानि श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमलिनित्ना
श्यामानि । श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिवाजभ्यः क्यप्'
(पा. ३।१।१३) इति क्यप्रत्ययः । 'वा क्यपः' (पा. १।३।९०) इत्यात्मनेपदे शानच् ।
मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शादाः शप्पाप्येषु देशेषु
सन्तीति शाद्वलाः शप्प्रश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दम-
शप्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाद्द्वलच्' (पा. ४।२।८८) इति द्वलचप्रत्ययः । वनानि
पश्यन्त्ययौ ॥ १७ ॥

आपीनमारोद्धहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्गुणुपो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुराञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

आपीनेति ॥ गृष्टिः सहस्रप्रसूता गौः । 'गृष्टिः सहस्रप्रसूता गौः' इति ह्रस्व-
युधः । नरेन्द्रश्च । उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूधः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्'
इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्धहने प्रयत्नात् प्रयात्तात् चपुपो गुरुत्वादाधि-
वयाच्च । अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादाहृतैः पन्थास्तं
तपोवनावृत्तिपथम् । 'ऋक्पूः-' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना समारान्तोऽप्रत्ययः ।
अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥ १८ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठधेनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं
दिलीपं वनिता बुद्धिणा 'निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा ।

भनिमेषा सर्वाखर्यः, लोचनाभ्यां करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव । उपवासो
भोजननिवृत्तिः । तद्वज्रमिव । वसतेः कर्तरि क्तः । पपौ । यथोपोषितोऽतिवृष्णया
जलमधिकं पिबति तद्वदतिवृष्णयाधिकं व्यलोक्यदिल्लर्यः ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

पुरस्कृतेति ॥ वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वरः' (पा. ५।१।४२)

इत्यन्प्रत्ययः । पुरस्कृताऽप्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्माधंपत्नीत्यर्थः ।
अधवासादिवत्तादर्थ्ये पद्मीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या सा धेनुस्तदन्तरे
तयोर्दंपलोर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्रयोर्मध्यगता संध्येव । रराज ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्चं विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवाथिसिद्धेः ॥ २१ ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ अक्षतानां पात्रेण सह वर्तते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ
यस्याः सो सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तस्त्रीरा तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य
च । अस्याः धेन्वा विशालं शृङ्गमध्वम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्ग-
मिव । आनर्चाचंयामास, अर्चतेर्भौवादिसिद्धिः ॥ २१ ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सति ननन्दतुस्तौ ।
भक्तयोपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

वत्सोत्सुकेति ॥ सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता
निश्चला सती सपर्यां पूजा प्रत्यग्रहीदिति हेतोः, तौ दंपती ननन्दतुः । पूजा-
स्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्तयेति । पूजयेत्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु
विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामि-
त्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिह्नानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि । पुरे-
गतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बितफलसूचकलिह्नदर्शनादानन्दो
युज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

पाठा०-१ 'आत्मसिद्धेः'.

१ सादरमालोकन पानमित्युच्यते—इति विशु० ।

२ धेनोरपि लोहितत्वात् । समासे लिह्नमेदात्प्रतीतोर्दिनशब्दस्य नोपमादोषः यदाह—
'इष्टं पुनर्पुंसकयो प्रायेण' (का. सू. २।१३)—इति विशु० ।

३ सन्ध्यालक्षणमन्यत्रोक्तम्—'अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च सन्ध्या
समाख्याता'—इति ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिल्लीपः ।
 दोहायसाने पुनरेव दोग्ध्रीं मेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निपण्णाम् ॥ २३ ॥
 गुरोरिति ॥ भुजोच्छिन्नरिपुर्दिल्लीपः सदारस्य दारैरुपशसा सह वर्त-
 मानस्य गुरोः, उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्गो जायाय पुं भुञ्जि दाराः' इत्यमरः । पादौ
 निपीड्याभिवन्धय । सांध्यं संच्यार्या विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहा-
 यसाने नियन्त्रणमायीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । 'तृत्' (पा. ३।२।१३५) इति
 तृत्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्मेजे सेवितवान् । 'दोग्ध्रीम्' इति निरुपपदप्रयोगात्काम-
 धेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तैवलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
 क्रमेण सुतामनु संविवेश सुतोत्थितां प्रतिरन्दतिष्ठत् ॥ २४ ॥
 तामिति ॥ गोप्ता रक्षकः गृहिणीसहायः पञ्जीदिलीयः सन् । उभावपीलयैः ।
 अन्तिके त्यस्ता बलयः प्रदीपाद्य यस्तासां तथोक्तं तां पूर्वोक्तं निपण्णां धेनु-
 मन्वास्यान्वविश्य क्रमेण सुतामन्धनन्तरे संविवेश सुवाप प्रातः सुतो-
 र्थितामनूदष्टिदुत्थितान् । अत्र 'अनु' शब्देन धेनुगजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते ।
 'क्रम' शब्देन धेनुव्यापारागमेवैलपीनरुक्त्वम् । 'कर्मप्रवचनीमनुके-' (पा. २।३।८)
 इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तैः ।
 सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥
 इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या समंमभिविक्त-
 षट्पा सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या
 कीर्तिर्भस्य तस्य दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य
 तस्य चतस्रः । त्रयो गुण आशुतयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिराहतानि सप्त
 दिनानि ॥ २५ ॥

अन्येषुरिति ॥ अन्येषु अन्यलिन्दिने ब्राह्मिणे दिने । 'तद्यःपरत्वरारि-'
 (पा. ५।३।२९) इत्यादिना निषतनादव्ययम् । 'अथात्राहाय पूर्वोऽहीत्यादौ पूर्वोत्तराप-
 रात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वोत्तरादयः ॥' इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मा-
 पाठा०-१ 'विरुद'.

नुचरस्य भावमभिप्रायं दृढमकित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः ।
जिज्ञासमानां शान्तिच्छन्ती । 'शाश्वस्यृदशां सनः' (पा. १।३।५७) इत्यात्मनेपदे
शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरू-
ढानि जातानि शष्पाणि वाऽनृणानि यस्मिस्तत् । 'शष्पं बालनृणं घासः' इत्यमरः ।
गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गङ्गरं गुह्यामाविवेश ॥ २६ ॥

सा दुप्रधर्पा मनसापि हिंशैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्प ॥ २७ ॥
सेति ॥ सा धेनुर्हिंशैर्वाग्वादिभिर्मनसाऽपि दुप्रधर्पा दुर्धंपति-हेतोः,
अद्रिशोभायां, प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिमु-
ख्येनोत्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् । 'प्रसह्य तु हठार्थकम्' इत्यमरः ।
चकर्प । 'किल' इत्यलंके ॥ २७ ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिवद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिर्धिवोदाय नगेन्द्रसकां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥
तदीयमिति ॥ गुहानिवद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या
इदं तदीयम् । आक्रन्दितमार्तघोषणम् । आर्तेष्वापत्रेषु साधोर्हितकारिणे
नृपस्य नगेन्द्रसकां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः ।
आदायेव गृहीत्वैव । निवर्तयामास ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥
स इति ॥ धनुर्धरः स वृषः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थिवांसं
स्थितम् । 'कसुध' (पा. ३।२।१०२) इति कसुप्रत्ययः । केसरिणं सिंहम् । सानुम-
तोऽद्रेः । धातोर्गौरिकस्य विकारो धातुमयी । तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ ।
'उपत्यकाद्रेरासना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां लज्जासजाह्वयोः'
(पा. ५।२।३४) इति लज्जप्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने' इति धातोः
पचायच् । 'प्रफुल्लम्' इति तक्कारपाठे 'त्रिफला विशरणे' इति धातोः कर्तरि क्तः ।
'उत्तरस्तातः' (पा. ७।४।८८) इत्युकारदेशः । लोधाख्यं द्रुममिव ददर्श ॥ २९ ॥

पाठा०-१ 'नगेन्द्रदत्ता'.

१ दिनस्ति मारयतीति सिंहः; हिंसेर्वर्णविपर्ययः; तथा चोक्त—'भवेद्वर्णगमादंसः सिंहो
वर्णविपर्ययात् । गुदोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णोत्प्रेषणोद्देशत्' इति ।

२ अत्र 'सानुमतः' इति ग्रहणेन धीनस्त्वम्, 'पर्वताधित्यका पुत्री' इति वचनात् ।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिपङ्क्तो नृपतिर्निपङ्क्तो दुर्द्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धेतारिः ॥ ३० ॥

तत इति ॥ ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । 'शरणं रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधुः शरण्यः, 'तत्र साधुः' (पा. ४।४।९८) इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन वलात्कारेणोद्धृता अरयो येन सं नृपती राजा जाताभिपङ्क्तो जातपराभवः सन् । 'अभिपङ्क्तः पराभवे' इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यत्' (पा. ५।१।६६) इति यत्प्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय निपङ्क्तात्तूणीरात् 'तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्क्ता इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥ ३० ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभिर्भूपितकङ्कपत्रे ।

संकाङ्कलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवाचतस्थे ॥ ३१ ॥

वामेति ॥ प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभाभिर्भूपितानि विन्ध्युरितानि कङ्कस्य पक्षिशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिशेषे स्याद्दु-
साकरे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्ख
एव कर्तार्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । संकाङ्कलिः सन् । चित्रार्-
पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोदोग इव । अचतस्थे ॥ ३१ ॥

वाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीघ मन्त्रौपधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

वाहिति ॥ वाहोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिगन्धेन । 'प्रतिगन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः ।
विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । मन्त्रौपधिर्यां रुद्धवीर्यः प्रतिवृद्धशक्तिर्भोगी
सर्प इव । 'भोगी राजमुञ्जयोः' इति शाक्यतः । अभ्यर्णमन्तिकम् । 'उपकृष्टान्ति-
काभ्यर्णोभ्यया अयमितोऽव्ययम्' इत्यमरः । आगस्कृतमपराधकारिणम्, अस्पृ-
शद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत । 'अधिज्ञेपायसहनं तेजः प्राणालयेष्वपि' इति
यादवः ॥ ३२ ॥

तमार्यगृहं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्साययन्विसितमात्मवृत्तौ सिंहोरसत्त्वं निजगाद् सिंहः ॥ ३३ ॥

तमिति ॥ निगृहीता पीडिता धेनुयैः स सिंहः । आर्याणां सत्वं गृहं
पक्ष्यम् । 'पदाक्षैरिवात्पापक्ष्येषु च' (पा. ३।१।११९) इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं

चिह्नं केतुवधावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहु-
स्तम्भरूपे व्यापारेऽभूत्पूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तारि षः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा
करणेन । पुनर्विस्माययन् समयमाश्चर्यं प्रापयन्नजगदाद् । 'सिङ् ईपदसने' इति
धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मा-
पयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयतेः' (पा. ६।१।५७) इति
हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' (पा. १।३।६८) इत्यात्मनेपदे विस्मापय-
मान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां
न कश्चिदोपः ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल ! तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमिमो वृथा स्यात् । L^m

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

अलमिति ॥ हे महीपाल ! तव श्रमेणालम्, साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य
इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्या-
सोद्घोते—'न केवलं श्रयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि'
इति । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतोऽस्मिन्नपि । सार्वविभक्ति-
कस्त्वसिः । प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् । तथा हि—पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य
तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादारपणानुग्रहपूतपृष्ठम् । L

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

कैलासेति ॥ कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'वामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनी-
षिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभम्, आरुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य
वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तः शिवस्य पादारपणं पादन्या-
सस्वदेवानुग्रहः प्रसादस्त्वेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं
नाम किंकरं मामवेहि विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुरावाशमेव च । सूर्या-
चन्द्रमसौ सोमयात्री चेलष्टमूर्तयः ॥' इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन । L

६ यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मतिुः पर्यसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पाठा०-१ 'अवेहि'. २ 'निकुम्भतुल्यम्'. ३ 'अयम्'. ४ 'रघु'.

टिप्पण-१ वृषभध्वज-कुम्भतुल्य इति पाठमादृत्य, निकुम्भेन-पार्वतीवाहनेन सिंहेन
तुल्या-इति ध्याचष्टे ।

‘अमुमिति ॥ पुरोऽप्रतोऽमुं देवदारं पश्यसि । इति वाङ्मः । असौ देव-
दारः । वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्त्रीकृतः । अमृत-
तद्भावे च्चिः । यो देवदारः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेमः कुम्भ एव स्तनः
तस्मान्निःसृतानां पयसागम्बूनां रसज्ञः सादरः । स्कन्दपक्षे, - हेमकुम्भ इव
स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षोराणाम् । ‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यमरः । स्कन्द-
क्षमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कण्डूयमानेनेति ॥ कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन कृषता । ‘कण्डू-
दिम्बो यक्’ (पा. ३।२।६१) इति यक् । सतः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारो-
स्त्वगुन्मथिता अथाद्रेस्तनया गौरी । असुरास्त्रैरालीढं धृतम् । सेनां नय-
तीति सेनानीः स्कन्दः । ‘पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः’ इत्यमरः । ‘वत्यद्विपे-
(पा. ३।१।२७) इत्यादिना क्त्वि । तमिव । एतं देवदारं शुशोच ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्यमङ्गामतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदेति ॥ तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यसिन्कर्मणि ततथा तदाप्रभृत्येव वन-
द्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्गं समीपमागताः प्राक् सत्त्वाः
प्रणिनो वृत्तिर्यसिस्तत् । ‘अङ्कः समीप उस्तङ्गे निडे स्थानापरापयोः’ इति केशवः ।
सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्यालमेपां भुधितस्य तस्य प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विपद्धान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

तस्येति ॥ परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः शोप-
स्थिता प्राक् एषा गोरुषा शोणितपारणा धरित्स्य प्रतान्तभोजनम् । सुरद्विपो

पाठा०-१ ‘मङ्गजानाम्’ । २ ‘कलेव’ ।

१ स्कन्दनाम गंगार्या पतनात् स्कन्द इति तस्य नाम, ययोक्तम्—‘स्कन्दात्स्कन्दतां प्राप्ते
गुहावासाद्गुहोऽभवत्’ इति ।

२ हे रावन् ! तस्य मे मम, एषा गौः शोणितपारणोपस्थिता शोणितपारणवृत्ति प्राक्;
रुधिरदेहावापरात् । किमर्थं तस्यै वृत्तिदेवते, किंभूतस्य मे ! अहमस्मत्त्वं भुधितस्य । किंभूता
गौः ! परमेश्वरेण निर्दिष्टकाला निर्दिष्टोपस्थितपारणवैला इति वृत्तन्तः ।

राहोः चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव क्षुधितस्य तस्याद्वागतसत्त्वदृतेर्म मन
सिंहस्य तृप्या अलं पर्याप्ता । 'नमःस्त्विति-' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी ॥ ३९ ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स इति ॥ स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवांस्त्वं
गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरु-
धनं विनाद्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह—शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणा-
युषेन । 'शस्त्रमायुधलोहयोः' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तद्रक्ष्यरक्षम् ।
रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति न
हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवह्नां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

इतीति ॥ पुरुषाणामधिराजो वृष इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो
निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः' दुण्ठितास्त्रः स
आत्मनि पिषयेऽवह्नामपमानं शिथिलीचकार । तलाजेल्यर्थः । अवज्ञातोऽह-
मिति निर्वेदं न प्रापेल्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः न सर्वेश्वरं प्रतीति
भावः ॥ ४१ ॥

प्रत्यग्रवीचैनमिपुत्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतख्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

प्रतीति ॥ स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वभङ्ग इपु-
त्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन् मोक्षुमि-
च्छन् । अम्बकं लोचनम् । दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकक्षणाक्षणि' इति हला-
युधः । त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निष्प-
न्दीकृतः । वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरेन्द्रः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ
भवस इति वक्तव्यम्' (वा. १।४।१५) इति पाणेः सामान्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव
स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यग्रवीच । 'बाहुं सवज्रं शकस्य कुद्धस्यास्वम्भयन्प्रभुः'
इति महाभारते ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं बन्धस्तद्यदहं विवक्षुः ।
 अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भायमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥
 संरुद्धेति ॥ हे मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिपद्यव्यापारस्य मम तद्ब्रह्मो
 वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्ब्रह्मः 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादि-
 छमहं विवक्षुर्बन्धुमिच्छुरसि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याशङ्केश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञ-
 त्वां प्रति न हास्यमित्याह-अन्तरिति । हि यतो भवान् प्राणभृतामन्तर्गतं इद्रुतं
 वाग्भृत्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'विदो लडो वा' (पा. ३।४।८३)
 इति ण्यदेशः । अतोऽभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये
 त्वीदृशचनमाकर्ण्यसंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु
 वाक्यनसयोरेकविध एकायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्ब्रह्मोऽहं विवक्षु-
 रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्वावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

मान्य इति ॥ प्रत्यवहारः प्रलयः । स्वावराणां तक्षकैलादीनां जंगमानां मनु-
 ष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः ।
 अलङ्कारासन इत्यर्थः । शासनं च 'तिह्रत्वमद्वागतसत्त्वश्रुति' (३।३८) इत्युक्त-
 स्तम् । तर्हि विमुच्य गम्यताम् ; मेल्याह—गुरोरपीदि । पुरस्तादग्ने नश्यदित्-
 माहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरुमनुपेक्षणीयम् । 'आहिताग्नेः' इति विशेषणेना-
 नुपेक्षाकारणं ह्यिःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकवालवत्सा विमुच्यतां घेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

स इति ॥ सोऽद्वागतसत्त्वश्रुतिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं
 जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको 'माता मगा-
 नमिष्यति' इत्युत्कण्ठितो वालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं घेनुर्विमु-
 च्यताम् ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगङ्गराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं यभाषे ॥ ४६ ॥

पाठा०-१ 'वेष्टसु'. २ 'तु'. ३ 'विमुच्यताम्'. ४ 'कन्दराणाम्'. ५ 'शकलं
 प्रकुर्वन्'.

अथेति ॥ अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गङ्गराणां
गुहानाम् । 'देवखातबिले गुहा । गङ्गरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः
शकलानि खण्डानि कुर्वन्, निरस्यञ्जित्यर्थः । किञ्चिद्विहस्य । अर्थपतिं नृपं
भूयो चभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति
चक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नचं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥

एकेति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं । जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नचं वयो
यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन
अल्पफलायेत्यर्थः । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' (पा. २।३।३६) इति पृष्ठी । हातुं त्यक्तुमि-
च्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवनपुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ ! पितृव्यं पासि ॥ ४८ ॥

भूतेति ॥ तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्य-
मरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति, इयमेका गौः ।
स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत्, जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेम-
पुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन पुनः पितृव्यं प्रजा उपप्लवेभ्यो
विपद्भ्यः शश्वत् सदा । 'पुन.सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । न्वप्राण-
च्ययेनैवधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्प्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाहुरोः कृद्धानुप्रतिमाद्विमेपि ।

शश्वयोऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पृशयता घटोष्ठीः ४९

अथेति ॥ अथेति पक्षान्तरे, अथवा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोप-
कारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिको-
पनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृद्धानुः प्रतिमोपमा यस्य
तस्मादमिकत्पाहुरोर्विमेपि इति वाङ् । 'भीमार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५)
इत्यपदानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुणेर्मन्युः

संखदचेष्टस्य मृगेन्द्र ! कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

संखदचेति ॥ हे मृगेन्द्र ! संखदचेष्टस्य प्रतिखदव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः 'स त्वं मदीयेन' (२।४५) इत्यादि-
कमहं विवक्षुर्वक्षुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याद्याङ्गोभरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं
त्वां प्रति न दास्यमित्याह-अन्तरिति । हि यतो भवान् प्राणभृतामन्तर्गतं इदं तं
वागवृत्त्वा बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेति । 'विदो लटो वा' (पा. ३।४।८३)
इति गलादेशः । अतोऽभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते । अन्ये
स्वीयत्वचनमाकर्ष्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु भौनमेव भूषणम् । त्वं तु
शास्त्रानस्योरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये वद्वचोऽहं विवक्षु-
रित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरोपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

मान्य इति ॥ प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तदशैलवर्तीनां जंगमानां मनु-
ष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः ।
अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च 'सिंहत्समद्भागतयस्त्वष्टेति' (३।३८) इत्युण-
रूपम् । तर्हि विष्टज्य गम्यताम् ; नेत्याह-गुरोरोपीति । पुरस्तादग्नेर्नश्यदिदं-
माहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गौरुमनुपेक्षणीयम् । 'आहिताग्नेः' इति विशेषणना-
नुपेसाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेने शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुक्यालवत्सा विसृज्यतां घेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

स इति ॥ सोऽद्भागतयस्त्वष्टेतिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं
जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद । दिनावसान उत्सुको 'माता ममा-
गमिष्यति' इत्युक्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं घेनुर्विसृ-
ज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगङ्गराणां दंष्ट्रांमयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स मूतेश्वरं पार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं वभाषे ॥ ४६ ॥

पाठा०-१ 'विष्टसु'. २ 'तु'. ३ 'विमुष्यताम्'. ४ 'कन्दराणाम्'. ५ 'शकलं
प्रकुर्वन्'.

अथेति ॥ अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुवरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुह्यानाम् । 'देवखातविले गुहा । गह्वरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन्, निरस्यनित्यर्थः । किञ्चिद्ब्रह्मस्य । अर्थपतिं च यं भूयो वभापे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं चपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्निर्चारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥

एकेति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं । जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं चपुश्च । श्लेवं बहु अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन अल्पफलायेत्यर्थः । 'पृथी हेतुप्रयोगे' (पा. २।३।३६) इति पृथी । हातुं लक्ष्मि-च्छंस्त्वं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वेदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ ! पितृव पासि ॥ ४८ ॥

भूतेति ॥ तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति, इयमेका गौः । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत्, जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेम-पुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पितृव प्रजा उपप्लवेभ्यो विपद्भयः शश्वत् सदा । 'पुन.सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षति । स्वप्राण-व्ययेनैकघेदुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्राणमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकघेनोरपराधचण्डाहुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्ठीः ४९

अथेति ॥ अथेति पक्षान्तरे, अथवा । एकैव घेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोप-कारणोपन्यास इति श्लेषम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिको-पनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादभिवल्याहुरोर्विभेषि इति वाङ्मुः । 'मीमांसानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानात्पक्षमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः

परिमवोऽभूदित्याह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्वा प्रहृतं तुं प्रहारस्तु ।
नपुंसके भावे कः । रुद्रौजसेधरसामर्थ्येन । न तु त्वयेल्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे
च' (पा. २।३।३६) इति षष्ठमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यग्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सेयमिति ॥ सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते प्रत्याद्विवर्तेऽनेन परएहीतमिति निष्कयः
प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' (पा. ३।३।५६) इत्यचप्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्कय-
स्तेन भवत्तत्त्वज्ञः । पद्यभ्यास्तखिल् । मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता ।
शुकेत्यर्थः । 'धर्मपच्यर्थ-' (पा. ४।४।९२) इत्यादिना यत्प्रत्ययः । एवं सति तव
पारणा भोजनं विहता न स्यात् । मुनेः क्रियां होमादिः स एवार्थः प्रयोजनम् ।
स चालुप्तो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भयान्तपीदं परवान्मयैति महान्नि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुं हि शक्यमग्रे विनादय रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

भवानिति ॥ परवान् स्वामिपरतन्त्रो भवानपि । 'परतन्त्रः पराधीनः पर-
वाजायवानपि' इत्यमरः । इदं बहुप्रमाणमयैति । भवतानुभूत एवेत्यर्थः । 'शेषे
प्रथमः' (पा. १।४।१०८) इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतोः,
'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । तव देवदारौ विषये महान् यत्नः । महता यत्नेन
रक्षयत इत्यर्थः । इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति—स्थातुमिति ॥ रक्ष्यं वस्तु विनादय
विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनात्मनेन । निरुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामि-
नोऽग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मत्तोऽहं यशःशरीरे भव मे दुःखालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्रिधानां पिण्डेष्येनास्त्या खलु भौतिकेषु ॥५७॥

किमिति ॥ किमपि किं चाऽहं तवाहिंस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव

पाठा०-१ 'र्थदशक्यम्'.

टिप्पण-१ 'पारणे पाकने पुलां सर्वपापप्रणाशनम् । उपवासाद्भूतं च कष्टं शुद्धि-
कारणम्' इति महावैवर्तपुराणे ।

शरीरं तस्मिन् दयालुः कारुणिको भव । 'स्याद्दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः ? अत आह—एकान्तेति ॥ मद्रिधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववदयविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादि-मूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थान-यन्नापेक्षामु कथ्यते' इति विध्वः ॥ ५७ ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽसीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः^४; संनो^५ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग^६ ! नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥
संबन्धमिति ॥ संबन्धं सख्यम् । आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगत-योर्नावावयोर्वृत्तो जातः । तत्ततो हेतोर्हं भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याज्याम् । 'प्रण-यास्त्वमी । विध्रम्भयाज्याप्रेमाणः' इत्यमरः । विहन्तुं नार्हसि ॥ ५८ ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यःप्रतिष्टम्भविमुक्तवाहुः ।
संन्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिपस्य ॥ ५९ ॥
तथेति ॥ तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपो सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । सद्यस्तक्षणे प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्दिमुक्तो याहुर्यस्य सः । दिलीपः । न्यस्तशस्त्रस्त्यकायुधः सन् । स्वदेहं, आमिपस्य मांसस्य, 'पल्लं कन्यमामिपस्य' इत्यमरः । पिण्डं कवलमिव । उपानयत् सम-पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः^१ प्रजानामुत्पश्यतः^२ सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि^३ पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥
तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतेऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्यादवाङ्मुख्यधोमुखः' इत्यमरः । प्रजानां पालयितुं रात्र उपर्युपरिष्टात् । 'उपर्युपरिष्टात्' (पा. ५।३।३१) इति निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥ ६० ॥

पाठा०—१ 'जातः'. २ 'सन्'. ३ 'अधोमुखस्य'.

टिप्प०—१ शरीरतु भौतिकपिण्डेष्वनासो भवतीति भगवताप्युक्त गीतायाम् (२।११)—
'देहिनोऽसिन्यथा देहे कौमार यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥' इति ।
२ अतो देहमङ्गलेन यशो रक्षणयं भमेति तात्पर्यम्—इति मुमति० ।
३ उग्रे सिंहनिपाते शंकिते कोमला पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यम्—इति शिशु० ।

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविर्णी न सिंहम् ॥ ६१ ॥

उत्तिष्ठेति ॥ राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानम् । 'उपमानादा-
चारे' (पा. ३।१।१०) इति क्यच् । ततः शानच् । उत्थितमुत्थितम्, 'हे वत्स !

उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् । अतोः शतृप्रत्ययः ।

अग्रतोऽपे प्रस्रवः क्षीरस्त्रावोऽस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविर्णीं गां स्वां जननी-
मिव ददर्श । सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच सौधो ! मया मया मुयोद्गाव्य परीक्षितोऽसि ।

ऋपिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२ ॥

तमिति ॥ विस्मितमाश्रयं गतम् । वर्तते ऋः । तं दिलीपं धेनुरुवाच ।

किमित्यत्राह—हे साधो ! मया मायामुद्गाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि ।

ऋपिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसा

घातुकाः । 'शराश्वान्तुको हितः' इत्यमरः । 'नमिकम्पि-' (पा. ३।१।१६०) इत्या-

दिना रप्रत्ययः । -किमुत सुष्ठु, च प्रभव इति योज्यम् । 'बलवत्सुष्ठु किमुत खल-

तीव च निर्गरे' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतासि ते पुत्र ! वरं वृणीष्व ।

नै केवलानां पर्यसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुयां प्रलंघाम् ॥ ६३ ॥

भक्तयेति ॥ हे पुत्र ! गुरौ । भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं

प्रीताऽसि । 'क्रियाप्रहणमपि वर्तव्यम्' इति ष्युर्थो । वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् ।

'देवाद्देते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व खीकृत् । तथा

पाठा०-१ 'वत्स'. २ 'न केवलं मां पर्यसां प्रसूति'.

टिप्पणं—१ अस्मान्बर्षत्वमुक्तं विष्णुपुराणे—'वधुं वेणुं प्रजा इहा रक्षतः सेति तममुवन् ।
तनो राजेति नामास्तानुरागादजायत ॥' इति ।

२ अमृतायमानममृतोपममिति विधिभ्यापारवैचित्र्यम् ; यो मरणमाशङ्कते स वधमममृद-
यमानोति दैवानुभूततया रत्नमृगमयम्—इति बल्लभः ।

३ प्रस्रवः क्षीरस्तरणं विषये यस्याः सा; प्रस्रवस्तु खेदवशाच्चनन्या अपि स्वादिति गर्वा च
वातिः—इति शिशुः ।

४ विस्मितस्तु कैसरिणोद्दर्शनात्—इति शिशुः ।

५ 'सिद्धादयः' इति बल्लभादिटीकाहुदाहृतः पाठः । सन्मुखं विलोकयितुमपि न समर्थः,
विमुक्त प्रहर्तुं पुर आश्रयां—इति सुमतिः ।

६ 'धने पुत्ररूपं वरं वा; गोः पशोदाने सामर्थ्यं, ननु वरदाने रक्षाह—इति शिशुः ।

हि-मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि । किंतु प्रसूतां
माम् । कामान्दोग्धीति कामदुघा । तामवेहि । 'दुहः कण्ठ' (पा. ३।२।७०)
इति कप्रप्रलयः ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्ताजितवीरशब्दः ।

चंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो मानितार्थी । स्वहस्ताजितो वीर इति शब्दो येन

सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय ।

अज्जलिं बद्धेत्पथः । चंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः ।

अनन्तकीर्तिं स्थिरयज्ञसुं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ ६४ ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्या पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

संतानेति ॥ सा पयस्विनी गोः । संतानं कामयत इति संतानकामः ।

'कमंय्यन्' (पा. ३।२।१) तस्मै राज्ञे तथेति । कामयत इति कामो वरः ।

कमायं कप्रप्रलयः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय, 'हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे

पत्रनिर्मिते पात्रे दुग्धोपभुङ्क्ष्व पिब' इति तमादिदेशाज्ञापितवती । 'उप-

सुङ्क्ष्व' इति वा पाठः ॥ ६५ ॥

पृत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुक्षामधिगम्य मातुः ॥

ऊधंस्यमिच्छामि त्वोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

वत्सस्येति ॥ हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमि-

त्यधः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्ट-

मित्यधः । तव । ऊधति भयमूधस्यं क्षीरम् । 'शरीरावयवाच' (पा. ४।३।५५)

इति कप्रप्रलयः । रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुक्षाम-

धिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थं क्षितीशेन घसिष्ठधेनुर्विष्ठापिता प्रीततुरा यभूय ।

तदन्विता हेमयताच्च कुक्षेः प्रत्यायेयावाथर्ममथर्मणे ॥ ६७ ॥

पाठा०-१ 'गुरोः'. २ 'भोधस्यम्'.

टिप्प०-१ 'यत्माक्षिवार्धन्वरीरिन्मन्वदुषेरनुक्षामधिगम्य मातः । इत्थं रसं बरिम

तवोरभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः' इति पाठमाहृत्य-रत्सस्य नपुंसकत्वामावात्म-

रवर्धोपकारकत्वानं वा, अ-दुपभोक्तुमिच्छामि, न तु भवदुक्तं पत्रपुटसमिति वाचयतेति वा-

इति तिथुः ।

इत्थमिति ॥ इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः प्रीतरता पूर्वं भुक्षुपया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीतरताऽतिसंबुधा वभूव । तदन्वितता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताऽद्विमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सद्यशाद्धमेणा-
नावासेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नैन्दुमुखः प्रसादं गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रसन्नैन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्ष-
चिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमभ्यूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव
ज्ञातवत्पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पथात्प्रियायै शशंस ।
कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति । किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव
स्थितायैत्रेयुःप्रेक्षा ॥ ६८ ॥

सं नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सुदृत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥

स इति ॥ अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्दत्स-
लः । 'वत्सांसाभ्यां कामयले' (पा. ५।२।१८) इति लक्षप्रत्ययः । वसिष्ठेन कृताभ्य-
नुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः
स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव । अतिवृष्णः संपपौ ॥ ६९ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास चंशी वसिष्ठः ॥७०॥

प्रातरिति ॥ वशी वसिष्ठः प्रातः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेगह-
पस्याहभूता वा पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवम् । तत्कालेष्वपित-
मिलार्थः । 'वालयद्वम्' (पा. ४।३।११) इति ऊर्णप्रत्ययः । 'यथाकथंचिद्गणदृत्वापि काले
वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते' इति श्रुतिकारः । ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्यनं स्वस्त्ययनं
शुभावद्गमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्था-
पयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुंताशमनन्तरं भर्तुररुन्धती च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्ये सन्मङ्गलोदयप्रतप्रभावः ॥ ७१ ॥

पाठा०-१ 'निपीतवशेषम्'. २ 'शुद्धम्'. ३ 'भूषः', ४ 'संभेपयामास'.
५ 'ततश्च होवारम'; 'तवस्तु होवारम'. ६ 'सन्मङ्गलोदयप्रतरानुभावः'.

प्रदक्षिणीकृत्येति ॥ नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः ।
 'कर्मग्यण्' (पा. ३।२।१) । तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः ।
 अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् ।
 'तिष्ठद्बुध्प्रवृत्तीनि च' (पा. २।१।१७) इत्यव्ययीभावः । ततश्चिवः । अत्रदक्षिणं प्रदक्षिणं
 संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुदग्र-
 तरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

यथावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

श्रोत्रेति ॥ धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्ब्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः
 श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाद्वादकरस्वनेनानुद्धातः पापाणादिप्रतिघातरहितः ।
 अत एव सुखयतीति सुखः, तेन रथेन । स्वनेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव ।
 मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे, - ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्धातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थं वत कश्चिन्नाङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनामुचद्भिर्नवोदयं नाथमिवोपधीनाम् ॥ ७३ ॥

तमिति ॥ अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् ।
 प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कश्चितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम् । नवोदयं
 नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनामुचद्भिरतिशुभ्रभिर्नेत्रैः । ओपधीनां नाथं सोम-
 मिव । तं राजानं पपुः । अलास्यया ददशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे, - अदर्शनं कला-
 क्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोमहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलाशननियमः - 'तं च सोमं
 पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशाः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्तमानम् ॥ ७३ ॥

पाठा०-१ 'प्रजार्थम्.'

टिप्प०-१ सतां मङ्गलेन प्रणीताग्निप्रदक्षिणादिना मङ्गलद्रव्येण वा उदग्रतरोऽधिकः
 प्रभावो यस्य स तथा-इति शिशु० । सतां मङ्गलेन प्रीतवद्भिर्गोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेन उदग्र-
 तरो महीयान् प्रभावो यस्य-इति दिनकर० । घल्लुभस्तु-सन्मङ्गलेनोदग्रतरप्रभावः-इत्याह ।
 २ 'सहिष्णुः' इति पदेन तादृशसर्वे कार्यसिद्धिर्युक्तेति ध्वनिः । यदि वा, - दूरागमनेऽपि
 डेचराहित्यमित्यन्यः-इति शिशु० ।

३ तथा चोक्तं विष्णुपुराणे- 'नक्षत्रधहविप्राणां वीरुषां चाप्यशेषतः । सोमं राज्ये ददी
 ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि' इति; एवमेव वेदेऽप्युपगीतम्- 'सोमेनादित्वा बलिनः सोमेन पृथिवी
 मही । अथो नक्षत्राणामिषामुपस्वे सोम आहितः' (ऋ. १०।८५।२) सायणाचार्यैश्चापि-
 'अमृतसेकेनोपथामिवृष्या पृथिव्या बलवत्त्वम्-इत्युक्तं तन्नाथे ।

४ 'सादरमवलोकनं पानमुच्यते'-इति शिशु० ।

पुरंदरश्रीः पुरमुंत्यताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमासस्रज ॥ ७४ ॥

पुरंदरेति ॥ पुरः पुरीसुराणां दारयतीति पुरंदरः शकः । 'पूःसर्वेयोर्दारिसहोः' (पा. ३।२।४१) इति खच्छप्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरो च' (पा. ६।३।६९) इति शुभाग्नौ निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्यसः । स रूपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताक-मुच्छ्रुतध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्वात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारे बले स्थिरांशे च न्याये ह्योवं वरे त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमासस्रज अर्पितवान् ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरिव धौः

सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठृतमैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ यौः सुरवर्म । 'यौः स्वर्गसुरवर्मनोः' इति विधुः । अत्रेमेहर्षे-
र्नयनयोः समुत्थमुत्थं नयनसमुत्थम् । 'वातधोवसर्गे' (पा. ३।१।१३६) इति
कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'ऋक्षेभः स्वादग्निनेत्रप्रसूतः' इति
हलायुधः । चन्द्रस्याग्निनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—'त्रिभ्राभ्यां वारि मुक्ताव दशधा
योत्तयदिशः । तद्रभविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दुभ्रुतादा । समेख धारयामासुर्न चैताः
समरासुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाप दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात पावयँल्लोकान्ठी-
तांशुः सुरभावनः ॥' इति । सुरसरिद्रज्ञा वह्निना निष्ठृतं विशिष्टम् । 'चधोः शब्दनु-
नासिके च' (पा. ६।४।१९) इत्यनेन निपूर्वात्स्त्रीवतेर्वन्कारस्य ऊट् । 'नुत्तनुधास्तनि-
ष्ठृताविद्विष्टोरेताः समाः' इत्यमरः । ऐशं तेजः स्कन्दमिव । वात्र रामायणम्
(वाल्. ३।७।१०)—'ते गत्वा पर्वतं राम ! कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजया-
मासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधास्य हुताशनम् । शैलपुत्र्यां महा-
तेजो गङ्गायां तेज उत्स्रज । देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येख पावकः । गर्भं धारय
वै देवि । देवतानामिदं त्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिग्भ्यं रूपमधारयत् । स तस्या
महिमां दृष्ट्वा समन्तादवतीर्यत । समन्ततस्तु तां देवीमभ्यपिद्यत पावकः । सर्वसो-
त्तांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दनम् ॥' इति । राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुल-

भूत्यै संततिलक्षणायै गुह्यभिर्महद्विलोकपालानामनुभावेस्तेजोभिरभिनिविष्ट-
मनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनुः (५।१६)—‘अष्टानां
लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः’ इति । अत्र ‘आधत्त’ इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्र-
मुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—‘यथेयं पृथिवी मह्युक्तानां गर्भमाधत्ते । एवं त्वं गर्भ-
माधेहि दशमे मासि सूतधे ।’ इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे ह्योव्यापारधारण आधा-
नशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘ननमयययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैः’ इति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां
संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावलोकयोऽप्यसमावलोक्यः ।

भवोऽपि योऽभूद्भवः शिवोऽयं जगत्पायादपि नः स पायात् ॥

‘राज्ञो गर्भमाधत्त’ (२।७५) इत्युक्तम्, संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति—

अंथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं सखीजनोद्धीक्षणकौमुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ गर्भधारणानन्तरम् । सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्रातःकालं

भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोरथम् । भावे क्तः । पुनः सखीजनस्योद्धीक्षणानां

दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा,—कौमुदी नाम वीपोत्सवतिथिः । तदुक्तं

भविष्योत्तरे—‘कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता’ इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् ।

अत एव केचित्—‘सखीजनोद्धीक्षणकौमुदीमहम्’ इति पाठं पठन्ति । इक्ष्वाकु-

कुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । ‘निदानं त्वादिकारणम्’ इत्यमरः ।

पाठा०—१ ‘वतो विशांपत्युरनन्तसंततेर्मनोरथं किंचिदिवोदयोन्मुखम् । अन-

न्यसौहार्दरसस्य दोहदं प्रिया प्रपेदे प्रकृतिप्रियंवदा’ . २ ‘मुखम्’ . ३ ‘दोहदलक्षणम्’ .

टिप्प०—१ कौमुदीमहमिति पाठे—कुशब्देन मही श्रेयासुद इषे च पठ्यते । कौ मोदन्तां

नरा यस्मात्तेन सा कौमुदी स्मृता । कौमुदीति—दीपोत्सवा पूर्णमासी, तत्र मह-उत्सवः,

दीरावत्सुत्सवतुल्यमिति कश्चिद् । कौमुदीति—सुदक्षिणा विशेष्यादोहदलक्षणा इत्यन्यः ।

२ ‘मुखम्’ इति पाठे—मुखयतीति मुखम्, पचाचच् ।

एवंविधं दोर्हदलक्षणं गर्भविहं पश्यमाणं दधौ । सहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया
गर्भिणी । यथाह वाग्भटः (अ. ह. शा. १।५२)—‘मातृजं ह्यस्य हृदयं मातृस्य हृदयं
तु तत् । संवद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं धत्ताभिभागनम् ॥’ इति । तत्रसंबन्धिपत्राद्गर्भा
दोर्हदमित्युच्यते । सा च तथोगार्होर्हदिनीति । तदुक्तं संग्रहे (अ० २)—‘द्विहृदयां
नारीं दोर्हदिनीमाचक्षते’ इति । अत्र दोर्हदलक्षणसेषितत्वेन कौमुदीमुक्तत्वेन च
निरूपणाद्गुणकालंकारः । अस्मिन्सर्गे वंशस्यं वृत्तम्—‘जती तु वंशस्यमुदीरितं जरी’
इति लक्षणात् ॥ १ ॥

संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।

तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्यरी ॥ २ ॥

शरीरेति ॥ शरीरस्य सादात् कार्यादसमग्रभूषणा परिमितामरणा लोभ्र-

पुष्पवत् पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सुदक्षिणा । विचेया मग्यास्तारका
यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रैर्यः । तनुप्रकाशेनाल्पवान्तिना शशिनोपल-
क्षितेपदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीपद्वैतेत्यर्थः । ‘तस्मिन्निदिष्या कृत्-
मुचः’ (पा. ६।३।३५) इति ‘प्रभात’शब्दस्य पुंवद्भावः । शर्यरी रात्रिरिच । अल-
क्ष्यत । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भटः (अ. ह. शा. १।५०)—‘क्षामता गरिमा
दुक्षेमूर्च्छां धर्दिरोचकम् । जम्मा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥’ इति ॥२॥

दोहदलक्षणे मृदुक्षणे हेतुन्तरमुप्रेक्षते—

तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो र्हस्युपाग्राय न तृप्तिमाययौ ।

करीव सिकं पृपतैः पयोमुचां शुचिद्वयपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥

तदिति ॥ क्षितीश्वरो र्हसि मृत्सुरभि मृदा सुगन्धि तस्या आननं

पाठा०—१ ‘मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाह पष्टिः परिमेयभूषणा । स्वित्ता-
ल्पताराकरणेनुमण्डला विभातवत्यां रजनीं व्यहन्वयत्’ । २ ‘रहः समाग्राय’ ।

टिप्प०—१ ‘दोहदलक्षणं’ इति पाठमाहल दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं चिह्नं मुखपाण्डुरादि,
अथवा दोहदस्य लक्षणं चिह्नं यस्यसिद्धिः वैयभिकारण्यवदुमीहिमाश्रित्य तादृशं मुखं दधौ—इति
लक्षणं; तत्र सुन्दरम्, ‘मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना’ (३।२) इति वक्ष्यमाणत्वात् । गर्भस्य
कुल्लेहेतुत्वात्तद्विहेऽप्युपचारः । दुर्हदो नावः मानितातिथित्वेन सहस्राजितवीरशब्देन
चेन्नानापेक्षया याज्यावितोषध्वनिः सूच्यते ।

१. नारीद्वयान्तेहेतुद्वयान्तेप्राणि अन्तगानि अथगतानि गल्लंकारा यस्याः सा, सा मुद-
मिन्दुमण्डलं यस्यां सा

‘शिशुः’

तदाननं मुदक्षिणामुखमुपाघ्राय वृत्तिं नाययौ । कः कसिव ? शुचिव्यपाये
 प्रीप्सावसाने । 'शुचि शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारापाठयोः सिते । प्रीप्से हुतवहेऽपि स्यादु-
 पधाशुद्धमन्त्रिणि ॥' इति विश्वः । पयोमुर्चां मेघानां पृषर्तविन्दुभिः । 'पृषन्ति
 विन्दुपृषताः' इत्यमरः । सिक्तमुक्षितं घनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करी गज
 इय । अत्र परिचनराजिपवलाणां कान्तशामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां
 मृद्गक्षणं शोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदारयं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो वचन्यान्यरसान्विलह्य सा ॥४॥

दिवमिति ॥ हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथशकवर्ता तस्याः सुतस्तत्सुतः ।

मरुत्वानिन्द्रः । 'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । दिवं स्वर्गमिव । भुवं भोक्ष्यते ।

'भुजोऽनवने' (पा. १।३।३६) इत्यात्मनेपदम् । अतः प्रथमं सा मुदक्षिणा तथा

मृदूपे । अभिलष्यत इलभिलाषो भोग्यवस्तु । कर्मणि षञ्प्रत्ययः । रसन्ते स्वाघन्तविधे

भूषिकारे इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान्विलह्य विहाय मनो

ययन्ध । विदधापिलर्षः । दोहदहेतुकस्य मृद्गक्षणस्य पुनर्भोगसूचनार्थत्वमुप्रेक्षते ॥४॥

न मे द्विया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स पृच्छत्यनुवेलमादतः प्रियासरीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

नेति ॥ मगधस्य रातोऽपत्यं स्त्री मागधी मुदक्षिणा । 'द्व्यभ्रमगधरलिङ्गसूरमसा-

दण्' (पा. ४।१।१७०) इत्यणप्रत्ययः । द्विया किञ्चित्किमपीप्सितमिष्टं मे गधं न

शंसति गावटे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादत आदतवान् ।

वर्तति कः । 'आदती सादरार्थितौ' इत्यमरः । प्रियायाः सरीः सहचरीरुत्तर-

कोसलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स पृच्छति । 'लद सो' (पा. ३।२।११८) इत्यनेन

भूतार्थं लद । शक्तीनां विध्रमभूमित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव चमे तदपश्यदादतम् ।

न हीष्टमेस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यघन्वनः ॥ ६ ॥

उपत्येति ॥ दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दौर्हदं धदा जालसं च स्मं

स्पृष्टम्' इति ह्यगुधः । सा मुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलतां

पाठा०-१ 'मदीम्'. २ 'मस्तुतः'. ३ 'मस्ताः'. ४ 'र्यभूव दुप्यारम्'.

टिप्प०-१ शुष्णेः सारणि जलपात्रे सौरम्यमिति पत्नलोत्ति-सिद्धु० ।

२ दोहदेन गर्भेण तन्मभिरेष्टया वा ५१ रां तदनुमृतिशीलत्वमुपेत्य-रति सिद्धु० ।

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिरासैरथ गर्भमर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव १२॥

कुमारेति ॥ अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा । 'संज्ञायां समञ्जनिपद-

(पा. ३।३।९९) इत्यादिना क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः । 'कृती कृशलः' इत्य-

मरः । आसैर्हितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि

भरणे । 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'सृतिर्मर्म' इति शाश्वतः । सृचो मनिच्प्र-

त्ययः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावीचिल्यमद्गः । अनुष्ठिते कृते

सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र, -भीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मु-

खीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः ।

प्रियां भार्याम् । अभाष्यस्याः संजातान्यघ्निता ताम् । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य

इतच्' (पा. ५।२।३६) इतीतच्प्रत्ययः । दिवमिव । पतिर्मता प्रतीतो ह्यः

सन् । 'दिवः ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श इष्टवान् ॥ १२ ॥

सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिच्छले सति । दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते'

इति ध्रुतिः । उच्चसंध्यैः उच्चसंस्थैस्तुङ्गस्थानपरिसूर्यगौरनक्षमितैः कैश्चिद्यथासंभवं

पद्मभिर्षट्कैः सूचिता भाग्यसंपदस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि

साधनान्युत्साहकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । 'शक्तयस्त्रिभ्यः प्रभावोत्साह-

मन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव । असूत । 'दूह प्राणियर्भविमोचने' इत्या-

पाठा०-१ 'अधिष्ठिते'. २ 'गर्भवेशमनि'. ३ 'उच्चसंस्थितैर'. ४ 'सूनुम्'.

५ 'अक्षतम्'.

टिप्प०-१ कुमारभृत्या बालचिकित्सा, वत्सर्गिण्य कौमारभृत्यं आयुर्वेदाङ्गमुच्यते ।

शल्यं, शालाक्यं, अथर्वचिकित्सा, भूतश्रिया, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रम्, वागी-

शरणतन्त्रमित्यष्टाङ्गानि इति सुश्रुते । अत्रातेऽपि कुमारे कुमारभृत्यामयोगो न दोषात्,

कुमारभृत्या गर्भकर्मणि प्रजने च कियते-इति कौटिल्येनोक्तत्वात्-इति शिशु० ।

२ मद्राणां द्विविधमुच्यते-राशिभूतं भागभूतं च; तत्र प्रथमराशौ सूर्यस्योच्यता दश-

राशौ चतुर्विंशत्युच्यते-राशिभूतं भागभूतं च; तत्र प्रथमराशौ सूर्यस्योच्यता दश-

राशौ चतुर्विंशत्युच्यते-राशिभूतं भागभूतं च; तत्र प्रथमराशौ सूर्यस्योच्यता दश-

रमनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्वातोः कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेयम्—‘अजवृषभमृगा-
 ज्ञानाडुलीरा क्षयवणिजी च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिधीन्द्रियांशिक्षिनवक्वि-
 शतिभिश्च तेऽस्तनीचाः ॥’ (वृ. जा.) इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभा-
 दयो राशयः श्लोकोक्तमविशिष्टा उच्चस्थानानि । खखतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थस्थानानि
 च नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशंशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु
 परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशखिंशो भागः । यथाह नारदः—‘त्रिंशद्वा-
 गात्मकं लग्नम्’ इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—
 ‘रविणास्तमयो योगो वियोगस्तदयो भवेत्’ इति । ते च श्लोचस्थाः फलन्ति नास्तगा
 नापि नीचगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्गे—‘श्लोचे पूर्णं स्वर्शकेऽर्धं सुहृद्भे पादं द्विद्भेऽल्पं
 शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥’
 इति । तदिदमाह कविः—‘उच्चसंश्रयैरसूर्यगैः’ इति च । एवं सति यस्य जन्मकाले
 पञ्चमृतयो ग्रहाः श्लोचस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—‘सुखिनः प्रकृ-
 ष्कार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥’ इति ।
 तदिदमाह—पञ्चभिरिति ॥ १३ ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिंहविराददे ।

वभूय सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् १४

दिश इति ॥ तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । ‘कालाध्वनारलन्तसंयोगे द्वितीया’

(पा. २।३।५) । दिशः प्रसेदुः प्रसक्ता वभूवुः । मरुतो वाताः सुखा मनोहरा

ववुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन् हविराददे स्वीचमार । इत्थं सर्वं शुभशंसि

शुभसूचकं वभूव । तथा हि—तादृशां खुप्रमाराणां भवो जन्म लोकाभ्युद-

याय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्वियो वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

अरिष्टेति ॥ ‘अरिष्टं सृतिवाग्दहम्’ इत्यमरः । अरिष्टे सृतिवाग्दहे शय्यां तत्पं

परितः सर्वतः । ‘अभितःपरितःसमयानिकपाप्रतियोगेऽपि’ (वा. १।४२२) इति द्वितीया ।

विसारिणा । सुजन्मनः शोभनोत्पत्तेः । ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुपतिस्त्ववः’

इत्यमरः । तस्य विशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्वियः क्षीणश-

न्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ’ इत्यमरः । आलेख्ये चित्रे

समर्पिता इव वभूवुः । ‘निशीथ’शब्दो दीपानां प्रमाधिक्यसंभावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुमे च चामरे ॥ १६ ॥

जनायेति ॥ भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् । 'सहस्र-
मसंमिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरा-
यान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् । किं तत् ? शशिप्रभमुज्ज्वलं
छत्रम् । उमे चामरे च, छात्रादीनां राज्ञः प्रधानाहत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रवभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निवातेति ॥ निवातो निवातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावासां' इत्यमरः । तत्र

यत्प्रभं तद्वस्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं
पुत्रमुखं पिवतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुदृक्कटः प्रहर्षः कर्त्ता इन्दुदर्शना-
द्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव आत्मनि शरीरे न प्रवभूव स्थातुं न शशाक ।
अन्तर्न माति स्मेति यावत् । न ह्यलाधारेऽधिकं मीयत इति भावः । यद्वा,—हर्षं आत्मनि
स्वस्तिन्विषये न प्रवभूव । आत्मानं निषन्तुं न शशाक । किंतु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोयनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपस्यनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इयाधिकं यमौ ॥ १८ ॥

स इति ॥ स दिलीपस्युतः । तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । 'पुरोधास्तु
पुरोहितः' इत्यमरः । वसिष्ठेन । तपस्वितात्तदनुष्ठितं कर्म सर्वैर्न स्यादिति भावः ।
तपोयनादेत्यागत्य । अखिले समये जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे
कृते सति । -प्रयुक्तः संस्कारः क्षाणोत्तरनादिर्वस्य स तपोक्तः । आकरोद्भवः
सनिप्रभवः । 'यनिः श्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । मणिरिव । अधिकं यमौ ।
वसिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः (२।२९)—'प्राज्ञाभिवर्धनात्पुंसो
जातकर्म विधीयते' इति ॥ १८ ॥

सुखधया मङ्गलदूर्वनिखनाः प्रमोदन्त्यैः सह चारयोपिताम् ।

न केवलं सन्ननि भागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि १९ ॥

पाठा०-१ 'स वीक्ष्य पुत्रस्य विरायिता सुखं निषानकुम्भस्य सुखेव दुर्गंतः ।

सुदः शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोधिरिन्दुदयमूर्च्छितो यथा ॥' २ 'निवातः',
३ 'चारमनि', ४ 'दूर्तः'.

सुखश्च वा इति ॥ सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्च वाः । श्रुतिमुखा इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिखना मङ्गलवाचपवनयो घोरायोपितां वेश्यानाम् । 'वारखी गणिका वेदया रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैर्हर्षितं नैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सन्नि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त, किंतु यौरोको येषां ते दिवोकसो देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः, तेषां पश्याऽऽकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांश्चत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य वभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।

ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् २०
नेति ॥ रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यमा-
यात् । संयतो पदो न यभूव नास्ति स्म । किं तेनात आह—विसर्जयेदिति ॥
सुतजन्म हर्षितस्तोपितः सन् । यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् । किंतु स राजा
तदा पितृणांमृणाभिधानाद्बन्धनात् केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक
एवेत्यर्थः । 'केवलः वृत्त एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्म-
कर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे—'एष वा अमृतो यः पुत्री' इति
श्रुतिः प्रमाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तर्भक्तस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य घातोर्गमनार्थमर्थविचकार नास्त्रा रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

श्रुतस्येति ॥ अर्थविच्छन्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयम-
भक्तो बालकः श्रुतस्य शीघ्रास्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणा-
मन्तं पारं च यायात् । यार्तं शत्रूणादित्यर्थः । 'शक्ति लिट् च' (पा. ३।३।१७२)
इति शक्यार्थं लिट् । इति हेतोर्घातोः 'अधिवधिलधि गत्यर्थाः' इति लघिघातोर्गमना-
ख्यनर्पमर्थविरवादेऽस्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नास्त्रा रघुं चकार । 'लद्विर्ब-
णोर्नलोपश्च' (वा. ४७९८) इत्यप्रत्यये 'बलमूलरुध्वलमहुलीनां वा लो रत्वमाप-
वते' (उ. सू. २९) इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्कः
—'आशौचं तु म्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥ २१ ॥

पाठा०-१ 'विमोचयेद्यं'.

टिप्पणं—१ पुत्रजन्मारी चौरादिवदानां मुक्तिः प्रतिज्ञाः 'युवराजाभिप्रेते च परचक्रा-
वमर्दने । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो ब्रह्मस्य हि विधीयते ॥' इति बह्वचः ।

२ यथा सुते आते जनकः निरुपाशुगान्मुच्यते इत्यागमा-इति मुमतिः ।

पितुः प्रयत्नात्संमप्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोषं वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

पितुरिति ॥ स रघुः समप्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दलीपस्य प्रयत्ना-
च्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेः । 'मास्वद्वि-
स्वत्सप्ताथहरिदशोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने
दिने प्रतिदिनम् । 'निस्रवीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति द्विवचनम् । वृद्धिं
पुपोष । अत्र बराहसंहितावचनम्—'सलिलमये क्षशिनि रवेर्दधितयो मूर्च्छिताहामो
नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दमुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमेति ॥ उमावृषाङ्गौ पार्वती-वृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्ति-
केयो महासेनः शरजन्मा घडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः । शचीपुरंदरौ
जयन्तेन जयन्तारूपेण सुतेन । 'जयन्तः पाकशासनैः' इत्यमरः । यथा नन-
न्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमा-वृषाङ्गाभ्यां शची-पुरंदराभ्यां च समौ समानौ
सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमार-जयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन नन-
न्दतुः । मागधी प्राग्बाल्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं वभूवै स्रष्ट्रेम परस्परस्थायम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यहीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गेति ॥ रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानां स्वकाव्यौ । 'पुमा-
न्ध्रिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः । तयोरिव तयोर्दपलोर्भावबन्धनं हृदया-

पाठा०-१ 'मप्येकसुतेन' । २ 'पर्यहीयत' ; 'न व्यहीयत'.

टिप्पणं-१ श्रीसूर्यस्य अमा (सुपुषा?) नाम कला, तस्याः प्रवेशावृद्धिं पुष्पाति, चन्द्रमाः
किञ्च सूर्यस्य सुपुषा नाम नाडिकामनुप्रविश्य वर्षते—एति बह्वमः । अनावास्यायां चन्द्रो
रवौ गच्छति, प्रतिपदि निःसरति, तत उदयं प्राप्नोति यथा दिने दिने वर्षते, तथाऽयमपि यवुदे
इत्यर्थः—एति शिशुः ।

२ जन्मोत्सवसदृशेन प्रकृतीशरीरसदृशेण हृदये । तत्समाविति व्यर्थमिति, व्यक्ति-
अतो

३ तथा चोक्तमुत्तररामचरिते—'आनन्दमन्थिरकोऽयमपस्यमिति कथ्यते ।' इति, बह्वमस्तु-
न नोः । अत्रोक्तिः ? रथाङ्गनाम्नोरिव, यथा रथाङ्गनाम्नोः कोकमिश्रणयोः
न पर्यहीयत न न्यूनीयन्व-इत्याह ॥

कर्मकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम चभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन
चा । 'एके मुर्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुप्तेन विभक्तमपि दृढविभागमपि पर-
स्परस्योपरि पर्यचीयत वदुषे । कर्मकर्तारि लिट् । अट्टनिमत्वात्स्वयमेवोपचित-
मित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अप्र तु तयोः प्रागेकै-
ककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलामेऽपि नाहीयत, प्रत्युतोपचितमेवा-
भूदिति भावः ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्यो प्रथमोदितं वचो श्रूयो तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥२५॥
उवाचेति ॥ सोऽर्भकः शिशुः । 'पोतः पात्रोऽर्भको डिन्भः पृथुकः शावकः
शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमाना । 'धात्रीजनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति
विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ
च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत्नेन पितुर्मुदं
ततान ॥ २५ ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निपिञ्चन्तमिवामृतं त्वेचि । —
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
तमिति ॥ शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वग्निन्द्रियेऽमृतं निपिञ्चन्तं वर्ष-
न्तमिव तं पुत्रमङ्गमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलो-
चनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥ २६ ॥
अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरमेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिमेदेन गुणाश्रयवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥२७॥
अमंस्तेति ॥ स्थितेरमेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोऽहज-
न्मनाऽनेन रघुणाऽन्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्रेण
मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाश्रयवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिमेदेनाव-
तारविशेषेण विष्णुनाऽऽत्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठादन्तममंस्त

पाठा०-१ 'शिशुमतान सः'.

टिप्प०—१ एतेन म्वाचारनिष्ठत्वोक्तिः—इति शिशु० । यथा सत्त्वं प्रधानं दाक्षिण्यपरि-
दृष्ट्वा सर्गं स्थितिमन्तं ब्रह्मा मेने, तद्वत् सृष्टुपनवान्वयसानन्त्यमुत्तम्—इति शिशु० ।
दिनकरमिश्रास्तु—'मद्वारे सुबते लोकाविष्णुत्वे पालयत्यरि । इन्द्रत्वे सरस्वतेऽपि तिस्रो-
ऽवस्थाः स्वयम्भुव' इत्युक्तत्वान्मूर्तिमेदत्वम्—इत्याहुः ।

मन्वते स । मन्वतेरनुदात्तत्वादिद्रप्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणा-
नीतरेतरश्च योज्यानि । तत्र रघुपक्षे, -गुणा विश्वविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ
मौर्व्यां सुदे वृकोदरे । स्वाम्ये सत्त्वादिषंध्यादिविधादिहरितादिषु ॥' इति विधः ।
शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

सं वृत्तचूलचलकाकपक्षकैरमास्यपुत्रैः सर्वयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन चाङ्गमयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

स इति ॥ 'ब्रूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽन्दे तृतीये वा
कतेन्यं धृतिचोदनात् ॥' (२।३५) इति मनुस्मृत्यात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो
निष्पन्नब्रूडाकर्मा सन् । बलयोरभेदः । स रघुः । 'प्राप्ते तु पथमे वर्षे विद्यारम्भं च
कारयेत्' इति वचनात्पथमे वर्षे चलकाकपक्षकैर्ध्वजलिखण्डकैः । 'बालानां तु
शिक्षा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सचयोभिः त्रिभिः । 'वयस्यः
त्रिभिः सवयाः' इत्यमरः । अमास्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्दर्शात्मिकाया
मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपावभूतेन चाङ्गमयं शब्दजातम् । नद्या
मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुखारम्भे द्वाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कथि-
नकरादिः समुद्रमिव । आविशत् प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेत् गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्ताश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि चस्तुपहिता प्रसीदति ॥२९॥

अथेति ॥ 'गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणसोपनायनम् । गर्भादेकादशे राशौ
गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' (२।३६) इति मनुस्मृत्यात् । अथ गर्भादेकादशेऽन्दे
विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेतं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः
शिक्षितवन्तः । ते गुरवोऽत्रास्मिन्गौ अवन्ध्ययत्ताश्च बभूवुः । तथा हि-क्रिया
शिक्षा । 'क्रिया तु निष्कृता शिक्षाविकित्तोपायकर्मसु' इति यादवः । वस्तुनि पात्र-
भूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्'
इति कौटिल्यः ॥ २९ ॥

पाठा०-१ 'वृत्तचूलः'; 'वृत्तचूडः'. २ 'अर्भकः'.

टिप्प०-१ समानवयस्कचलकाकपक्षकैः-इत्याह शिशु० ।

२ समुद्रस्य दृष्टान्तेन चाङ्गमयस्यापारत्वमुक्तम्-इति न्याह्याय, वृत्तचूडाकर्मात्लिपि-
संख्यानां वाच युञ्जीत इति चाङ्गमयः-इति शिशु० ।

धियः^३ समग्रैः^४ स^५ गुणैरुदारधीः^६ क्रमाच्चतस्रश्चतुर्युणोपमाः ।

ततारं^७ विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्दिशि^८ हरितामिवेश्वरः ॥३०॥

धिय इति ॥ अत्र कामन्दकः—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ऊहा-
पोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥’ इति । ‘आन्वीक्षिषी प्रयीं वार्तां दण्डनीतिश्च
शाधती । एता विद्याश्चतसस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥’ इति च । उदारधीः क्लृप्तबुद्धिः
स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः । चत्वारोऽणवा उपमा यामां ताश्चतुर्युणो-
पमाः । ‘तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे च’ (पा. २।१।५१) इत्युत्तरपदसमासः । चतस्रो
विद्याः । हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिर्दिशि निर्जाधैः ।
‘हरित्स्वुमि वणं च नृणवाजिविशेषयोः’ इति विश्वः । चतस्रो दिश इव । क्रमा-
त्ततार । चतुर्युणोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

त्वचं स^९ मेध्यां परिधाय रौरवीमक्षितास्रं पितुरेव^७ मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपाथिवः क्षितीचभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

त्वचमिति ॥ स रघु । ‘काष्णंरौरववान्मानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । चक्षीर-
ज्ञानुपूर्व्येण शाणश्रीमादिकानि च ॥’ (२।४१) इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां
रौरवीं रुरुसंयन्विनीम् । ‘रुरुमहाकृष्णसारः’ इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय
वर्तित्वा मन्त्रवत् समग्रमन्त्रमात्रेणादिकं पितुरेयोपाध्यायादक्षिताऽभ्यस्त-
वान् । ‘आख्यातोपयोगे’ (पा. १।४२९) इत्युपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्यवधारणमुप-
पादयति—नेति ॥ तद्गुरुरेकोऽद्वितीयः पाथिवः केवलं पृथिवीधर एव नाभूत्,
किंतु क्षिती स द्वितीय एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

(महोक्षतां चत्सतरः स्पृशन्नित्यं द्विपेन्द्रभावं कलमः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौघनमिन्द्रशैशवः पुषोर्षे गोम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

महोक्षतामिति ॥ रघुः क्रमाद्यौघनेन मिन्द्रशैशवो निरस्तश्चिन्तुमावः
सन् । महानुष्ठा महोक्षो महर्षमः । ‘अचतुर—’ (पा. ५।४।७७) आदिस्त्रेण

पाठा०—१ ‘नानिवर्तिभिः’ २ ‘मघ्रवित्’ ३ ‘गम्भीर’.

टिप्प०—१ चतुस्रसंज्ञा—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । उहापोहोऽर्थविज्ञानं
तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः । श्रोत्रनिष्ठा शुश्रूषा, श्रवणाकारणम्, ग्रहणं शास्त्रार्थोपादानम्,
धारणं भवीनस्यादिसारणम्, ऊहाः पूर्वगतं, अपोहः मनाद्वैतस्वोपरि ध्यानम्, तत्त्वज्ञान
परमापेक्षस्वरम् । इति धीगुणाः । ‘आन्वीक्षिषी तर्को विज्ञानं चर्मापर्मो जयी स्मृती । शत्रुपापय
जिगीषा च कृषीतार्तासमाश्रयम् । दण्डनीतिं तु सान्धस्य ध्वजस्य सद्भिरुच्यते ॥’—इति च ।
२ आन्वीक्षिषी जयी वार्ता दण्डनीतिश्चतस्रो रात्रविद्या—इत्याह बल्लभः ।

विभा^३वसुः सारथि^५नेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव^६ ।

बभूव^७ तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीच^८ पार्थिवः ॥ ३७ ॥

विभावसुरिति ॥ सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषङ्ग-
नीयम् । वायुना विभावसुरंधिरिव । 'सूर्यवह्नी विभावस्' इत्यमरः । घनव्यपायेन
शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् रयं इव । कटो गण्डः । 'गण्डः कटो मदी
वानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदीवय इत्यर्थः । तेन करीच ।
पार्थिवो दिलीपः । तेन रघुणाऽतितरामलान्तं सुदुःसहः अष्टसहो बभूव ॥३७॥

नियुज्य^९ तं होम^{१०}तुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविप्रमाप सः ॥ ३८ ॥

नियुज्येति ॥ शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । 'शतं
वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिध्रुवा । राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं
धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुनाऽपूर्णमेकेन
क्रतूनामधमेधानां शतमपविप्रमपगतविभ्रं यथा तथाऽऽप ॥ ३८ ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन
दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियाद्योपपदस्य—' (पा. २।३।१४)
इत्यादिना चतुर्था । उत्सृष्टं मुच्यमानर्गलमप्रतिबन्धम् । अग्न्याहृतसौरगतिमि-
त्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बसंस्मरणत्वात् । तुरंगं धनुर्भृतां
रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सत् । जहार किल ।
'किल' इत्यैतिह्ये ॥ ३९ ॥

विपाद^{११}लुप्तप्रतिपत्तिं विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वसिष्ठधेनुश्च यदच्छयागता श्रुतप्रभावा ददशोऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

विपादेति ॥ तत् कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विपाद इष्टनाश-
कृतो मनोमग्नः । तदुक्तम्—'विपादक्षेतसो मद्र उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता
प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तत्रोक्तम् । विस्मितमध्वनाशस्वाकसिकत्वादाधर्मा-

विष्टं सत् । स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया खेच्छयागता ।
रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनृजिपृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वसिष्ठधेनुश्च
दृष्टो । द्वौ धीवारावविलम्बसूचनौ ॥ ४० ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रसृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सत्ताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो वैभूय भावेषु. दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

तदिति ॥ सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघु पुण्येन तस्या
नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्यन्दो द्रवः स एव जलम् । मृतमिलयर्थः । तेन
लोचने प्रसृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाप्यतिमान्तेषु । 'अत्यादयः
क्रान्तायथे द्वितीयया' (वा. १३३६) इति समासः । द्विगुप्राप्तापञ्चालं पूर्वगति-
मासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिर्गतत्वम् । भावेष्वपि वस्तुपूपपन्नदर्शनः
संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्यभूय ॥ ४१ ॥

सं पूषेतः पर्यतपक्षशातनं ददर्श देव नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमथ रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

स इति ॥ नरदेवसंभवः स रघु पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं
निवारितौदलं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहो रश्मी' इत्यमरः । संयतं
यद्ग्रहं हरन्तं पर्यतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वसां दिशि
ददर्श ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्षणामनिमेषवृत्तिभिर्हारं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अयोचदेतं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निर्वर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

शतैरिति ॥ रघुस्तमक्षणार्मनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारश्चरक्षणां शतै-
र्हरिभिर्हरिर्द्वर्गः । 'हरिर्वाच्यवशाख्यातो हरिरुपिलवर्णयो.' इति विश्वः । वाजि-
भिर्वाश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः ।
एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निव-
र्तयन्निव । अयोचत् ॥ ४३ ॥

टिप्पण्यः—१ कुनः प्रभावो रघुसचिचरप्रदानलक्ष्णो मस्याः सा—इति दिनकामिश्राः ॥
अवर्णितमाहात्म्या—इत्याह शिशुः ।

२ वापुमरु—इति चकारो गुण्यहालपेशां गनयेदे—इत्याह ॥ चकारो तुच्यकल्पप्रति-
पाचको—इति शु शिशुः ।

३ गगनस्पृशेति धीरत्वेन नीलमानोपि—इति शिशुः ।

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिमिस्त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ? ॥ ४४ ॥

मखेति ॥ हे देवेन्द्र ! मनीषिमिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे । तथाप्यजस्रदीक्षायां निलदीक्षायां प्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय ऋतुविघाताय, क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाव-वचनात्' (पा. २।३।१५) इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तसे ? ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विपस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५

त्रिलोकेति ॥ त्रयाणं लोकानां नायस्त्रिलोकनाथः । 'तद्विताथं-' (पा.

२।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषाऽः

तीन्द्रियाधर्शना त्वया मखद्विपः ऋतुविघातवाः सदा नियम्या ननु निश्चा-

सुः । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु ऋतुषु स्वयमन्तरायो विप्रो भवसि

चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः दतः । लोके सत्कर्मकथैवास्त्वामिवादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदङ्गमर्थं मघयन्महाकतोरमुं तुरंगं प्रतिमोक्षमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्दतिम् ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ हे मघयन् ! तत्तस्मात्कारणात् । महाकतोरश्वमेघस्यायं श्रेष्ठमङ्ग-

साधनममुं तुरंगं प्रतिमोक्षं प्रतिदातुमर्हसि । तथा हि—श्रुतेः पथो दर्श-

यितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्दतिं मार्गं

नाददते न स्वीकुर्वते, अस्मार्गं नावत्सम्बन्त इत्यर्थः । 'मलीमसं तु मलिनं क्वचं

मल्यधितम्' ह्यमरः ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवोकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयैः प्रचक्रमे च प्रतिवक्षुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'यतः'. २ 'सता', 'सताम्'. ३ 'त्वमन्तरायी'. ४ 'श्रुतेः'.

टिप्पण-१ ननु 'नियम्याः' इत्यत्र 'यदमदभारयमश्चानुपसर्गम्' (पा० ३।१।२००) इत्या-

दिनोपसर्गाभावे निहितत्वात्कथं यत्प्रत्ययः ? उच्यते-पदसंस्कारपक्षे कैवल्यपदे यत्प्रत्ययः-

पश्चात्तिशब्देन समासः । यदा, 'तत्र न भवेद्विनियम्यम्' इति कालासनपयोगशापकात्

साधुः । यदा, उपसर्गप्रतिरूपको निशब्दो निपातः । यदा, -नियमे साधवो नियम्याः, 'तत्र

साधुः' (पा. ४।४।१६) इति यत्प्रत्ययः । यदा, -नियममर्हतीति यत्-इति विशु० ।

२ 'श्रुतेः पथः' इति पाठमादृत्य, श्रुतेः श्रुत्स पथ आचारस्य दर्शयितारः प्रवर्तकान्

ईश्वराः प्रभाषो मलीमसां कृत्वा पद्दतिमाचारं नाददते-इति विशु० ।

इतीति ॥ इति रघुणा समीरितं प्रंगल्भं चचो निशम्याऽऽर्ण्य ।
दिवौकसः स्वर्गोक्तः । 'दिवं स्वर्गोऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषामधिपतिदेवेन्द्रो
रघुप्रभावात् सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिचक्रं
प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥

यदात्थ राजन्यकुमार! तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवहुरुल्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥
यदिति ॥ हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ! 'मूर्धाभिपिचो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । यद्वा अन्यमात्थ प्रवीपि । 'शुवः पशानाम्-'
(पा. ३।४।८४) इत्यादिनाहद्वेषः । तत्तथा सलम्; किंतु यशोधनैरस्मा-
दशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । ततः किमत आह—भवहुरुत्पातिता
जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यत् इज्यया यागेन लङ्घयितुं
तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

किं तद्यत् इत्याह—

हरियथैकेः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरख्यम्यक एव नापरः ।
तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ४९
हरिरिति ॥ पुरुषोत्तम इति सप्तमीसमासः । 'न निर्धारणे' (पा. २।२।५०)
इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु 'सन्महत्तरमोत्तमोत्तृष्टाः पूज्यमानैः' इत्युत्त-
मपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च
त्र्यम्बरः क्षिप्र एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोऽपरः पुमान् । तथा मां
मुनयः शतक्रतुं विदुर्विदन्ति । 'विदो ल्यो वा' (पा. ३।४।८३) इति क्षेप्तृसा-
देशः । नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीय-
गामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे नमिगम्यादीनामुपसृज्यानात्समासः ॥ ४९ ॥

अतोऽयमैश्वर्यः कापिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मर्यापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तयात्रै मां निर्धाः पितं पदव्यां सर्गेरस्य संततेः ॥ ५० ॥
अत इति ॥ अतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोऽश्वः
कापिलानुकारिणा कापिलमुनिवृत्तेन मयाऽपहारितोऽपहतः । अपहारित इति

पाठा०-१ 'यथा'. २ 'अनुसारिणा'. ३ 'मानुगाः'. ४ 'पदव्याः'.

टिप्प०-१ प्रथममिति तिस्रसद्वेष इति शिशु० ।

२ पुरा यद्वाश्वमेवैश्वर्यानात्तुरगात्तद्वेषमिति वदन्तः सगरात्मजाः कापिलमुनिना व्यापा-
रितान् तथा मयाग्रीत्वं नादयम इति कापिलानुहया सूचयति इति शिशु० ।

स्वायं गिन् । तवात्राधे प्रयत्नेनालम् ; प्रयत्नो मात्रारीत्यर्थः । निषेधस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निघा न निषेहि । निपूर्वाद्धापातोर्लुङ् । 'न माङ्गोमे' (पा. ६।४।७४) इत्यङ्गाम- प्रतिषेधः । महदारुन्दनं ते दिनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

ततः प्रहृष्टोऽपमयः पुनर्दरं पुनर्वमापे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं पश्यते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृता भवान् ॥ ५१ ॥

तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहृष्टस्य प्रहृष्टं कृत्वा । अपमयो निर्भोकः सन् । पुनः पुनर्दरं वमापे । किमिति ? हे देवेन्द्र ! यद्येषोऽधामोचन- रूपस्ते तव सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभाषनिर्मांक्षनिश्चयाध्यायस्यष्टिपु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृत- कृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' (पा. ५।२।८८) इतीनिप्रत्ययः । रघुमिच्छनेना-त्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स पुनमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स इति ॥ स खरुन्मुखः सन् मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चार्प सशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशो-भिनाऽतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौतल्येन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाक्षी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पद्य तत्र वैश-खमक्षियाम् । त्रिवितस्त्वन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदमा-ली' ॥

॥ ५३ ॥

रघोरिति ॥ रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णं च स्तम्भ-प्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्निणा वागेन हृदि हृदये क्षतो विद्वः । अत एवार्मर्षणोऽसह्यतः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चौरैऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मरुः' इति विश्वः । नवान्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्ते क्षणमात्रं छाङ्गुने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमन्वर्ष्य-सायकं वाणं समघञ्च संहितवान् ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'आह पुनः' । २ 'स्वनेवभीर्भूमिपुरंदरात्मजः' । ३ 'गर्वः' । ४ 'भार्गवम्' ।

दिलीपसूनोः सँ वृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमानुरशोणितोचितः ।
 पपायैनास्त्रादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥
 दिलीपेति ॥ भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रधिरे उचितः
 परिचितः स इन्द्रमुक् आशुगः शायको दिलीपसूनो रघोर्वृहद्विशालं भुजा-
 न्तरं वक्षः प्रविश्य धनास्यादितपूर्वं पूर्वमनाक्षादितम् । सुमुपेति समाप्तः ।
 मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥ ५४ ॥

दरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनककेशाङ्गुलौ ।
 भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सौयकम् ॥ ५५ ॥
 दरेरिति ॥ कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तपोक्तः ।
 'साम्युपमान-' इत्यादिना समाप्तः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावत-
 स्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकै-
 रङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते दरेन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं
 सायकं निचरतान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्वायं महानमिभव
 इति भावः ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
 चुकोप तस्मै स भृशं सुरधियः प्रसेहा केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
 जहारेति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य
 महाशनिध्वजं महान्तमशनिरुपं ध्वजं जहार विच्छेद च । स शक्रः । सुर-
 धियः प्रसेहा बलादस्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै
 रण्ये भृशमखर्भं चुकोप । तं हनुमिषेपेलथः । 'कुषहृद-' (भा. १।४।३७)
 इत्यादिना संयज्ञानात्तुर्धी ॥ ५६ ॥

तपोद्विपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरत्मदाशीविपभीमदर्शनेः ।
 यभूय सुदं तुमुलं जयपिणोरघोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥
 तयोरिति ॥ जयपिणोरन्योन्यजयाराहिनोस्तयोरिन्द्रश्वोः । गरत्मन्तः
 पशवन्तः । 'गरुपसृष्टदाः पत्रम्' इत्यमरः । आशीविपाः । आशिवि दंष्ट्रायो
 म्रिपं वेषां स आशीविपाः सर्गः । वृषोदरादिखास्तापुः । 'श्री रवाशीहिताशंकादि-
 षड्भूतोः' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः सपशाः सर्पा इव । दृष्टुं भयावहा
 इत्यर्थः । तैरघोमुखैरुर्ध्वमुखैश्च । पत्रिनोरुपर्वधोदेरावस्थितत्वादिति भावः ।

स्वायं विद् । तवात्राधे प्रयत्नेनात्मम् ; प्रयत्नो माकारीत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राहः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निषेहि । निपूर्वाद्वाधातोर्लृट् । 'न माद्योगे' (पा. ६।४।७४) इत्यडागम-प्रतिषेधः । महदास्क्रन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

ततः प्रहस्योपभयः पुरंदरं पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि संगं एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

तत इति ॥ ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा । उपभयो निर्नाकः सन् । पुनः पुरंदरं वभाषे । किमिति ? हे देवेन्द्र ! यद्येषोऽध्यामोचन-रूपस्ते तव संगो निधयः । 'संगः समावनिर्मोक्षविधयाध्यावस्यष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृत-कृत्यो न खलु । 'इष्टदिभ्यश्च' (पा. ५।२।८८) इतीनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स एवमुक्त्वा मधवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥५२॥

स इति ॥ स खेहन्मुखः सन् मधवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चर्षं सशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानमेदेन विशेषशो-भिनाऽतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौषलेन विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाक्षी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशा-खमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्रन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणावृत्ति ॥ अन्वर्थं स्यात्समपदभा-ली' ॥

॥५३॥

रघोरिति ॥ रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भः सुवर्णं च स्तम्भ-प्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्रिणा वाषेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोऽसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चारेऽपि गोत्रः क्षोणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानामनीकस्य क्रन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्व्यं-सायकं यत्नं समधत्त संदितवान् ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'आह पुनः' । २ 'इष्येतनीर्गुमिपुरंदरात्मजः' । ३ 'गर्वः' । ४ 'नागंणम्' ।

दिलीपसुनोः स वृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
 पपावनास्त्रादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥
 दिलीपेति ॥ भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रधिरे उचितः
 परेणितः स इन्द्रमुक् आशुगः सायको दिलीपसुनो रघोर्वृहद्विशालं भुजा-
 न्तरं वशः प्रविश्य अनास्त्रादितपूर्वं पूर्वमनास्त्रादितम् । सुप्नुपेति समासः ।
 मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपी ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाह्वलौ ।
 भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥
 हरेरिति ॥ कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तयोक्तः ।
 'साम्युपमान-' इत्यादिना समासः । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावत-
 स्यास्फालनेन फर्कशा अह्वलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्रविशेषकै-
 रङ्क्षिते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं
 सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तसायं महाननिमव
 शति भावः ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिघ्वजम् ।
 चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसेहा केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
 जहारिति ॥ अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य
 महाशनिघ्वजं महान्तमशनिस्यं घ्वजं जहार विच्छेद च । स शक्रः । सुर-
 श्रियः प्रसेहा पलातुस्त्व केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै
 रपवे भृशमलथं चुकोप । तं हनुमियेतेत्यर्थः । 'कुपद्दह-' (पा. १।४।१७)
 इत्यादिना संप्रदानाद्यर्थी ॥ ५६ ॥

पत्रिभिर्वागैरुपान्तस्थितास्तदस्याः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यसि-
स्तथोकं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥ ५७ ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाधयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाकं निर्वापयितुं न चासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरभ्युदः ॥ ५८ ॥

अतीति ॥ चासवोऽतिप्रबन्धेनातिशक्तत्वेन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्र-
वृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रगद्यत इति दुष्प्रसहं तस्य । दुःखेनाप्यसह्येत्यर्थः ।
तेजसः प्रतापस्याधयं तं ख्यम् । अभ्युदोऽद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्नि-
मिव निर्वापयितुं न शशाक । रघोरपि लोकपातात्मकस्येन्द्राशंसमवत्वादिति
भावः ॥ ५८ ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्देनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

तत इति ॥ ततो रघुर्हरिचन्देनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्धे प्रमथ्यमाना-
र्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोकाम् ।
वेप्रेष्टि व्याप्नोतीति विद् व्यापकमोजो यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य । पृषोद-
रादित्वात्साधुः । शरासनज्यां पशुमौषाम् । शशाङ्कार्धः खण्ड इव मुखं
फलं यस्य तेन पत्रिणाऽलुनादच्छिनत् ॥ ५९ ॥

संयुष्मत्सृज्य विचुद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रवल्स्य विद्विपः ।

महीप्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमक्षिमाददे ॥ ६० ॥

स इति ॥ विचुद्धमत्सरः प्रमृद्वैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रवल्स्य
विद्विपः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्यताः ।
मूलविभुजादित्वात्कप्रलयः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेद उचितं स्फुरत्प्रभा-
मण्डलमखं वज्रायुधमाददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात् भूमौ सह सैनिकैश्चुभिः ।

निमेषमोत्रादवधेयं च व्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिखनैः ॥ ६१ ॥

रघुरिति ॥ रघुस्तन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् ।
सैनिकानामशुभिः सह भूमौ पपात् । तस्मिन्वर्तिते वे हृद्दुरित्यर्थः । निमेष-

पाठा०-१ 'व्यपरोपणोद्धतम्'; 'व्यपरोपणोद्धतम्'. २ 'तद्यथाम्'.

टिप्पणं—१ एतेन परानिभावनतोका-इति शिशु० ।

२ विडं मेदकमोजो तस्य स तस्य विडौजसः, विडं व्यापकमोजो यस्येति वा पर्यवेप्रे-
वर्णस्य व्यत्यय-इति शिशु० ।

पमात्राद्वयां दुःसमवधूय तिरस्त्रय सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः श्वेदान्तैः
सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षोत्सिद्धनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्थुषः ।

तुतोपि वीर्यातिशयेन घृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणानिधीयते ॥ ६२ ॥

तथापीति ॥ तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापा-
रेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शत्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्या-
तिशयेन । घृत्रं हत्वानिति घृत्रहा । 'ब्रह्मघ्नघृत्रेषु क्विप्' । (पा. ३।२।८७)

तुतोप । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं, शत्रोः सतोपोऽत आह—

गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्गिनिधीयते । गुणैः सर्वत्र संनम्यत
इत्यर्थः । गुणाः शत्रुनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतेनृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

असङ्गमिति ॥ सारवत्तयाऽद्रिष्वसङ्गमप्रतिबन्धं मे आयुधं वज्रं त्वद-
न्येन न विसोढम् । अतो मां प्रीते संतुष्टमवेहि । तुरंगमादहे तुरंगं वर्ज-
यित्वा । 'अन्यारादितरते-' (पा. ३।३।२९) इति पद्यमी । किमिच्छसीति
स्फुटं वासव आह । तुरंगमादन्वददेशं नालीति भावः ॥ ६३ ॥

ततो निपज्ञादेमूनमम्रेमुद्धृतं सुवर्णपुङ्ख्युतिरञ्जिताद्दुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहारत्रिपुं प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततो निपज्ञात्पूर्णादादसमम्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्ख-
युतिनी रञ्जिता अद्दुलयो येन तमिपुं प्रतिसंहारत्रिवर्तयन् । 'नाप्रहरन्तं
प्रहरेत्' इति निषेधादिति भावः । प्रियं यदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवशे वदः
सन्' (पा. ३।२।३८) इति सचप्रत्ययः । 'अर्द्धिपद्-' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना
सुमागमः । नरेन्द्रसूनु रघु सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ! ततः समात् विचिन्नेव कर्मणि ।

अजक्षदीक्षप्रियतः स महन्ः क्रतोरोपेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

अमोच्यमिति ॥ हे प्रभो इन्द्र ! अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्त-

पाठा०-१ 'विधीयते'. २ 'अमङ्गम्'. ३ 'अवेहि'. ४ 'वरं घृणीष्येति समाह
पृत्रहा'. ५ 'वरं घृणीष्येति समादिदेशे स'. ६ 'अममप्रतिःसृतम्'. ६ 'द्वितीपसनुः'.

; ७ 'प्रियंवदम्'. ८ 'य मे गुरः'.

ह्यञ्जलीक्षायां प्रयतः स महदुत्तमं पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति
 क्रतोर्वत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्वेन युज्यतां बुधोऽस्तु । अथमेवफलेनामे
 किमधेनेति भावः ॥ ६५ ॥-

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
 तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेशं ! तर्था विधीयताम् ६६
 यथेति ॥ सदोगतः सद्यो गृहं गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतया, अथा
 नामन्यतमंमूर्तित्वात् । दुरासदो माहशर्दुष्पायो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं
 तव संदेशहराद्वातांहरादेव शृणोति च । हे लोकेशेन्द्र ! तथा विधी-
 यताम् ॥ ६६ ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्पर्योयथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।
 नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासन्नुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तथेति ॥ मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धितं कामं मनोरथं तथेति
 'तथास्तु' इति प्रतिशुश्रुवान् । 'भाषायां सदनुरपुवः' (पा. ३।१।१०८) इति
 कस्यप्रत्ययः । यथागतं ययौ सुदक्षिणासन्नू रघुरपि नातिप्रमना विजय-
 लानेऽप्यथनाशावातीव वृष्टः सन् । नजर्थस्य नशान्दस्य सुसुप्तेति समासः । नृपस्य
 सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रयोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
 परामृशान् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशघ्नाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

तस्मिति ॥ हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रयोधितो
 शपितः । वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो, विजीषो हर्षजडेन हर्षशिरिरेण
 पाणिना कुलिशघ्नाङ्कितम् । तस्य रघोरिदं तदीयम् । अङ्गं शरीरं परामृ-
 शन्, तं रघुमभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इति क्षितीशो नवाति नवाधिकां महाकृतानां महनीयशासनः ।
 समाहेरुक्षुदिवमयुपः क्षये ततान सोपानपरम्परामिय ॥ ६९ ॥

पाठा०-१ 'इदम्'. २ 'दिवेना'. ३ 'दिवेन्द्र'. ४ 'हर्षचलेन'. ५ 'इत्यम्'.

टिप्प०-१ दीक्षितस्याहमूर्तिवत्-इति शिशुः ।

२ मातलिनामा सारथिर्यस्य स इन्द्रः यथाऽऽगतस्यैव ययौ गतः, नृप खं भित्वा । मात-
 लिसारथित्वेन शीघ्रगमनध्वनिः-इति शिशुः ।

इतीति ॥ महनीयशासनः पूजनीयासः क्षितीश इत्यनेन प्रकारेण ।
'इति हेतुप्रकरणप्रकर्यादिसमाप्तिषु' इत्यन्तः । मदाक्रतूनामधमेधानं नवभिर-
धिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये गति दिवं खर्गं समारुहन्पुरारोढुमिच्छुः
सोपानानां परम्परां पङ्क्तिमिव ततान ॥ ६९ ॥ ५ ६

अथ स विषयेव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूत्रवे

नृपतिककुदं दत्त्वा धूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरोदलायां देव्यां तथा सह शिथिये

गलितवयसामिदवाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

इति भीमपुत्रो महाकाशये कविश्रीकालिदासकवी रघुराज्याभिषेको
नाम तृतीयः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिलीपो यथा-
विधि यथाशास्त्रं धूने सूत्रवे नृपतिककुदं राजनिवृत्तम् । 'ककुदत्ककुदं थोष्ठ
व्याद्धे राजरक्षामि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छत्रं दत्त्वा तथा देव्या
सुदक्षिण्या सह मुनिवनतरोदलायां शिथिये श्रितवान् । यानप्रस्थाभारं स्वीक-
तवानित्यर्थः । तथा हि-गलितवयसां वृद्धानामिदवाकूणामिदवाकीर्णोप्रापस्या-
नाम् । तदाजयंशतत्वादयो ह्यहं । इदं वनगननं कुलव्रतम् । 'दिवा सह' इत्य-
नेन सपत्नीत्वानप्रस्थाभ्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः (प्राय० ३।४५)-
'सुतविन्यस्तपत्रीकृत्स्वया वाऽनुगतो वनम् । यानप्रस्थो ब्रह्मचारी सामिः सोपानो
भजेत् ॥' इति । हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'रघुपुगहयेन्सीं धौ स्तौ यो यदा
हरिणी तदा' इति ॥ ७० ॥

इति भीमहोषाप्यायकोलाचलप्रह्लिनायसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायां तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

शारदा शारदाभोजवदना यदनामुने ।

सर्वदा सर्वदाऽस्माकं सन्निधिं संनिधिं क्रियात् ॥

स राज्ञ्यं गुरुणां दत्तं प्रतिपद्याधिकं यमी ।

दिनान्ते निहितं तेजः सविश्रयं हुताशनः ॥ १ ॥

टिप्प०—1 'जवाभ्रमं तु ज्वाभ्रमोऽपि जवाभ्रमदनायेन् इति-तिङ्गु० ।

स इति ॥ स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राहः कर्म प्रजापरिपालनात्म-
कम् । पुरोहितादिरवायक । प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंघाटे सधित्रा
सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ । 'सौं
तेजः सायनाग्निं संजग्मते । आदित्यो वा अस्त्रं यज्ञमिमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः
सायं प्रविशति ।' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् ॥ १ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राह्वां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपेति ॥ दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्या-
कर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राह्वां हृदये प्रथमेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः
संतापामिरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वाभ्यधिकः संतापोऽभूदित्यर्थः । राजकर्म-
कस्यापि निश्चमनस्याभावोपचारात् समानकर्तृत्वविरोधः ॥ २ ॥

पुरहृतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्कयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः संप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरहृतेति ॥ पुरहृतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजभिर्दृश्ये पूज्यत इत्युक्तं
भविष्योत्तरे—'एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्बुधिशिरः । पर्जन्यः यामपयीं स्वात्स
राज्ये न संशयः ॥' इति । 'चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । बाहुः ध्वज-
ध्वजं नाम पौरुषोऽनुस्त्वावहम् ॥' इति च । पुरहृतध्वजस्येव तस्य रपोर्नवम-
भ्युत्थानमभ्युत्थानमभ्युत्थानमभ्युत्थानं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उद्भूतं
प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्कयो यार्त्तं वाः संप्रजाः सर्वतानाः प्रजाः जनाः ।
'प्रजा'

सममिति ॥ द्विरद इव द्विरदेष पश्यतीति द्विरदगामिना । 'वर्तुं प्रमाने'

(पा. ३।२।७५) इति, 'सुव्यजाती-' (पा. ३।२।७८) इति च जितिः । सेन

पाठा०-१ 'न्यस्तत्रां दिलीपे च सं च शुभ्रशुभां पतिम् । राह्वासुदृतासायं
हृदि शस्यमिवापितम् ॥' २ 'प्रधूमितः' ३ 'सुप्रजाः' ४ 'विश्वम्' ।

टिप्पणं-१ पुरहृतो वेदो धर्मो यस्त वेदि अधिष्-रति शिशुः ।

२ द्वे रदौ वसासौ द्विरदः, तेन गन्तुं शीलमस्य सः । यदा-द्विरदवप्रपद्यतीति प्रमाने-
जितिः । भविष्यो राजा इति नवावद्य पुरे भवतीत्यापार-रति शिशुः ।

रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् । किं तद्वयम् ? पितुरागतं
पित्र्यम् । 'पितुर्यत्-' (पा. ४।३।७९) इति याप्रत्ययः । सिंहासनम् ।
अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥ ४ ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मात्पत्रेण मेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

छायेति ॥ अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमि-
त्युत्प्रेक्षते—पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः ।
'सा स्वयमदृश्या किल' । 'किल' इति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण
कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन । 'छायामण्डलम्' इत्यनेनानातपज्ञानं
लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मा-
त्पत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्य-
वर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं मेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंप-
त्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

संप्रति सरस्वतीसंनिध्यमाह—

परिकल्पितसांनिध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

परिकल्पितेति ॥ सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्य-
धीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति वीप्सायां द्विवचनम् । वन्दिषु परिकल्पित-
सांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् । अर्थ्याभिरुपत-
पेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति याप्रत्ययः । स्तुतिभिः
स्तोत्रैः । उपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च—'ना विष्णुः
पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मरत्वादित्यनुसंधेयम् । एवं च सति 'उपादेवपूजा-
संगतिररणमित्रकरणपथिषु' (पा. ९।१४) इति वक्तव्यादात्तमनेपदं सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

मनुर्भृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीदसुधरा ॥ ७ ॥

- टिप्पणं—१ काले काले स्तुत्यवसरे वन्दिषु वैत्राक्षिषु परिकल्पितं गृह सांनिध्यं यथा सा
सरस्वती-रत्नाद् शिशुः ॥ काले काले सर्वसिन्धुमयेति सुमतिः ।

मन्विति ॥ वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता
यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः । 'यद्यपि' इत्यवधारणे । 'अन्ये' यदि वार्थे 'स्वात्' इति केशवः ।
तथापि तस्मिन् राशि । अन्यः पूर्वा यस्याः साऽन्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यन्य-
पूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् । तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

स इति ॥ हि यस्मात्कारणात् स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया
सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव ? अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भव-
तीति नातिशीतोष्णः । नभस्यस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणो दक्षिण-
दिग्भवो नभस्वान् वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः । 'युक्तदण्डतया' इत्यत्र
कामन्दकः—'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिसत्साद्युक्तदण्डः
प्रसृत्यते ॥' इति ॥ ८ ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

मन्देति ॥ तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलोपविषये । सहकारोऽतिसौरभ-
श्रुतः । 'आम्रश्रुतो रसालोऽसौ सहकारोऽसौरभः' इत्यमरः । तस्य फलेन पुष्पो-
द्गमे पुष्पोदय इव । ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पोत्सुक्याः
कृताः । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मरयतीति भावः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे रात्रि सदसञ्चोपदेशितम् ।

पूर्वं एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्भिरिति ॥ नयविद्भिर्नविशाखैर्नवे तस्मिन्रात्रि विषये । तमधि-
कृत्येत्यर्थः । सदम्युद्धादिकम्, असत् कृत्युद्धादिकं चोपदेशितम् । तस्मिन्रात्रि
पूर्वं पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त
इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमता नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ।
पक्षः साधनयोग्यार्थः । 'पक्षः पार्थगदस्ताप्यसहायवल्भितिपु' इति केशवः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमियामवत् ॥ ११ ॥

टिप्पणं—1 अनेन विरोधाभास इत्याह निम्बु० ।

पञ्चानामिति ॥ वृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्क-
 र्थमतिशयं पुपुषुः । अत्रोत्प्रेक्षते—तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले सति
 सर्वं वस्तुजातं नवमिचामवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवा-
 भवदिति भावः ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाश्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्यथा राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

तपनः सूर्यः । नन्यादित्वात्प्रत्ययः । प्रतापात् संतापजननादन्वयः । तपं च
 स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वयः सार्धं राजराज्योऽभूत् । यद्यपि 'राज'शब्दो
 राजतेर्वात्पर्यायनिप्रत्ययान्तो न तु रञ्जोस्तथापि धातूनामनेवार्थत्वाद्दशनाश्रजेत्युक्तं
 कविना ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
 चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

काममिति ॥ विशाले तस्य र्पोलोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते
 फलं प्राप्तगते । चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं शिवलभः । सूक्ष्मात् कार्यार्थोन्कृत्यार्थान्
 दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं दृष्टिविवेकिना-
 मिति भावः ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्यमयेनं समुपस्थिता ।
 पार्थिवथीद्वितीये च शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

लब्धेति ॥ अथ लब्धस्य राजस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुत्पन्नप्रतीकाराभ्यां
 स्थितिररणेन स्वस्य समाहितचित्तमेतं स्वं पङ्कजलक्षणा पद्मविहा । धियोऽपि
 विशेषमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवथी राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता
 प्राप्ता । 'रसा पौरजनस्य देशनगरप्रानेषु गुणित्तया योपानामपि संग्रहोऽपि बुद्ध्या
 मानम्बवस्थापनम् । धाम्यं लिङ्गिषु दानेश्चिद्वरणं स्वागः समानेऽर्चने कार्यार्थेव
 महीभुशं प्रशमनान्येतानि राज्ये'ने ॥ इति ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'दशमः', २ 'लब्धप्रशमनं स्वस्यम्'.

टिप्प०-१ इदमेतद्वैराग्याद्यज्ञानि वचनराशूनि, गन्धादयस्तद्विषयाः प्रसिद्धाः ।

निर्वृष्टलघुभिर्मैघैर्मुक्तवर्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्भ्यानशे दिशः ॥ १५ ॥

निर्वृष्टेति ॥ निःशेषं वृथ निर्वृष्टाः । कर्तारि कः । अत एव लघवः, तैमैघै-
मुक्तवर्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः
पौरुषमातपश्च । 'प्रतापं पौरुषातपौ' इति यादवः । युगपद्दिशो भ्यानशे
व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

वार्षिकमिति ॥ इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम्, वर्षानिमित्तमित्यर्थः ।
'वर्षाभ्यष्टक्' (पा. ४।३।१८) इति ठक्प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुर्जत्रं
जयशीलम् । 'जेत्' शब्दात्तृन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' (पा. ५।४।३८) इति स्त्रार्थेऽणप्र-
त्ययः । धनुर्दधौ । हि यस्मात् ताविन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजय-
लक्षणस्य साधने विषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याम्नां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ ।
'पर्यायोद्यमविभ्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विभ्रमश्च ययोस्तां पर्या-
योद्यमविभ्रमौ । द्वयोः पर्यायकारणद्वय इति भावः ॥ १६ ॥

चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुगः समरसा समखादा ।
तुल्यभोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसीत् ॥ १८ ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदत्सु च चारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥^२

हंसेति ॥ हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु
सन्तीति कुमुदन्ति । 'कुमुदान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । 'कुमुदनद्वैतसेभ्यो ऋतुप्'
(पा. ४।२।८७) । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । चारिषु च तदीयानां रघुसंब-
न्धितां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ।
अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥ १९ ॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्गुणः ॥ २० ॥

इश्चिति ॥ इक्षुणां छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुभ्ये' (पा. २।४।२२) इति
नपुंसकत्वम् ; तत्र नियन्ता इक्षुच्छायनिषादिन्यः । 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः'
इति ङीलिङ्गपाठ इक्षोःछायेति विग्रहः ; अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन्
गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः सत्यपालिकाः स्त्रियः । 'कर्मण्यण्'
(पा. ३।२।११) । 'टिङ्गाणन्—' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप् । गोप्तु
रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमा-
रादारभ्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तम् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः ।
यशो जगुर्गुणयन्ति स्म । अथवा,—कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत्र
भारभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्
कर्मणि । गानकियाविशेषणमेतत् । 'सादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः ।
'आकुमारकथोद्घातम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्यस्य कथाभिश्चरितैरुद्घातं यद्यत्र-
सद्यत्र आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्रससादोदयोदम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिर्वाशङ्कि चक्षुमे द्विपतां मेनः ॥ २१ ॥

प्रससादेति ॥ महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः'
इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव । महौजसो रघोरुदयादभि-

पाठा०—१ 'श्रेणिषु' । २ 'तस्य गोमुद्दिरेषाणां कर्णोत्पलनिषातिनाम् । स्वरसं-
वादिभिः कण्ठैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥' । ३ 'रघोः परिभवांशङ्कि' ।

भवाशङ्कि द्विपतां मनश्चक्षुमे कालम् प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति'
इत्यागमः ॥ २१ ॥

मदोदप्राः ककुभ्रन्तः सरितां कूलमुद्गजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदेति ॥ मदोदप्रा मदोदताः । ककुदेपामस्तीति ककुभ्रन्तः । महाशुद्ध
इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य यत्वाभावः । सरितां कूलान्युद्गजन्वीति कूलमुद्गजाः ।
'उदि कूले रुजिबहोः' (पा. ३।२।३१) इति खदप्रत्ययः । 'अर्धद्विपद्-' (पा. ६।३।१७)
इत्यादिना सुमागमः । महान्त उक्षाणो महोक्षाः । 'अचतुर्-' (पा. ५।४।७७)
इत्यादिना निपातनादधरान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रपोरुसाहवतो
वपुष्मतः परमशक्तस्य विक्रमं शौर्यम् । अनुप्रापुरनुचक्रुः ॥ २२ ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुबुः ॥ २३ ॥

प्रसवैरिति ॥ मदस्यैव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः । 'उपमानाच्च' (पा.
५।४।१३७) इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशा-
लत्वक्शारदो विपमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रपोर्नागा
गजाः । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । असूययेवाहतिनिमित्तया स्वर्धयेव सप्त-
धैव प्रसुस्रुबुर्वदं वृष्टयुः । प्रतिपजगन्धामिमानादिति भावः । 'करात्कद्राभ्यां
नेहाच्च नेत्राभ्यां च मदसृतिः' इति पालकाप्ये । करान्नासारग्राभ्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाघाः पर्यध्वाद्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरित इति ॥ सरितो गाघाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गोश्चाद्यान-
कर्दमान्शुष्कपद्मान् कुर्वती । 'संनोगदेरातो धातोर्वज्वतः' (पा. ८।४।४३) इति
इयतेर्निष्ठातस्य नत्वम् । शरच्छरद्वुस्तं खं शक्तेस्ताहशक्तेः प्रथमं आग्यात्रायै
दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभुमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत् सपसुस्ताह-
मुत्पादयामासैत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्मै सम्यग्धृतो वक्षिषाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणां चिर्व्याजेन हस्तेनैव जयं ददौ ॥ २५ ॥

पाठा०-१ 'नोदयामास'; 'प्रेरयामास'. २ 'सम्यक्त्व'. ३ 'पव'.

तस्या इति ॥ वाजिनामधानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि
सम्यविधिवद्भुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्-
प्रभृतित्वादध्ययीभावः । प्रदक्षिणं याऽर्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै
जयं ददौ । उक्तं महायात्रायाम्—'इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतमुद् रूपस्य धात्रीं समु-
द्रशनां वशमां करोति' इति । 'वाजि'ग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणम्, तेषामपि
नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिर्यान्वितः ।

पङ्क्तिर्धं धलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीपया ॥ २६ ॥

स इति ॥ गुप्तं मूलं खनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूल-
प्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिरुद्धतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः
शुभदेयान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । स रघुः पङ्क्तिर्धं मौलमृत्वादि-
रूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं मृत्यः मुहच्छ्रेणी द्विपदाटविकं बलम्' इति कोशः ।
आदाय दिशां जिगीपया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥ २६ ॥

अग्निर्गोमन्त्रोऽग्निर्गोमन्त्रोऽग्निर्गोमन्त्रः ।

गोमन्त्रोऽग्निर्गोमन्त्रोऽग्निर्गोमन्त्रः ।

अग्निः । गोमन्त्रः । गोमन्त्रः । गोमन्त्रः । गोमन्त्रः ।

राजैः । मन्दरोद्धतैः पृषतैर्विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युतं
विष्णुमिव । अग्नाकिरन् प्रयक्षिपन् ॥ २७ ॥

संययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

स इति ॥ प्राचीनवर्हिनाम कथिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनवर्हिर्निन्द्रः ।
'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा' इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानात् ।
तेन तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलातेनोद्धूतैः केतुभिर्वर्जैरहितान् रिपून् ।
तर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । तर्जिभस्त्यारनुदात्तत्वेऽपि चक्षिणो छित्करणेनानुदात्ते-
स्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशं
ययौ ॥ २८ ॥

२ रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभिः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

रजोभिरिति ॥ किं कुर्वन्? स्यन्दनोद्धृते रजोभिर्वनसंनिभैर्वनतः
क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथात्मं व्योमाकारं भुवस्तलमिव भूतलं
च व्योमेव कुर्वन् । 'ययौ' इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

प्रताप इति ॥ अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यतेजः कोस-
दण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः ।
'परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं
चतुरङ्गवलम् । 'रथानीकम्' इति पाठे 'इति' शब्दाप्याहारेण योज्यम् । इतीत्यं
चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकान्ठे कार्यांशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । वृषे
समूहे प्यूहे च' इति हेमः । सा चमूर्ययौ ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

मर्विति ॥ स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्पत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि ।
'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार । नाव्या नौभि-
स्तार्या नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये' इत्यमरः । 'नौवयोधर्मविषमूल-' (पा. ४।४।१९)
इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि ।
'अटव्यरष्यं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्दंशाणि चकार । शक्त्युत्कर्षा-
त्सागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥ ३१ ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।—

वभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥—

स इति ॥ महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् स रघुः । हरस्य

पाठा०—१ 'पुरोगाः'. 'पुरोगैः कस्तुषाम्बल सह प्रस्थापिभिः कृशाः । पश्चा-
त्प्रस्थापिभिः पङ्काश्चिकिरे मार्गनिष्ठागाः ॥'

टिप्प०—१ शङ्खां भवजननवतीं प्रतापः—इति बलुभः ।

२ सगरस्य पत्नी सुमतिः षष्टिसहस्रं पुत्रान्वा प्राप्नुत् । यैश्चेन्द्रापहृतवशात्पशुपार्थ पृथिव्यु-
त्खाता इति श्रूयते । गरेण विषेय सह जातः—सगरः, सगरेण निर्दृष्टः—सागरः, यच्चोक्तं
पद्मपुराणे (सर्ग०)—'व्यजायत मन्दाबाहुर्गरेणैव सह द्विज । सगरो नाम वेनाम्बाल-
कोऽस्तिमनोहरः' इति । वायुपुराणेऽपि (२।२६।१२२) 'सगरस्तु सुतो बहोर्जने सह गरेण
वै । सुगोराश्रममासाय त्वीर्वेण परिरक्षितः' इत्युपक्रम्य 'पत्नी तु वादवी तस्य सगम्यं
पृष्ठतोऽङ्गात् । सपत्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिपांसया ॥' इति ।

जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्पन् । सापि पूर्वसंगरगामिनी । भगीरथ इव ।
 चमौ । भगीरथो नाम कथितकपिलदर्धानो सागराणां नत्ता तत्त्वावनाय हरकिरीटा-
 द्रहा प्रवर्तयिता राजा । यसंबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्मन्त्रैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिष दन्तिनः ॥ ३३ ॥

त्याजितैरिति ॥ 'फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केरावः ।
 फलं लाभम् । वृक्षपक्षे, -प्रसवं च । त्याजितैः । त्यजेर्प्यन्ताद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि
 क्तः । उत्खातैः सपदान्त्रादितैः । अन्यत्र, -उत्पादितैः । बहुधा मन्त्रै रणे जितैः ।
 अन्यत्र, -छिन्नैः । नृपैः । पादपैरुन्तिनो गजस्येव तस्य रघोर्मार्गं उल्बणः
 प्रकाश आसीत् । 'प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्बणं विशदं स्फुटम्' इति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरस्त्यानेयमोक्तामंस्तांस्तान्नपदाजयी ।

प्रापीतालीयनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

पौरस्त्यानिति ॥ जयी जयनशीलः । 'जिहक्षिविधौ-' (पा. ३।२।१५७)
 इत्यादिनेनिप्रत्ययः । त रघुरेवम् । पुरो भवान् पौरस्त्यान्प्राच्यन् । 'दक्षिणा-
 पश्चात्पुरस्तस्यक्' (पा. ४।२।९८) इति ल्यप्रत्ययः । तांस्तान्, सर्वानित्यर्थः ।
 वीप्सायां द्विरक्तिः । जनपदान्देशानामोक्ताम् । तालीयनैः श्यामं महोदधे-
 रुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥ ३४ ॥

अनघ्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुखवृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनघ्राणामिति ॥ अनघ्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुं दन्मूलयितुस्त-
 स्माद्रयोः सकृदात् । 'भीत्रार्मानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानत्वात्प्रथमी ।
 सिन्धुरयाद्रीवेगादिव सुखैः सुन्दरीयैः । सुखादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रि-
 यमाचक्षते । वैतसीं वैतसः संबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य ।
 आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्यः—'बलीयसाभिवृक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो
 वैतसं परमं गतिष्ठेत्' इति ॥ ३५ ॥

यङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखानं जयन्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

पाठा०-१ 'आस्थाप'. २ 'उद्धतान्'.

टिप्पणं-१ गङ्गादेशीये राजनि-इति वक्तव्यः ॥ सुखैः गङ्गादेशीयैः-इति सुमतिः ।

वह्नानिति ॥ नेता नायकः स रघुर्नाभिः साधनैरुद्यतान्संनदान् वह्नान्नाह-
स्तरसा बलेन । 'तरसी धरार्हसी' इति यादवः । उत्खायोन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां
प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भाग्निचखान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादेति ॥ आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अत एव, उत्खाताः पूर्वमु-
द्भृता अपि प्रतिरोपिताः पथात्स्थापितास्ते यज्ञाः । 'कलमा इव शालिविशेषा इव ।
'शालयः कलमायाश्च पटिकायाश्च पुंसमी' इत्यमरः । तेऽन्यापादपद्मं पादपद्ममूल-
पर्यन्तं प्रणताः । 'पादो बुभे तुरीयांश्शैलप्रलग्नतपर्यताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरो-
पिताश्च । रघुं फलैर्धनेः । अन्यत्र,—सस्यैः । संवर्धयामासुः । 'फलं फले धने
वीजे निष्पत्तौ भोगलभयोः । सस्ये' इति केशवः ॥ ३७ ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गामिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स इति ॥ स रघुर्वद्धा द्विरदा एव सेतवो वैश्वैः सैन्यैः कपिशां नाम
नदीं तीर्त्वा । 'करमाम्' इति केचित्पठन्ति । उत्कलै राजभिरादर्शितपथः
संदर्शितमार्गः सन् कलिङ्गामिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्ति-
मातृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तमे कुलपर्वताः ।' इति विश्वशुभाष्यम् । मूर्ध्नि
तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य
मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्नक्षिप्तवान् । 'त्वग्मेदाच्छोमित-
हाधान्मांसस्य क्रयनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥'- इति
राजपुत्रीये । 'चिरञ्जलेन यो वैसि शिक्षां परित्वितामपि । गम्भीरवेदी विद्भेयः स गजो
गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्माये ॥ ३९ ॥

पाठा०-१ 'प्रवणाः'. २ 'उत्कलैर्दर्शित'; 'उत्कलादर्शित'. ३ 'मुसम्'.

टिप्पणी-१ शान्यादपरत्खाय प्रतिरोपिताः सप्तसंभृद्धिमापचन्ते इति बृहत्तरम् ।

२ उत्कलाः संप्रति 'ओरिसा' इति यः परिचितः प्रदेशस्तदभिज्ञनास्त्वैरिति भावः ।

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमखैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीं पर्वतः ॥ ४० ॥

प्रतीति ॥ गजसाधनः खर कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'अजगामकलिङ्ग-'
(पा. ४।१।१७०) इत्यादिनाप्रत्ययः । अखैरगुपैस्तं ख्यम् । पक्षाण छेद उद्य-
तमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षीं पर्वत इव । प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विपां विपद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयधियम् ॥ ४१ ॥

द्विपामिति ॥ काकुत्स्थो ख्यस्तत्र महेन्द्रादौ द्विपां नाराचदुर्दिनं नाग-
चानं बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणात् वृषमुच्यते । विपद्या सहित्वा सद्यश्चाश्रावं
मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव जयधियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु
सर्वीपधिज्ञानं तन्माह्वयमुदीरितम्' इति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शाश्रवं च पपुर्वशः ॥ ४२ ॥

ताम्बूलीनामिति ॥ तत्र महेन्द्रादौ । मुष्यन्त इति योधाः । पचायच् ।
रचिताः कलिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशां श्वेते तयोक्ताः सन्तो
नारिकेलासवं नारिकेलमयं ताम्बूलीनां नागवलीनां दलैः पपुः । तत्र विज-
हुरिलक्षं । शाश्रवं यशश्च पपुः, बहुरिलक्षं ॥ ४२ ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

धियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

गृहीतेति ॥ धर्मविजयी धर्मार्थविजयशीलः स नृपो रपुः । गृहीतधासौ
प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कलिङ्गस्य धियं जहार ।
धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवार्तात्वादिति भावः ॥ ४३ ॥

ततो घेलातटेनैव फलघटपूगमालिना ।

अंगस्त्याचरितामादास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

पाठा०-१ 'यादम्याचरितिर्पूतास्यश्विद्वान्महोदधेः । गजानीकास्त कालिङ्गं
तादर्थंः सर्पमिवादे ॥'. २ 'नालिङ्गैरास्यम्'. ३ 'माहेन्द्रनाथस्य'. ४ 'अंगस्त्या-
चरिताम्'.

टिप्पण-१ विजयिण्यनां वैविध्यमाह यत्तुभः-धर्मविजयी, लोमविजयी, अक्षरविजयी
केति विविधो राजा, 'य' शब्दं निमित्तं तदीयां नृपत्रिय नीत्या लक्षितेव स्वाने स्वायम्भु
सु 'धर्मविजयी' । यत् शब्दं निमित्तं तदीयां धियं मेदिनीं च गृहीत्या प्रागेनं विजयते स
'लोमविजयी' । य' शब्दे रत्ना तदीयां त्रिय मेदिनीं च गृह्णाति स 'अक्षरविजयी' इति ।

तत इति ॥ ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितकमुकश्रेणी-
मता । मीमांसित्वादिनिप्रलयः । घेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येना-
चरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः । अयन्नसिद्धत्वाद्प्राथमीयजयः सन् ।
ययी । 'अगस्त्यो दक्षिणमाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । परमस्यात्मजो योगी विन्ध्य-
वातापिमर्दनः' इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स सैन्यपरिमोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

स इति ॥ स रघुः गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ।
'गन्धस्येव' (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वेः
तदेवान्तप्रहृणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः, तथापि 'निरङ्कुशाः
कवयः' । तथा च माघकाव्ये (६।५०)—'वसुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततग्रासत-
गानगिरोऽलिभिः', नैषधे च (३।९३)—'अर्षां हि तृताय च वारिधाराः स्वादु-
सुगन्धिः स्वदत्ते तुषारा' इति । 'न कर्मचारयान्मत्तर्थाय' इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि
जपन्त्य एव । सेनार्यां समवेताः सैन्याः । 'सेनार्यां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते'
इत्यमरः । 'सेनाया वा' (पा. ४।४।४५) इति व्यप्रत्ययः । तेषां परिमोगेन
कावेरीं नाम सरितां सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विध्वंसनीयामिवा-
करोत् । संमोगलिङ्गदर्शनाद्भ्रतुरंविधासो भवतीति भावः ॥ ४५ ॥

वलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयद्वैरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

वलैरिति ॥ विजिगीषोर्विजेष्टुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्वलैः सैन्यैः ।
'वलं शक्तिर्वलं सैन्यम्' इति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ता
हारीताः पक्षिविशेषा जगुताः । 'तेषां विशेषा हारीतो महुः कारणद्वयः ह्वयः' इत्यमरः ।
मलयद्वैरुपत्यका आसन्नभूमयः । 'उपलकाद्रेरासन्ना भूमिहर्षमधित्यका' इत्यमरः ।
'उपाधिभ्यां लङ्' (पा. ५।४।३४) इत्यादिना लङ्प्रत्ययः । अध्युषिताः ।
उपलकासृषितमित्यर्थः । 'उपान्वय्याह्वसः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्चुरध्वशुष्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'मरीचोद्भ्रान्तहारीताः'; 'मरीचोद्भ्रान्तहरीता'. २ 'आजावेयसुर-
शुष्णापक्वलाक्षेत्रसंनवम् । ध्यानतो सपदि ध्योम कीटकानाविलं रजः ॥'.

ससङ्घुरिति ॥ अथैः ध्रुण्णानामेलानामेललतानामुत्पत्तिष्णघ उत्पत्त-
नशीला. 'अलंकृन्-' (पा. ३।२।१३६) इत्यादिनेष्णुचप्रत्ययः । फलरेणवः फल-
रजासि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवदिजन्ताद्बहुव्रीहिः । मत्तेभानां
कटेपु ससङ्घुः सत्ता । 'गजगण्डकटी कटौ' इति कोप ॥ ४७ ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्द्रनानां समर्पितम् ।

नास्त्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

भोगीति ॥ चन्द्रनानां चन्दनद्रुमाणा भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनाशिश्रेषु
समर्पितं सभितं त्रिपदीच्छेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी पादबन्ध-
नम्' इति यादव । करिणाम् । श्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् । 'श्रीवाभ्योऽप्य' (पा. ४।३।५७) इत्यप्रत्ययः । नास्त्रसत्र सस्त्रमभूत् । 'द्युञ्चो लुङि' (पा. १।३।९१)
इति परस्मैपदम् । पुषादित्वादच् । 'अनिदिताम्-' (पा. ६।४।२४) इति नकार-
लोपः ॥ ४८ ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥ ४९ ॥

दिशीति ॥ दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति ।
लोहितादित्वात्त्रप्रत्ययः । 'वा क्यप' (पा. १।३।९०) इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने
तेजोमान्वादिति भावः । तस्यामेव दिशि । पाण्ड्याः पाण्डूना जनपदानां राजानः
पाण्ड्या । 'पाण्डोर्ब्यञ्चक्य' (वा. २६७१) । रघोः प्रतापं न विपेहिरे न
सोऽवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महाशुत्सव्यो गम्यते ॥ ४९ ॥

ताम्रपर्णासमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ताम्रपर्णाति ॥ ते पाण्ड्यास्तौम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य सगतस्य महोदधेः
सन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे
त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वरीयं संचितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य
ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णासंगमे मौक्तिकेत्पत्तिरिति प्रतिशब्दम् ॥ ५० ॥

टिप्प०—1 त्रिपदी छिन्दतीति त्रिपदीच्छेदिनः, तेषां मुखावस्थात्पत्तिनामपि । मुखाव-
स्थितस्य गनस्य पदव्यावस्था त्रिपदीत्युच्यते-इति घञ्भ्रमः ॥ चरणबन्धनमित्यन्ये ।

2 अर्वाचीनप्रावण्यकोरदेशान्तर्गता 'टिडिगळ्-तिनेवेले' इति ख्याता पर्वते जनपदा ।

3 ताम्रपर्णापि पारम्बवीयतो मानारं प्रति वाहिनी 'तांरवरी'लपरनामपेया नदीत्यर्वाधः ।

इत्यमरः । 'छुद्राभ्रनखटरपादपादम्' (पा. ४।३।११९) इति संज्ञायाम्प्रत्ययः । तेषां पटलैः खवकैरिव । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि संचये । पटिके परिवारे च' इति हेमः । महीं तस्ताराच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

अपनीतेति ॥ शेषां हवापशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः 'शीर्षकम् । शीर्ष्यं च शिरत्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथा हि-महात्मनां संरम्भः कोपः । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि । महतां परकीयमौद्धत्य-मेवासङ्गं, न तु जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्ते सा तद्योधा मधुभिर्विजयध्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

विनयन्त इति ॥ तस्य रघोर्योधा मया आस्तीर्णान्वजिनरत्नानि चर्मधेयानि पाशु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु । 'सूक्ष्मिका मोस्तनी द्राक्षा स्वाद्दी मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुमिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मधैर्विजयध्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्थापनीतवन्तः । 'कर्तव्ये चाशरीरे कर्मणि' (पा. १।३।३७) इत्यात्मनेपदम् । 'लद स्ते' (पा. ३।३।११८) इति भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुसैरियोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिध ॥ ६६ ॥

तत इति ॥ ततो रघुर्भास्वान् सूर्य इव शरैर्वाणैरुसैः किरणैरिव । 'किरणो-त्तमयूक्षांशुनमल्लिषुणिरदमयः' इत्यमरः । उदीच्यानुद्धमवानृपान् रसानुदकानी-वोद्धरिष्यन् कौबेरीं कुबेरसंवन्धिनी दिशमुदीचीं प्रतस्थे । अनेकेवशब्देनेय-सुपमा । यथाह दण्डी—'एकानेकेवशब्दस्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'औदीच्यान्' । २ 'जितानजयस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् । महा-
र्षवमिचौर्षानिः प्रविवेशोत्तरापयम् ॥' ।

टिप्पणं—१ मधुनः पिण्डैरिव महीं तस्ताराच्छादयामास-इति द्विनिकर० ।

२ शेषां स्केच्छमया अपनीतानि त्वक्तानि शिरस्त्राणानि मुकुटा वैस्ते तथाभूता रघुं शरणं ययुः-इति सुमति० ।

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः । . .

दुधुधुर्वाजिनः स्कन्धाल्लप्रकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

विनीतेति ॥ सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु बधिनदविशेषः । 'देशे नदविशेषेऽन्धेः सिन्धुर्ना सरिति खियाम्' इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोऽथा लज्जाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुङ्कुमकिञ्चलका येषां तान् । यद्वा,—लप्रकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः स्फन्धकेशेषु बहुलहुमे । पुंनागरक्षे किञ्चलके स्यात्' इति हैमः । स्कन्धान् कायान् । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्येऽपि विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । दुधुधुः कम्पयन्ति स्म ॥ ६७ ॥

तत्र हृणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्रेति ॥ तत्रोशीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रम-
मित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः । हृणा जनपदारयाः क्षत्रियाः । तेषामवरोधा
अन्तःपुरादियस्तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिश्रस्ताडनादिकृताख्यस्यादेश्युप-
देशकं बभूव । अथवा,—पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत
इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

काम्योजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्योजा इति ॥ काम्योजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम् ।
'वीर्यं तेजःप्रभावयोः' इति हैमः । सोढुमनीश्वरा अशक्ताः सन्तः । गजाना-

पाटा०—१ 'बहूतीर' ; 'बहुतीर' . २ 'हृणा[=तुरङ्का]वरोधा' . ३ 'अङ्गोलैः' ;
'अक्षोटैः' .

टिप्पणं—१ बहुभस्तु 'बहूतीरविचेष्टनैः' इति पाठमाहृत्य बहूतीरनाम्नी नदी-इत्याह ।
बहू नाम काश्मीरे हृदयक्षीरे यानि विचेष्टितानि तैल्लोठनादिभिः-इति शिशु० ।

२ काश्मीरदेशे कुङ्कुमकेशवाहुल्यात्तत्रालोठनेन लप्रकुङ्कुमकेसरतव सुकुङ्कुमकेसरतव

३ 'अवरोध'शब्देन लक्षणया स्त्रिय उच्यन्ते-इति द्विनकर० ।

४ काम्योजाः काम्योदेश्याया नृपाः-इति बल्लभः ।

मालानं वन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीयतेः' (पा. ६।१।५१) इत्यात्वम् ।
तेन परिहृष्टैः परिधत्तैरक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषामिति ॥ तेषां कान्धोज्ञानां सङ्घिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा द्रवि-
णानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं युगम्' इत्यमरः । राशय एवोपदा उपाय-
नानि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोसलेश्वरं कोसलदेशाधि-
पतिं तं रघुं शश्वद्सद्विविशुः । 'सुहुः पुनः पुनः शश्वदमीक्षणमसकृत्समाः' इत्य-
मरः । तयाप्युत्सेका गर्गास्तु न विविशुः । सत्यपि गवैकारणे न जपवैत्यर्थः ॥ ७० ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूर्टानुद्धतैर्धानुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन् गौर्या गुरुं पितरं शैलं
हिमवन्तम् । उद्धतैरश्वसुरोद्धतैर्धानूनां गौरिकाशीनां रेणुमिलितकूर्टास्यस्य शृङ्गाणि ।
'कूर्टोऽस्त्री बिलरं शतम्' इत्यमरः । वर्धयन्निव । आरोह । उत्पतकूलिदर्शना-
द्विरिशिखरवृद्धिध्रमो जायत इति भावः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

शशंसेति ॥ तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानप्रदानाम् । गुहासु शेरत इति
गुहाशयालेषाम् । 'अधिकरणे शेते' (पा. ३।२।१५) इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु
कन्द्ये वा स्त्री देवसातविले गुहा' इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः
पञ्चास्यो हर्षक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । संबन्धि परिवृत्य पपवृत्यावलोकितं
शयित्वैव प्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकलेसंभ्रमकारणे सत्यप्यसं-
भ्रममन्तःक्षोभविरहितम् । नचः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इष्यते । शशंस कथ-
यामास । 'सैन्येभ्यः' इत्यर्थात्प्रभवते । नास्त्वेष्यितमेव मनोवृत्तेरनुभाषकमिति भावः ।
असंभ्रान्तत्वे हेतुः-तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्विभेतीति भावः ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'तुङ्गद्रविणराशयः'. २ 'विविशुसं कोसलेश्वरमुदन्वन्तमिवापगाः';
'विविशुसं विशानायमुदन्वन्तमिवापगाः'. ३ 'उद्धतैः'. ४ 'सैन्यघोषोऽथ
संभ्रमम्'. ५ 'गुहागतानाम्'. ६ 'सत्त्वानाम्'.

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गं महतस्तं सिपेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेष्विति ॥ भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वन्चर्मिक्य मता' इति यादवः । मर्मरः शुरुपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अर्थं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते । प्रयोज्यते च—'मर्मरैरुगुंधूपगन्धिभिः' इति । अतो मर्मरीभूताः । 'मर्मर'शब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखाधेति भावः । गङ्गाशीकरिणः शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गं तं सिपेविरे ॥ ७३ ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृपदो वासितोत्सङ्गा निपण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

विशश्रमुरिति ॥ सैनिकाः सेनार्थां समवेताः । प्राग्बहतीयुद्धप्रलयः । नमेरूणां सुरपुंनागानां छायासु निपण्णानां दृपदुपविष्टानां मृगानां कस्तूरीमृगानां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृपदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय । अधि-
शीब्ध्यासां कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्म । दृपदस्वधिव्येत्यर्थः । विशश्रमु-
र्विश्रान्ताः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्गश्रैवेयस्फुरितत्विवः ।

आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्त्रेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

सरलेति ॥ सरलेषु देवदाहविशेषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् । शीवासु भवानि श्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'श्रीवाभ्योऽण्व' (पा. ४।३।५७) इति चकाराद्दृक्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विवः प्रतिकलितभास ओपधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोरस्त्रेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥ ७५ ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

पाठा०-१ 'गजवर्म'.

टिप्प०-१ मर्मरीभूताः पत्रान्दोलनपराः-इति बह्वभः ।

२ कीचको विस्रो वेणुः, 'सच्छिद्रः कीचको वेणुः' इति त्रिविक्रमः ।

३ जाह्नवीजलवलययुक्ता इति बंशत्वम्-इति बह्वभः ।

तस्येति ॥ तस्य रघोरुत्सृष्टेषूप्विज्ञतेषु निर्वासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जु-
भिर्गजप्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो
गजानां वर्ष्म प्रमाणम् । 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः,
देवदारुकन्धत्ववक्षतैर्गजानामौशल्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेपोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच्च' (पा. ४।२।१५३)
इति छप्रत्ययः । गणैस्तस्यसंकेताख्यैः सप्तभिः सह । 'गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त
पाण्डवः' इति महाभारते । नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालाचा-
मश्मनां च निष्पेपेण संधर्षेणोत्पतिता अनला यस्मिन्स्तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो
भिन्दिपालः खड्गो धीर्षो महाफलः' इति यादवः । घोरं भीमं जन्यं बुद्धमभूत् ।
'बुद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥ ७७ ॥

शरैर्यत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सयान् ।

जयोदाहरणं बाहोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

शरैरिति ॥ स रघुः शरैर्वाणैर्यत्सवसंकेताघ्नान् गणान्विरतोत्सयान्कृ-
त्वा । जित्वेत्यर्थः । किन्नरान्बाहोः सभुजयोजयौदाहरणं जयस्यापकं प्रबन्ध-
विशेषं गापयामास । 'गतिबुद्धि—' (पा. १।४।५२) इत्यादिना किंकराणां धर्म-
त्वम् ॥ ७८ ॥

पैरस्यरेण विज्ञातस्तेषूपायनपराणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

पाठा०—१ 'बुद्धम्'. २ 'पार्वतीयैः'. ३ 'विमर्दः सह तस्मिन् निष्पेपोत्पतितान-
नलः'. ४ 'उच्छिष्ट' ; 'उत्सव'. ५ 'परस्परस्य'.

टिप्पण—१ किरं पर्वतमन्तीति किराताः फलम्लापशना हिंस्रवृत्तयश्चेति श्रूयते । तथा
च पंचतत्रे तेषां वर्णनं—'पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवन्ननं तथा नित्यं । निष्पाक्यस्य कथनं
प्रकृतिरिषं स्वात् किरातानाम्' इति । 'पर्वताश्रयिभिर्निजस्य सङ्घो गात्राः किरातैः कृतं'
(रत्ना. २।२९) इति ।

२ उत्सवसंकेतानाघ्नः क्षत्रियान्—इति घट्टभः ।

३ जयोदाहरणमीनलक्षणं तु प्रजापत्यदीये—'येन केनापि तानेन वयस्यसमन्वितम् । जय-
त्युपक्रमं मानिभ्यादिप्रासविचित्रितम् ॥ तदुदाहरणं नाम विमर्दस्यार्थसंयुतम्' इति दिनकरः ।

परस्परेति ॥ तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु ससु परस्परेणा-
न्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विश्वातः । हिमाद्रिणाऽपि राज्ञः
सारो बलरूपो विश्वातः । एतेन तत्रत्यवस्तुनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च परा-
जय इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेद्याचरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्वियम् ॥ ८० ॥

तत्रेति ॥ स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेद्य
निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्वियमादधानो
जनयन्निव । अवरुरोहावततार । कैलासमगतैव प्रतिनिरृत इत्यर्थः । न हि शराः
परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुमैः ॥ ८१ ॥

चकम्प इति ॥ तस्मिन्रघो । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्तीर्णलौ-
हित्ये सति । प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रधोर्गजानामालानतां
प्राप्तेः कालागुरुदुमैः वृष्णागुरुदुमैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

नेति ॥ स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमारुतसूर्यम् । अधारावर्षं च तदुर्दिनं
च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे ।
पताकिनीं सेनां तु कुत एव प्रसेहे ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

मेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥

तमिति ॥ कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽस्याखण्डलविक्रममतीन्द्र-
पराक्रमं तं रघुम् । भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः साधनैः ।

पाठा०-१ 'लौहित्ये'. २ 'अधारावर्षं दुर्दिनम्'.

टिप्प०-१ प्राग्ज्योतिषाख्योऽयं जनपदः शाकलदेशस्योदीची दिशमाश्रितः । महाभार-
तयुद्धसमये भगवन्तारुखो नृपस्तत्र चासीत्, 'अत्रैव हि स्थितो मद्भा प्राह्नक्षयं ससर्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपूरीसमा' इति च महाभारते (सुभा, अ. २६) वर्णनम् ।
स च प्रदेशोऽर्वाचीन-भोतान-आसाममध्यविन्दुगत इत्यर्वाचः

पञ्चमः सर्गः

इन्दीवरदलइषाममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

चन्द्रारुजनमन्दारं चन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोशजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थो कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

वमिति ॥ विश्वजिति विश्वजिज्ञासुध्वरे यहे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं वृत्तम् । 'श्रग वाने' चुरादिः । कोशानामर्थ-
राशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् । 'कोशोऽस्त्री कुम्भले खड्गपिधानेऽर्थोऽपदिष्ययोः'
इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरभ्रातिं सूचयति ।
तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'अण्य-
न्धक-' (पा. ४।१।११४) इत्यण् । इतोऽभवादः । गुरुदक्षिणार्थो । 'पुष्करादिभ्यो
देशे' (पा. ५।२।१३५) इत्यत्रार्थाच्चासंनिहिते तदन्ताच्चेतीनिः । अप्रत्याख्येय इति
भावः । प्रपेदे प्राप । असिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । लक्षणे तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि
तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदी-
पाहुपजातयस्ताः' इति ॥ १ ॥

स मृण्मये धीतहिरण्मयत्वात्पात्रे निधायाध्यमेनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

स इति । अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये
पूजाविधायर्घः' इति । 'शीलं स्वभावे सदृते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा धीर्त्वा ।
प्रमशत इति प्रकाशः । पचाद्यच् । अतिथियु साधुरातिथेयः । 'पथ्यतिथिवसति-
स्वपतेर्दम्' (पा. ४।४।१०४) इति टच् । स रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् ।
'दाण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) आदिसूत्रेण निपातः । धीतहिरण्मयत्वा-
दपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यशस्य सर्वस्वदक्षिणावत्त्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे
पात्रे । अर्घ्यायमिदमर्घ्यम् । 'पादार्थाभ्यां च' (पा. ५।४।२५) इति यत् । पूजार्थं

टिप्पणं—1 वरतन्तुनाम्नो गुतोर्वरतन्तोर्वस्त्रिष्वस्य शिष्यो वा इति धर्ममेरुः । सिनुहितैपि-
नीटीका(B.O.B.I. संग्रहालयस्य)मूलदर्शनात् ५४-५५ तमं पत्रद्वयं नष्टमिति भाति, तत्स्थले
च केनचित् महानुभावेन धर्ममेरुटीकायाः पत्रद्वययोजनेन ग्रन्थपूर्तिः कृतेति प्रतीकते ।

द्रव्यं निधाय ध्रुतेन शस्त्रेण प्रकाशं प्रसिद्धम् । श्रूयत इति ध्रुतं वेदशास्त्रम् । 'ध्रुतं
 'शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना एहागते' इत्य-
 मरः । प्रत्युज्जगाम ॥ २ ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाप्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

तमिति ॥ विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्ययायभीरुर्लियर्थः । मानधना-
 नामप्रयाय्यप्रेसरः । अपयशोभीरुर्लियर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः । आगमनप्रयोजनम-
 वश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशांपतिर्भुजेश्वरः । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्य-
 मरः । विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः । 'विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठा-
 समासनम्' । इत्यमरः । 'दृक्षासनयोर्विष्टरः' (पा. ८।३।९३) इति निपातः । तं
 तपोधनं विधिवद्विध्यैर्म । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' (पा. ५।१।११७) इति
 षतिप्रत्ययः । अर्चयित्वा । आरात् समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । कृता-
 ञ्जलिः कृत् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ३ ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे ! कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

अप्यग्रणीरिति ॥ हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ! कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्म-
 दर्शी च यः पुमान् इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रस्रष्टृणाम् । 'सुत्रमंपापमन्त्र-'
 (पा. ३।२।८९) इत्यादिना क्विप् । ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुश-
 ल्यपि क्षेमवान्किम् ? 'अपि' प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रशशाङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः ।
 यतो यस्माद्गुरोः सकाशात् त्वयाऽशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं
 प्रणेध इव । आप्तं स्वीकृतम् ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कश्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'अपि'. २ 'चैतन्यमुष्मादिव दीक्षितेन'. ३ 'च'. ४ 'वज्रिणो
 धैर्यविलोपि तप्तम्'.

१ 'अवा' इति पाठमावृत्य यनस्तु गुरोस्त्व ज्ञानमया अधिगतवानिति, यथा जीवलोकोऽ-
 कांश्च सूर्यादालोकं प्राप्नोति । अवा इति 'या प्रापणे' इत्यस्मात् । यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्त-
 मिति व्याख्यायां 'जीवलोक' इति प्रथमा । तेन वैषम्यं, 'अपि' इत्यपि पाठे तु 'अपि' इत्य-
 साधुनयप्रश्ने-इत्याह शिशुः ।

कायेनेति ॥ कायेनोपवासादिकृच्छ्रपान्द्रावणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा
गायत्रीजपादिना वायेन वाचा मनसापि करणेन वासवसेन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वास-
वधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् । 'सुहुः पुनः
पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः' इत्यमरः । संभृतं संचितं महर्षेर्वेदतन्तोस्त्रिविधं
वाङ्मनःकायजं तत्तपोऽन्तरायैर्विभ्रैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते
कश्चित् न नीयते किम् ? 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥ ५ ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कश्चिन्न वाय्वादिरूपप्लवोयः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारेति ॥ आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणदिभिः प्रयत्नैस्पायैः ।
'आधार आलबालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः । सुतेभ्यो निर्गतो विशेष-
पोऽतिशयो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां श्रमच्छिदां च आश्रमपाद-
पानां वाय्वादिरूपप्लवोयः । 'आदि' शब्दाद्वाचनकारिः । उपप्लवो यथो न कश्चिन्नास्ति
किम् ? ॥ ६ ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभ्रकामा मुनिभिः कुरोषु ।

तदङ्कशाव्याच्युतनाभिनाला कश्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियेति ॥ क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुरोषु मुनिभिर्वत्स-
लत्वान्मृगान्नेहादभ्रकामाऽप्रतिहतेच्छा । तेषां मृगीणामङ्का एव शय्यास्तासु
च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघा-
ऽव्यसना कश्चित् ? अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःसैनोव्यसनेष्वपम्' इति यादवः ।
ते हि व्यालमयाद्दशराजमङ्क एव धारयन्ति ॥ ७ ॥

निर्वैर्त्यते यैर्नियमाभिपेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युच्छ्रपष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कश्चित् ॥ ८ ॥

निर्वैर्त्यते इति ॥ यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिपेको नित्यज्ञानादिनिर्वैर्त्यते निष्पा-
द्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृतेति शेषः । पितृणामग्निप्यासादीनां निवापाञ्जलय-
स्तीर्थणाञ्जलयः । 'पितृदानं निवापः स्वात्' इत्यमरः । निर्वैर्त्यन्ते । उच्छ्रानां प्रकीर्णो-
द्धृतधान्यानां षष्ठैः पष्ठभागेः पालकत्वाद्वाजप्राप्तैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि

टिप्पणम्—१ यद्यपि 'निवाप'शब्देन 'पितृणां'मित्यपि लब्धम्, तथाप्यस्तापसादिसम्बन्ध-
विशेषकत्वात् दोषः इति दिनकरः ।

येषां तानि तथोक्तानि चो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित् ?
 अनुपपन्नानि किमित्यर्थः । 'उच्छो धान्यांशकादानं कणिकावर्जनं शिलम्' इति यादवः ।
 'पष्टाष्टमाभ्यां च च' (पा. ५।३।५०) इति षष्ठशब्दाद्भाग्येऽन्प्रत्ययः । अत एवापूर्-
 णार्थत्वात् 'पूरणयुण-' (पा. २।२।११) इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । सिद्धता चेषु
 सन्ति सैकतानि । 'सिद्धताशर्कराभ्यां च' (पा. ५।२।१०४) इत्यप्रत्ययः ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कंडंगरीयैरामृद्भ्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्प्यभासं धन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

नीवारेति ॥ कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या
 भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं धन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवनस्य साधनं
 चो युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि ।
 'आदि' शब्दाच्छयामादिधान्यसंप्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः । 'तत आगतः'
 (पा. ४।३।७४) इत्यण् । कंडंगरीयैः । कंडंगरं पुंसमर्हन्तीति कंडंगरीयाः । 'कंड-
 गरो बुधं ह्रीवे धान्यः क्वचि तुपः पुमान्' इत्यमरः । 'कंडंगरदक्षिणाच्छ च' (पा. ५।१।६९)
 इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिर्नामृद्भ्यते कञ्चित् ? न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥ ९ ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

अपीति ॥ किंच, त्वं प्रसन्नेन सत्ता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षित्वा ।
 विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद-' (पा. २।३।१४)
 इत्यादिना चतुर्थी । अनुमतोऽप्यनुज्ञातः किम् ? हि^१ यस्मात्ते तव सर्वोपकार-
 भाणां ब्रह्मचर्य-वानप्रस्थ यतीनामुपकारे क्षमं शक्तम् । 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्य-
 मरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः । विद्याग्रहणानन्त-
 र्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेव्याहृ तुमुन्' (पा. ३।३।१६४) इति तुमुन् । सर्वोप-
 कारक्षममित्यत्र मनुः (३।७७) - 'यथा मातरमाधित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
 वर्तन्ते गृहिणस्तद्ब्रह्माधित्येतर आश्रमाः ॥' इति ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'कंडंगरीयैः'. २ 'अपि'.

टिप्प०-१ इतराश्रमाणां उपकारक्षममिति स्वीकारहेतुः-इति शिशु० । हि यस्मात्
 सर्वेषां मद्राचारि-वानप्रस्थ-यतीनामुपकारक्षमं द्वितीयमाश्रमं गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुं तत्रापि काल-
 इति दिनकर० ।

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तवाहंतो नाभिगमेन तप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याह्वया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥११॥

तवेति ॥ अहंतः पूज्यस्य प्रशंस्यस्य । 'अहंतः प्रशंसायाम्' (पा. ३।२।११३)

इति शतुप्रत्ययः । तवाभिगमेनागमनमात्रेण मे मनो न तप्तं न तुष्टम् । किंतु

नियोगक्रिययाऽऽज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् । 'इद्यर्थोद्युक्त उत्सुकः' इत्यमरः ।

'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' (पा. २।३।४४) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । शासितुर्युरो-

राह्वयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृलादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. १४६६) इति

तृतीया । मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि ? गुर्वर्थं स्वार्थं वाऽऽगमनमित्यर्थः ॥

॥ ११ ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्वलाशस्तैमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

इतीति ॥ अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वलापो यस्य तस्य रघो-

रित्युक्तप्रकारामुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे'

(५।११) इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषुपशुवाक्वज्रदिङ्केत्रपृष्णिभूजले । लक्ष्यं दृष्ट्वा क्षियंति

पुंसि गौः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं

स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः सन् मृण्मयपात्रदर्शनाच्छिथिलमनोरपः सन् । तं

रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

सर्वत्रेति ॥ हे राजन् ! त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्ते स्वास्थ्यमवेहि जानीहि ।

'वार्तं वल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति

यादवः । न चैतदार्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजाना-

मशुभं दुःखं कुतः ? तथा हि—अर्थान्तरं न्यसति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपस्ति

प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्वतिः । 'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्तौ ।

पाठा०—१ 'अनुग्रहेणाभिगमस्थितेन तवाहंतस्तुप्यति मे न चेतः'. २ 'अयि'.

३ 'तं प्रत्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः'; 'प्रत्याह कौत्सस्तमपेतकुत्सम्'.

शिष्य०—१ सर्वत्र गुवांश्रमद्रुमप्रभृदिषु नोऽस्माकं वार्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि—इति

शिष्य० ।

पृष्णपक्षे निशायां च' इति विधः । 'तमिस्त्रम्' इति पाठे तमिषं तिमिरम् । 'तमिषं
' तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टे-
रावरणाय कथं कल्पेत ? दृष्टिमावरितुं नालमिलयैः । बलपेरलभयत्वात्तयोगे
'नमःस्वस्ति—' (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी । 'बलमिति पर्यायधर्मग्रहणम्' इति
भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत । संपद्येत । न कल्पत इत्यर्थः । 'कृपि संपद्यमाने चतुर्थी'
(वा. १४५९) इति वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

'ववाहृत—' (५।११) इत्यादिनोकं यत्तत्र चित्रमिल्लाह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग ! तयातिशये ।

व्यतीतकालस्त्यहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विपादः ॥ १४ ॥

भक्तिरिति ॥ प्रतीक्ष्येषु पुज्येषु । 'पूज्यः प्रतीक्ष्यः' इत्यमरः । भक्तिरनुराग-
विशेषस्ते तत्र कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । 'अभ्यस्तोऽप्युचितं न्याप्यम्' इति यादवः ।
हे महाभाग सर्वभौम ! तया भक्त्या पूर्वानतिशयेऽतिवर्तसे । किंतु सर्वत्र
वार्त चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसेऽत आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीत-
कालोऽतिक्रान्तमालः सन्नार्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मम विपादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्भेन नीचार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

शरीरेति ॥ हे नरेन्द्र ! तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिर्येन स
तपोक्तः । 'योनी जगवत्पारे च मद्र्याद्यष्टादशस्त्रपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं
स्यादर्शनेऽपि ॥' इति ह्यज्युषः । शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये
भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः । 'अरण्यान्मनुष्ये' (पा. ४।२।१२९) इति युप्रत्ययः ।
तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्भेन षण्ढेनावशिष्टः । प्रह्लादादिवा-
पृतीया । नीचार इव । आभासि शोभसे ॥ १५ ॥

स्थाने भयानेकनराधिपः सन्नकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

स्थान इति ॥ भयानेकनराधिपः सर्वभौमः सन् । मखजं मखजन्यम् ।
न विद्यते किंचन यस्येत्यकिंचनः । मयूरव्यंसक्यदित्वात्तल्लुहयः । तस्य भावस्तत्त्वं
निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति । स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे षोडशे स्थाने' इत्यमरः ।

तथा हि-सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो घृद्धेखच-
 याच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु । 'मणिः शाणोऽहीडः समरविजयी हेतिनिहतो मद्-
 क्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता चालयनिता
 तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाधार्षिषु चृपाः ॥' (मर्तु० २।४४) इति भावः ।
 अत्र कामन्दकः—'धर्मार्थं क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य
 कृष्णपद्मे विधोरिव ॥' इति ॥ १६ ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् । तावदनन्यकार्यः । 'यावतावच साकल्येऽवधौ माने-
 ऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तएहुर्वर्थं गुरु-
 धनमाहर्तुमर्नयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु । 'नमःस्वस्ति-'
 (पा. २।३।१६) इत्यादिना चतुर्थी । तथा हि-चातकोऽपि' । 'धरणीपवितं तोषं
 चातकानां ह्याकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः । निर्गलितोऽम्बुश्चैव गर्भो
 यस्य तं शरद्धनं नार्दति न याचते । 'अर्दं गती याचने च' इति धातुः । 'याचनार्थे
 रणेऽर्दनम्' इति यादवः ॥ १७ ॥

पतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियदेति तमन्वयुक् ॥ १८ ॥

पतावदिति ॥ पतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं प्रति-
 यातुकामं गन्तुकामम् । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । महर्षेर्वरतन्तोः
 शिष्यं कौत्सं नृपती र्णनिषिध्य निवार्य, हे विद्वन् ! त्वया गुरवे प्रदेयं

घस्तु किं किमान्मकं कियत् किपरिमाणं वा ? इत्येवं तं कौत्समन्ययुक्तादृच्छत् ।
 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥ १८ ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविचर्जिताय । -

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णां विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥ १९ ॥

तत इति ॥ ततो यथावद्व्यथार्हम् । अर्हार्थं यतिः । विहिताध्वराय विधि-
 धनुष्ठितवहाय । सदाचारायैत्यर्थः । स्मयावेशविचर्जिताय गर्वाभिविश-
 शून्याय । अनुद्धतायैत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे
 नियामकाय । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः' इति । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुधनुष्टये ।
 आश्रमोऽस्त्री' इति चामरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायैत्यर्थः । तस्मै रथवे विचक्षणो
 विद्वान् वर्णां ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि'
 (पा. ५।२।१३४) इतीतिप्रत्ययः । सः कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचक्षे ॥ १९ ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विंशतिपितोऽभूद्रुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्सलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तेति ॥ समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीक-
 रायं विशापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायास्सलितोपचारां तां दुष्करां मे
 भक्तिमेव पुरस्तात् प्रथमम् । अगणयत् संख्यातवान् । भक्त्यैव संतुष्टः, किं दक्षिण-
 योर्युक्तवानित्यर्थः । अथवा, - भक्तिमेव तां दक्षिणागणयदिति योज्यम् ॥ २० ॥

निर्वन्धसंजातरुपायैकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य त्रिधापरिसंख्यया मे कोटीध्वतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्वन्धेति ॥ निर्वन्धेन प्रार्थनाविशयेन संजातरुपा संजातश्रेथेन गुरुणा ।
 अर्थकार्ये दारिद्र्यमचिन्तयित्वाऽभिचार्यम् । अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रो
 दश च कोटीध्वतस्रोकोटीमे नद्यमाहरानयेति त्रिधापरिसंख्यया त्रिधापरि-
 रिचरयातुसारैर्नचोक्तः । अत्र मनु-—'गणानि वैशाखत्वात् नौमांसा न्याय-
 वित्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विशा होताध्वतस्रो' इति ॥ २१ ॥

पाठ०-१ 'अवाप्तविद्येन'.

टिप्प०-१ अनुपमर्णो युधिः पृच्छार्थ इति दिनकर० ।

३ 'वर्णाश्रमाणां गुरवे' इति हेमाद्रिः ॥ वयावन्नुपहृतेनादरोक्ति-इति

१ तिष्ठ० ।

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहमितिः॥ सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनाप्यपात्रेण भवन्तं 'प्रभु'-
शब्द एव शेषो यस्य तं मत्वा । निःसं निधिल्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य वियामूल्य-
स्याल्पेतरत्वादादिमहत्वाद् संप्रत्युपरोद्धुं निर्बन्धुं नाभ्युत्सहे ॥ २२ ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां चरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

इत्थमिति ॥ द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः
क्षपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः । द्विजराज-
कान्तित्वेनार्यावसिर्वैराभ्यं वारयति । एनसः पापान्नवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्वस्य स जग-
देकनाथो रघुर्वेदविदां चरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन । इत्थमावेदितो निवेदितः
सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद् ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वारघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्यं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

गुर्वर्थमिति ॥ श्रुतस्त्वपारं दृष्ट्वाच्छ्रुतपारदृश्वारघोः । 'दृशेः कनिप्' (पा.
३।२।९४) इति कनिप् । गुर्वर्थं शुद्धक्षिणार्थं यथा तथाऽर्थी याचकः । विशेषणद्वये-
नाप्यस्याप्रलाख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात् कामं मनोरथमनवाप्याश्रप्य
वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः । 'सुर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः ।
इत्येवंस्वोऽयं परीवाद्दस्यापवादस्य नैवो नूतनः प्रथमोऽवतार आनिर्वाणे मे
मां भून्माऽस्तु । 'रघोः' इति स्वनामप्रहणं संभावितत्वयोतनार्थम् । तथा च (मं.
गी. २।३४) — 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति भावः ॥ २४ ॥

टिप्पण— हेमाद्रिस्तु द्विजराजकान्तित्वेन तदर्थमास्यां वैराग्यं' इति व्याख्याय चन्द्र-
पारमपरिचयेन पापनिवृत्तेरित्यन्वेन भागितकन्तं-इत्याह ।

प्रपान्ति' इत्युदाहरति ।

—३ अन्यो वदान्वो वदान्यान्तरम् इति मयूरव्यंसकादिः । 'अवतारावतारयोर्दार्ढ्यदृष्टव्यत्वात्सो
वालिदानाम्' इति घासनः । 'अत्रै रघुर्वैभम्' इति करणाधिकरणयोर्विधानाद् नार्गपरत्वेनाथ
निर्वाहः-इति हेमाद्रिः ।

४ 'नव'शब्देन प्रथममेव रघोः सकाशायाचका न गता इति भावः-इति शिशुः ।

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाश्रयगारे ।

द्वित्राप्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् ! यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स इति ॥ स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽश्रयगारे त्रेतामि-
शालार्थं चतुर्थोऽग्निरिव वसन् द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाऽहानि दिनानि । 'संख्य-
याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' (पा. २।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ
संख्येये ङजबहुगणात्' (पा. ५।४।७३) इति ङच्प्रत्ययः समासान्तः । सोढुम-
र्हसि । हे अर्हन्मान्य । त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यत्तिये ।
'यावत्पुरातिपातयोर्लट्' (पा. ३।३।४) इति भविष्यदर्थे लट् ॥ २५ ॥

तथेति तस्यैवितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कण्टुमर्थं चकमे कुत्रेरात् ॥ २६ ॥

तथेतीति ॥ अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः सन्, तस्य रघोरवि-
तथममोघं संगरं प्रतिज्ञाम् । 'अथ प्रतिज्ञाजिसविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । 'तां
गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्त-
सारां श्हीतधनामवेक्ष्य कुत्रेरादर्थं निष्कण्टुमाहर्तुं चकस इयेप ॥ २६ ॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभाषादुदन्वदाकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव यलाहकस्य गतिर्विजग्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावात्
सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदाकाशमहीधरेषुदन्वत्युदधावासांशे महीधरेषु वा ।
मरुत्सखस्य । मरुतः सखेति तत्पुरुषो बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायु-
सहायस्येति लभ्यते । वारीणां वाइको यलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः, तस्येव
मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः सचारो न विजग्ने न विहता हि ॥ २७ ॥

पाटा०-१ 'महितः'. २ 'भवितर्थं प्रतीतः'. भवितथप्रयत्नः.

टिप्प०-1 अग्निप्रयुक्तं कुहूकेन-पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, माचार्यं आश्व-
नीयः, सेवमग्निविता अष्टतरा इति ।

२ 'हे वा त्रीणि वा' इति समासे 'बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्' इति ङच्; बहुव्री-
हो संशयस्योभयपक्षावलम्बित्वेन पञ्चवस्तुविषयत्वात्-इति हेनादिः ।

३ मेघेन गमनार्थं मरुदपेक्षितत्वात् 'मरुत् सखा यस्य' इति समासोऽभिमतो न स्यात्;
तस्य तत्पुरुषाभिधानात् तद्विश्वामिदम्-इति विशु० ।

अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तरसाळे यानाधिरोहणविधानात् ।

प्रयतो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव

कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं तद्विदं

शस्त्रं गर्भं यस्य तं रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिशिष्यत्वात्

कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्त्रयाः कोपगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोपगृहस्य मध्ये घृष्टं द्वादशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातरिति ॥ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रथे कोपगृहे नियुक्ता

व्यधिकृता माण्डागरिकाः सविस्त्रयाः सन्तः कोपगृहस्य मध्ये नभस्तो

नभसः । प्रथम्यात्कृत्प्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं गुणवन्मयीम् । 'दाण्डिनामन-

(पा. ६।४।१७४) इत्यादिना निपातनात्साधुः । घृष्टं द्वादशंसुः कथयानामुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुररहेमराशिं लब्धं कुबेरादभिपास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव चञ्चभिन्नम् ॥ ३० ॥

तमिति ॥ भूपती रघुः । अभियास्यमानाद्भिगमिष्यमानात् कुबेराह-

ब्धम् । घञ्जेण पुल्लिङ्गेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्यन्तमिव स्थितम् ।

'पादाः प्रत्यन्तपर्यन्ताः' इत्यमरः । 'शृङ्गम्' इति षचिच्चाठः । तं भासुरं भास-

रम् । 'भञ्जभारमिदो घुरच्' (पा. ३।२।१६१) इति घुरच् । हेमराशिं समस्तं

शस्त्रमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु शत्रुदंशकोटिमात्रमित्येवधारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनियासिनस्तौ द्वाघप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयादधिकेः सृष्टहोऽर्थो नृपोऽधिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

जनस्येति ॥ द्वाघपि-दातारौ द्वाघपि साकेतनियासिनोऽयोप्यायासिनः ।

'साकेतः सादबोध्यायां बोसला नदिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्य-

सत्त्वौ शत्रुस्यवशमावभूताम् । 'द्रव्यागुप्यवशमेण शत्रवमशी तु जन्तुः'

इत्यमरः । यो ह्ये ! गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निःसृष्टहोऽर्थो । अधिक-

मादर्थिनोरेषादधिकं प्रददातीति तपोकः । 'त्रि दातः' । (पा. ३।२।६) इति

कप्रत्ययः । नृपश्च ॥ ३१ ॥

अथाधिशिशये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथेति ॥ अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तस्मिन्ने यानाधिरोहणविधानात् ।

प्रयतो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः राजमात्रमिति संभावनयैव

कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जंतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं

शस्त्रं गर्भं यस्य तं रथमधिशिशये । रथे शयितवानित्यर्थः । 'अधिश्रीङ्स्थासा

कर्म' (पा. १।४।४६) इति कर्मत्वम् ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्सयाः कोपगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मर्यां कोपगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातरिति ॥ प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोपगृहे नियुक्ता

अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्सयाः सन्तः कोपगृहस्य मध्ये नभस्तो

नभसः । पश्यन्त्यास्तसिद्धप्रत्ययः । पतितां हिरण्मर्यां कुवर्णमयीम् । 'दाण्डनायन-

(पा. ६।४।१७४) इत्यादिना निपातनात्साधुः । वृष्टिं शशंसुः कवयामासुः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमरार्शि लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

तमिति ॥ भूपती रघु । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणत्वात् कुबेरात्

वज्रम् । वज्रेण इच्छितेन भिन्ने सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् ।

'पादा' प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गम्' इति वृत्तित्वाठः । तं भासुरं भाल-

रम् । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' (पा. ३।२।१६१) इति घुरच् । हेमरार्शि समस्तं

कृतमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशबोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥ ३० ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

जनस्येति ॥ तावर्षि-दातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिन

'साकेतः स्यादयोध्याया शोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्-

सत्त्वौ स्तुल्यव्यवसायावभूताम् । 'द्वयानुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन-

इत्यमरः । वौ द्वौ ? गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्वये निःस्पृहोऽर्थी । अर्थि-

मादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'प्रे दात्' । (पा. ३।२।६)

कप्रत्ययः । नृपश्च ॥ ३१ ॥

श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तदर्थमिति संज्ञितम्'
इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेयेप । यौवराज्या-
होऽभूदित्यर्थः । 'अनुज्ञा' शब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्याणिग्रहणयोग्यता च
ध्वन्यते ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण ऋथकैशिकानां स्वयंवराथं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथेति ॥ अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवराथं कुमारस्याजस्या-
नयन उत्सुकेन ऋथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन
राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥ ३९ ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

तमिति ॥ असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्सृ-
हणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं दिवाहयोग्यव-
यसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य - राज-
धानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी । 'करणाधिकरण-
बोध' (पा. ३।३।११७) इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञं धानीति विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गं निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्यभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

तस्येति ॥ उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुप-
कार्योपकारिका' इत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पट-
मण्डपादि राजसदनमिति । रक्षिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः ।
जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे
येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः । 'न चतुर्विही' (पा. १।१।२९)
इति सर्वनामसंज्ञानियेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनो-
रस्य मार्गं निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्'
इत्यमरः । तान्येव विद्वारा विदारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः ।
'इपदसमाप्तौ—' (पा. ५।३।६७) इति कल्पप्रत्ययः । यभूवुः ॥ ४१ ॥

पाठा०-१ 'ऋथकैशिकानाम्.' २ 'क्षीर्णान्तरा'.

टिप्प०-१ हेमाद्रिस्तु-उपकार्याः पटवेदमानि कर्त्रः मार्गं निवासा यभूवुः, इति व्याख्याय
'ददा-मार्गेनिवासा शयनं पदम्' इति व्याचष्टे ।

स नर्मदारोघसि सीकराद्रैर्मरुद्धिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोभ्रूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

स इति ॥ विलङ्घिताध्वाऽतिक्रान्तमार्गः सोऽजः सीकराद्रैः । शीत-
लैरिखणैः । मरुद्धिर्वातरानर्तिताः कम्पिता नक्तमालाधिरपित्वाप्यश्वमेदाः ।
'चिरवित्त्यो नक्तमालः परजथ करधके' इत्यमरः । चासिखसिन् । निवेशार्ह
इत्यर्थः । नर्मदाया रोघसि रेवायास्तीरे क्लान्तं भ्रान्तं रजोभिर्भ्रूसराः
केतवो ध्वना यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥ ४२ ॥

अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धोतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ अथोपरिष्ठाद्भ्रमं । 'उपर्युपरिष्ठत्' (पा. ५।३।३१) इति
निपातः । भ्रमद्भिः । मदलेनादिति भावः । भ्रमरैः प्राग्नुमज्जनात्पूर्वं सूचितो
ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्धोतदाने क्षाडितमदे अत
एव, अमले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे दाने' इति शाश्वतः ।
प्रशस्ती गण्डी गण्डनिर्गी । 'प्रशंसावचनैश्च' (पा. २।१।६६) इति उनासः ।
'भित्ति'शब्दः प्रशस्त्यर्थः । तथा च गण्डमहोदधौ—'मत्तत्रिद्योऽभिधाः सुः प्रश-
ण्डस्थलभित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे पुष्पेऽपि' इति विश्वः ।
निर्धोतदानेनामला गण्डभित्तिर्वन्येति वा । वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सदा-
शात् । पवन्यात्सहितप्रत्ययः । उन्ममज्जोन्मितः ॥ ४३ ॥

संहारविश्लेषलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

वभौ स भिन्दन्वृहत्स्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारेति ॥ संहारविश्लेषयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं वृहत्स्तरंगान्भिन्दन्विदारयन्तीराभिमुखः स गजः वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विप्लम्भस्य भङ्गे भङ्गे प्रवृत्त इव वभौ ॥ ४५ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्पणुरसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलेति ॥ शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्पण् पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो तुल्यो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्येति ॥ तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीमदवपेलक्ष्मीर्वन्येतराणां ग्राम्याणामनेकपानां दिपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे वदपे ॥ ४७ ॥

ससच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा वभूवुः ॥ ४८ ॥

पादा०-१ 'स भोगिभोगाधिष्ठीयवरेण *संवेष्टितार्धप्रसूतेन दीर्घान् । चित्तैरतीराभिमुखः सशब्दं हस्तेन वारीपरिधानिवोर्घान्'. (*संवेष्टितोऽर्धप्रवरेण'.) २ 'सहसा'. ३ 'कारण्डवोत्सृष्टमृदुप्रवालाः *पुलिन्दयोपाम्बुपिदारकाञ्चीः । कर्पणस्तसिवाललता तदीष्णः प्रौढाविलम्रास्तटमुत्ससर्प ।'. (*प्रतानाः'. †'शैवाल'. ‡'प्रोवाहलम्राः'; प्रवाहलम्राः'.) ४ 'तरसा'. ५ 'इदावगाह'. ६ 'विमुखीयभूवुः'.

टिप्पणं-१ वारी गजबन्धनस्थानम्, तस्या बहिर्गमनरोपार्थं दत्ताङ्गला तस्या भङ्गे प्रवृत्त इव । वारी तु गजबन्धनी । तद्विक्रमोऽर्गलं न ना । यद्वा-वार्येव जलनेवारंगला इति पाठान्तरम्-इति हेमाद्रिः ।

२ जलावगाहात् क्षणं पत्रं शुणमात्रं शान्ता मददुर्दिनश्रीर्वन्येतरानेकपानां सेनामजानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे । 'दुर्दिन'शब्देन वर्षणमुच्यते । 'पक'शब्दः संख्यार्थो मुख्यार्थो वा-इति हेमाद्रिः ।

सप्तच्छदेति ॥ सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरत्वर कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिककपायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः' इति यादवः । असह्यं तवीयं मद्माघ्राय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्त्रिरस्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान् यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखा वभूवुः ॥ ४८ ॥

स च्छिन्नयन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नयन्धा द्रुताः पलायिताः युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्तः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिन्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता ब्वाकुलाः । 'विहस्तन्बाबुली समी' इत्यमरः । योधा यस्मिन्तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतरुष्टशाङ्गः ॥ ५० ॥

तमिति ॥ नृपते राज्ञो वन्यः कर्यवध्य इति श्रुतवान् शास्त्रान्ज्ञातवान् । कुमार आपतन्तमभिधाकन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतिवीर्यं यथा स्वात् । ननर्षस्य नगन्दस्य उपुषेति समासः । रुष्ट-शाङ्गं ईपदाकृष्टचापः सन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान । अत्र चाक्षुषः— 'लक्ष्मीक्षमो युद्धादन्यत्र करिवधे न कुर्यात् । इयं हि धीर्यं करिणः' इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति शीतनार्थमेव 'वन्य'प्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विसितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति कान्तं यपुर्व्यामचरं प्रपदे ॥ ५१ ॥

स इति ॥ स गजो विद्धमात्रस्तद्विदमानः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य तेन घृत्तान्त्वेन विसितैस्तद्विसितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् ।

पाठा०— १ 'चपलम्'. २ 'चापः'.

टिप्पणं— १ हेमाद्रिस्तु 'सेनानिवेशं शिविरं चकार' इति पाठमाहृत स गजः सेनाया निवेशं स्नानं शिविरं चकार । वध्यन्त परमिरिति बन्धा रज्ज्वारयः छिन्नयन्धेदुर्गैर्युग्यैः शून्यं युग्यं पशवाहनं 'युग्यं च पत्र' इति साधुः; युगं बहवीति दाप्रत्ययो वा' इति व्याचष्टे.

स्फुरतः प्रभामण्डलस मध्यवर्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे
प्राप ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्यं पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तिः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः
पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः संवर्धिता
उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुकाहारास्तै येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति
वाग्मी वक्ता । 'वाचो गिमनिः' (पा. ५।२।१२४) इति गिमनिप्रत्ययः । स पुरुष
उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादयाप्तवानसि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

मतङ्गेति ॥ अवलेपमूलाद्भवहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्बे स्याद्धेपने द्वेषणेऽपि
च' इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमयाप्तवानसि । मां
प्रियदर्शनस्य, प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् ।
'स्त्रियां शूर्तिस्त्वुत्तनूः' इत्यमरः । 'तन्वादेर्वा' (पा. ३।१।७९) इत्युद्धिति केचित् ।
प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । 'प्रियवसे वदः
खच्' (पा. ३।२।३८) इति खच्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमश्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

स इति ॥ स महर्षिश्च प्रणतेन मयाऽनुनीतः सन् पश्चान्मृदुतां शान्ति-
मगच्छत् । तथा हि-जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात् संपर्कात् ।
न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्राधान्यात् 'सा'
इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । महर्षाणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते मेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन धनुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

पाठा०-१ 'चारुहारः'.

टिप्प०-१ 'कश्चित्त्वान्नाविरहशुक्ला स्नापिकारत्नमस्यः शापेनास्वंगमितमदिमा वर्षभोग्येण
भर्तुः । यक्षश्रेते' (मेघदूते. २।२) इति पद्यं श्लोकेनानेन भावसाम्यं प्रतिपादयति ।

प्रवेक्ष्येति ॥ एनमजमग्रयायी । सेवाधर्मेण पुरे गच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नमः
पुरं प्रवेक्ष्य प्रवेशं कारयित्वा प्रोत्थाऽर्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपच-
रितवान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमा-
गन्तुं प्राधूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥ ६२ ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां

प्राग्द्वारवेदिभिनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्या

वाल्यात्परासि च दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

तस्येति ॥ रघुप्रतिनिधी रघुच्यः । रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना
सादृश्यवाचकप्रस्तावे—'कल्पदेशीयदेशादि प्रत्यप्रतिनिधी अपि' इति । सोऽजः
प्रणतैर्नमस्कृतवद्विः । कर्तारं कः । तस्य भोजसाधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः ।
अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य चेषां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः
पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशमित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवो-
पकार्यां नूतनं राजभवनम् । 'उपकार्या राजसन्न्युपचारचितेऽन्यवत्' इति विधुः ।
मदनो वाल्यात्परां शैशवादनन्तरा दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवा-
साधिष्ठितवान् । तनोषितवानित्यर्थः । 'उपान्वप्याङ्गुल' (पा. १।४।४८) इति
कर्मत्वम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ।

भावावबोधकलुपा दयितेव राज्ञो

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्रेति ॥ तत्रोपन्यासात् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः समेलितो राज-
लोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं-कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् । 'ललामोऽङ्गी
ललानापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषाशुग्दशङ्गपुच्छचिह्नाधलिङ्गिषु' इति यादवः ।

पाठा०-१ 'अधिकारिपुरुषैः' २ 'हेमकुम्भाम्'.

टिप्प०-१ अधिकारिपुरुषैः कनकाभूषादिभिर्निर्दिष्टा प्राग्द्वार यस्याः सा इति-
दिनकर० ।

२ दिनकरमिश्रास्तु-प्राग्द्वार यस्याः सा प्राग्द्वारा, सा चासी वैदिक्ष । तत्र निवेशितो
हेमः कुम्भो यस्याः सा इति न्याचस्युः ।

लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः । लमेः सज्जन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावाद्यबोधे पुरुषस्या-
भिप्रायपरिज्ञाने कलुषाऽसमर्था दयितेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभि-
मुखी घभूव । 'राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः' इति भावः । 'अभि-
मुखी'शब्दो धीषन्तश्च्यन्तो वा ॥ ६४ ॥

तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरं सं

शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिर्हदारवाचः ॥ ६५ ॥

तमिति ॥ कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् ।
शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घषणेन कृशो विरलोऽङ्ग-
रागो यस्य तम् । न त्वङ्गनासन्नहादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेन-
मजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा वन्दि-
पुत्राः । 'वैतालिकाः' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकराः' इत्यमरः । वाग्भिः
स्तुतिपाठैः । उपसि । प्राबोधयन् प्रबोधयामासुः ॥ ६५ ॥

रात्रिर्गता मतिमतां चर ! मुञ्च शय्यां

धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्रै-

स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

रात्रिरिति ॥ हे मतिमतां चर ! निर्धारणे यथी । रात्रिर्गता । शय्यां
मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति ॥ धात्रा मह्यणा जगतो
धूर्भारः 'धूः स्यादानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकार-
स्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु । तत्किमत आह—तां
पुरमेकत एकलोद्यै तव गुरुः पिता विनिद्रः सन् विभर्ति । तस्या धुरे
भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं वहनस्थानम् । अपरं यदुर्यपदं
तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्युभयवाद्यमेको वहतीति भावः ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः' । २ 'याम्' । ३ 'वितन्द्रः' ।

टिप्प०-१ दधा काचिद्विनिद्राऽयं मम कान्तोऽन्यस्यामनुरक्त इति योऽसौ भारस्तस्यावरोधो
विहानं तेन कलुषाऽसन्नहा सती कर्णचित्प्रियाभिमुखी जायते तवेत्यर्थः-इति दिनकरमिथ्याः ।
रघु० ९

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
 पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।
 लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
 सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

निद्रेति ॥ चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । रुचन्तरासज्जोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि त्वप्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । 'प्रतितोत्सुकभ्यां तृतीया च' (पा. २।३।४४) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । 'अपि' चन्द्रस्वद्विष्यानुरागस्थानपेक्ष्यत्वयोजनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासद्वहानकल्पिताऽद्यत्वेव नामिकेव । 'घातेऽन्यासवज्रनिवृत्ते खण्डितेष्यां कयायिता' (२।२५) इति दशरूपके । अनवेक्षमाणाऽपिचारयन्ती सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । 'ह्यानवेक्ष्यमाणा' इति पाठे निद्रावशेन भवताऽनवेक्ष्यमाणाऽनिरीक्ष्यमाणा । कर्मणि घानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री । येन । प्रयोज्येन चन्द्रेण । पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्यापज्वरादिक्रुत्' इत्यलंकारे । विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत् । नाद्यस्त्वर्थापपत्तिमपदयन्निमं पक्षमुपैक्षिष्ट । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सद् । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । 'विनोद'शब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग.सू. २०४) इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पथिमाशां गतेः सन् । अतं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव

पाठा०-१ 'निद्रावशेन एवपि गते निवरां कथंचिदात्मानमाननरुचा भवतो विद्युज्य । लक्ष्मीर्विभातसमयेऽपि हि दर्शनेन पर्युत्सुका प्रणयिनी निशि खण्डितेव' ।
 २ 'अप्यनवेक्षमाणा'; 'अप्यनवेक्ष्यमाणा'; 'ह्यानपेक्ष्यमाणा'.

निशि रात्रौ नार्यन्तरसप्ताद् भर्ताऽनवेक्ष्यमाणा सती कापि तत्प्रतिनिधिसुदृष्टसंनिधाने औत्सुक्यं विनोदयति-इति बहुभः ॥ अतः शयनं परित्यज्य स्वकीयमाननरुचीं स्वीतुर । यतः-सद्यः प्रणयमुद्वन्ति श्रियन्ते चातिकोपनाः । मानिन्दः खण्डिताश्च तत्सुग्राह्यसादिताः-इति शिशु० ॥ यथा प्रमदान्वरानुरक्त कान्तमनिच्छन्ती खण्डिता नामिका पुरुषान्तरेण संश्लोषते, सोऽपि भीला पलायमानो दिगन्तानालम्बते इति छायार्थः । 'प्रयोगादुचिते यस्या वासके नागतः प्रियः । तदनागमनार्था तु खण्डितेजनिर्दिष्टिना' इति त्रिलोचनादित्य-इति दिनकर० ।

स्वदाननखचिं त्वन्मुखसादश्यं विजहाति । खजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय
न तां लक्ष्मीमन्वशरणां परिगृह्णाति भावः ॥ ६७ ॥

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन ताव-
त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तदिति ॥ तत्तत्साहचर्यमीपरिग्रहणाद्द्वल्गुना मनोहेन । 'वल्गु स्वाने मनोहे च
वल्गु भाषितमन्यवत्' इति विश्वः । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेशोन्मीलनेन
सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्वसादश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् । प्रार्थनायां
लोद्रे । के द्वे ? अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषेतरा त्रिगंधा तारा कनीनिका
यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्षणः कनीनिका' इत्यमरः । तव चक्षुः । अन्तः
प्रचलितभ्रमरं चलद्भ्रमं पद्मं च । युगपदुन्मिषिते सति संपूर्णसादश्यलाभ इति
भावः ॥ ६८ ॥

चृन्ताच्छुभं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैरुष्णांशुभिर्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

चृन्तादिति ॥ विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते त्वं
मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणो-
नान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुरामुमिच्छुरिव । 'आप्तप्युष्णामीत्'
(पा. ७।४।५५) इतीश्वारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं
चृन्तात् प्रसवबन्धनात् । 'चृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । हरत्यादत्ते । अरुणां-
शुभिर्नैसरसिजैरुष्णोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुष्पे
कृति बहुलम्' (पा. ६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते संगच्छते ।
सजेर्देवादिर्कृत्तैरि लट् ॥ ६९ ॥

पाठा०-१ 'चृन्तश्चयम्'. २ 'सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य यज्ञो गुणा-
न्प्रति निशापरिणामवायुः'.

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलासितं सदशनाचिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रेति ॥ ताम्रोदरेष्वल्पाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या
हारगुलिका मुक्तामण्यस्तादृशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्ष-
तया । 'परभागो गुणोत्कर्षे' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनाचि-
रन्तकान्तिसहितं लीलासितमिवाभाति शोभते ॥ ७० ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर! याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति? ॥ ७१ ॥

यावदिति ॥ प्रतापनिधिल्लेजोनिधिर्भानुर्यावत्प्राक्रमते नोच्छ्रिति । 'आद्य
उद्गमने' (पा. १।३।४०) इत्यारमनेपदम् । तावत् । मानावतुदित एवेत्यर्थः ।
अहाय इदिति । 'द्रागस्तद्विलज्जहाय' इत्यमरः । अरुणेनानुरण्य । 'सर्वसूतेऽरु-
णोऽनुरः' इत्यमरः । तमो निरस्तम् । तथा हि-हे वीर! त्वव्यायोधनेन
बुद्धेषु । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव
गुरुः पिता रिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किं वा! नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः । न खलु
योग्यपुत्रव्यस्तभारणां स्वामिनां स्वयं व्यापारखेद इति भावः ॥ ७१ ॥

पाठा०-१ 'दुमपल्लवेषु'. २ 'निर्धौतहारगुलिका'.

टिप्पण-१ अहो वीर! त्वयि आयोधनाग्रसरतां युद्धाग्रयापित्वं याते सति तव गुरुः पिता
रिपून् स्वयमुच्छिनत्ति किन्? न मारयतीत्यर्थः; 'युद्धमायोधनं जन्यम्' । 'पुरोऽग्रतोऽप्ये-
सते' इति सूत्रे न्यासकृतम् । 'अग्रसर' इत्येतद्वचं सप्तम्या अलुकापि सिध्यत्येव । अग्रे सरतीति
सप्तम्यन्त उपपदे 'अग्रसर' इति तद्वचं यथा स्वादित्वेवमर्थ 'अग्रे' शब्दस्यैकारान्तत्वं विवेक-
मिति । 'अग्रसर' इति प्रयोगश्चिन्त्यः; 'पुरोगाग्रसरपृष्ठाग्रसरपुरसरता' इत्यमरः । यथा-
नैव षष्ठे सूत्रे 'अग्रसरैर्वाग्निहृत्प्रजानि' इति द्विमाद्विनिरूप्य 'पचादच्' इति विद्येपणसमाप्ते
साधुत्वमिति वा । 'यदोऽन्वि च' इति छन्दे सर्वे धातवः पचापन्तन्धातवः इति न्यासकृतम्
इति समाप्तम् ।

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरपृङ्खलकर्षिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-

द्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

शय्यामिति ॥ उभाभ्यां पक्षाभ्यां पार्श्वान्यां विनीताऽपगता निद्रा येषां त उभयपक्षविनीतनिद्राः । अत्र समासविषय 'उभ'शब्दस्थाने 'उभय'शब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैवटः—'—'उभादुदात्तो नित्यम्' इति नित्यग्रहण-स्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय 'उभ'शब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । 'उभय'शब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति' इति । मुखराप्युत्थानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्तस्ते तव स्वम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (पा. ३।२।१३) इत्यचप्रत्ययः । 'हस्तिपू-कयोः' (वा. ११९४) इति वक्तव्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पद्मी' इत्यमरः । 'तत्पु-रुषे कृति बहुलम्' (पा. ६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति येषां स्तम्बेरमाणाम् । दन्ताः कोशाः इव दन्तकोशाः । दन्तकुञ्जलस्तारुणा-रुणरागयोगाद्दालार्कारुणसंपर्काद्धेतोर्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति । धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वैनजाक्ष ! वनायुवेदयाः ।

वक्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३ ॥

दीर्घेष्विति ॥ हे वनजाक्ष नीरजाक्ष ! 'वनं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता वदा वनायुवेदया वनायुदेशे

पाठा०-१ 'सेनां राजा मुखरः', २ 'कान्तियोगात्', ३ 'वनजाक्ष वनायु-जास्ते'; 'वनजेक्षणवाह्निदेदयाः'.

टिप्प०-१ भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव मेदं प्राप्ता गैरिकखलो इव इत्यन्वयः । उभयपक्षाभ्यां वामदक्षिणपार्श्वानां परिचर्यनेव विनीताऽपगता निद्रा येषां ते उभयपक्षविनीतनिद्राः । हस्तिनां स्वभावोऽयम् । हस्तिनः पश्चिमपक्षी जागरूक भवन्ति । मुखराः शब्दायमानाः शृङ्खलाः कर्षयन्त्येवंशीला मुखरशृङ्खलकर्षिणः- इति सुमति० ।

२ वनं पानीयं तस्माज्जातं वनं कमलम्; तद्वदक्षिणी यस्य स उत्तंशुद्धौ-इति विशु० ।

भवाः । 'पारसीका वनायुजाः' इति हलायुधः । अमी वाहा अथा निद्रां
विहाय पुरोगतानि लेहान्याखाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि । 'सैन्ध-
वोऽस्त्री सितशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे' इत्यमरः । वक्रोष्मणा मलिनयन्ति
मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसंप्रदे—'पूर्वाह्नकाले चाधानां प्रायशो लवणं
हितम् । श्लानाहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरम् ॥' इत्यादि ॥ ७३ ॥

भवति विरलभक्तिर्नानपुष्पोपहारः

स्वकिरणपरिवेपोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।

अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्चरस्थः ॥ ७४ ॥

भवतीति ॥ म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्ति-
विरलरचनो भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन
स्फुरणेन शून्या भवन्ति, निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं मञ्जुवाङ्म-
धुरवचनः पञ्चरस्थस्ते तव शुकस्त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्तानुचारितां नोऽ-
स्माकं गिरं वाणीमनुवदति, अनुकूल वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभातलिङ्गानि
वर्तन्ते, अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः

सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्ज्ञांचकार ।

मदपदुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः । 'पुत्र'प्रहणं समान-
वयस्त्वव्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः । तल्पं शय्याम् । 'तल्पं
शय्यादृशारेषु' इत्यमरः । उज्ज्ञांचकार विसर्ज । 'इजादेव शुरमतोऽनृच्छः'
(पा. ३।१।३६) इत्याम्प्रलयः । फयमिव ? मदेन पट्टु मधुरं निनदद्भी
राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकालयः सुरगज ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं

पाठा०-१ 'इति स विगवनिद्रस्तल्पमल्पतराताः सुरगज इव गङ्गासैकतं
सुप्रतीकः । परिजनवनिदानां पादयोर्ग्यापृतानां बलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं
सुमोच ॥'. २ 'विहितनिद्रः'; 'विहलनिद्रः'.

गाङ्गम् । सैकतं पुलिनमिव । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्य-
मरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (पा. ५।२।१०४) इत्यप्रत्ययः । 'सुप्रतीक'ग्रहणं
प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥ ७५ ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं

दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।

कुशलविरचितानुकूलवेपः

क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजस्वयंवराभिगमनो
नाम पञ्चमः सर्गः ।

अथेति ॥ अथोत्थानानन्तरम् । अञ्चितानि चारुण्याक्षिपक्ष्माणि यस्य
सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनुष्ठान-
मवसाय्य समाप्य । स्वतेर्ष्यन्ताद्वयम् । कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः
स्वयंवरोचितो वेपो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन् स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राज-
समूहमगाद्गमत् । 'इणो गा ङुङि' (पा. २।४।४५) इति गदेशः । पुष्पिताप्रावृत्त-
मेतत् । तल्लक्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरमाश्च पुष्पिताप्रा'
इति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां पञ्चमः सर्गः ।

पष्ठः सर्गः ।

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं भजामहे ॥

स तत्र मञ्जेषु मनोब्रवेपान्सिंहासस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपद्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

स इति ॥ सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपकरणवत्सु मञ्जेषु पर्य-
ङ्केषु सिंहासनस्थान् मनोब्रवेपान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्चर-

पाठा०-१ 'अनुरूपवेपः'.

टिप्प०-१ सिंहासनसोरि सिंहासने मञ्जकं कथ्यते-इति सुमतिः ।

ताम् । 'चरति' (पा. ४।४।८) इति ठक्प्रत्ययः । मरुताममराणाम् । 'मस्तौ पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टमच्छीकृतित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्य-
प्रत्ययः । तान्भूपालानपश्यत् । सर्वेऽस्मिन्नुपजातिश्छन्दः ॥ १ ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥२॥

रतेरिति ॥ 'रतिः स्वरप्रियायां च रागे च सुरते स्पृता' इति विश्वः । रतेः कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भानिःस्पृहं
बभूव, 'इन्दुमती सत्यतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यति' इति निश्चिन्सुरित्यर्थः । सर्वा-
तिशयसौन्दर्यं मत्वेति भावः ॥ २ ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गेमृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥

वैदर्भेति ॥ असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कं
क्लृप्तेन बुविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपोतः । 'पोतः पाकोऽर्भको
दिग्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । शिलानां विभङ्गेर्महीभिस्तुङ्गमुजतं
नगोत्सङ्गं शैलममिव । आरुरोह ॥ ३ ॥

पराध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

पराध्यति ॥ परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन
कन्बलादिनोपपन्नं संगतं रत्नवद्भ्रजसञ्चितमासनं सिंहासनमासेदिवानधिष्ठित-
वान् सोऽजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । 'सेनानीरभिभूर्गुहः'
इत्यमरः । भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरसीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्साम्यं
रत्नासनस्य, तद्वारा च तदारूढयोरपीति भावः ॥ ४ ॥

पाठा०-१ 'शयो'.

टिप्प०-१ प्रशस्तवर्णाच्छादनपट्युक्तम्-इति वल्लभः ।

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेषु ॥ ५ ॥

तास्विति ॥ तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कन्या पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेषु सहस्रधा विभक्तः । तरंगेषु तरंगितव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचन्वयोतिष्ठ । 'द्युज्यो लुब्धि' (पा. १।३।९१) इति परस्यै-पदम् । द्युतादित्वाद्ब्रह्मण्यः । तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसुनुरेव कल्पद्रुमाणांमिव पारिजातः ॥ ६ ॥

तेषामिति ॥ महार्हासनसंस्थितानां धेष्टसिंहासनस्थानाम् । उदार-नेपथ्यभृतामुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव । 'पद्भिते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्प-वृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । स रघुसुनुरेव धाम्ना तेजता । 'भूम्ना' इति पाठेऽतिशयेनेत्यर्थः । रराज । अत्र 'कल्पद्रुम'शब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः ।

पाठा०-१ 'सहस्रधामा'. २ 'संस्थितानाम्'.

टिप्प०-१ अत्र मेघोपमा राज्ञां मालिन्याधेम्-इति हेमाद्रिः ।

२ विष्णुस्वरूपमिव, विश्वरूपे प्रभाविशेषो वर्णभेदः । 'वासाय कपिल विधादातपायातिलो-दिता । पीता शस्याय विषेया दुर्निश्चय सिता भवेत्'-इति हेमाद्रिः ।

३ अखण्डत्वेऽपि विभक्तशब्दे यथाऽप्येव, 'विभक्तात्मा विमुक्तात्मानेकः कुक्षिप्वनेकधा'-इति हेमाद्रिः ।

४ प्रभाया विशेषः प्रभाविशेषः, प्रभाविशेषस्योदयः प्रभाविशेषोदयः, प्रभाविशेषोदयेन दुर्निरीक्ष्यः दीप्त्यतिशयदुर्दर्शः । कया इव ? विद्युता इव । यथा विद्युता सौदामिन्या आत्मा तेजःपुञ्जः पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु श्रेणिषु सहस्रधा विभक्तः स व्यरुचत् शोभते-इति चङ्गभः ॥ दिनकरमिश्रास्तु 'सहस्रधामा' इति पाठमाहृत यथा मेघपङ्क्तिषु विद्योतनं विद्युत्प्रकाशस्तथा सहस्रधामा खर्यो विद्योतते- इति न्याचस्त्युः ।

५ कल्पवृक्षे मनोरथं कल्पः, स चासीद्दमश्च तेषां मध्ये । पारमत्यास्तीति पारी, पारि-एवञ्चो जातः पारिजात इव । पञ्चानां मध्य एकस्य कल्पद्रुमस्य शब्दवाच्यत्वं यद्यपि प्रदीपते तथापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य संकल्पार्थस्य 'कल्प'शब्दार्थस्य पूरणेन पञ्चानामपि साधारण्यात् 'कल्पद्रुमाणां' इति बहुवचनम् । तथा माघशब्दे (५।१६) 'कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलेविरैजुः'-इति हेमाद्रिः ।

उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरहृममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ।
कल्पा इति ह्रमाः कल्पह्रमा इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रत्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वाङ्घ्रपतीन्निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

नेत्रेति ॥ पौरजनस्य नेत्रत्रजाः सर्वाङ्घ्रपतीन्विहाय तस्मिन्नजे
निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण दृष्ट इत्यर्थः । कथमिव ? मदोत्कटे मदेनोद्भिन्नगन्धे
निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिचीकृताः पुष्पाणां
वृक्षा यैस्ते । लक्षपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा सृष्टा इव । द्विपस्य 'वन्य' विशेषणं
द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्वागसंभावनार्थं कृतम् ॥ ७ ॥

त्रिभिर्विशेषस्माद्—

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

संचारिते चागुरुसारयोनी धूपे संमुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

अथेति ॥ अथान्वयज्ञै राजवंशभिर्ज्ञैर्वन्दिभिः स्तुतिपाठज्ञैः । 'वन्दिनः
स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे
स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते सम-
न्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तीः
पताकाः समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थं ॥ ९ ॥

पुरोपकण्ठेति ॥ किंच, पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्वाश्रयो येषां
तेषां कलापिनां बर्हिणामुद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिघाटस्यात्पाण्डवकारणे ।
प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् । मङ्गलार्थं मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने
वाद्यधोपे । परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्च्छति व्यापुषति सति ॥ ९ ॥

पाठा०-१ 'शिखास्थापितवेतुमाले'. 'शिखाभावितवेतुमाले'. २ 'आश्रितानाम्'. ३ 'शिखण्डिनाम्'.

टिप्प०-१ 'यस्य गन्धं समाग्राह्यं न षिष्ठमिति प्रतिदिपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राङ्मुखं पर्व-
जवाकम्' इति-गजशासनतरा-दिति दिनकर० ।

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रवानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिवरा क्लृप्तविवाहवेया ॥ १० ॥

मनुष्येति ॥ पतिं शृणोतीति पतिवरा स्वयंवरा । 'अथ स्वयंवरा । पतिवरा च वर्याथ' इत्यमरः । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (पा. ३।२।४६) इत्यादिना स्वप्नस्यः । क्लृप्तविवाहवेया कन्येन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रवानं चतुरस्रवाहनं विविधामध्यास्यारह्य मञ्चान्तरे मध्यमध्ये यो राजमार्गं क्लृप्तं विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्निवधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

तस्मिन्निति ॥ नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदशे कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्निवधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः । देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृकं निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥ ११ ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

तामिति ॥ तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्ररुढानिलयापाणां महीपतीनां राशं प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयास्त्वनी । विन्नभयाज्ञाप्रेमाणः' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याइतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविचाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसंपद इव बभूवुस्तपन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रसमुधाकरे— 'विभाषैरुभाषैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्परस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥'

पाठा०-१ 'चतुरं च यानम्'.

टिप्प०-१ इन्दुमतीदर्शनमात्रेण तेषां मन आचर्य वाक्यार्थः-इति हेमाद्रिः ।

२ 'अन्योन्यानुक्तयोः स्त्रीपुंसयोश्चेष्टाविशेषः शृङ्गारः' इति रुद्रटः; यथा-स्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्ते वाचनःसुखाभिमानः शृङ्गारः' इति भोजः । यदाह—'चेष्टा भवन्ति यथा-वर्षां रत्युमातिरिक्तयोः । संभोगो विप्रलभश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ।', 'ऋतुमात्पालंकारैः प्रियजनगान्धर्वसेवाभिः । उपवनममचविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति । नयनवदनप्रसारेः सृष्टौमपुरवचोभृतिप्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनयः संप्रयोजक्यः' इति भरतः ।

रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—‘शूनोरन्योन्यविषयस्थाधिनीच्छा रतिः स्मृता’ इति । ‘चेष्टा’शब्देन तदनुभावविशेषो उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—‘भावं मनो-गतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगान्नवागबुद्धारम्भसंभवाः ॥’ इति । तत्र गान्धारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दो-क्ताननुभावान् ‘कश्चित्’ (६।१३) इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शङ्काराभासथायम्; एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—‘एकत्रैवानुसारागधेतिर्यक्शब्दगतोऽपि वा । योषितां बहुसकिक्षेद्रसाभासोत्रिधा मतः ॥’ इति ॥ १२ ॥

‘शङ्कारचेष्टा बभूवुः’ (६।१२) इत्युक्तम्, ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेपवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिद्राजा कराभ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चञ्चलैः पत्रैरभिहतास्त्राडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परानैरन्तःपरिवेपं मण्डलं वध्नातीत्यन्तःपरिवेपवन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार । ‘करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाऽहं भ्रमयितव्यः’ इति—रूपाभिप्रायः । ‘हस्तपूर्ण-कोऽयमपलक्षणकः’—इतीन्दुमल्लभिप्रायः ॥ १३ ॥

विलसस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलक्षम् ।

प्रालम्ब्यमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुचक्रम् ॥ १४ ॥

विलसन्मिती ॥ विलसन्शीलो विलासी । ‘वौ कपलसकथसम्भः’ (पा. ३।२।१४३) इति धिनुप्रलयः । अपरो राजा । अंसाद्विलसन् रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलक्षं प्रालम्ब्यमृजुलम्बिनीं स्रजम् । ‘प्रालम्ब-मृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्’ इत्यमरः । ‘प्रावारम्’ इति पाठे तृतीयं वक्ष्यम् । उत्कृष्योद्दृष्ट्वा साचीकृतं तिर्यङ्कृतं चारु चक्रं यस्य स तथोक्तः सन्, यथाव-काशं स्वस्थानं निनाय । ‘प्रावारोक्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्ये’—इति रूपा-भिप्रायः । ‘गोपनीयं किञ्चिदज्ञेऽस्ति ततोऽयं प्राग्गुप्ते’—इतीन्दुमल्लभिप्रायः ॥ १४ ॥

आकुञ्चिताप्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समाघर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्धिसंसर्पिनखप्रमेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

पाठा०-१ ‘अन्तःपरिवेपशोभिः’; ‘अन्तःपरिवारवन्धि’ । २ ‘प्रावारमालंब्य’; ‘प्रालम्बमुत्कृष्य’ । ३ ‘यथाप्रदेशम्’ । ४ ‘शोभी’ । ५ ‘रत्नानुसंस्कृतनखप्रमेण’ ।

आकुञ्चितेति ॥ ततः पूर्वोक्तादन्योऽपरो राजा किञ्चित्समावर्जित-
नेत्रशोभ इंपदर्वावपातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिता आयुष्मा अग्राङ्गुलयो यस्य
तेन तिर्यग्विसंसारिण्यो नखप्रभा यस्य तेन च पादेन हैमं हिरण्यं पीठं
पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामाङ्गुलीनेन 'त्वं मत्समीपमागच्छ'-
इति नृपाभिप्रायः । 'भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणकः'—इतीन्दुमत्साशयः । भूमिविलेखने
तु लक्ष्मीपिनाशहेतुः ॥ १५ ॥

निवेद्य वामं भुजमासनाधं तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कश्चिद्विद्युत्तत्रिकमिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥१६॥

निवेद्येति ॥ कश्चिद्राजा वामं भुजमासनाधं सिंहासनैकदेशे निवेद्य
संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिकोन्नतोऽसौ
वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विद्युत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे मिन्न-
हारो लण्ठितहारः सन् । 'षष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । सुहृत्समाभाषण-
तत्परोऽभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एव विद्युत्त-
त्रिकत्वं पठते । 'त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहस्रं वार्ता करिष्ये'—इति नृपाभि-
प्रायः । परं 'दृष्ट्वा पराभुखोऽयं न कार्यकर्ता'—इतीन्दुमत्साशयः ॥ १६ ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्योचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

विलासिनीति ॥ अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं दन्त-
पत्रं दन्तपत्रभूतमापाण्डुरं केतकवर्हं केतकदन्तम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमरः ।
प्रियानितम्य उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणनखाग्रैर्विपाटयामास । 'अहं
तव नितम्ब एवं नखप्रणारीन्दत्यामि'—इति नृपाशयः । 'तृणच्छेदकवत् पत्रपाटकोऽ-
यमपलक्षणकः'—इतीन्दुमत्साशयः ॥ १७ ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविज्ञानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कुशेशयेति ॥ कश्चिद्राजा कुशेशयं शतप्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन ।
'शतप्रमं कुशेशयम्' इत्यमरः । रेखास्यो ध्वजो लाञ्छनं यस्य तेन करेण । अङ्गु-
लिषु भवान्गुलीयान्गुर्मिकाः । 'अङ्गुलीयङ्गुर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वागुलाङ्गुलेशः'
(पृ. ४।१।६२) इति उपख्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभयाऽनुविज्ञान्

व्याप्तानक्षान् पाशान् । 'अक्षास्तु देवनाः पाशनाथ ते' इत्यमरः । सलीलमुदीर-
यामासोचिज्ञेय । 'अहं त्वया सहैवं रस्त्रे'—इति नृपाभिप्रायः । 'अक्षचातुर्वे-
कापुण्ड्रोऽयम्'—इतीन्दुमल्यभिप्रायः । 'अक्षैर्मा धीन्वः' इति श्रुतिनिषेधात् ॥ १८ ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाच्चतिलङ्घिनीव ।

वैज्रांगुमर्माहुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कश्चिदिति ॥ कश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशा-
च्चतिलङ्घिनीव स्वस्थानाचलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे
येषां तान्यहुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास । 'किरीटवन्मम
शिरसि स्थितामपि त्वा भारं न मन्ये'—इति नृपाभिप्रायः । 'शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमप-
सक्षणः'—इतीन्दुमल्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तचंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तचंशा । श्रुतवृत्तवंशैस्त्वयः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्तमासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रति-
हारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । वर्मण्यप्रत्ययः । 'टिड्वाणञ्—'
(पा. ४।१।१५) इत्यादिना षीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य
संनिकर्षं नभीपं नीत्वा पुंवत् पुंसां तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः'
(पा. ५।१।१५) इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारक्षनलन्ध्रवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

असाविति ॥ असौ राजा । 'असौ' इति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधु । इति यत्प्रत्ययः ।
शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति—नाथनिरक्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः ।
'सत्त्वं गुणे मिशाच्चादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । मगधा जनपदाः, तेषु
प्रतिष्ठास्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठाकृत्वमास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारक्षणे
लन्ध्रवर्णो विचक्षणः । यद्वा,—प्रजारक्षणेन लब्धोत्सवः । पराञ्छत्रूंस्वापयतीति

पाठा०—१ 'यथास्थानम्'. २ 'स्वसंनिवेश'. ३ 'वज्रांगुभिर्वाहुलिरन्ध्रम्';
'वज्रांगुभिर्वाहुलिरन्ध्रम्'. ४ 'प्रतिहाररक्षा'.

परंतपः परंतपाख्यः । 'द्विपत्परयोस्तापेः' (पा.३।२।३९) । इति खचप्रत्ययः ।
 'राधि हस्वः' (पा.६।४।९४) इति हस्वः । 'अर्द्धिपदजन्तस्य मुम्' (पा.६।३।६७)
 इति मुनागमः । नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुघंतापनादिति भावः ॥२१॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

काममिति ॥ अन्ये नृपाः कामं सहस्रतः सन्तु । भूमिमनेन राज-
 न्वतीं शोभनराजवतीमाहुः । नैतादृक्थिदस्त्रीत्वर्थः । 'सुराणि देशे राजन्वान्स्यात्-
 तोऽन्यत्र राजवान्' इत्यमरः । 'राजन्वान्सौराज्ये' (पा. ८।२।१४) इति निपातना-
 त्ताद्युः । तथा हि-नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्ग्रहैर्भांमादिभिश्च
 संकुलाऽपि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्य अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन
 ज्योतिषेत्वर्थः ॥ २२ ॥

क्रियाप्रबन्धाद्यमध्यराणामजस्रमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥

क्रियेति ॥ अयं परंतपोऽध्वराणां कृतनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसात-
 त्वात्, अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं निलमाहृतसहस्रनेत्रः सन्, चिरं
 शच्या अलकान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्मन्दारान् । पचायत् । मन्दारैः कल्प-
 द्रुमकुसुमैः शून्यांश्चकार । प्रोषितभर्तृणा हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते
 मछिना कृता' इति 'श्रीर्षा' शरीरसंस्कारं समाप्तोत्सवदर्शनम् । हास्यं परग्रहे दानं
 लजेत्प्रोषितभर्तृणा ॥ (याज्ञ० १।३।८४) इति च स्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेदो ।

प्रासादयातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

अनेनेति ॥ वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेराणादिक एवप्रत्ययः । अनेन
 राशा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिमिच्छसिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेदो

पाठा०-१ 'सग्वि'. २ 'सहस्रसंख्यः'. ३ 'संप्रयाणां'; 'संस्थितानाम्'.

टिप्पणं-१ परंतपत्वेन कृतत्वं लोकरक्षणव्यमता धेन्दुमत्या वैराग्ययुजनम् । अत्रभवति-
 रिधेपु सुदिभिन्दारत्वात् सर्वत्र देशांतरात्-इति दिनकरः ।

२ एतेन तस्य पदकर्मत्ववर्गमेवेन्दुमत्या वैराग्यहेतुत्वं सूचितम्-इति दिनकरः ।

३ चेदिच्छि सत्सार्तनविशका-इति हेमाद्रिः ॥ अनेनात्मनोऽनंगीकारः सुनंदया व्यथितः
 -इति ताम्बुः ।

प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंथितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां पुष्पपुरा-
ङ्गनानां पाटलिपुरङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया
भविष्यसीति भावः ॥ २४ ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विह्वलं सिद्ध्वा मधुकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैवं तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभापमाणा ॥ २५ ॥

एवमिति ॥ एवं तथा सुनन्दयोक्ते सति तं परंतपमवेक्ष्य किञ्चिद्विह्व-
लिनी दूर्वाद्वा दूर्वाविहा मधुकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा । 'मधुके तु गुड-
पुष्पमधुदुमी' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुनती । एनं २५-
मभापमाणम् । ऋज्व्या भावश्च न्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश
परिजहार ॥ २५ ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

तामिति ॥ सैव नान्या । चित्तज्ञत्वाविति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता
दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यरागतं निनाय । नयतिद्विक-
मङ्कः । कथमिव ? समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखोर्निपङ्क्तिर्मानसे सरसि
या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥ २६ ॥

जगाद् चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरेन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

जगादेति ॥ एनामिन्दुमतीं जगाद् । किमिति ? अयमङ्गनाथोऽज्ञदेशधी-
श्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तयोक्तः । पुरा किलै-
नमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रतिदिः । किञ्च, सूत्रकारै-
र्गजशास्त्रकृद्भिः पालकप्यादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिक्षितगजः । 'किल'
इत्यतिशे । अत एव भूमिगतोऽप्यैन्द्रं भुङ्क्ते । भूलोक एव स्वर्गमुखमतुभवती-
त्यर्थः । गजाप्सरसेदेवर्षिसेव्यत्वं 'ऐ-श्वरपद'शब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणा-

पाठा०-१ 'इव'. २ 'तरंगमाला'. ३ 'विनीतभागः किल सूत्रकारैः';
'विनीतभागः किल सूत्रकारैः'.

टिप्प०-१ अत्र "संश्रयाणां" इति पाठमाइत्य संश्रयाणां संस्रितानामित्युक्तम्; संपूर्वात्
तिष्ठतेर्भृतिवाचकादनर्हः इत्याह सुमति० ।

२ त्रिवाहसमये कन्या मङ्गलार्थं दूर्वाङ्गमधुकमालां कण्ठे निभ्रति-इति सुमति० ॥
मङ्गलार्थत्वेन दूर्वाङ्गमधुकमाला युक्ता इति-दिनकर० ।

३ वायज्जोऽय ब्रह्मचारित्वेन वन्यः-इति हेमाद्रिः ।

द्वयमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तेरिन्द्रान्यनुज्ञयानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन
शास्त्रेण गजान्वशीकृते भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥२८॥

अनेनेति ॥ शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रु-
विन्दून् । 'अक्षमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्वारयता ।
भर्तृवधादिति भावः । अनेनाज्ञनायेनोन्मुच्यक्षिप्य सूत्रेण विना हारा
एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा
गम्यते ॥ २८ ॥

निसर्गमिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्रयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूतृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि ! तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

निसर्गेति ॥ निसर्गतः स्वभावतो मिन्नास्पदं मिन्नाश्रयम् । सहावस्थान-
विरोधीत्वर्थः । श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नज्ञनाय एकत्र संस्था स्थिति-
र्थस्य तदेकसंस्थम् । उभयमिह संगतमित्यर्थः । हे कल्याणि । 'बाहादिभ्यश्च'
(पा. ४।१।९६) इति ङीप् । कान्त्या सूतृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
संसर्गाद्वा त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समानगुणयोर्बुववोदांपलं युज्यत
एवेति भावः । दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते । तदुक्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः'
इति ॥ २९ ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्योहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा मिन्नरुचिर्हि लोकः ॥३०॥

अथेति ॥ अथ कुमार्यङ्गराजाच्चक्षुरवतार्य । अपनीयेत्यर्थः । जन्यां
मातृसखीम् । 'जन्या मातृसखीमुदोः' इति विश्वः । सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् ।
'यातेति जन्यानवदत्' इति पाठे—जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः ।
तान्यात गच्छतेत्यवदत् । 'जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियनुत्याहितेऽपि च' इति विश्वः ।
अथवा,—जन्या वधूमृत्वाः । 'मृत्वाथापि नवोढायाः' इति केशवः । 'संज्ञायां जन्या'

पाठा०—१ 'पर्याश्रयता'. २ 'आक्षिप्य'. ३ 'यातेति यान्यानवदत्'.

टिप्पणी—१ अनेन प्रावर्तयतीया पत्नी न शुभावहा इत्युक्तम्, वृत्तव्यविकारोऽयं विवाहस्य
शौनकोक्तत्वात् । सपत्नीसङ्घातो वा इति हेमाद्रिः ॥ 'प्रायेण हीश्वरा मूर्धाः पण्डिता अपि
निर्धनाः' इत्युक्तम्, 'उत्सनी-सरस्वतीरूपसपत्नीसंनवादस्य त्यागः सचिन्-रत्नात् सिद्धम् ।
२५० १०

(पा. ४।४।८२) इति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । यदत्राह श्रुतिकारः—‘जनीं वधुं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्याः’ इति । यच्चारमरः—‘जन्याः क्षिधा वरस्य ये’ इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषात्तापि द्रष्टृदोषादित्याह—नेत्यादिना ॥ असावङ्गराजः काम्यः कमनीयो नेति न, किंतु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न, वेदेत्यर्थः । लोको जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिरमपि किञ्चित्कस्मैचिन्न रोचते । किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥ ३० ॥

ततः परं दुःप्रसहं द्विपद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमल्यै ॥ ३१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारवेशे नियुक्ता रौवारिकी । ‘क्षीं द्वार्दारं प्रतीहारः’ इत्यमरः । द्विपद्भिः शत्रुभिर्दुःप्रसहं दुःसहम् । शरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परमन्यं नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव । इन्दुमल्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२ ॥

अवन्तीति ॥ उदग्रबाहुर्दीर्घबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलनप्योऽयं राजाऽवन्तिनाथोऽवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शक्नोते जनकभ्रम् । ‘भ्रमोऽभ्युत्थिते भ्रान्तौ कृण्डाख्ये क्षित्पिपत्रके’ इति विश्वः । आरोप्य यत्नेनोल्लिखित उष्णतेजाः सूर्य इव विभाति । अत्र मार्कण्डेयः—‘विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे पितृवता । भ्रममारोप्य तत्तेजः सातनाथोपचक्रमे ॥’ इति ॥ ३२ ॥

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्रेः प्रेसरैर्याजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥

अस्येति ॥ समग्रशक्रेः शक्तिप्रदसंपन्नस्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्र-

पाठा०—१ ‘परेषाम्’. २ ‘प्रयुक्त’. ३ ‘विशेषकान्तम्’.

टिप्पणं—१ ‘त्वष्टा संज्ञाभिधाया दुहित्रादित्यपत्यास्तपेजोऽसहमानायाः कृते रथि यत्नेऽल्लिखदित्यागमः’ इति हेमाद्रिः ॥ पूर्वं सर्वस्य तेजोऽसहमानाया रथिपत्याः कृते त्वष्टा सूर्यः शक्यमार्जनयत्ने रोषित इति । भ्रमचकर्मणीति केचिद्—इति शिशुः ।

३ भवेन परदेशयात्राभिनिवेश उक्तः—इति हेमाद्रिः । अस्तिवैवस्वित्तावर्णनं वैराग्य-हेतु—इति पितृकरः ।

यात्रास्वप्नेसरेर्वाजिभिरथैरथितानि रजांसि सामन्तानां समन्ताद्भवानां
राज्ञो ये शिखामणयधूडामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाद्यं
कुर्वन्ति । नाशीरैरेवास्य क्षयः परजीयन्त इति भावः ॥ ३३ ॥

असौ महाकालनिकेतनस्य यंसधदूरे फिल चन्द्रमौलेः ।

तंमिस्त्रपक्षेऽपि सह प्रियाभिज्योत्स्नावतो निर्विंशति प्रदोपान् ३४

असाविति ॥ असावयन्तिनायः महाकालं नाम स्थानविशेषः, तदेव निके-
तनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरत्वाऽदूरे समीपे यसन् । अत एव हेतो-
स्तमिस्त्रपक्षे कृष्णपक्षेऽपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोपान् रात्री-
निर्विंशत्यनुभवति फिल । निलज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥ ३४ ॥

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोर ! कचिन्मनसो रुचिस्ते ? ।

सिप्रोतरंगानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ ३५ ॥

अनेनेति ॥ रम्भे कदलीत्वम्भाविवोरु यस्याः सा रम्भोरत्वस्याः संबोधनम् ।
हे रम्भोर ! 'ऊरुतरपदादौपम्ये' (पा. ४।१।६९) इत्यूहप्रलयः । नदीत्वाद्भ्रुवः ।
यूनाऽनेन पार्थिवेन सह । सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्यास्तरंगानामनिलेन
कम्पितासुद्यानानां परंपरासु पक्षिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कश्चित् ?
सृष्टाऽस्ति किमित्यर्थः । 'अभिच्योरे स्पृहायां च गभस्ती च रुचिः प्रियाम्'
इत्यमरः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्निद्योतितवन्धुपद्मे प्रतापसंशोपितशत्रुपङ्के ।

वयन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुदती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

तस्मिन्निति ॥ उत्तमसौकुमार्याऽऽख्यातमार्दवा सेन्दुमती । अभिद्यो-
तितान्युद्भितानि वन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशो-

पाठा०-१ 'चन्द्रार्धमौलेर्निसधदूरे'. २ 'दिवापि जालान्तरचन्द्रिकाणां
नारीसखः स्पर्शमुखाणि धुङ्के'. ३ 'तामिस'. ४ 'क्षिप्रा'.

टिप्पण-१ चण्डीश्वरस्यैवं धामावन्त्यां प्रख्यातमेव । तथा च मेघदूते (१।३३-३४)
वर्णनम्- 'भतुः कण्ठच्छविरिति गणेः सादरं वीक्ष्यमानः पुण्यं यादास्त्रिभुवनयुरोर्षाम् चण्डी-
श्वरस्य' इति । मालतीनाथवेऽपि (१।५) 'सनिपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रा-
प्रसंगेन' इत्यादी ।

२ अनेनास्य बहुलीकता सूचिता-इति हेमाद्रिः ।

३ 'कचिद्' इत्यनेन सुनन्दाया अर्धमतित्वम्-इति विश्व० ।

विताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन्भवन्तिनाथे कुमुद्वती ।
 'कुमुदनडवेतसेम्बो इतुप्' (पा. ४।२।८७) इति व्रतुप्रत्ययः । भानुमल्यंशुम-
 तीव । भावं चित्तं न चवन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । वन्धूनां पद्मत्वेन
 शत्रूणां पद्मत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥ ३६ ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद् भूयः सुदती सुनन्दा ॥ ३७ ॥

तामिति ॥ सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनक-
 गौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती ।
 'वयसि दन्तस्य दतृ' (पा. ५।४।१४१) इति दन्तादेशः । 'उगितश्' (पा. ४।१।६)
 इति ङीप् । तां प्रकृतां प्रसिद्धा वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां क्षिय-
 मित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशाः । 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे'
 (पा. ५।४।७४) इत्यप्रत्ययः समासान्तः । 'ऊदतोर्देशे' (पा. ६।३।९८) इत्युदादेशः ।
 तेषां राज्ञोऽनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद् ॥ ३७ ॥

सङ्ग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

सङ्ग्रामेति ॥ सङ्ग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं चाहवो यस्य स
 तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः
 स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वकतुवाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायु-
 जादिसर्वभूतरक्षणान्नन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी ।
 ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयाह्वययोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यसा-
 पत्यं पुमान् कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति । अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि
 दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते (वन. अ. ११५; अनु. अ. १५२) दृश्यते ॥ ३८ ॥

टिप्पण—1 अनेन कुमार्याः सौकुमार्यं राजस्त्रीक्ष्यं सूचितम्—इति हेमाद्रिः ।

2 'अग्रान्त-' इत्यत्र चकारस्त्वानुक्तसमुच्चयापेत्वादशादेशः, 'वयसि दन्तस्य' इत्यत्र
 सख्या द्वपूर्वस्य' इत्यनुवृत्तेरिति चैव, -तत्र; युद्धत्वाद्यर्थः रुग्निपापिनो योगरूढाः शब्दाः ।
 तेन 'स्त्रियां संज्ञायाम्' इति तत्रादेशे 'उगितश्' इति ङीप् इति हेमाद्रिः ।

3 प्रायेणोर्न्यां सप्तद्वीपत्वम् । अत्रान्तरगणनायामष्टादशद्वीपता—इति चण्डभः । तथा च
 नैषधीयेऽपि (२।५) 'अगाहताष्टादशतां विगीष्या नवद्वयद्वीपपृथग्जयभ्रिवाम्' इति ।

4 यद्योक्तं विष्णु (४।१५) पुराणे—'न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यासन्ति पार्थिवाः । यथैर्ता-
 नैस्त्वयोभिर्वा प्रश्रयेण क्षुतेन वा' इति ।

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवञ्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

अकार्येति ॥ विनेता शिक्षको यः कर्तव्यैः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्त-
या च 'अहं चौर्यादिकं करिष्यामी'ति बुद्ध्या । समकालमेककालमेव यथा तथा
पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन्सन् । प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ
जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । 'शरीर'शब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अवि-
नयमपि प्रत्यादिदेश । मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्का-
यापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥ ३९ ॥

ज्यावन्धनिष्पन्द्भुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोपितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

ज्यावन्धेति ॥ ज्याया मौर्व्या बन्धेन बन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य
तेन विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधादीर्यं निःश्वसती वक्त्रपरंपरां दशमुखी यस्य
तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः ।
लङ्केश्वरेण दशाक्षेन यस्य कर्तव्यैर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्बन्ध-
नालये' इत्यमरः । आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुपितं स्थितम् । 'नपुंसके भावे कः'
(पा. ३।३।११४) । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥ ४० ॥

तस्यान्वये भूपतिरेव जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संध्रयदोपरूढं स्वभावलोलैत्यपशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

तस्येति ॥ आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः ।
एव भूपतिस्तस्य कर्तव्यैर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संध्रयस्याश्रयस्य
पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः संबन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चले-

टिप्प०—1 यदा कोऽपि कस्योपरि विरुद्धं चिन्तयति तदा चापं गृहीत्वा समये एव प्रक-
टीभवति । कर्तव्यैः राज्यं कुर्वाणे केनापि चित्तेऽप्यन्यायं चिन्तयितुं न शक्यते, किमुत
वहिः-इति सुमतिः ।

२ पुरा किल जलकेलिलोलविलासिनीं जनशानार्थं पार्यनुग्रपरिषयेन रेवाजलप्रवाहेण
स्वकृतशिवलिङ्गार्चां पुष्पोपहारस्वापहरणात् क्रुद्धं रणरसागतं रावणं पुद्धे पराभूय मादिष्पती-
पुपां पतिः सहस्रबाहुः कर्तव्यैर्वाऽनुंनक्तं स्वीयधनुज्याबन्धेन दबन्ध इति कथानकं श्रीमद्वा-
मायणतो (उत्तर० ३१ सर्गतो) ऽवगन्तव्यम् ।

३ यतोऽयं विद्यावृद्धसेवी अत एव लक्ष्मीनांशक्तदोषाभावात् स्मिताऽभूत्-इति शिशुः ।

४ निसर्गतश्चञ्चला सुकृताः-मनो मयुक्तो मेघो मानिनी मदनो मरुत् । मा मदो-
नकंदो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः इति ।

स्वेवंस्पमयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् । दुष्टध्रयस्नागशीलायाः श्रियः प्रकृति-
चापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु दोषराहित्याच्च कदाचिदपि श्रिया
लज्जत इति भावः ॥ ४१ ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥४२॥

आयोधन इति ॥ यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मनिमग्निं
सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्व-
धस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयोः उठारः स्वधितिः परशुध परश्वधः' इत्यमरः ।
शितां वीक्ष्णा धारां मुखम् । 'खड्गादीनां च निश्चितमुखे धारा प्रकीर्तिता' इति
विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव साठे यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते ।
एतन्नगरजिगीषवागतानिरपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा
दहान्ते च तथागताः शत्रव इति भारते (वन. अ. ११७) कथानुसंधेया ॥ ४२ ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भय दीर्घवाहोर्माहिष्मतीचप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरन्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥४३॥

अस्येति ॥ 'दीर्घवाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गलक्ष्मीर्भय । एनं वृणीष्वेत्यर्थः ।
अनेनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार
एव नितम्बः । तस्य काञ्चीं रानाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् ।
'ओषः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः । रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः । 'जालं
समूह आनायो गवाक्षकारकावपि' इत्यमरः । प्रेक्षितुं काम इच्छाऽस्ति यदि ॥४३॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये वभूव ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

तस्या इति ॥ प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपी-
त्यर्थः । स क्षितीशः । शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेवावरणः पर्याप्त-
कलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्या इन्दुमत्या रुचये न वभूव ।
रुचि नावीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥ ४४ ॥

पाठा०-१ 'सिवाम्'. २ 'उत्पलपत्रसारम्'.

टिप्पण-१ 'वरेण तोपयामास तं नृप सिष्टकृत्तदा' इति भारते महाभारतहेतु-इति
हेमाद्रिः ।

२ अकृत्वावास्तवाल्लिङ्गनमेव सारिति दीर्घवाहुत्वम्-इति हेमाद्रिः ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुपेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

सेति ॥ लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंश-
योर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् । 'उभयवंश' इत्यत्रोभयपक्षवर्जिर्वाहः । शूरसे-
नानां देशानामधिपतिं सुपेणं नाम वृषतिमुद्दिश्यामिसंघाय शुद्धान्तरक्ष्याऽ-
न्तःपुरपालिकया । 'कर्मण्य' (पा. ३।२।१) । 'टिड्ढाणल्' (पा. ४।१।१५)
इति ङीप् । सा कुमारी जगदे ॥ ४५ ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

नीपेति ॥ यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुयजोर्द्वनिष्' (पा. ३।२।१०३) इति
ङुनिष्प्रत्ययः । एष पार्थिवः । नीपो नामान्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवंशजः ।
यं सुपेणमाश्रित्य गुणैर्ज्ञानमानादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रममृष्याश्रममेत्य
प्राप्य सत्त्वैर्गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव । नैसर्गिकः स्वाभाविकोऽपि परस्परेण
विरोध उत्सृजे लजः ॥ ४६ ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याग्रसंरूढवृणाङ्कुरेषु तेजोऽविपह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

यस्येति ॥ हिमांशोः कान्तिधन्त्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य
सुपेणस्य कान्तिः शोभाऽऽत्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविपह्यं
विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरग्रान्तेषु । 'हर्म्यादि धनिनां
वासः' इत्यमरः । संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु
शत्रुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । संनिविष्टम् । स्वजनाहादकोऽयं द्विप-
तपथेति भावः ॥ ४७ ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसंकेजलेव भाति ॥ ४८ ॥

पाठा०-१ 'देशान्तर'. २ 'आत्मदेहे'. ३ 'मथुरागतापि'. ४ 'संपृक्त'.

टिप्प०-१ सु शोभना सेना यस्य स सुपेणः, 'मुषामादिषु' इत्यत्र काशिकावृत्तौ 'यति
संज्ञायामगात्' इत्यस्य च विवरणम् । एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति; इष्कोरुत्तर-
स्वाकारात्परस्य संज्ञायां विषये-इति हेमाद्रिः ।

यस्येति ॥ यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमयेऽवरोधानान्त-पुराज्ञानानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनादेतोः कलिन्दो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः । मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी । तां गतापि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुराया गङ्गाभावं सूचयति 'अपि'शब्दः । कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले दन्तुमेन निर्मास्यतेति वक्ष्यति । तत्कथमधुना मथुरासभव इति चिन्त्यम् । मथुरा मथुरापुरीति शब्दभेदः । यद्वा, -साम्येति गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति । वलचन्दन-ससर्गात्प्रनागादन्यनाप्यत्र गङ्गासगतेव भार्तात्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति षष्ठापथः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनोक्तसा यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्येषयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्मेनेति ॥ तार्क्ष्याद्ब्रह्मब्रह्मेन । यमुनीकः स्थानं यस्य तेन । कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किलाभयदाननिष्कयत्वेन दत्तम् । 'किल' इत्यैतिल्ले । वक्षः-स्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्येषयतीव प्रीडयतीव । 'अर्तिही—' (पा. ७।३।३६) इत्यादिना पुगागमः । कौस्तुभ-मणेरप्युक्तुष्टोऽस्य मणिरिति भावः ॥ ४९ ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।

वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि ! यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

संभाव्येति ॥ युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतिरत्वेनाङ्गी-कृत्येत्यर्थः । मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितकोमलपद्मवा पुष्पशय्या यस्मिस्तत्तस्मि-ञ्चैत्ररथात्कवेरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि ! यौवनश्रीयौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥ ५० ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषत्तोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

अध्यास्येति ॥ किञ्च, प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्यारेः कन्दरासु दरीषु । 'दरी तु कन्दरे वा ली' इत्यमरः । अम्भसः पृषतैर्विन्दुभिरुक्षितानि

पाठा०-१ 'श्रतेन'. २ 'विष्णुम्'. ३ 'शैलेयनद्वानि'.

टिप्पण—१ काद्वेषकुलोत्पन्नो हिरमणकदीवकूलवसति-नीगोऽय स्वभक्ष्यमक्षणकुशद्वारवाप संग्रामे ब्रह्मो यमुनायां वसतिं चकारेति (भाग० १०।१६) कथानकम् ।

सिद्धाति । शिलायां सर्वं शैलेयम् । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । यद्वा, -
 ७ शिलापुण्याख्य ओषधिविशेषः । 'कलानुसार्यद्वाग्मपुष्पीतक्षिणानि तु । शैलेयम्'
 इत्यमरः । 'चित्रया ङः' (पा. ५।३।१०२) इत्यत्र शिलाया इति नोगविभागदि-
 वार्ये ङप्रत्ययः । तद्ग्रन्थवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याभिष्टाय
 कलापिनां बर्हिणां नृत्यं पश्य ॥ ५१ ॥

नृपं तमावर्तमनोष्ठनाभिः सा व्यत्यगादन्यधधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोपहा सागरगामिनीय ॥ ५२ ॥

नृपमिति ॥ 'स्यद्वावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । आवर्तमनोष्ठा नाभि-
 र्गत्याः षा । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यधधूर्त्न्यपत्नी भवित्री माविनी
 सा कुमारी महीधरं तं नृपम् । सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्रोतोपहा नदी
 मार्गवशादुपेतं प्रातं महीधरं पर्वतमिव । व्यत्यगादतील गता ॥ ५२ ॥

अथाङ्गदात्रिलष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुरीं सादितशत्रुपक्षं पालामयालेन्दुमुखीं वनापे ॥ ५३ ॥

अयेति ॥ अथ भुजिष्या किकरी तुनन्वा । 'भुजिष्या किकरी मता' इति
 ह्यणुषः । अङ्गदात्रिलष्टभुजं केयूरनदवाहं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं
 हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुरीनामपामयालेन्दुमुखीं एणेंदुमुखीं
 पालामिन्दुनतीं वनापे ॥ ५३ ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेद्य ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन थाप्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

असाविति ॥ महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यसत्त्वोऽसौ हेनात्रदो महेन्द्रस्य
 नाम कुल्यवर्तस्य महोदधेद्य पतिः स्वामी । महेन्द्रमहोदवी एवास्य निरिजलदुर्गे
 इति भावः । यस्य यानाद्य क्षरतां मदप्राविणं सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो
 महेन्द्राद्रिः पुरोऽपि यातीव । अद्रिकल्प्या अस्त्र गजा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विमतिं यथापभृतां पुरोगः ।

रिपुंधियां साञ्जनवाप्पसेके वन्दीकृतानामिव पद्मती द्वे ॥ ५५ ॥

ज्याघातेति ॥ सुभुजश्चापभृतां पुरोगो पद्मपरेप्रसृतो वः । वन्दीकृतानां
 प्रशोक्तानाम् । 'प्रमहोपमहो वन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुंधिया साञ्जनो वाप्प-
 सेको यमोक्षे । स्वल्पमिध्रायुषिषे इत्यर्थः । पद्मती द्वे । द्वे ज्याघातानां मोर्षा

किणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभर्ति । द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रिपु-
धिया भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वृत्तरेखयोत्पद्यतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्सावनाशु-
सेकोक्तिः ॥ ५५ ॥

यमात्मनः सन्ननि संनिहृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

यमिति ॥ आत्मनः सन्ननि सुप्तं यं हेमाद्रदं संनिहृष्टः समीपस्थोऽत एव
प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिनन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः ।
ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहरावसानस्वकं वाद्यं येन स तथोक्तः ।
'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । अर्णव एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्य-
कारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥ ५६ ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलघा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनमर्मरेषु मर्मरेति ध्वनस्तु । 'अथ
मर्मरः । स्रविते वल्लपर्णानाम्' इत्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि 'मर्मर'शब्दस्य गुणपरत्वं
प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरे-न्व आनीतानि लवङ्ग-
पुष्पाणि देवदुष्मानि यैस्तैः । 'लवङ्गं देवदुष्मम्' इत्यमरः । मरुद्भिर्वर्तारपाकृताः
प्रशमिताः स्वेदस्य लघा विन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥ ५७ ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

प्रलोभितेति ॥ आकृत्या रूपेण लोभनीयाऽऽकर्मणीया । न तु वर्णनमात्रेण-
त्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तथा मुनन्दयैवं प्रलोभितापि प्रचो-
दितापि । नीत्या पुरुषद्वारेण दूरकृष्टा दूरमाणीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं देवं यस्य
तस्मात्सं इव । तस्मादेमाद्गदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथोरगाव्यस्य पुरस्य नाथं दीवारिकी देवंसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि ! विलोकयेति पूर्वानुशिष्टं निजगाद् भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अथेति ॥ अथ द्वारे निवृत्ता दीवारिकी मुनन्दा । 'तत्र निवृत्तः'

(पा. ४।४।६९) इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनां च' (पा. ७।३।४) इत्या-

पाठ०-१ 'संनिहृष्टम्'; 'संनिविष्टम्'; 'संनिविष्टः'. २ 'देवस्वरूपम्';
'देवसमानम्'. ३ 'नागाङ्गनानाम्'.

भागनः । आचरेण देवस्वरूपं देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे
 चन्द्र्युन्मत्तीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि ! इतो विलो-
 कयेति पूर्वानुशिष्टं पूर्वमुप्यं भोजस्य राक्षो गोत्रापत्वं द्विषं भोज्यानिन्दु-
 महीम् । 'श्रीध्वारिभ्यः' (पा. ४।१।८०) इत्यत्र 'भोज्यानिन्द्यात्' इत्युपसंख्यान-
 नात्पदप्रत्ययः । 'वचधार्' (पा. ४।१।७४) इति चार् । निजगाद् । 'इतो
 विलोक्य' इति पूर्वमुक्त्वा पद्यादुक्त्यं निजगादेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

पाण्ड्योऽयमंसापितलम्यहारः कृताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आभाति यालातपरक्तसानुः सनिर्हरोद्गार इयाद्विराजः ॥ ६० ॥

पाण्ड्य इति ॥ अंसयोरपिता उन्मत्त इति लम्बा द्वारा यस्य यः । हरि-

चन्दनेन गोर्क्षीयांस्तेन चन्दनेन । 'तैलपणिकगोर्क्षीयं हरिचन्दनमध्रियाम्' इत्यमरः ।
 कृताङ्गरागः विशानुत्पेनोऽयं पाण्ड्यं जनपदानां राज्ञा पाण्ड्यः । 'पाण्ड्यो-
 जंशदृश्यात्प्रशिश्रापन्शम्भः' (पा. २।६७१) इति ध्यप्रत्ययः । 'तत्र राज-
 न्यपत्तवर्' इति वचनात् । यालातपेन रक्ता अक्ष्णाः सानयो यस्य य
 सनिर्हरोद्गारः प्रसहस्रदनसहितः । 'गारिप्रवाहो निर्गमे धारः' इत्यमरः । अद्रि-
 राज इयामाति ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽग्निस्तित्तिभुराजः ।

धीत्याभ्यमेधावभृथार्द्रमूर्तेः सौख्यातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्येति ॥ विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्षमानस्येति
 शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता । निःशेषं पीत उग्निस्तः पुनरुत्पन्नः
 तित्तिभुराजः एतुशे येन सोऽग्नेस्त्योऽभ्यमेधलापभृथे वीक्षान्ते ध्वंसि ।
 'वीक्षान्तेऽवशुधो यते' इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः । प्रातस्तेतर्यः । यस्य पान्थल
 धीत्या भेदेन । न तु दाक्षिणेन । सुप्रारं पृच्छतीति सौख्यातिकः । भवति ।
 'इण्ड्ये सुप्रारिभ्यः' (पा. २।१५२) इत्युपसंख्यानहृद् ॥ ६१ ॥

पाठा०-१) 'अंसापितलम्यहारः' । २ 'कृताङ्गरागः' ।

अखं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकायजयाय दत्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संघाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

अत्रमिति ॥ पुरा पूर्वं जनस्थानस्य सरालयस्य विमर्दशङ्की इत्त उद्धतो लङ्काधिपती रावणो दुरापं दुर्लभमखं ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन संघाय इन्द्रलोकायजयायेन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीच गुर्वी ।

रत्नानुविद्वार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

अनेनेति ॥ महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादन्वस्यो' (पा. ४।१।१४१) इति खप्रत्ययः । अनेन पाण्ड्यन पाणौ त्वरीये विधिव-
द्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । 'बोतो गुणवचनात्' (पा. ४।१।४४) इति वीप् । महीच रत्नैरनुविद्धो व्यातोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं महाभिन्दुमला च योज्यम् । दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगाखेलालतालिङ्कितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्यलीपु ॥ ६४ ॥

ताम्बूलेति ॥ ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुश्च यासु तासु । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीवपि' इति, 'घोष्ठा तु पूगः क्रमुकः' इति चामरः । एलालताभिरालिङ्कितशश्वन्मलयजो यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रधीधन्दनोऽक्षियाम्' इत्यमरः । तमालस्य तापिच्छस्य पत्राप्येवास्तर-
णानि यासु तासु । 'कालस्त्रधस्तमालः सातापिच्छोऽपि' इत्यमरः । मलय-
स्यलीपु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीदानुकूला भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरदारीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

इन्दीवरेति ॥ असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः, त्वं रोचना गौरोचनेय गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । ततस्तडित्तोयदयोर्विबुधेपयोरिय वां युवयो-
र्योगः समागमोऽन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेऽस्तु ॥ ६५ ॥

टिप्पण्य—१ गोदावरी दक्षिणतीरस्थमिदं स्थानं संप्रति 'नासिक-पञ्चवटी' इति नाम्ना प्रसिद्धं वर्तते । तथा च भवभूतिः (उचरताम १।२८) 'जनन्याने शून्ये निरुद्धररौताय-
चरिते' इति ।

२ पनविपुनोः घणिकयोगादेरायोक्तिः इति दिनकरः ।

स्वसुविदभाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।

दिवाकरादर्शनवद्दकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

स्वसुरिति ॥ विदभाधिपतेभोजस्य स्वसुरिन्दुमलाश्चेतसि तदीयः सुन-
न्दासंबन्धुपदेशो वाक्यम् । दिवाकरस्मादर्शनेन वद्दकोशे सुकुलितेऽरविन्दे
नक्षत्रनाथांशुधन्द्रकिरण इव । अन्तरमवगत्य न लेभे ॥ ६६ ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपेदे विचर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

संचारिणीति ॥ पतिंवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं
यं भूमिपालं व्यतीयायातीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः ।
'निलनीपयोः' (पा. ८।१।४) इति वीप्सायां द्विवचनम् । नरेन्द्रमार्गो राजपथे-
ऽष्टाख्यो ग्रहभेद इव । 'सादृष्टः क्षौममद्वियाम्' इत्यमरः । विचर्णभावं विच्छेद्य-
त्वम् । अदृष्टु तमोदृत्वम् । प्रपेदे ॥ ६७ ॥

तस्यां रघोः सनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्रितैर्जुनोद ॥ ६८ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यामिन्दुमलामुपस्थितायामासन्नायां सत्यां रघोः सनुरजो
मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् । अथास्याजस्य वामेतरौ
वामादितयो दक्षिणो बाहुः । केयूरं बन्धतेऽनेति केयूरबन्धोऽहदस्थानम् ।
तस्योच्छ्रितैः स्फुरणैः संशयं जुनोद ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति पट्टपदाली ॥ ६९ ॥

तमिति ॥ कुमारी । सर्वेष्ववयवेष्ववयवमदोषं तमनं प्राप्य । अन्यो-
पगमाशान्तरेपगनाद्यावर्तत निवृत्ता । तथा हि-पट्टपदाली मृदावलिः । प्रफु-
ल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्कुल्लतेः पचायच् । फलतेस्त
प्रफुल्लमिति पठितव्यम् । 'अनुपसर्गात्-' (पा. ८।२।५५) इति निषेधात् । इत्युभय-
थापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूतविशेषमेत्य । 'आम्रधूतो

पाठा०-१ 'गतापतेरंशुः'. २ 'मा नेति'.

टिप्पण-१ श्लोकोऽयं-यां यां प्रियः प्रियत इत्यर्थः सा सा दिसा नम्रमुखी रभूव' इति
मार्थोक्तिं संसारयति ।

रसालोऽसौ सहस्ररोऽतिसौरभ' इत्यमर । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वो-
क्तवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाष स्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे चकुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वान्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नजे समावेशिता सक्रानिता चित्तवृत्तिर्यया ताम् ।
इन्द्रोः प्रमेव प्रभा यस्यास्ताम् । आढ्यादकत्वादिन्दुत्वान्मयम् । इन्दुमतीमवेक्ष्या-
नुक्रमज्ञा वान्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं वक्ष्यमाण सविस्तर सप्रपद्यम् । 'प्रयने
वावशब्दे' (पा ३।३।३३) इति घञो निषेधात्, 'कृदोरप्' (पा ३।३।५७) इत्य-
प्प्रत्यय । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमर । वाक्यं चक्रे
प्रचक्रमे ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

इक्ष्वाकिति ॥ इक्ष्वाकामेनुपुत्रस्य चंश्यो वंशे भव । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठ ।
'ककुब ककुद श्रेष्ठे नृपासे राजलक्ष्मणि' इति विश्व । आहितलक्षणः प्रख्यातगुण ।
'गुणै प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ' इत्यमर । ककुदि नृपासे तिष्ठतीति ककुत्स्थ
इति प्रसिद्ध कश्चिद्राजाभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नतेच्छा महाशया । 'महे-
च्छस्तु महाशय' इत्यमर । उत्तरकोसलेन्द्रा राजानो दिलीपादय श्लाघ्यं प्रश-
स्तम् । ककुत्स्थस्यास्य पुमान् काकुत्स्थ इति शब्दं सज्ञ दधति विभ्रति । तत्रा-
मसत्प्रशंसोऽपि वशस्य कीर्तिकर इति भाव । पुरा किल पुरजयो नाम साक्षाद्भवतो
विष्णोरशावतार कैबिदैक्षामो राजा देवे सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षस्म-
धारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिनीलया निखिलमसुरकुल निहत्य ककुत्स्थसज्ञा
लेभ इति पौराणिकी कथाऽनानुसंधेया । व. यत्वाचमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्रातपिनाकिलीलः ।

चकार याणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोपितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

महेन्द्रमिति ॥ यः ककुत्स्थः संयति युद्धे । महारुक्षा महोक्षः । 'अचतुर-'
(पा. ५।४।७७) इत्यादिना निपात । तस्य रूपमिव रूप यस्य तं महेन्द्रमास्था-
याल्लभ । अत एव प्राता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्त सन् याणै-

टिप्पण-१ इक्ष्वाकुरात्रये पौत्रो विकुक्षेक्षात्मजोऽवमस्येतिवृत्तदेवीभागवता(७९)रवसेयम् ।

रसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखा निवृत्तपत्ररचनाश्चकार । तद्-
 र्चनपुरानवधीदित्यर्थः । न हि विश्वाः प्रसाभ्यन्त इति भावः ॥ ७२ ॥

पेरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमश्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितेष्टौ ॥ ७३ ॥

पेरावतेति ॥ यः ककुत्स्थ पेरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं
 शिथिलमङ्गदमैन्द्रमङ्गदेन खचीयेन संघट्टयन् संघपयन् स्वामश्यां श्रेष्ठां मूर्ति-
 मुपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिद इन्द्रस्यार्धनासनस्यार्धासनम् । 'अर्धं नपुंसकम्'
 (पा. ३।३।२) इति समासः । अधितेष्टावधिष्टितवान् । 'स्यादिष्वभ्यासेन
 चाभ्यासस्य' (पा. ८।३।६४) इत्यभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वम् । न केवलं महोद्य-
 स्वरधारण एव तस्य ककुदमारुहक्षत् । किंतु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपि-
 शब्दार्थः । अथवा,—अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥ ७३ ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतऋतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

जात इति ॥ उरुकीर्तिर्मेहायशाः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीपो नृप-
 तिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनि-
 वृत्तये । न त्वशतयेति भावः । एकेनोनाः शतं ऋतवो यस्य स एकोनशतऋतु-
 त्वस्य भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् । इन्द्रप्रोतये शततमं ऋतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।

घातोऽपि नास्त्रंसयदंशुकानि को लभ्ययेद्दाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् दिलीपे महीं शासति तति । विहरत्येति विहारः
 शोशस्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्तारङ्गनानाम् । 'वाणिनी
 नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' इति विश्वः । 'वाग्मिन्वी नर्तकीमते' इत्यमरश्च । अंशु-
 कानि वस्त्रानि घातोऽपि नास्त्रंसयधाम्पयत् । आहरणायापहर्तुं को हस्तं
 लभ्ययेत् ? तस्मादाविद्वत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः । अर्धधासां पन्थावेति
 विग्रहः । समप्रविभाने प्रमाणाभावात्तद्वेदिसमासः ॥ ७५ ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाऋतोर्विश्वजितः प्रयोका ।

चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्धिभूतिम् ॥ ७६ ॥

पाठा०-१ 'अधितेष्टे'. २ 'वामिनीनाम्'. ३ 'विहावार्धपथे'. ४ 'वामर-
 णाय'. ५ 'चतुर्दिगावर्जनसंभृतानाम्'.

पुत्र इति ॥ विश्वजितो नाम महाकतोः प्रयोक्ताऽनुष्ठाता तस्य दिग्दीपस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव । प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतष्टभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहता ससृता सम्यग्वर्धिता च आ तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूर्ति संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यात्तामकरोत् । विश्वजिवामस्य सर्वसदक्षिणाकृत्वा-दित्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुवन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥

आरूढमिति ॥ किं च, अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्ग्यापीत्यर्थः । अनुवन्धातीत्यनुवन्धि चाविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवंभूतं यस्य यश इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमार्तुं नालं न शक्यम् ॥ ७७ ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वा धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥ ७८ ॥

असाविति ॥ असावजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव । 'जयन्तः पाकशासनः' इत्यमरः । तं रघुर्मनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति; जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गल्यर्थाकर्मकृच्छि-षशीहस्थासवसजनरूढजीर्यति न्यश्च' (पा. ३।४।७२) इति कः । सोपसृष्टत्वात्सम्भक्तत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—'श्लिषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीवावस्यः । योऽजो गुर्वा भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरंधरेण त्रिर-निरूढेन पित्रा सदृशं तुल्य यथा तथा विभर्ति । यथा कथिद्वत्सतरोऽपि धुर्येण महोक्षेण सर्वं बहुतीत्युपमालंकारो ध्वम्यते । 'दम्यवत्सतरोऽर्मा' इत्यमरः ॥ ७८ ॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृषीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

पाठा०-१ 'प्रतीर्णम्'. २ 'सदृशीम्'.

टिप्पण—१ यद्विगीत कालिदासेन प्राक् (५१२) 'तनञ्चरे विश्वजिति द्वितीयां ति-क्षेप-विश्रामितकोषजातम्' इत्यादी ।

२ अनुजनन यद्यपि भ्रातृविषये प्रसिद्धम्, तथापीह प्रकरणवशाच्चान्यजनकविषयक-मित्यवगन्तव्यम् । तस्माज्जात इत्ययमर्थोऽवशिष्यते-इति हेमाद्रिः ।

कुलेनेति ॥ कुलेन कान्त्या लाब्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयुः
प्रधानं येषां तैस्त्रिगुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वानुरूपममुजं त्वं
वृष्णीष्व । किं बहुना, रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् । प्रार्थनायां
लोद । रत्नकाचनयोरिवास्मन्तानुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ततः सुमन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

तत इति ॥ ततः सुमन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां
तनूकृत्य संक्षेप्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्वा संवरणस्र
जा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत् खोचकार । सम्भवसानुरागम-
पश्यदित्यर्थः ॥ ८० ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलापवन्धं शशाक शालीनतया न चकृम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयाष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेदयाः ॥ ८१ ॥

सेति ॥ सा कुमारी यूनि तस्मिन्नजेऽभिलापवन्धमनुरागप्रतिधिं शाली-
नतयाऽदृष्टतया । 'स्यादृष्टे तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनकंपीने अश्रुकाययोः'
(पा. ५।२।२०) इति निपातः । चकृं न शशाक । तथाप्यरालकेदयाः सोऽभि-
लापवन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो षक्यं च' इत्यमरः ।
गात्रयाष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकथित इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वैत्रभृदावभाषे ।

आयं ! व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां बधूरत्न्याकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

तथेति ॥ सख्यामिन्दुमतीं तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागयां
सलामित्यर्थः । सखी सहचरी । 'सख्यशिधीति भाषायाम्' (पा. ४।१।६२) इति

१ 'वैत्रधरा'. २ 'पुनम्'.

टिप्पण—१ त्वं तावद् ग्रीत्तन्, अयं महानुभावस्तु सुकर्णम्, अतो रत्नस्य काञ्चनेन
योगः-इति मुमतिः । 'ययोरेव स्मं भिन्नं ययोरेव स्मं सुतम् । तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्त-
मापमयोः षन्ति ॥'-इति हेमाद्रिः ।

२ अत्र प्रतिवातुरमांलं धारः; वस्तु निश्चिदुपन्यास न्यसनाद् वस्तुधर्मगः । सान्धप्रतीतिर-
स्तीति प्रतिवातुरमा यथा-इति वड्डधनं कान्यादर्शं ।

३ बन्धु शूद्रकुलेति लोकोक्तिः-इति हेमाद्रिः ।

४ मूले 'सखी'शब्दस्यवशातो दृश्यते; तथा कुमारसंभवे (१।२२) 'सर्वं सद्ये! त्वय्यु-
पप्रेतेव' इति; तथा च किताबे (१।५) 'स किञ्चित् सद्यु च साक्षि योऽपिपम्'-इति
हेमाद्रिः ।

निपातनानीप् । वेत्रभृत् सुनन्दा । हे आर्ये पूज्ये । अन्यतोऽन्यं प्रति ब्रजाम
इति परिहासपूर्वमावभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दामसूयया रोषेण
कुटिलं ददर्श । अन्यागमनस्वाप्रवृत्तादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

सा चूर्णेगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

सेति ॥ करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिकन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः'
इत्यमरः । करन उपमा पयोत्सावूरु यस्याः सा करभोपमोरुः । 'जलतरपदा-
दौपम्ये' (पा. ४।१।६९) इत्युत्प्रत्ययः । सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं
लोहितं गुणं क्षजम् । मूर्तं मूर्तिमन्तमनुरागमिव । धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः
कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमासञ्जयामासा-
सकं कारयामास । न तु स्वयमासञ्ज, अर्गोचित्वात् ॥ ८३ ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितवाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

तयेति ॥ वरेण्यो वरणीय उरुहृष्टः । वृथ एभ्यः । सोऽजो मङ्गलपुष्पमय्या
मधुमादिबुभुममभ्यां विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया प्रकृतया
स्रजा विदर्भराजावरजाभिरिन्दुमती कण्ठार्पितौ वाहू एव पाशा यथा ताम-
मंस्त । मन्वतेर्लृङ् । बाहुपाशाकल्पमुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

शशिनमुपगतयेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जहृकन्याघतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकट्ट नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥ ८५ ॥

शशिनमिति ॥ तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमती-रघुनन्दनयोर्योगेन
प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः इयमजसंगतेन्दुमती

१ क्रुमादिशोदारुण इतिद्राचूर्णे पीत वा-इति हेमाद्रिः । कादमीरजातिमाहृत्वद्रव्येण
गौर पीत-इति शिशु० ।

२ गुणसन्नु, देन माला लक्ष्यते; 'सङ्'शब्द विहायानुरागोपमार्यं 'गुण'शब्दः प्रयुक्तः
'मूर्तमिव' इत्यनुरागात्सो गुणः खेदमालायामेतत्वात्तस्मिन्नपि त्व इति भावः ।

मेघैर्मुक्तं शशिनं धारचन्द्रमुपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिमव-
तीर्णां प्रविष्टा जङ्घुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीलर्थः । इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः
कट्टु पक्षमेकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यं विवद्युः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उपसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदचनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति धीरघुवंशे महाकाव्ये कविध्रीकालिदासकृतौ स्वयंवरवर्णने

नाम षष्ठः सर्गः ।

प्रमुदितेति ॥ एकत एव प्रमुदितो ह्येव वरस जामातुः पक्षो वर्णो
वस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यम् । भग्नशतवादप्रदृष्टमित्यर्थः ।
तत्क्षितिपतिमण्डलम् । उपसि प्रफुल्लपद्मं कुमुदचनेन प्रतिपन्ननिद्रं
शासनिगीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताप्राशृतमेतत् ॥ ८६ ॥

इति धीमहोपाध्यायकोलाचलमठिनाथसूरिविरचिवापां संजीविनी-

समाख्यायां रघुवंशटीकायां षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

भजेमहि लिपीचक्रेण मुहुर्न्यं पयोधरम् ।

मार्गन्धं बालनालोक्त्रयाश्वासयन्तौ हि दंपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिद्य देवसेनाम् । . .

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत
एव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' श्लोकरः । स्कन्देन युक्तां देव-

सेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दु-
मतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशामिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं संगोऽस्मिन् ॥ १ ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूया ॥ २ ॥

सेनेति ॥ भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनो-
रथत्वाद्रूपेष्वारूढेषु वेशेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किञ्च
विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवी-
क्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान् शिविरामि जग्मुः ॥ २ ॥

ननु कुदाधेद्युभ्यन्तां तत्राह—

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शंभ्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

सान्निध्येति ॥ तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शंभ्या इन्द्राण्याः । संनिधिरेव सान्निध्यम् ।

तस्य योगात्सद्भावादेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल ।
'किल' इति स्वयंवरविघातनाः शंभ्या विनादयन्त इत्यायमसूचनार्थम् । तेन हेतुना
काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सर्वैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम
नाशुभ्यत् ॥ ३ ॥

तावत्प्रकीर्णोभिनवोपचारमिन्द्रायुर्ध्वोतिततोरणाङ्गम् ।

वरः सर्वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

पाठा०—१ 'पृथिवीभृतः'. २ 'शभ्या'. ३ "गानभिनवो". ४ "द्योतन".

५ 'प्रापत्'.

टिप्प०—१ देवसेना देवसेनेन्द्रकल्पेवमभूतान्, तयोः पूर्वं स्वपतित्वे स्कन्दोऽनिमित्त
इत्यागमः-इति हेमाद्रिः । 'देवसेनेन्द्रकल्पाया सेनाया च दिवाकम्पा' इति विश्वः ॥ स्कन्देन
कार्तिकेयेन युक्ता साक्षादेवसेनां इन्द्रपुत्रीमिव । यथा देवसेनां साक्षात्प्रत्यक्षतः स्कन्देन युक्ता-
गाशय इन्द्रः स्वर्गंभिमुखो भवति तद्वत्-इति सुमतिः ।

२ शंभ्या इन्द्राण्याः सान्निध्ययोगात्स्वयंवरं ये क्षोभकृतो विघ्नकारिणस्तेषामभावः किलेला-
यमः—शंभ्याः सान्निध्यात्प्रत्यक्षं विवाहसमाप्तिर्भवति-इति दिनकरः । शचीसन्निधिं ये
विघ्नमुपजनयन्ति ते त्वशिरात्प्रलीयन्ते इति प्रवादः-इति हेमाद्रिः । स्वयंवरदादौ शचीपूजनं
प्रार्थना च प्रयोगरत्नाकरे द्रष्टव्याः तत्फलं चोक्तं तीर्त्तिरीयसद्विषयायां—'इन्द्रार्णमासु नारिषु
उपलीमश्नमश्नवत् । न ह्यस्या अपरं च न परसा मरते पतिः ॥' इति ।

तावदिति ॥ 'वावतावच साकल्ये' इत्यमरः । तावत्प्रकीर्णां साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्गाधिहानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम्, 'छाया बाहुल्ये' (पा. २।४।२२) इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारित उपण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स वरो बोधा च ध्वा सह प्राप विवेश ॥४॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवस्तु ।

चभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

तत इति ॥ ततस्तदनन्तरं चामीकरजालवस्तु सौवर्णगवाधयुक्तेषु सौधेषु तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्थं वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यन्यकार्याणि केशबन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः । ननु-सके भावे कः । यभूवुः ॥ ५ ॥

तान्येवाह पञ्चमिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।

यद्दुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

आलोकेति ॥ सहसाऽऽलोकमार्गं गवाधपथं ब्रजन्त्या कयाचित्कामिन्यो-
द्वेष्टनवान्तमाल्यः । उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो
बन्धविच्छेपेणोद्गोणमाल्यः । करेण रुद्धो रूढीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः ।
'पाशः पक्ष्म हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं
यद्दुं बन्धनार्थं न संभावितो न चिन्तित एव ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्वितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्भ्रचरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदयो ततान् ॥ ७ ॥

पाठा०—१ 'पुरसुन्दरीणाम्'. २ 'मुक्तान्यकार्याणि'. ३ 'वीतमाल्यः'. ४ 'हि'.

टिप्प०—१ इन्द्रायुधवत् शोतनं तोरणमेव पकः सिद्धं यत्र । 'सुषैर्बन्धनमाला तु तोरणं परिकीर्त्यते' इति हलायुधः । नानारत्नदीप्तिमूढ इन्द्रायुधमिति कविप्रसिद्धिः—इति हेमाद्रिः ।

२ 'आलोकमार्गम्' इति छोक्यात् 'तासां मुखैरासवगन्धर्गमः' (७।११) इति दावत् श्लोक-
पदकं चत्विदासेन कुमारसंभवे (७।५७-६२) शिवपरिणये यथाबलप्रयुक्तं लभ्यते ।

३ उद्वृतं च उद्वेष्टनं च तेन वान्तानि माल्यानि येन सः । 'तावदेव'शब्दान्यां बन्धस्य दूरावसोच्यते । यत्र करणे रोधमाग्रमपि नास्ति तत्र बन्धस्तावद्दूरापास्त—इति हेमाद्रिः ।

४ उद्विरणं मुक्तसोर्ध्वंगतिः, मुख्याय परित्यज्य गौणेऽप्येवं वर्धमानो 'वान्त'शब्दो न प्रान्यः; तथा काच्यादर्शो—निष्ठसोर्ध्वंगतिः शिवोपश्रित्यन्वयाध्यात् । अतिसुन्दरमन्यत्र प्रान्य-
कथावगाहते ॥—इति हेमाद्रिः ।

प्रसाधिकेति ॥ काचित् । प्रसाधिकयाऽलंकृत्या लम्बितं रञ्जनार्थं शृतं
 इवरागमेचार्ललकमेव । अप्रथासौ पादश्वेत्यप्रपाद इति कर्मधारयसमासः ।
 'हस्ताप्रामहत्त्वादयो गुणगुणिनोर्मेदाभेदाभ्याम्' (का. सू.) इति वामनः । तमाक्षिप्या-
 कृष्य । उत्सृष्टलीलागतिरखकमन्दगमना सती । आ गवाक्षद्वारपर्यन्तं
 पदवीं पन्थानमलककाङ्गां लाक्षारामविहा ततान विलारयामास ॥ ७ ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितचामनेत्रा ।

तथैव चातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

विलोचनमिति ॥ अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन संभाव्या-
 लंकृत्य । संभ्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेनाञ्जनेन वनितं चामनेत्रं यस्याः सः
 सती तथैव शलाकामञ्जनदुर्लभां वहन्ती सती चातायनसंनिकर्षं गवाधसमीपं
 ययौ । 'दक्षिण'ग्रहणं संभ्रमाद्युत्क्रमकरणयोत्तनाधम् । 'सर्व्वं हि पूर्वं मनुष्या वञ्चते'
 इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न वयन्ध नीपीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन तस्यावबलम्य चासः ॥ ९ ॥

जालेति ॥ अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाधमध्यप्रेरितदृष्टिः सती
 प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटिता नीवीं वसनप्रनियम् । 'नीवी परिपणे ग्रन्थौ
 स्त्रीणां जपनयाचक्षि' इति विश्वः । न वयन्ध । किन्तु नाभिप्रविष्टाभरणानां
 कङ्कणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभिराभरणमगृह्णति भावः । हस्तेन
 वासोऽवबलम्य गृहीत्वा तस्यौ ॥ ९ ॥

अर्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

अर्धेति ॥ सत्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिदर्धाञ्चिता मणिभिरर्धगुम्फिता
 दुर्निमित्ते संभ्रमादुरुक्षिते । 'दुर्निम्नक्षेपणे' इति भातोः कर्मणि कः । पदे पदे
 प्रतिपदम् । वीप्सायां द्विर्भावः । गलन्ती गलद्रजा सती रशना मेसल्य तदानीं
 गगनसमयेऽङ्गुष्ठमूलेऽपितं सूत्रमेव शेषो यस्याः सा । आसीत् ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'प्रासाद'. २ 'अर्धाञ्चिता'; अर्धाञ्चिता'. ३ 'दुर्निमित्ते'.

१ अङ्गुष्ठमूले सूत्रमारोप्य मेसल्यदि श्रव्यते इति स्त्रीणां जातिस्वभावः-इति सुमति० ॥
 पदे पदे गलन्ती रशना मष्टत्वाङ्गप्रमाना मेसल्य तदानीमङ्गुष्ठमूलेऽपितः सूत्रशेषो यस्याः
 सा तथाऽभूत्-इति दिनकर० ।

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्वाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तासामिति ॥ तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां त्रीणामासवगन्धो गर्भो येषां तैः । विलोलानि नेत्राप्येव भ्रमरा येषां तैः । मुखैर्व्याप्तान्तरास्तन्ना-
वकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव कमलालंकृता इव । 'सहस्रपत्रं कमलम्'
इत्यमरः । आसन् ॥ ११ ॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथा हि शोपेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता इति ॥ ता नार्यो रघोरपत्यं राघवमजम् । 'तस्यापत्यम्' (पा. ४।१।९२)
इत्यप्रत्ययः । दृष्टिभिरापिवन्त्योऽतितृष्ण्या पश्यन्त्यो विषयान्तराण्य-
न्यान्विषयाच्च जग्मुः । न विविदुरित्यर्थः । तथा हि-आसां नारीणां शोपेन्द्रिय-
वृत्तिश्चक्षुर्यतिरिक्तधोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपकारत्वेन चक्षुः प्रवि-
ष्टेव । धोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येन-
मुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

'शृण्वन्कथाः श्रोत्रमुखाः कुमारः' (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति
'स्थाने' इत्यादिभिर्लिभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमः यथोसौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ? ॥ १३ ॥

वे । असाविन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति पद्मा लक्ष्मीः । 'असौआदिभ्योऽच्'
(पा. ५।१।१२७) इत्यच्प्रत्ययः । नारायणमिव । आत्मतुल्यं सागुरुपं कान्तं
पतिं कथं लभेत ? न लभेतैव । सदसद्विवेकासौकर्योदिति भावः ॥ १३ ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्रन्दमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां पितृथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'प्रयुक्तपत्राभरणा'. २ 'स्नानंघयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया
मजन्ती । संभ्रस्नुताभ्यां पदवीं स्ननाभ्यां सिपेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥'.
३ 'सर्वेन्द्रिय'. ४ 'परोक्षे'. ५ 'आर्यो'. ६ 'विफलः'.

टिप्पणं—१ इन्द्रियान्तरव्यापारं लक्ष्यया तद्विलोकनमेव चक्षुरिति वाच्यार्थः—इति
हेमाद्रिः । त्रिषण्णान्ताणि विहाय सप्तवदशनेनेकलाना रभूदु-इति दिनकरः ।

परस्परणेति ॥ स्पृहणीयशोभं चर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् ।
 'द्वन्द्वं रहस्य-' (पा. ८१११५) इत्यादिना निपातः । परस्परेण नायोजयिष्य-
 च्चेत् न योजयेद्यदि तर्हि प्रजानां पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः
 सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो विफलोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसान्तराभा-
 वादिति भावः । 'छिद्निमित्ते लृङ्कियातिपत्तौ' (पा. ३।३।१३९) इति लृङ् । 'कुत-
 धित्कारणवंगुण्याकियाया अनभिनिष्पत्तिः कियातिपत्तिः' इति वृत्तिवारः ॥ १४ ॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथा हि बाला ।

गैतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिश्च ॥ १५ ॥

रतीति ॥ रतिस्मरौ यौ नित्यसहचराविलिम्बिप्रायः । नूनं तावेवेवं चायं
 चेमौ दंपती । अभूताम् । एतद्रूपेणोत्पन्नौ । कुतः ? तथा हि—इयं बाला राज्ञां
 सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि व्यत्यासकरण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं
 स्तुतुल्यमेव । 'तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपका' इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि
 कथं जातमत आह—हि यस्मान्मनो जन्मान्तरसंगतिश्च भवति । 'तदेवेदम्'
 इति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि चासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मा-
 न्तरसाहचर्यमेवान् प्रवर्तकमिति भावः ॥ १५ ॥

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संवन्धिनः सद्य समाससाद ॥१६॥

इतीति ॥ इति 'स्थाने वृत्ता' (७।१३) इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्य
 उद्गता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखा मधुराः । 'सुख'शब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पाप-
 पुण्यसुखादि च' इत्यमरः । कथा गिरः शृण्वन् कुमारोऽजो मङ्गलसंविधाभि-

पाठा०-१ 'जातिस्मरौ'. २ 'इवावभूताम्'. ३ 'यातेय'.

टिप्पण—१ अयमपि श्लोकः कुमारसंभवे (७।६९) वर्णभ्रतलं विना प्रयुक्तः कालिदासेन ।
 'यवप्येते श्लोकाः कुमारोत्पत्तावपि विचन्ते, तथाप्येकवर्तकत्वात्त दोषः' इति शिशु० ।

२ ताश्च मङ्गलरचना सुप्रविता भागवते—सतिस्मरव्यापनमार्गचत्वरं मकीर्णमाल्या-

॥ सवृन्-

उण्डुलाना-

पाशान्तरे

मंङ्गलरचनाभिरुद्भासितं शोभितं संवन्धितः कन्यादायितः सन्नं गृहं समा-
ससाद् प्राप ॥ १६ ॥

ततोऽचतीर्योऽंशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशादाशु श्रीप्रमव-
तीर्य । कामरूपेश्वरे दत्तो हस्तो येन सोऽजः । अथो अनन्तरं वैदर्भेण
निर्दिष्टं प्रदर्शितमन्तश्चतुष्कं चत्वरम् । नारीणां मनांसीव विवेश ॥ १७ ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हेति ॥ महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः । भोजेनोपनीतम् ।
रत्नैः सहितं सरत्नम् । मधुपर्कमिश्रमर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुकूलयोः क्षौमयो-
युग्मं च वनिताकटाक्षैरन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्धम् । जग्राह गृही-
तवान् ॥ १८ ॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैर्नरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलेति ॥ दुकूलवासाः सोऽजः विनीतैर्नरवरोधरक्षैरन्तःपुराधि-
कृतैर्वधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिरुदन्वान् समुद्रो-
नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलायाः सकाशं समीपमिव । पूर्णदृष्टान्तो-
ऽयम् ॥ १९ ॥

पाठा०—१ 'अथ'. २ 'अजः'. ३ 'मधुमक्ष गन्धम्'. ४ 'अवरोधरक्षैः'.

टिप्प०—१ सुमतिविजयः 'वैदर्भनिर्दिष्टमथः' इति पाठमाहृत्य 'वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टो
दर्शित पन्था मार्गो यस्य सः' इति न्वाचष्टे ।

२ अयमपि श्लोकः कुमारसंभवे (७।१२) यथावत्प्रयुक्तो लभ्यते ।

३ यथा समुद्रधन्द्रकिरणैर्वेलायास्तटभूमेः सकाशं समीपं नीयते—इति प्रकृत्य अजस्य समु-
द्रोपमानम्, दुकूलस्य फेनोपमानम्, इन्दुमत्या वेलोपमानम्; अवरोधरक्षार्णं चन्द्रपारोप-
नानन्द-रत्नाद् सुमतिः ।

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोऽदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिणशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

इतिरिति ॥ हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्मात्तीति हविः-
शमीपल्लवलाजगन्धी । 'शमीपल्लवमिश्रोद्धाजनजलिना वपति' इति कालायनः ।
पुण्यो धूमः कृशानोः पावकादुदियायोद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसण-
शीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या वध्व्य मुहूर्तं कर्णोत्पलतां कर्ण-
भरणतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदञ्जनक्रेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानवीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

वधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्भूय ॥ २७ ॥

तदिति ॥ तद्वधूमुखमाचारेण प्राप्ताद्भूमग्रहणात् । अञ्जनस्य क्रेदोऽञ्जन-
क्रेदः । अञ्जनमिश्रवाष्पादकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षम् । प्रम्लानो वीजा-
ङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् पाटलगण्डलेखमण्णगण्डस्थलं च
चभूय ॥ २७ ॥

तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

ताविति ॥ कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्हस्थविशेषैः ।
'स्नातकस्त्वाशुतो मती' इत्यमरः । वन्धुमता । वन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । राज्ञा च
पुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकवतीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्या-
त्क्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभूतवन्तौ ॥ २८ ॥

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः संपाय पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिधीः ॥ २९ ॥

पाठा०-१ 'गन्धि'. २ 'तस्वाम्'.

टिप्पणं-१ तद्वधूमुखमाचारार्थं वधूमग्रहणं तस्मादीदृशमासीत् । 'लाजाहोमं कृत्वा धूम-
माग्निवत्' इति गृह्यविदः । अन्ये तु धूममाचाराद्भूमग्रहणमित्याहुः-इति दिनकरः । लाजाहोमं
कृत्वा धूमं गृह्णन्तीति वृद्धाचारः-इति सुमतिः ।

२ हेमपीठस्थितौ तौ कर्णपूरो स्नातकैर्हस्थविशेषैर्बसदित्येन राजा भोजेन च पुरंध्रिभिः मुच-
रिवाभिः स्त्रीभिश्च यथानुक्रमं प्रयुक्तं विहितमार्द्राक्षतानामारोपणमनुभूतवन्तौ । त्रिविधा हि
स्नातक-विधास्नातका मत्तस्नातका विधामत्तस्नातका इति-दिनकरः ।

इतीति ॥ अधिथीरधिकसंपन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसु
हिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं संपाद्य कारयित्वा । महीपतीनां राज्ञां पृथगे-
कैकशोऽर्हणार्थं पूजाभ्रमधिकृतानधिकारिणः समादिदेशान्नापयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।

वैदर्भमामन्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३० ॥

लिङ्गैरिति ॥ मुदः संतोषस्य लिङ्गैर्ध्विहैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रिया
निगूहितमत्सराः । अत एव प्रसन्ना बहिर्निर्मेला गूढनका अन्तर्लोनग्राहा हृदा इव
स्थितास्ते नृपा वैदर्भं भोजमानन्यापृच्छ्य तदीयां वैदर्भायां पूजामुपदा-
च्छलेनोपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुर्गतवन्तः ॥ ३० ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिपं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

स इति ॥ आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । पूर्वं कृता कृतपूर्वा । सुप्सुपेति
समासः । कृतपूर्वा संवित् संकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । 'संविद्युदे
प्रतिज्ञायां संकेताचारनामनु' इति केशवः । स राजलोकः समयोपलभ्यमजस्य-
स्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यैकाकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे
युद्धषाध्यमित्यर्थः । तत्प्रमदैवामिपं भोग्यवस्तु । 'आमिपं त्वत्रियां मांसे तथा
खाद्भोग्यवस्तुनि' इति केशवः । आदास्यमानो ग्रहीष्यमाणः सन्, अजस्य
पन्थानमावृत्यावृष्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

भर्तापि तावत्कथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्यानुरूपाहरणीकृतथ्रीः प्रास्थापयद्भाववमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

मर्तेति ॥ अनुष्ठितः संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स

पाठा०-१ 'समरेण लभ्यम्'. २ 'सक्यानुरूपाभरणीकृतथ्रीः'.

टिप्पण-१ गूढनका हि बहिःप्रसन्ना भवति-इति शिशु० ।

२ समयेन शपथेनोपस्थानकालेन बोपलभ्यं प्रमदैवामिपं रन्ध्रोपहार्यं-इति शिशु० ।

३ 'समराक्षलभ्यं' इति पाठे समरः संग्रामः स एवाक्षः पूर्वं तल्लभ्यं-इति दिनकर० ।
समतोपलभ्यं प्रमदैवामिपं रन्ध्रोपहार्यं तदस्तु आदास्यमानो ग्रहीतुकामः श्लन्वयः । आरमः
कन्याहरणलक्षणं कार्यस्य सिद्धिनिष्पत्तिस्तत्र कृता पूर्वसंवित् 'अमुकस्याने गत्वा मार्गं हृष्य-
त्येयम्' इति संकेतो येन-इति सुमति० ।

४ 'अनुष्ठितानन्तरजा' इति दुःप्रतीतिकरे चिन्त्यमित्वाह सुमति० ।

तथोक्तः ऋथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत् तदा संत्वा-
नुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा । आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरणं
कन्यायै देयं धनम् । 'यौतकादि तु चदेयं सुदायो हरणं च तत्' इत्यमरः । आहृ-
णीकृता श्रीर्वेन तथोक्तः सन्, राघवमजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् । स्व-
मन्वगादनुजगाम च ॥ ३२ ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुपित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वाल्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

तिस्र इति ॥ कुण्डिनं विदर्भनगर तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथिते-
नाजेन सार्धं मार्गे पथि तिस्रो वसती रात्रीरुपित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रि-
वेत्सुनोः' इत्यमरः । 'कालाध्वनोरत्यन्तस्योर्गे' (पा. २।३।५) इति द्वितीया ।
पर्वाल्यये दर्शान् उष्णरश्मेः सूर्यात् सोमश्चन्द्र इव । तस्मादजादपावर्तत ।
तं विस्मय्य निवृत्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया वभूवुः ।

अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलाभं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

प्रमन्यव इति ॥ नृपा राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये
शुहीतघनत्वेन कोसलेन्द्रे रषीं प्रमन्यवो लब्ध्वा वभूवुः । अतो हेतोः
समेताः सगता सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलाभं न चक्षमिरे
न सेहिरे ॥ ३४ ॥

तमुद्धहन्तं पथि भोजकन्यां हरोध राजन्यगणः स हतः ।

वलिप्रदिष्टं धियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ हत उद्धतः स राजन्यगणो राजसघातः । भोजकन्यामु-
द्धहन्तं नयन्त तमजम् । वलिना वैरोचनिना प्रदिष्टं दत्ता धियमाददानं
स्त्रीवचाणम् । त्रिविक्रमस्येवं त्रैविक्रमम् । पादमिन्द्रशत्रुः प्रहाद इव । पथि
हरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'विरोचनविरोधेऽपि प्रहादः प्राचनं स्मरन् ।
विष्णोस्तु कममाणस्य पादाभोज हरोध इ ॥' इति ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'भानरणीकृतश्रीः'. २ 'त्रिलोकी'.

टिप्प०-१ ऋथकैशिका = विदर्भदेशः । 'शकलानुरूपा' इति पाठमाइत्य, -शकलानु-
रूपा शक्तिप्रदयामणीकृता श्रीलक्ष्मीर्वेन-इति न्याचल्यो मुमतिः ।

२ स्त्रीणां मध्ये रत्न श्रेष्ठया लाभं स्त्रीरत्नलाभं वैविचारितम् । इन्दुमतीमादादेनं मारवाम
इति भावः-इति मुमतिः ।

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिद्वयं पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
 प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां भागीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥
 तस्या इति ॥ स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोधं बहु-
 मष्टम् । पितुरागतं पित्र्यम् । आत्ममित्यर्थः । सचिवमादिद्वयाज्ञाप्य तां पार्थिव-
 वाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । भागीरथीमुत्तरंगः
 शोणः खोणाल्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिः पदार्तिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि यभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिरिति ॥ पत्तिः पादचारो बोद्धा पदार्तिं पादचारमभ्यपतत् । पदा

पादाभ्यामतवीति पदातिः । 'पादस्य पद्-' (पा. ६।३।५२) इत्यादिना पदादेशः ।
 'पदातिपत्तिपदगपादातिरूपदाजयः' इत्यमरः । रथेशो रथिको रथिनं रथारोह-
 मभ्यपतत् । तुरंगसाद्यारोहस्तुरगाधिरूढमधारोहमभ्यपतत् । 'रथिनः स्यन्द-
 नारोहा ध्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थं
 पुर्यमभ्यपतत् । इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वो कजातीयप्रतिभटं युद्धं
 यभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं कलहोऽस्त्वेषामिति प्रतिद्वन्द्विनो बोधाः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः'
 इत्यमरः ॥ ३७ ॥

नदत्तु तूर्येष्वविभाव्यघाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

नदत्त्विति ॥ तूर्येषु नदत्तु सत्तु, अविभाव्यघाचोऽनवधार्यनिरश्चापभृतो

घातुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्त्वान्कुलनामानि नोदीर-
 यन्ति स्म नोच्चारयामासुः । धेतुमशक्तत्वाद्वाचो नाह्वयन्नित्यर्थः । किन्तु
 वाणाक्षरैर्बाणेषु लिखिताक्षरैरेव परस्परस्यान्योन्यस्योर्जितं प्रख्यातं नाम
 शशंसुल्लुः ॥ ३८ ॥

उत्थापितः संयति रेणुरभ्यैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नैत्रैश्चमेणोपहरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

पाठा०-१ 'ज्योतीरयाम्'. २ 'स्यन्दनवंशतलिः'; 'संयति नेमिचक्रैः'.

३ 'अनुक्रमेण'.

टिप्प०-१ ज्योती नदो ज्योतीरयानाधी स्रोतस्त्रिनी तामिव, कुत्रापि भागीरथीमित्य-
 इति पाठः, तत्र गह्वरमित्येति शिशु० ।

उत्थापित इति ॥ संयति संग्रामेऽश्वैस्तथापितः । स्यन्दनवंशानां
रथसमूहानां चक्रे रथाङ्गैः सान्द्रीकृतो घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठात्त्रिभ्र गेहोर्ध्वपाष्ठेऽ
वेर्णां गणे वुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैस्ताडनं विस्तारितः प्रसारितो
रेणुर्नैत्रक्रमेणांशुकपरिपाट्या । अशुभमिवैत्यर्थः । 'साब्जटांशुकयोर्नैत्रम्' इति,
'कमोऽङ्गौ परिपाट्यां च' इति च केशवः । सूर्यमुपहरो भ्राच्छादयामास ॥ ३९ ॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।

बभूवुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

मत्स्येति ॥ वायुवशाद्विदीर्णैर्विस्तृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि
सैन्यरेणुन् पिबन्तो गृह्णन्तो मत्स्यध्वजा मत्स्याभारा ध्वजाः पर्याविलानि
परितः क्लृपाणि नवोदकानि पिबन्तः परमार्थमत्स्याः सत्वमत्स्या इव ।
बभूवुर्मान्ति स्म ॥ ४० ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।

स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव स्वान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

रथ इति ॥ सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे
ज्ञातः । नागो हस्ती विलोलानां घण्टानां कणितेन नादेन विजज्ञे । आत्म-
परावबोधः स्वपरविवेकः । बोधानामिति शेषः । स्वभर्तृणा स्वस्वामिनां नाम-
ग्रहणानामोच्चारणाद्बभूव । रजोऽन्धतया सर्वे स्वं परं च शब्दादेवानुमाय
प्रजहुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजो रजोन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

आवृण्वत इति ॥ लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपरुन्धतः । आजौ युद्धे
विजृम्भितस्य व्याप्तस्य । रज एवान्धकारं तस्य । शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विप-
वीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोचो रुधिरप्रवाहो बालारुणो बालार्कोऽभूत् ।
'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यायम् ॥ ४२ ॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पचनावधूतः ।

अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ 'वनोदकानि'.

टिप्पण-१ योद्धानां सिंहकूर्णमत्स्यादिध्वजाः क्रियन्ते-इति शिशु० ।

२ नवोदकत्व उच्यते-सामर्थ्यम्-इति शिशु० ।

स इति ॥ क्षतजेन रधिरेण छिन्नमूलः । लाजितभूतलम्बन्ध इत्यर्थः ।
तस्य क्षतजस्योपरिष्ठात् पचनावधूतो वाताहतः स रेणुः । अङ्गारशेषस्य
क्षुत्ताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितो धूम इव । आचभासे दिदीपे ॥ ४३ ॥

प्रहारमूर्च्छांपगमे रथस्था यन्तुनुपालभ्य निवर्तिताश्वान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतुस्तानेव सामर्पतया निजघ्नुः ॥ ४४ ॥

प्रहारेति ॥ रथस्था रथिनः प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति ।
मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारधिधर्म इति कृत्वा । निवर्तिताश्वान्यन्तु
सारथीनुपालभ्य 'असाधु कृतम्' इत्याधिक्षिप्य । पूर्वं यैः स्वयं सादिता इताः ।
लक्षितपूर्वकेतुन् । पूर्वदष्टैः केतुभिः प्रत्यभिज्ञातानित्यर्थः । तानेव सामर्पतया
सद्योपवेन हेतुना निजघ्नुः प्रजहुः ॥ ४४ ॥

अर्धधर्मागौ परवाणलूना धनुर्भृतां हस्तघतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अपीति ॥ अर्धधातौ मार्गध तस्मिन्नर्धभागौ परेषां वाणैर्लूनादिच्छा अपि
हस्तघतां कृतद्वानां धनुर्भृतां पृषत्काः शरा आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानु-
बन्धेन हेतुना फलिभिर्लेशप्रवाद्भिः । 'संख्याणाप्रयोः फलम्' इति विधः । पूर्वार्ध-
भागैः । शणातीति शरः । तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् । 'उग्रादिभ्यो
चत्' (पा. ५।१।२) इति चत्प्रत्ययः । 'लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । संप्रापु-
रेव, न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।

हेतान्यपि द्येननसाम्रफोटिव्यासककेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

आधोरणानामिति ॥ गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैस्त एव क्षुराग्रैः
धुरास्यामिवाग्रं येषां तैश्चक्रैरायुधविशेषैर्हृतानि छिन्नान्यपि । द्येनानां पञ्चि-

पाठा०-१ 'रथस्थान्'. २. 'निवर्तिताश्वान्'; 'निवर्तिताश्वाः'. ३ 'मुच्छः'.
४ 'क्षुराग्रैः'. ५ 'द्वानि'.

विशेषाणाम् । 'पक्षी श्वेनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्काः केशा येषां
तानि । आधोरणानां हस्तारोहणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका हस्तारोहण निषा-
दिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात्प्रगोवाह्य पश्चा-
नुत्पत्तां पक्षिणां नखेषु केशसङ्घिरपातहेतुरिति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिपण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७ ॥

पूर्वमिति ॥ पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताऽश्वसादी तौरंगिकः प्रतिहारेऽक्षममशकं
तुरंगमस्कन्धे निपण्णदेहम् । मूर्च्छितमित्यर्थः । रिपुं भूयो न जघान
पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तमाचकाङ्क्ष । 'नयुषव्यसनं प्राप्तं
नार्तं नातिपरिक्षतम्' (मनु. ७।१३) इति निषेधादिति भावः ॥ ४७ ॥

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्वृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमार्गिं शमयांयभूजुर्गजा विविशाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुत्यजामिति ॥ तनुत्यजाम् । तनुषु निःसुहृणामित्यर्थः । वर्मभृतां
कवचिनां संबन्धिभिर्वृहत्सु दन्तेषु पतद्भिस्त एव विकोशैः पिधानादुद्धृतैः ।
'कोशोऽस्त्री कुब्जले खड्गपिधानेऽथौषदिव्ययोः' इत्यमरः । असिभिः खड्गैरुद्यन्त-
मुत्थितमार्गिं विविशा भीता गजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन शमयां-
यभूवुः शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखेति ॥ शिलीमुखैर्बर्णमत्कृत्तावि शिरांस्त्रैव फलानि तैराढ्या
संपन्ना । च्युतैर्ब्रष्टैः शिरांसि त्रावन्त इति शिरस्त्रामि शीपैन्थानि । 'शीपैन्थं च
शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैश्चपकोत्तरा चपकः पानपात्रमुत्तरं यस्याः सेव । 'चप-
कोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितान्येव मद्यं तस्य कुहयाः प्रवाहा यस्यां सा ।
'कुल्यात्वा कुत्रिमा सारत्' इत्यमरः । रणक्षितिर्वृद्धभूमिर्मृत्योः पानभूमिरिव
रराज ॥ ४९ ॥

उपान्तयोर्निष्कृपितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोटिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

पाठा०-१ 'उद्धृतम्'. २ 'निष्कृपितम्'.

टिप्प०-१ 'जीवालय वराकम्' इति पुनर्मारपितुं नोत्सुकोऽभूदित्यर्थः- इति शिशु० ।

उपान्तयोरिति ॥ उपान्तयोः प्रान्तयोर्विहंगैः पक्षिभिर्निष्कुपितं खण्डितम् । 'इभिष्टायाम्' (पा. ७।२।४७) इतीदगमः । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यां विहंगेभ्य आक्षिप्याच्छिष्य पिशितप्रिया नांसप्रियाऽपि शिवा श्रेष्ठी । 'शिवः श्रीलः शिवा श्रेष्ठी' इति विश्वः । केयूरकोट्याऽऽदाप्रेन क्षतस्तालुदेशो यस्याः सा सती । अपाचकारापकारयामास । किरतेः कृतेतेर्वा लिट् ॥ ५० ॥

कश्चिद्विपत्खट्वहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः खं नृत्यत्कवन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

कश्चिदिति ॥ द्विपतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गरेल्लक्षिराः कश्चिद्वीरः सद्यो विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यम् । श्वेत्यमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य वामाङ्गसंसक्ता खण्डोत्तमसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तयोक्तः सन्, समरे नृत्यत्खं निजं कवन्धं अशिरस्कं कलेवरं ददर्श । 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः ॥ ५१ ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनाद्भूतां तावेव सूतौ रघिनौ च कौचित् ।

व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारौ भग्नागुधौ बाहुविमदंनिष्ठा ॥ ५२ ॥

अन्योन्येति ॥ कौचिद्वीरावन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योरन्मथनाधिपना-
त्तावेव सूतौ रघिनौ योद्धारौ चाभूताम् । तावेव व्यश्वौ नष्टाश्वौ सन्ती
गदाभ्यां व्यायतो रीर्यः संप्रहारौ युद्धं योन्यावभूताम् । ततो भग्ना-
गुधौ सन्ती बाहुविमदं निष्ठा नाशो यवोत्ती बाहुयुद्धसञ्जावभूताम् । 'निष्ठा
निष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहृष्टांरुत्क्रान्तयाव्योः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्तरःप्रार्थितयोर्धिवादः ॥ ५३ ॥

परस्परेणेति ॥ परस्परेणान्योन्यं क्षतयोः क्षततन्वोः समकालमेककालं
यथा तपोत्क्रान्तयाव्योर्बुधबुद्धतप्राणयोः । एकैवाप्तरः प्रार्थिता यावन्तां तयोरेका-

प्सरःप्रार्थितयोः । प्रार्थितैरप्सरसोरित्यर्थः । 'वाहितान्यादिषु' (पा. २।२।३७) इति परनिपातः । अथवा,—एकस्यामप्सरसि प्रार्थितं प्रार्थना ययोरिति विग्रहः । 'त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वान्निधानं प्रायिकम् । कयोश्चित्प्रहृष्टां योष्योरमर्त्यभावेऽपि देवत्वेषु विघादः कल्ह आसीत् । एकामिपामित्वापो हि महदैरधीजमिति भावः ॥ ५२ ॥

व्यूहाबुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापनुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमावृतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महाणवोर्मौ ॥ ५३ ॥

व्यूहाविति ॥ तावुभौ व्यूहौ सेनासंघातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः ।

पश्चात्पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या ऋगृत्त्या प्रवृद्धौ महान्तावर्णवोर्मौ महाणवोर्मौ इव । इतरेतरस्मादन्योन्यस्मादव्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियतं जयं भङ्गं पणजं चापनुः प्राप्तवन्तौ ॥ ५४ ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः ॥ ५५ ॥

परेणेति ॥ बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽजोऽरिसैन्यं प्रत्येव ययौ । तयो हि—समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत । बर्तवेष्यन्तात्कर्मणि संभावनायां लिट् । चक्षिस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणम् । 'वक्षी तु तृणवीरुधौ' इत्यमरः । तत एव तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः । सार्वविभक्तिकक्षसिः ॥ ५५ ॥

रथी निपङ्गी कवची धनुष्मान्दतः स राजन्यकमेकवीरः ।

निर्दारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धतमिवाणवाम्भः ॥ ५६ ॥

पाठा०-१ 'इतरेतरोत्थम्'. २ 'निरतंत'. ३ 'यतो हि'. ४ 'बिलोडयामास'.

५ 'कल्पक्षयोद्धतम्'.

टिप्प०-१ यस्तु रणे हन्यते स्वर्गामिन दिव्यतानुपगतं तमनुमहीतुमप्सरसः समायान्वीत्यागमः । इह तु युगपत्परासुतामुपगतयोरेकस्वामेवागतायां दिव्याङ्गनायां कामुर्योरनयोः स्वर्गेऽपि युद्धमासीदिति भावः, अत एव एकस्यामप्सरसि प्रार्थित ययोः इति समासो युक्त इति दिनकर० ॥ शिखा बहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं 'बहुषु' इत्युक्तम्, न नियमार्थम्; 'अप्सरः', इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनात्-इति सुबोधिनीकारः । 'काचिदप्सरामूला प्राञ्जलिव्यंजिष्वत्' इति दशकुमारे प्रयोगः ।

२ सैन्यस्य तृणघामान्येनाजस्य महाशक्तितोक्ता-इति हेमाद्रिः ।

रथीति ॥ रथी रथाब्दे निपङ्गी तूणीरवान् । 'तूणोपासन्नतूणीरनिपङ्गा इयु-
धिर्द्वयोः' इत्यमरः । कवची वर्मपरो धनुष्मान् धनुर्धरो हसो रणदस एकवीरो-
ऽसहायधुरः सोऽजो राजन्यकं रजसगृह्णम् । 'गोत्रोक्ष—' (पा. ४।२।३९)
इत्यादिना युष्प्रत्ययः । महाधराहो वराहावतारो निष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाल
उत्कृतमुद्वेलमर्णवाम्भ इव । निधारयामास ॥ ५६ ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्णकृष्टा सरुदस्य योद्धुर्मौर्वीव वाणान्सुपुवे रिपुमान् ॥ ५७ ॥

स इति ॥ सोऽजः । आजौ संप्रभे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निपङ्ग-
विधरेण वाममतिमुन्दरम् । 'वामं सव्ये प्रतीवे च द्रविणे चातिमुन्दरे' इति विधः ।
व्यापारयन्नलक्ष्यत, शरसंधानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सरुदाकर्णकृष्टा ।
योद्धुरस्याजस्य मौर्वी ज्या रिपून्प्रन्तीति रिपुमाः । तान् । 'अमनुष्यकर्तृके
च' (पा. ३।२।५३) इति ठक्प्रत्ययः । वाणान्सुपुव इव सुपुवे किमु ।
इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स रोपद्दष्टाधिकलोहितोष्टैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीधेहद्भिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हूकारगर्भैर्द्विपतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

स इति ॥ सोऽजः रोपेण दष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि
तैः । व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ता भ्रुकुटीर्भ्रूमद्भ्रान्वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता
वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा येषां तैः । हूकारगर्भैः सहृकारैः । हूकुर्वद्भिरि लर्थः ।
द्विपतां शिरोभिर्गां भूमि तस्तार छादयामास ॥ ५८ ॥

सर्वैर्वलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटमेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजह्युयुधि सर्वे एव ॥ ५९ ॥

सर्वैरिति ॥ द्विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्वलाङ्गैः सेनात्रैः । 'हस्त्यधरथ-
पादातं सेनाङ्गं स्वाचतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटमेदिभिः क्वचभेदिभिः । 'उरच्छदः

पाठा०-१ 'रोपद्दष्टाधरलोहिताक्षैः'. २ 'हूकारगर्भैः'. ३ 'बलौर्धः'.

टिप्प०-१ 'तूणमुखे न' इति पाठनाह्वन् आजौ युद्धे दक्षिणं हस्तं तूणीरस्य मुखे व्यापार-
यन्नाह्वय न ज्ञानः, न च वामं हस्तं प्रतारयन् दातः । उत्प्रेक्षिते-कनेवर्षतमाहृष्टाजस्य
नीवी प्रत्यगा रिपून्प्रान्ते निष्णुगन्वागानवीजनदिब-इकार दिनहर० ।

२ हूकारगर्भैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा इत्यनेन टिप्पणकारेणैव संजायते इत्युक्तम्-इति
मुनवि० ।

कट्टकोऽजगरः क्वचोऽखियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च बाह्यबलमुक्त्वान्तरमाह
—सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपाला युधि तस्मिन्ने प्रजहुः । तं प्रज-
हुरित्वर्थः । सर्वत्र सर्वं दारकाक्षिसंभवात्कर्मणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदु-
क्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचित्किंचिदि-
वश्यते ॥' ५९ ॥

सोऽख्यत्रजैदछन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।
नीहारमग्नौ दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
स इति ॥ परेषां द्विषामख्यत्रजैदछन्नरथः सोऽजः । नीहारैर्हिमैर्मग्नौ
दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेनेपात्रक्षयेण विवस्वतेव । ध्वजाग्र-
मात्रेण लक्ष्यो बभूव । ध्वजाग्रादन्यत्र किंचिद्वश्यते सेवर्थः ॥ ६० ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
गान्धर्वेमखं कुसुमाखकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥
प्रियंवदादिति ॥ अधिराजसूनुर्महापुत्रः कुसुमाखकान्तो मदन-
मुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्ननिवृत्तः । जानलक इत्यर्थः । असौ कुमारोऽजः
प्रियंवदात्पूर्वोक्तान्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । 'सास्य देवता'
(पा. ४।१।२४) इत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापनं निद्राजनकमखं राजसु प्रायुङ्क्त
प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्यौ ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥
तत इति ॥ ततो धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् । एकसि-
न्त्रसे पर्यस्तं त्र्यं शिरस्त्राणां शीषंभ्यानां जालं समूहो यस्य तत् । ध्वजस्त-
म्भेषु निपण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत् । नरदेवानां राज्ञा सेनैव सैन्यम् ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्त्राणं ष्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतन्त्रं तस्यौ ॥ ६२ ॥

पाठा०—१ 'छिन्नरथः'. २ 'लक्ष्यम्'. ३ 'अयो कुमारः'; 'अथ प्रियार्हः';
'अथ प्रियार्हम्'.

टिप्प०—१ हिमयुक्तः यथा दिनपूर्वभागः विवस्वता स्येण दृश्यो भवति तथाऽत्रोषि-इति
सुमतिः ॥ नीहारे तुषारे मग्नौ दिनस्य पूर्वभागो वयाऽल्पप्रकाशेन स्येण दृश्यो भवति तथा
सोऽजो ध्वजाग्रमानेण लक्ष्यो दृश्योऽभूत् । अत्रगामसवृन्दैराच्छादितत्वादिति भावः—इति
दिनकर० ।

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ट्रे निवेद्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन सहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्त्यशो मूर्तमिवायमासे ॥ ६३ ॥

तत इति ॥ ततः कुमारोऽजः प्रिययेन्दुमन्त्रोपात्तरस आस्तादितमाधुर्ये ।
अतिस्थप्य इति भावः । अधरोष्ट्रे जलजं रज्जं निवेद्य । 'जलजं रज्जुपत्रयोः' इति
विधः । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । तेनौष्ठनिविष्टेन रज्जनैकवीरः स
सहस्तार्जितं मूर्तं मूर्तमयशः पिबन्निवायमासे । यशसः शुभ्रत्वादिति
भावः ॥ ६३ ॥

शङ्खस्वनाभिद्यतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निर्मूलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

शङ्खेति ॥ शङ्खस्वनाब्जशङ्खस्वनेरभिद्यतया प्रसमितातत्त्वान्निवृत्ताः प्राग्प-
त्यस्य संप्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं तमजम् । निर्मूलितानां
मुकुटितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा चाधी शशाङ्क्य तं प्रतिमाशशाङ्कं
प्रतिविम्बचन्द्रमिव ददृशुः ॥ ६४ ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाम्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

सशोणितैरिति ॥ संप्रति राघवेण ख्युत्वेण । पूर्वं ख्युयेति भावः । हे
राजानः । वो गुप्सार्कं यशो हृतं, जीवितं तु कृपया न हृतम् । न त्वशक्नोति
भावः । इत्येवंरूपा वर्णाः । एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमिल्लयं । सशोणितैः शोणित-
दिग्भिः शिलीमुखाम्रैर्बाणैः साधनस्तेनाजेन प्रयोजकैर्बाणैः । पार्थिवानां एतां
केतुषु पञ्चदशमेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरुर्ननिवेशिताः शेषिता इत्यर्थः । क्षिप-
येष्यन्तात्तत्रमिति षः ॥ ६५ ॥

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटयद्भ्रमवारिविन्दुभीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥ ५

स इति ॥ चापकोट्यां निहित एकबाहुर्बेन सः । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणे-
नापनयनेन भिन्नमौलिः श्रुपकेशबन्धः । 'बृडाकिरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः'
इत्यमरः । ललाटे वद्धाः भ्रमवारिविन्दुवो यस्य सः सोऽजो भीतां प्रिया-
मिन्दुमतीमेत्यासाद्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥

किमित्याह—

इतः परार्भकहार्यशस्त्रान्धैदर्भि ! पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ हे धैदर्भि इन्दुमति ! इत इदानीमर्भकहार्यशस्त्रान् बालश्रपह्य-
र्यायुधान् पराशशर्व्वृन्पश्य । मयाऽनुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः । एभिर्वर्षेरेवंवि-
धेन निद्रारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवहुर्प्रहेल्यर्थः ।
त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्ष्यस इत्यर्थः । 'एवंविधेन' इत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन स्रोपहास-
मुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्धिपादात्सद्यो विमुक्तं मुखमायभासे ।

निःश्वासवाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयसिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥

तस्या इति ॥ प्रतिद्वन्द्विभवाद्धिपादाद्देन्यात् सद्यो विमुक्तं तस्या
मुखम् । निःश्वासस्य यो वाष्प ऊष्मा । 'वाष्पो नेत्रजलोष्णणोः' इति विश्वः ।
तस्यापगमादेतोरत्मीयं प्रसादं नैमैत्यं प्रपन्नः प्राप्तः । आत्मा स्वरूपं दृश्यते-
ऽनेनेत्यात्मदर्शो दर्पण इव । आयभासे ॥ ६८ ॥

हृष्टापि सा विजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाम्भःपृपतांभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

हृष्टेति ॥ सेन्दुमती हृष्टापि पत्युः पौरुषेण प्रमुदितापि हिया विजिता
यतोऽतः प्रियमजं साक्षात् स्वयं नाभ्यनन्दन्न प्रशंसं । किंतु नवैरम्भः-

पाठा०-१ 'चापकोटी निहितैकबाहुः'. २ 'प्रपन्नम्'. ३ 'स्वरूपम्'. ४ 'अभि-
पिक्ता'. ५ 'अभ्रजालम्'.

टिप्प०-१ अत्र न पुनश्चिदोपः, तथा महाकविप्रयोगात् । यत्त्वसकृदन्वय (पृ. २१९)
प्रतिपादितम् ।

३ पत्युरुष्णान्धं परवामीत्यत आह-मया त्वनुमताऽनुज्ञातासि, मदनुज्ञया परवेत्यर्थः-इति
दिनकर० ।

पृषतैः पयोविन्दुभिरभिवृष्टाऽभिषिक्ता स्थल्यकृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोण-
स्थल-' (पा. ४।१।४२) इत्यादिनाऽङ्कुरिभार्थे षीप् । अत्रवृन्दं मेघसंघं मयूर-
केकाभिरिव सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत् ॥ ६९ ॥

इति शिरसि स चामं पादमाधाय राज्ञा-

मुदघहृदनवर्धां तामवघ्रादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता वभूव ॥ ७० ॥

इतीति ॥ नोद्यते नोच्यते इत्यवघ्रां गर्ह्यम् । 'अवघपण्य-' (पा. ३।१।१०१)
इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुरिसितावयष्येऽगर्ह्याणकाः समाः' इत्यमरः । तस्माद्-
पेतः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राज्ञां शिरसि चामं पादमाधायानव-
घ्यामदोषां तामिन्दुमतीमुदघहृदुपानयत् । आत्मसाच्चकारेत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद-
हन्तं पथि भोजकन्याम्' (७।३५) इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्याजस्य रथतुरगाणां
रजोभी रूक्षाणि परुषाण्यलकाग्राणि यस्याः सा तेन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती
समरविजयलक्ष्मीर्वभूव । एतद्वाभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य ऋष्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्यं सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

इति धीरशुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजस्रयंवराभिगमनो

नाम सप्तमः सर्गः ।

पाठा०-१ 'रूक्षालकाग्रा'; 'रूक्षालकान्ता'.

टिप्पण्यं-१ यथा नवान्मुकणसिक्ता स्वली मयूराणां केकाभिर्घनपटलमानन्दयति तथेन्दु-
मती प्रमुदितापि हिया जिता लज्जापरवशा सखीनां वाग्भिः रतुस्तिवचनैरजमभ्यनन्दत्-यद्यपि
'केका'शब्देन मयूरभ्वनिर्लभ्यस्तथापि 'मयूर'शब्दस्य 'करिकलभादि'वत् उक्तिपोषकत्वाम
दोषा-इति दिनकर० ।

२ ननु विवाहस्य पूर्वमेव जातत्वात् कथमिदानीं 'उदघहृत्' इति प्रयोगः? उच्यते-प्रबलतर-
वैरिनिवहविजयादिशान्तिमेवेन्दुमतीलाभादिवादीऽभूत्, यदि तान्शत्रून् व्यजेष्यत्तर्हि तैरिन्दुम-
त्यपहारे कृते विवाहोऽप्यकृत एव स्यादिति भावः-इति दिनकर० ।

प्रथमेति ॥ प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतो ज्ञातोऽर्थो विवाहविजयस्यो येन स प्रथमपरिगतार्थो रघुर्विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्यजायासमेतं संनिवृत्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य । तस्मिन्नत्र उपहितकुटुम्बः सन् । 'सुतविन्द्यत्त-यत्नीकः' (शाय. ३।४५१) इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गो मोक्ष-मार्ग उत्सुकोऽभूत् । तथा हि—कुलधुर्ये कुलधुरंधरे षति सूर्यवंश्या गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां सहस्रः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

हेरम्बमवलम्बेऽह यस्मिन्पातालकेलिषु ।

दन्तेनोदसति क्षोर्णां विध्राम्यन्ति फणोशराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोद्दिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ पार्थिवो खल्ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमजलं विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रत एव । 'कौतुकं नहले हर्षं हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः । तस्याजस्य । अपरामिन्दुमतीमिव । वसुधामपि हस्तगामिनी-मकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीनं छन्दः ॥ १ ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसाध्यतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

दुरितैरिति ॥ नृपसूनवो राजपुत्रा यद्वाङ्म्यं दुरितैरपि विषप्रयोगादिनि-षिद्धोपायरपि आत्मसात् स्वीयन्म् । 'तदधीनवचने' (पा. ५।४।५४) इति साति-प्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि । प्रयतन्त एवेत्यर्थः । 'हि'शब्दोऽवधारणे । 'हि

टिप्पणं—१ कौतुकसन्धनं चाहाधलायनः—'अथ बभूवरी तप्रेतसुषुं धारयन्नात्मान्य परपरविलकं कुरतः; कण्ठे स्रवं चासुगणः, कौतुकसूत्रं च करे मशोयातान्' इति ।

३ वस्याजसापरां द्वितीयामिन्दुमतीमिव वसुधामपि भुवसमि हस्तगामिनीं हस्तमकरोत्-यात् । अत्रे राज्येऽभिषिक्तानित्यर्थः । 'अपरा' इत्यनेन साधारणभोग्यावनाह-इति शिशुः ।

३ वयोक्तं कामन्दकेन—'राजपुत्रा नरोदृचा मना इव निरहुरात् । भ्रातर विद्व यानि निम्नलेपानिनामिनः' इति ।

हेतावधारणे' इत्यमरः । उपस्थितं स्वतःप्राप्तं तद्राज्यम् । अजः पितुराज्ञेति
हेतोरग्रहीत् स्वीचकार । भोगतृष्णया तु नाग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिपेचनम् ।
विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

अनुभूयेति ॥ मेदिनी भूमिर्महिषी च ध्वन्यते । वसिष्ठेन संभृतैः
सलिलैस्तेनाजेन सहाभिपेचनमनुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्गंरणेन ।
ध्यानन्दिनिर्मलोच्छ्वसितेन चेति ध्वन्यते । कृतार्थतां गुणवद्भर्तृलभकृतं साफल्यं
कथयामासेव । न चैतावता पूर्वपौमपकपैः; प्रशंसापरत्वात् । 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत्
पुत्रादिच्छेत्पराजयम्' इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

स वभूय दुरासदः परैर्गुरुणाऽथर्वेविदा कृतक्रियः ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्वतेजसा ॥ ४ ॥

स इति ॥ अथर्वेविदाऽथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वसिष्ठेन कृतक्रियः ।
अथर्वोक्तविधिना कृताभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो
दुर्धर्यो वभूव । तथा हि—अस्वतेजसा क्षत्रतेजसा सहितं युक्तं यद्ब्रह्म ब्रह्मते-
जोऽयं पवनाग्निसमागमो हि तत्कल्प इत्यर्थः । 'पवनाग्नि'इत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्र-
स्यानित्यत्वात् 'द्वन्द्वे पि' (पा. २।२।२) इति नामिशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च
काशिकायाम्—'अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारविहम्' इति ।
क्षात्रेणैवायं दुर्धर्यः किमयं पुनर्वसिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः—'नाक्षत्रं
ब्रह्म भवति क्षत्रं नात्रह्य वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥ इति ॥ ४ ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवैश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केचलां श्रियं प्रतिपदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'नरेश्वरम्'.

टिप्पण०-१ अन्याऽपि रमणी भर्तृसङ्गमनुभूयानन्दोच्छ्वसितेन संभोगनिर्वृतिं कथयति-इती
तिशु० ।

२ राज्याभिषेके क्षात्रवर्णीयान्यादीर्विचक्षिंते वन्देदुपाध्यायः इति नीलकण्ठभट्टैरुक्तं
राज्याभिषेकप्रयोगे ।

३ एतेन पूर्वम्यो नृपेभ्योऽस्य महत्त्वमुक्तम्-इति तिशु० ।

रघुमिति ॥ प्रजा नवेश्वरं तमजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघु-
मेवामन्यन्त । न किञ्चिद्देदकमस्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् सोऽजस्तस्य रघोः
केचलाभेकां धियं न प्रतिपेदे । किंतु सकलान्गुणान् शौर्यदक्षिण्यादीनपि
प्रतिपेदे । अतस्तद्गुणयोगात्तद्दुर्द्विर्युक्तैत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।

पदसृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

अधिकमिति ॥ द्वयमेव शुभंयुना शुभवता । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्य-
मरः । 'अहंशुभमोर्युस् (पा. ५।२।१४०) इति वुप्रत्ययः । द्वितयेन संगतं युवं सद-
धिकं शुशुभे । किं केनेत्याह—पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् । 'कृतघ्नम्'
(पा. ४।३।७८) इति ठप्रत्ययः । ऋद्धं समृद्ध पदं राज्यमजेन अस्याजस्य नवं
यौवनं विनयेनेन्द्रियजयेन च । 'विजयो हीन्द्रियजयस्तदुक्तः शास्त्रमर्हति' इति
कामन्दकः । राज्यस्थोऽपि प्राकृतवत्त दृष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सदयं वुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

सदयमिति ॥ महाभुजः सोऽजोऽचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवम् ।
सैवं पाणिग्रहणं विवाहो यस्मात्ता नवोद्वा वधूमिव । सहसा बलाकारेण चेत् ।
'सहो बलं सहा मार्गः' इत्यमरः । इयं मेदिनीर्वा । उद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः ।
सदयं सहृपं वुभुजे भुक्तवान् । 'भुजोऽनवने' (पा. १।३।६६) इत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमेव मतो मंहीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

पाठा०—१ 'नरेश्वरः' । २ 'अस्य भूपतेः' ।

टिप्प०—१ यथा प्रजा रघोः प्रीतिमत्तोऽभूवन् तथाऽजेऽपि आसन्निति तात्पर्यापं.—इति
शिशु० ।

२ हेमाद्रिश्रात्र-पदकारस्तु शुभयुविशेषणमाक्रुष्टम्, यथा-विदुषा देवदत्तेन यत्पदतः
सुभयुविशेषणमाक्रुष्टम्, यथा-विदुषा देवदत्तेन यत्पदतः इत्याह ।

स्तु दुर्लभः; अतो

रुद्धं—'सुभयाम-

जयेन्मृदुपायैः । मौषैरालिङ्गनैर्वाक्यैश्चुवनैश्चोपसान्वयेन इति रत्तिरहस्ये—इति शिशु० ।

३ 'वुभुजे' इत्यत्रोपभोगविकृत्याऽऽत्मनेपदम्—इत्याह दिनकर० ।

अहमिति ॥ प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वांसि जनः । अथवा,— प्रकृतिष्विल-
 खाहमित्यनेनान्वयः । व्यवधानं तु सद्यम् । सर्वांसि जनः प्रकृतिष्वहमेव मही-
 पतेर्मतो महीपतिना मन्यमानः । 'मतिबुद्धिपूर्वाभ्यश्च' (पा. ३।२।१८८) इति
 वर्तमाने क्तः, 'कस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।१७०) इति षष्ठी । इत्यचिन्तयद्-
 मन्यत । उदधेर्निग्राशाशतेष्विवास्त्य नृपस्य कर्तुः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा. २।३।६५)
 इति कर्त्वीर षष्ठी । क्वचिदपि जनविषये विमाननाऽवगणना तिरस्कारो नाभवत्,
 यतो न क्वचिदवमन्यतेऽतः सर्वांस्यहमेवास्त्य नत इत्यनन्यतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न खरो न च भूयसा नृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

नेति ॥ स दृषो भूयसा बाहुल्येन खरलोक्ष्णो न । भूयसा मृदुरतिमृदुरपि
 न । किंतु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन्, मध्यमपरिष्पाटीभवत्सन्त्येत्यर्थः । पवमानो
 वायुः पृथिवीरुहांस्वरुनिच नृपाननुद्धरन्नुत्पाटयन्नेव नमयामास । अत्र
 कासन्दकः—'मृदुक्षेदवमन्येत लोक्ष्णादुद्विजते जनः । लीक्ष्मश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स
 संमतः ॥' इति ॥ ९ ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथेति ॥ अथ रघुरात्मजं पुत्रमात्मवत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः ।

'उदशादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः' इत्युत्पलमालायाम् ।

प्रकृतिष्वमात्राविषु प्रतिष्ठितं हृदमूलं वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु

विनाशधर्मसु । अनित्येष्वित्यर्थः । 'धर्मादनिच्छेदलात्' (पा. ५।४।१२४) इत्य-

नित्यप्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु शब्दादिषु

निःस्पृहो निर्गतेच्छोऽभवत् ॥ १० ॥

पुत्रधर्मसाधमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितथ्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवत्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रयेदिरे ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'क्रियः' २ 'अनन्तराम्' ३ 'आत्मवित्तया' (= आत्मज्ञत्वेन) -
 ४ 'विनाशधर्मिषु' ५ 'ककुत्स्थवंशजाः' ६ 'यमिनः संप्रयताः'.

टिप्प०-१ 'वीक्ष्यादुद्विजते लोको मृदुः सर्वत्र बाध्यते । एवं बुद्धा महाराज ! मा लीक्ष्णो
 मा मृदुभेक्षि'-इत्युदाहरति शिशुः ।

गुणवदिति ॥ दिल्लीपवंशजाः परिणामे बार्धके गुणवत्सुतेषु रोपित-
श्रियः स्थापितलक्ष्मीनाः प्रयताश्च सन्तः । तखवल्लान्येव वासांति तेषा संय-
मिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे । यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं सुतोऽब्रुः ।
वेष्टनशोभिनीष्णीपमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽ-
परित्यागमयाचत । मा परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

रघुरिति ॥ आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुः । अध्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रु-
मुखस्याजस्य तदपरित्यागरूपमीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किंतु सर्पस्त्वच-
मिव व्यपवर्जितां लज्जां श्रियं पुनर्न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया लुपयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स इति ॥ स रघुः किलाश्रममन्त्यमाश्रमं प्रव्रज्यामाश्रितः पुराजगराद्वहि-
रावसथे स्थाने निवसन्नविकृतेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अत एव

टिप्पण-१ गुणा- शौर्यधैर्यादय आभिमामिका वा ते विवन्दे येषां ते गुणगन्तव्येषु सुतेषु-
इति शिशुः ।

२ यमिनां मुनीनां पदवीं वानप्रस्थाधमं प्राप्ताः । अतस्तथा कृतवतो रघोरन्येनदुष्कमिति
भाव-इति दिनकरः ।

३ वनवासाभिमुखं त रघुं चरणयोर्नमस्कृत्यात्मनोऽपरित्यागं प्रार्थयामास, मा विहाय वनं
मा गच्छेत्सवादीदित्यर्थः-इति दिनकरः ।

४ तेन पट्टवन्नेन चाभिपेक्षो लक्ष्यते । उष्णीप वेष्टनं च पादयोः केशस्पर्शनं मा भूदिति
वा; शिरसाऽवेष्टनशोभिना इत्यवारप्रलेपो वा । उष्णीप लक्ष्वा ननानेल्लेप-इति हेमाद्रिः ।
तस्य पादयोः केशमात्वादिमस्पर्शपरिहारोक्तिः-इति शिशुः ।

५ प्रियोऽभिमत आत्मजः पुत्रो यस्य स आत्मजप्रियः स रघुरश्रूणि मुखे यस्य तस्य वाभा-
यमाणस्याजसापरित्यागरूपं वाञ्छितं चकार । न पुनर्भ्यंपवर्जितां परित्यक्त्वा लक्ष्मीं स्वीकृत-
वान्, यथा सर्पइत्यत्र कञ्जुः नादत्ते-इति दिनकरः ।

६ अन्त्याधमो वानप्रस्थाधमः, 'मात्मजश्चैव सन्नासः' इत्युक्तत्वात्-इति हेमाद्रिः ।
७ श्रियमगृहीत्वैव तथोदासीन्येन स्थित इत्यर्थः-इति हेमाद्रिः ॥ श्रियं परित्यज्यांशोनीन्येन
तत्र स्थित इत्यर्थः-इति शिशुः ॥ यतोऽनी यतिस्ततो यमनिदमाघट्टाङ्गवोगुक्तः-इति पद्यमः ।

श्रुपयेच वन्वेव पुत्रभोग्यया न स्वभोग्यया । श्रिया समुपास्यत शुश्रूषितः ।
 वितेन्द्रियस्य तस्य श्रुपयेच धियापि' पुणकलोदकाहरणादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चि-
 द्दोहितमासीदित्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि 'ब्राह्मणः प्रमज्जन्ति' इति श्रुतेः । 'आत्मन्यग्नौ-
 न्तनारोप्य ब्राह्मणः प्रमजेद्गृहात्' (६।३८) इति मनुस्मरणत् । 'सुखजानान-
 मयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोर्जातानामयं धर्मो न विद्यते ॥' इति
 निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रमज्ज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः । तथापि 'यदहरेव विरजेत्तदह-
 रेव प्रमजेत्' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मर्षिक्रमाधारण्यात् । 'श्रयाणां वर्णानां वेदमवीक्ष्य चत्वार
 आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनात् । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो चापि वैश्यो वा प्रमजेद्गृहात्'
 (मनु. १०।११७) इति स्मरणत् । 'सुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहु-
 जातोर्जातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च ।
 कुशचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचिर्ब्रह्मर्षिर्माधिकारं प्रतिषेदिरे । तथा च्छति
 'स किलाश्रममन्यमाश्रितः' (८।१४) इत्यत्रापि कथिनाच्यमेव पक्षो विवक्षित
 इति प्रतीतः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याते 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं
 यतिभिः साधमनमिममिचित्' (८।२५) इति वक्ष्यमाणेनानभिसेत्स्मरेण विरोधः
 १२ स्यात्; अग्निसेत्स्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमेति ॥ प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो सुर्वस्य तत् । अभ्युद्यतोऽभ्यु-
 दितो नूतनेश्वरोऽसौ यस्य तत् । प्रतिदं कुलं निभृतेन्दुनाऽस्त्रमयासन्नचन्द्रेणो-
 दिताकेण प्रघटितमूर्धेण च नभसा तुलां सद्दयं समारोहं प्राप । न च
 'नभसा तुलाम्' इत्यत्र 'तुल्यार्थः-' (पा. २।३।७२) इत्यादिना प्रतिषेधसूचीयायाः ।
 तस्य सरदनापि 'तुला'शब्दविषयः स्यात् । 'कृष्णस्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात्; अस्य
 च गार्हपत्याचितात् ॥ १५ ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणो दृढशाते रघुराश्रयो जनेः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धमेयोगतौ ॥ १६ ॥

पाठा०-१ 'पूर्वपार्थिवः'. २ 'अपवर्गमहोदयार्थिनो'; 'अपवृत्तिमहोदया-
 र्थिनोः'.

भावितो लोष्टो मृत्पिण्डः काञ्चनं सुषणं च यस्य स समलोष्टकाञ्चनः निःस्पृह इत्यर्थः । 'लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । रघुरपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति प्रकृतिस्थं पुनर्विमारशून्यं यथा तथाऽजयत् ॥ २१ ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

नेति ॥ स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुत्व वा फलोदयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरम्भान्न विरराम न निवृत्तः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसख्यानम्' (वा. १०७९) इत्यपादानात्पयमी । 'व्याहपरिभ्यो रजः' (पा. १।३।८३) इति परस्मैपदम् । स्थिरधीर्नध्वलचित्तो नवेतरो रघुश्चापरमात्मदर्शनात् परमात्मताक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानान्न विरराम ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिपिद्धप्रसरेषु जाग्रतो ।

प्रसिताबुदयापवर्गयोर्ऋभर्या सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं प्रतिपिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तिर्वेषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्ताबुदयापवर्गयोर्ऋभुदयमोक्षयो प्रसितावासकी । 'तत्परे प्रसितासर्षी' इत्यमरः । उभावजरघू उभर्या द्विविधान्ऋभुदयमोक्षरूपाम् । 'उभाबुदातो निलम्' (पा. ५।२।४४) इति तयप्रत्ययस्यायजादेशः । 'दिष्ठा-' (पा. ४।१।१५) इति षीर् । सिद्धिं फलमवापतुः । उभावुमे तिद्धी यथासख्यमवागतुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः यत्रजं व्यपेक्षयाऽजाकाङ्क्षानुरोधेन काश्चित्समाः वतिचिद्वर्षाणि । 'समा वर्षं समं तुल्यम्' इति विश्वः ।

पाठा०-१ 'परमार्थः'. २ 'प्रकृतौ'. ३ 'उभयाम्'.

टिप्प०-१ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्य 'विधिः करण तस्माद्योगविधे-इति दिनकर० । जीवात्मरत्नानोः संयोगो योग इत्यन्वे । 'संयोगो योग इत्युच्यते जीवात्मपरमात्मनोः' इति योगवसिष्ठः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः-इति हेमाद्रिः ।

२ अजव्यपेक्षया पुनोपरोधेन, न तु लेप्त्वा-इति हेमाद्रिः ।

३ रूपनिर्देशवचनभावाच्च समाशब्दो बहुवचनान्तः एकवचनान्तो वा । तथा प्रयागमातपद्म-उरतिक्षया समा च श्री भुम्भेकते च इत्येते-इति हेमाद्रिः ।

श्रुमयित्वा नीत्वा योगसमाधिर्नैक्यानुसंधानेन । 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवा-
त्मपरमात्मनोः' इति वसिष्ठः । अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परम् ।
मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं परमात्मानम् । आपत् प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

श्रुतेति ॥ अग्निचित्पितृभिः चितवानादितवान् । 'अग्नौ चैः' (पा. ३।२।९१)
इति क्लिप्रप्रत्ययः । राघवोऽजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनेन आकर्णितपितृतनुल्यागः
संश्चिरमश्रूणि वाष्पान्विमुच्य विसृज्यास्य पितुरनग्निम् । अग्निसंस्काररहित-
मित्यर्थः । नैष्ठिकं निष्ठायामन्ते भवं विधिमाचारमन्त्रोष्टिं यतिभिः संन्यासिभिः
सार्धं सह विदधे चक्रे । 'अनाग्निं विधिम्' इत्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यान-
योगरतस्य च । न तस्य दहने कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया । निदप्यात्प्रणवैर्नैव विष्टे
भिक्षोः कटेवरम् । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥ २५ ॥

अकरोत्सं तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पचित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

अकरोदिति ॥ पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविधिधानज्ञः सोऽजः
पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन न पितुः परलोकमुखापेक्षया । मुक्तवादिति
भावः । तस्य रथोर्ध्वदैहिकम् । देहादूर्ध्वं भवतीति तत्तिलोदकपिण्डदानादिङ्ग-
करोत् । 'ऊर्ध्वं देहाच्च' इति वक्तव्याद्दृग्प्रत्ययः । अनुसतिक्लादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलप्रेप्सापि कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह—न हीति । तेन
पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषास्तनयेनावर्जितं दत्तं
पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ता न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

पाठा०-१ 'विसृज्य'. २ 'अग्निचित्'. ३ 'च'.

टिप्प०-१ पितृणां कार्याणि तेषां कल्याः प्रतिपादनग्रंथास्तात्वे हीति तथोक्तः—इति हेमाद्रिः
२ मुतेनावश्यं पितृशामुदकक्रिया कार्याः पितृभक्ते सति तु किमुच्यते ? पितरः पुत्र-
हस्तेन पिण्डं वाञ्छन्तीति पारलौकिकाचारः । हि निश्चितम्, तेन पथा तेन मार्गेण तनु-
त्यजो योगविधिनाः देहत्यागिनः तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणो न भवन्ति अजरममरपदं प्राप्ता
नित्यवृक्षा भवन्ति । उक्तं च—'न तद्भासयते सूर्यो न क्षशाक्षो न पावकः । यत्त्वा न
श्रुतेन्दे तद्भाम परमं मम—इति बहुभः ।

स परार्ध्यगतेरशोच्यतां पितुरदिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

स इति ॥ परार्ध्यगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोचनी-
यत्वमुद्दिश्याभिसंधाय । शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः
परमार्थज्ञैर्विद्वद्भिः शमिताधिनिवारितमनोव्यथः । 'पुंसाधिर्मानसी व्यथा'
इत्यमरः । सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः अधिज्यमारोपितमौर्वाकं कार्मुकं वस्य स
तथोक्तः सन् । जगत् कर्मभूतमप्रतिशासनं द्वितीयाज्ञाराहितम् । आत्माज्ञाविधेय-
मित्यर्थः । कृतवाञ्छकार ॥ २७ ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमांसाद्य तमंश्र्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूर्देवरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिरिति ॥ क्षितिर्गही भामिनी कामिनीन्दुमती च । 'भामिनी
कामिनी च' इति हलानुबन्धः । अश्र्यपौरुषं महापराक्रममुत्कृष्टभोगशक्तिं च तमजं
पतिमांसाद्य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः । बहूनि रत्नानि भ्रेष्टवस्तूनि सूत इति
बहुरत्नसूरभूत् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । अपरेन्दुमती वीरं सुतम-
जीजनत्जनयति स । जायतेणो लुङि ह्यम् । सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥ २८ ॥

किनामभोऽसावत आद—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्यपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमात्पया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वुधाः ॥ २९ ॥

दशेति ॥ दश रश्मिशतानि यस्य स दशरश्मिशतः सूर्यः स उपमा वलाः
सा दशरश्मिशतोपमा क्षुतिर्यस्य तम् । यशसा वरणेन दशस्यपि दिक्ष्वासासु
श्रुतं प्रतिबद्धम् । दशकण्ठारे रावणारे रामस्य गुरुं पितरं यं पुत्रम् । आख्यया
नाम्ना दशपूर्वो 'दश'शब्दपूर्वो रथो रथशब्दस्त्वम् । दशरथमित्यर्थः । वुधा
विद्वान्सा विदुर्वदन्ति । 'विदो ल्यो वा' (पा. ३।४।८३) इति हेर्जुसादेशः ॥ २९ ॥

पाठा०—१ 'आजन्मनुः'. २ 'उग्रपौरुषम्'. ३ 'बहुरत्नभूः'. ४ 'इतरा'.

टिप्पण—१ कोपना सेव भामिनी । 'भामिनी' शब्देन श्रुतः सापत्न्यत्वात् रथवेव पुत्र-
सूतेति भावः, 'भामिनि' इति पाठे भावाः शृंगारचेष्टा—इति हेमाद्रिः ।

२ एतत्सदृशः 'यमिन्द्रान्द्रार्पणिसूदन हरोर्हिः'पुर्व कश्चिपुं प्रथम्ये' इति माये (१।४२)
प्रयोगः । 'दश'शब्दस्यापेरत्ने शब्दपरत्वे वा विवक्षितस्वाधेस्य वृत्तकलनायाः प्रवीनावलकार-
श्चानानुमान्यन्ते । प्रयोगाश्च—'दिरण्यपूर्व वशिषु' इति मापकाभ्ये, 'धनुस्वपद वेदमभ्यादि-
श' इति किराताजुनीये । 'यमास्यये'ति संधिना आभ्यम्; यमप्रतीये—इति हेमाद्रिः ।

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणत्वमुपेयिवान्यभौ परिधेमुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

ऋषीति ॥ श्रुतयागप्रसवैरच्ययनयज्ञसंतानैः करणैः यथासंख्यमृषीणां देव-
गणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितृणामनृणत्वमृणविमुक्तत्वम् । उपेयिचान्
प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा मद्भ्रूचारी वा' इति श्रुतेः । स
पार्थिवोऽजः परिधेः परिधेपात् । 'परिधेषस्तु परिधिः' इत्यमरः । मुक्तो
निर्गतः । कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः सूर्य इव । यभौ दिवीपे । इत्युक्त्वा ॥ ३० ॥

यलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संस्कृतये बहु श्रुतम् ।

यसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

यलमिति ॥ तस्य विभोरजस्य केवलं यसु धनमेव परप्रयोजनं परोपदा-
रकं नाभूत् । किंतु गुणवत्तापि गुणत्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रदोक्षणं
यस्यां सा । विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्वृणवताया विद्येयं यस्मिन्न तद्वनीयम् । तथा
हि-बलं पौरुषमार्तानामापन्नानां मयस्योपशान्तये निषेधाय । न तु स्वार्थं पर-
शीघ्राय वा । बहु भूरि श्रुतं मिया विदुषां संस्कृतये सत्काराय । न तु संशय
यभूय तन्न धनं परोपयोगीति किं वक्तव्यम् । यद्यथादयोऽपि गुणाः परोपयोगिन
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

स कदाचिदपेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।

नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयित्तेव नन्दने ॥ ३२ ॥

स इति ॥ अपेक्षितप्रजोऽकुतोभयत्वेनानुसंहितप्रजः । 'नित्यमसिच्यजामे-
धयोः' (पा. ५।४।१२३) इत्यसिच्यत्ययः । न केवलं स्रेण इति भावः । शोभना प्रजा
यस्यासा सुप्रजाः सुपुत्रवान् । पुत्रान्यस्वभार इति भावः । सोऽजः कदाचिद्देव्या
महिषेन्दुमत्या सह नगरोपवने । नन्दने नन्दनाख्येऽमरायत्पुपुष्ठवने शचीस-
खः । शच्यागदहेत्यर्थः । मरुतां श्वानां पालयित्तेन्द्र इव । विजहार चित्रीऽ ॥ ३२ ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः ध्रितगोर्कणनिकेतर्माश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

पाठा०-१ 'संवत्से'; 'संनत्से'. २ 'न केवलं विभोः'. ३ 'परप्रयोजनम्'.
४ 'नन्दनम्'. ५ 'श्रुत'. ६ 'उपवीणयितुम्'. ७ 'उदगावृत्तिपथेन'. (=उदगा
उत्तरस्या दित्त भाग्यस्य धावृत्तिनिर्गतम् । तस्या पन्था गतिप्रकारस्येन यथा
विदितारस्या दिशो ध्यावृत्त्य दक्षिणपनमागच्छति वद्वदित्यर्थः).

अथेति ॥ अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे ध्रितगोकर्णनि-
केनमधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानमीश्वरं शिवमुपवीणयितु वीणयोः समीपे गातुम्^१
'सत्यापात्र-' (पा ३।१।२५) इत्यादिना 'वीणा'शब्दादुपगानार्थं पिच्छप्रत्ययः ।
ततस्तुमुत् । नारदो देवर्षी रवेः सूर्यस्य सवन्धिना । उदयावृत्तिपथेनामश-
मार्गेण ययौ जगाम । सूर्यापमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥ ३३ ॥

कुसुमेर्प्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

कुसुमैरिति ॥ अपार्थिवैर्भूमैः । दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैर्ग्रथितां रचिताम् ।
तस्य नारदस्यातोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरस्यग्रे निवेशिताम् । 'चतुर्विध-
मिद वाद्य वादिनातोद्यनामकम्' इत्यमरः । स्रजं माला वेगवान्मारुतः । अधि-
वासे वासनाया स्पृहयेव । स्रजा स्वाज्ञ सस्कर्तुमिलत्यर्थः । 'सस्कारो गन्धमाल्या-
वैश्व स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । अहरत्किल । 'किल' इत्यतिशये ॥ ३४ ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।

दृष्टो पवनावलेपजं सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

भ्रमरैरिति ॥ कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिर्भ्रमरैरिति परिकीर्णां
व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा 'वीणा तु वन्दी । विपद्यी सा तु तन्त्रीभि-
सप्तभिः परिवादिनी ॥' इत्यमरः । पर्वनस्य वायोरवलेपोऽधिकेपस्तज्जमञ्जनेन
पाठा०-१ 'विनिर्कीर्णा'.

टिप्पणं—१ अथानन्तर नारदो मुनि रवेः सूर्यस्य, उदयावृत्तिपथेनोदयस्यावृत्ति पुन
पुन करण सूर्यस्य दक्षिणोत्तरगती उदयावृत्तिस्तन्मार्गेणेश्वरमुपवीणयितु ययौ, स्वोममार्गेण
शिव गातु जगाम । किभूतम् । दक्षिणोदधे ध्रुतगोकर्णनिकेनन दक्षिणार्णवतटे प्रसिद्ध गो
कणाख्य निवेतनादितीर्थे तत्र कृतस्थिति गोकर्णेश्वरमित्यर्थ-इति पद्यम् ।

२ यस्मिन् 'आतोष'शब्दश्चतुर्विधे वाद्ये बधते, तयापत्र प्रहरणादीनावाची-इति दिनकर० ।

३ अधिवासो गन्धपुष्पादिकृत संस्कारस्तद्गन्धयेव, अनया स्रजाऽहमपि संस्कृतो भवामी
लाशयेन-इति दिनकर० ॥ अथेष्टवे-अधिवासरस्पृहयेवाधिकस्यैरभ्यवाञ्छयेव-इति-पद्यम् ।
४ एवमिध वाद्यपराभवजातम् इव मुग्धन्दी मुनेः परवादिनी दृष्टो । पराभवत्किल नारी
रोदिति-इति पद्यम् ।

कजलेनाविलं कल्पं याप्यमधु सृजतीव सुवतीव । दृढशे रष्टा । भ्रमराणां
साञ्जनवाष्पविन्दुसादृश्यं विवक्षितम् । 'वा नपुंसकस्य' (पा. ७।१।७९) इति वर्तमाने
'आच्छीनद्योर्नुम्' (पा. ७।१।८०) इति नुम्बिकल्पः ॥ ३५ ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्त्रगाप सा दयितोरस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

अभिभूयेति ॥ साऽमरस्त्रादिव्यमाला । मधुगन्धयोर्नेकरन्दसौरमयोरति-
शयेनाधिक्येन । वीरुधां लतानाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमरः । ऋतोः
प्राप्तामार्तवीं नृपसंयन्धिनीं विभूर्तिं समृद्धिमभिभूय तिरस्कृत्य नृपतेरजस्य
दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विशालयोः स्तनयोर्धे कोटीं चूचुर्धौ तयोः सुस्थितिं
गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रशस्तं स्थानम् । आप प्राप्ता ॥ ३६ ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विद्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

क्षणमिति ॥ सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः
क्षणमात्रं सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तनसखीत्वमिति
भावः । तां क्षणमवलोक्येपद्गुहा विद्वला परवता नरोत्तमप्रियेन्दुमती ।
तमसा राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । हृतचन्द्रा कौमुदी
चन्द्रिकेव । निमिमील सुनोह, ममारेत्यर्थः । 'निमीले रीर्षनिद्रा च' इति
हल्युथः । चैमुया निमीलनं प्रतिसंहारः ॥ ३७ ॥

वपुषा करणोच्चित्तेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिपेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

चंपुपेति ॥ करणैरिन्द्रियैरुच्चित्तेन मुक्तेन । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगत्रेन्द्रिये-

पाठा०-१ 'दयितोरश्छदकोटिरस्तनयोः [दयिताया उरश्छदयोः कोटिः अग्ने-
चूचुर्धौ त एव रये तयोः]

टिप्पणी-१ 'तमसा हृतचन्द्रचन्द्रिकेव समसंसा निमिमील सुंदरी' इति भव्याः पाठः इति
पठि वा 'संसा० श्वत्सा० प्रणिधि० समा० प्राकारगुणु' इति यादवः शयुदाहरति दिनकर० ।

२ अत्र यत्तुभ- 'सममेव नरापिपेन सा गुरसंनोहविभुसचेतसा । अगमत्सह तैलविन्दुना
नवदीपार्चिरिव शिपेस्तलम् ॥' इति पाठं पठिवा-सेन्दुमती नरापिपेन राणाञ्जेन सममेव
शिपेस्तलमगमत् भूतले निपतात् । किंभूतेन नरापिपेन ? गुरसंनोहविभुसचेतसा गुरसा
संनोहेन विभुसं नष्टं चेतो दस्त स गुरसंनोहविभुसचेतसा, तेन मोहातिशयनदृष्टिधनं ।
३ के० । यथा नवदीपार्चिस्तत्प्रादुर्भूतदीपः साक्षात् तैलविन्दुना सह शिपेर्मूले वाति-इति भ्यापठे ।

ष्वपि' इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सेन्दुमती पतिमजमप्यपातयत् पातयति
स्म । तथा हि-निषिच्यत इति निपेकः । तैलस्य निपेकस्तैलनिपेकः । क्षरतैल-
मित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपार्चिर्दीपज्वाला मेदिनीं भुवमुपैति ननूपैलेव ।
'ननु' अत्रावधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या वीपा-
चिह्नमानम् । अजस्य तैलविन्दुः । तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च
सूच्यते ॥ ३८ ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

उभयोरिति ॥ उभयोदम्पलोः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन
संमुलेनार्तरवेण कण्ठस्त्रनेन वेजिता मीताः कमलाकरालयाः तरःस्थिता
विहगा हंसादयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव तःपार्श्ववर्तिनां समानशोका इव
चुक्रुशुः शोशन्ति स्म ॥ ३९ ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो ननुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेरिति ॥ नृपतेरजस्य तमोऽज्ञानं व्यजनादिभिः सायनैर्ननुदेऽपसरि-
तम् । 'आदि'शब्देन जलसेकनर्परक्षोदादयो गृह्यन्ते । सा त्विन्दुमती तथैव
संस्थिता मृता । तथा' हि-प्रतिकारविधानं चिकित्सायुषो जीवितकालस्य
शेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जावितकालो ना' इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पत
आरोमयाय भवति, नान्यथा । नृपतेरायुःशेषसद्भावात्प्रतीकारस्य साफल्यम् । तस्यास्तु
तदभावाद्द्वैफलयमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवहृकीयप्रनष्टागाम् सैन्ननिगमात् ।

स निनाय नितान्तव

प्रतीति ॥ अथ सत्त्वस्य

येषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्त्रोभिव्योजनीया । न तु योजित-
तन्त्रोत्तर्यः । या चहृकी वीणा । तस्याः समाऽवस्था दशा यस्यास्तामङ्गनां वनितां

पाठा०-१ 'परिपार्श्ववर्तिनाम्'. २ 'कमलाकराश्रयाः'. ३ 'विहृलां. ४ 'अङ्गम्'.

टिप्प०-१ सम्पूर्वस्तिष्ठतिर्मारणार्थः-इति दिनकर० ।

२ समवस्थेत्त्र 'सम'शब्दस्तुल्यर्थः 'प्रोशाभ्या समर्शाभ्या' इत्यादिद्वयं; यद्वा, 'वटि
भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्युक्त्वाऽवोपसर्गस्याकारलोपः । समावस्था यस्या इत्यर्थः
-इति दिनकर० ।

नितान्तवित्सलोऽतिप्रेमवान् सोऽजः परिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वोचितं पति-
वितमङ्गमुत्पन्नं निनाय नीतवान् । बालकीपक्षे तु-सत्त्वं तन्त्रीणामवष्टम्भकः शला-
कविशेषः ॥ ४१ ॥

पतिरङ्गनिपण्णया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुपसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिरिति ॥ पतिरङ्गनिपण्णयोत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणामपाये-
नापगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छलयया तथा । उपसि प्रातःकाल आविलां
मलिनां मृगलेखां मृगरेखाख्यं लज्जितं विभ्रद्धारयञ्चन्द्रमा इव । समलक्ष्य-
तादृश्यत । इत्युपमा ॥ ४२ ॥

विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

विललापेति ॥ सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यमपहाय
विश्रकीर्य वाष्पेण कण्ठगत्येन गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारिगद्-
दशब्दैर्विललाप परिदेवितवान् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । 'अभितप्तम-
मिना संतप्तमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं मृदुत्यमबंरत्वं च भजते प्राप्नोति ।
शरीरिषु देहिषु । अभिसंतप्तेभ्यिति शेषः । विषये कैव कथा वार्ता ? अनुकसिद्ध-
मित्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥

कुसुमानीति ॥ कुसुमानि पुष्पाण्यपि । 'अपि'शब्दो नितान्तमार्दवयोत-
नार्थः । गात्रसंगमाद्देहसंसर्गाद्वायुरपोहितुमपहतुं प्रभवन्ति यदि । हन्त
विपादे । 'हन्त हर्षेऽनुष्म्याथां वास्यात्प्रभविपादयोः' इत्यमरः । प्रहरिष्यतो

पाठा०-१ 'विभ्रमाविलाम्'.

हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्यान्यत् कुसुमातिरिक्तं किमिव वस्तु । 'इव' शब्दो वाक्या-
लंकारे । कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति न भवेत्? सर्वमपि
साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मेता ॥ ४५ ॥

अथवेति ॥ अथवा पक्षान्तरे । प्रजान्तकः कालो मृत्युः मृदु कोमलं वस्तु
मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं हन्तुमारभत उपक्रमते । अत्रार्थे हिमसेकेन तुषार-
निष्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्वस्याः सा तथा नलिनी पद्मिनी मे पूर्वं प्रथमं निदर्शन-
मुदाहरणं मेता, द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृत्युरिन्दुमतीति भावः ॥ ४५ ॥

स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विपमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विपमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

स्रगिति ॥ इयं स्रक् जीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदये
वक्षति । 'हृदयं वक्षति स्वान्ते' इत्यमरः । निहिता सती मां किं न हन्ति ?
ईश्वरेच्छया कचित् प्रदेशे विपमप्यमृतं भवेत् कचिदमृतं वा विपं
भवेत् । देवमेवा कारणमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवा मम भाग्यविप्लवाद्दशनिः कल्पित एव वैधसा ।

यदनेन तर्ह्यन पातितः क्षपिता तद्विद्विपाश्रिता लता ॥ ४७ ॥

अथवेति ॥ अथवा मम भाग्यस्य विप्लवाद्विपर्ययात् एवः । स्रगित्यर्थः ।
विधेयप्राधान्यात्सुलिङ्गनिर्देशः । वैधसा विधानाऽशनिर्विद्युतोऽग्निः कल्पितः ।

पाठा०-१ 'गता'. २ 'संनिहिता'. ३ 'सुरमात्यरूपभाक्'. ४ 'निर्मित.'.
५ 'कर्मणा'. ६ 'न पातितस्तरु'. ७ 'तद्विद्विपाश्रया'.

टिप्पणं-१ प्रथमो दृष्टान्तः-नलिनी हिमवृष्ट्यैव विनष्टा-इति बहुभुवः ।

२ जीवितापहेत्याशिषोऽत्राभावात् 'आशिषि हन.' इत्यस्याप्रातिर्प्रत्ययश्चिन्त्यः । अन्ये तु
'अपे दृश्यन्ममो.' इति नियमाज्जीवित उपपदे हन्तेर्व्यपि उपप्रत्ययाभावस्तथापि 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यते' इति प्रयोगानुसाराधाऽऽशिमहणात्साधुत्वमाचक्षते-इति दिनकरः ।

३ अत्र बहुभुव आह-उक्तं च-प्राप्यते मरणे यत्र बन्धनं श्रीः सुखं वपुः । स तत्र
नीयते तेन कर्मणा गच्छति ॥' इति ॥ अत्रेन्दुमतिनाशादमृतरूपाया माताया निपत्य,
सिद्धविपत्त्याश्च तस्या नृपाइननादमृत्वत्-इति हेमाद्रिः ।

‘दम्भोलिरशनिर्द्वयोः’ इत्यमरः । अपूर्वत्वमेव स्पष्टयति—यद्यस्मात्कारणात् । अने-
नाप्यशनिना प्रपिद्धाशनिना तरुत्ववस्थानीयः स्वयमेव न पातितः । किंतु
तस्य तरोर्विटपाश्रिता लता बद्धी क्षपिता नाशिता ॥ ४७ ॥

कृतवत्यसि नावधीरणामंपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाप्यमिमं न मन्यसे ? ॥ ४८ ॥

कृतवतीति ॥ मयि चिरं भूरिशोऽपराद्धेऽप्यपराधं कृतवत्यसि । राधेः
कर्तारि कः । यदा यस्माद्धेतोः । यदेति हेत्वर्थः । ‘स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ’
इति गणव्याख्यानात् । अवधीरणामवज्ञं न कृतवत्यसि नाकावांः । तत्कथ-
मेकपदे तत्क्षणे । ‘स्यात्तत्क्षण एकपदम्’ इति विश्वः । निरागसं नितरामनपरा-
पमिमं जनम् । ‘इमम्’ इति स्वात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । आभाष्यं संभाष्यं
न मन्यसे न चिन्तयति ? ॥ ४८ ॥

ध्रुवमसि शठः शुचिसिते ! विदितः कैतवत्सलस्तव ।

परलोकमसंनिवृत्तये यदेनापृच्छथ गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

ध्रुवमिति ॥ हे शुचिसिते धवलहसिते ! शठो गूढविप्रियकारी कैतवेन
रूपेण यत्सलः कैतवन्निरथ इति ध्रुवं सलं तव विदितस्त्वया विज्ञातोऽस्मि ।
‘मतिबुद्धि-’ (पा. ३।२।१८८) इत्यादिना कर्तारि कः । ‘कस्य च वर्तमाने’
(पा. ३।३।६७) इति कर्तारि षष्ठी । कुतः ? यद्यस्मात्, मामनापृच्छयानामुच्यते
इतोऽस्मादोकारः । परलोकमसंनिवृत्तयेऽपुनरारुत्तये गतासि ॥ ४९ ॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्धिनिघृत्तं किमिदं तथा विना ।

सदृतां हतजीवितं मम प्रवलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

दयितामिति ॥ इदं मम हतजीवितं दुस्सितं जीवितं तावदादौ दयितामि-
न्दुमतीमन्वगादन्वगच्छद्यदि अन्वगादेव । ‘यदि’ अत्रावधारणे । पूर्वं मूर्च्छित-

पाठा०—१ ‘अपराधे’. २ ‘अनामक्य’. ३ ‘आत्मकृतां तु वेदनाम्’;
‘आत्मकृतान्तवेदनाम्’.

टिप्पणं—१ अनेनाशनिना तरुनं पातितः तरुमुच्योऽहं न पातितः । तद्विदपाश्रिता या
कृता यविजा पातित्या मदशाभवा इन्दुमती पातिता । अशनेर्हि प्रायेणैव स्वभावोऽयम्-परि-
शाया धारं तरोर्नाशयति, न लम्बन् । अशनेस्वरुशोणं प्रतिबन्धन् पुनरदमन्य एवाशनिः
करमाश्रित्वेदती नरं विरुध्यं कतां जयान-इति चतुर्भः ।

१ एवं दिव्यन्दं मां विनिते न संभावयतीत्यर्थः-इति दिनकरः ।

त्वादिति भावः । तर्हि तथा दयितया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं प्रत्यागतम् ? प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । अत एवात्मकृतेन स्वदुःखेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रयत्ना-
मधिकं वेदनां दुःखं सहतां क्षमताम् । स्वयंकृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणमिति
भावः ॥ ५० ॥

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतानसारताम् ॥ ५१ ॥

सुरतेति ॥ सुरतश्रमेण संभृतो जनितः स्वेदलवोद्गमोऽपि ते तव मुखे
ध्रियते वर्तते । अथ च त्वमात्मना स्वरूपेणास्तं प्राप्ताः । अतः कारणाद्देह-
भृतां प्राणिनामिमां प्रलक्षामसारतामस्मिरतां धिक् ॥ ५१ ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ? ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनियन्धना रतिः ॥ ५२ ॥^१

मनसेति ॥ मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । पूर्वं न कृतमि-
त्यर्थः । मुष्पेति समाप्तः । किं केन निमित्तेन मां जहासि स्वजसि ? नन्वहं
क्षितेः^२ शब्दपतिः शब्दत एव पतिः । न त्वर्थत इत्यर्थः । भावनियन्धनाऽभि-
प्रायनियन्धना स्वभावहेतुका मे रतिः, प्रेम तु त्वय्येष । अस्तीति शेषः ॥ ५२ ॥

कुंसुमोत्खाचितान्यर्लीभृतश्चलयन्भृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु ! करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशक्तिं मे मनः ॥ ५३ ॥

कुंसुमेति ॥ कुंसुमैरुत्खाचितानुरूपेण रचितान् वलीभृतो महीयुषान् ।
जुष्टिलानित्यर्थः । भृङ्गरुचो नीलांस्तवालकांश्चलयन्कम्पयन् मारुतः हे कर-
भोरु करभसदृशोरु । 'मणियन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । मे
मनस्त्वदुपावर्तनशक्तिं तव पुनरागमने गढावत्करोति । त्वदुज्जीवने यथा
धरयतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये ! प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोपधिः ॥ ५४ ॥

पाठा०—१ 'अथया'. २ 'कुंसुमोत्खाचितान्'; 'कुंसुमोद्विचितान्'. ३ 'वलीभवः'.

टिप्पण—१ अस्मात्—'सुरतश्रमसंभृतो मुखे' इति (५१) श्लोकं पठति बह्वचः ।

२ रूपं मही सपत्नीरूपैव लज्जति । नूनं निश्चिन, अहं क्षितेः पृथिव्याः उन्मत्तपतिः उन्म-
त्तप्रायेणानुरागरहितो नृपतिः, मे मन भावनियन्धना रतिश्चित्तमादिषी प्रीतिस्त्वयि यथैवे-
इति बह्वचः ।

तदिति ॥ हे प्रिये ! तत्तस्मात्कारणादाशु मे विपादं दुःखम् । नक्तं रात्रा-
चोर्षधित्स्त्रणज्योतिराख्या कता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेर्दिमाचलस्य गुहा-
गतं तमोऽन्धकारमिव । प्रतिबोधेन ज्ञानेनापोहितुं निरखितुमर्हसि ॥ ५४ ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरपट्टपदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमिति ॥ इदमुच्छ्वसितालकं चलितचूर्णकुन्तलं विश्रान्तकथं निवृत्त-
संलानं तव मुखम् । निशि रात्रौ सुप्तं विमौलितं विरतोऽभ्यन्तराणामन्तर्व-
र्तिनां पट्टपदानां स्वनो यत्र तद् । निःशब्दभृङ्गमित्यर्थः । एकपङ्कजमद्वितीयं
पद्ममिव । मां दुनोति परितापयति ॥ ५५ ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शशिनमिति ॥ शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति प्राप्नोति । द्वन्द्वीभूय
चरतीति द्वन्द्वचरः तं पतत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी पुनरेति । इति
हेतोस्तौ चन्द्र-चक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ विरहावधिसहौ । 'अन्तरमवकाशावधि-
परिधानन्तस्त्रिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । अत्यन्तगता पुनरावृत्तिरहिता त्वं कथं न
मां दहेर्न संतापयेः ? अपि तु दहेरेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नयपल्लवसंस्तरेऽपि ते नृदु द्रूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विपहिष्यते कथं वद वामोरु ! चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

नवेति ॥ नयपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणेऽप्यर्पितं स्थापितं नृदु ते

टिप्पणं—1 हिमाद्रावोपभयो नक्तं प्रकाशत इति प्रसिद्धिः—इति दिनकरः । तथा च
कुमारसंभवे (६।४३) हिमाद्रिवर्णनम्—'बनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोरसङ्गनिय
कभासः भवन्ति यत्रौपथयो रज्ज्व्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः', 'यत्रौपथिप्रकाशेन नक्तं
दधितसंस्वराः' इति च । यत्रौपथिज्वलितेन नक्तं रात्रौ तुहिनाद्रेर्दिमवतो गुहागतं तमोऽ-
पोइति दीप्त्याऽप्रवादयति तद्वत्प्रतिबोधेन मे दुःखमपोहितुमर्हसि—इति यल्लभः ।

2 ननु जगति शरीरिणां संयोगविभोगी दृश्येते, तस्या किमर्थमेवं संतप्यत इत्याद्यं-
वदाह-कौमुदी निशा शशिनं चन्द्रं पुनरेति लभते, दयिता चक्रवाकी द्वन्द्वेन चरतीति तं द्वन्द्व-
चरं पतत्रिणं चक्रिणं च प्राप्नोति, इत्यतो हेतोस्तौ निशाचन्द्रौ चक्रवाकौ च विरहस्य विभो-
गसान्तरमवधिं क्षमन् इति तादृशीः; चक्रवाक्यदयलु संयोगी भविष्यतीत्याशान्त्वेन विभो-
गेऽपि पर्यमवलम्बन्ते इति भावः । मां त्वपुनरागमायास्तमिता भवती कथं न दहेर्न संतापयेद् ?
संतापयेदेवेत्यर्थः—इति दिनकरः ।

तव यदङ्गं शरीरं द्रुयेत परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरौ क्व यस्याः सा हे चामोरु ।
 'वामं स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण—' इत्यादिनोङ्प्रत्ययः ।
 तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसंचयस्याधिरोहणं कथं विपहिष्यते वद ॥ ५७ ॥

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानु मृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इयमिति ॥ इयं प्रथमाऽऽद्या रहःसखी । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति
 भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण निःशब्दा रशना मेखलाऽ-
 प्रतिबोधमपुनरुद्धोषं यथा तथा शायिनीम् । मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया
 सह । 'तृतीयाथे' (पा. १।४।८५) इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ।
 शुचा शोकेन मृतेव न लक्ष्यत इति न । लक्ष्यत एवेत्यर्थः । संभाव्यनिषेध-
 निवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमन्यभृतासु भापितं कलहंसीषु मंदासं गतम् ।

पृपतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्वचलम्वितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

कलमिति । त्रिदिवेति ॥ युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकिल-
 लासु कलं मधुरं भापितं भाषणम् । कलहंसीषु विविष्टहंसीषु मंदासं मन्धरं
 गतं गमनम् । पृपतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः । पवनेन वायु-
 ना धूतलतास्वीपत्कम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः । इत्यमी पूर्वाकाः कलभाष-
 णादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापीह जीव-
 न्त्वेव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं
 निहिताः । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथम-
 तिदुःखं मे हृदयं मनोऽचलम्वितुं स्थापयितुं न क्षमा न शक्ताः । ते तु तत्सं-
 गम एव सुखकारिणः, नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥ ५९-६० ॥

मिधुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

मिधुनमिति ॥ ननु हे प्रिये ! सहकाररूपविशेषः फलिनी प्रियंगुलता

पाठा०-१ 'गतं मंदासम्'. २ 'हरिणीषु'. ३ 'विभ्रमः'; 'विभ्रमा'.

टिप्पणी—१ श्लोकोऽयं 'संकल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्धं भर्तारमात्वसदृशं स्वयुगेयंतासि ।'
 इति शाकुन्तलपद्यं भावसाम्येन सारयति ।

चेमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यगाति । अनयोः फलिकी-सहका-
र्योर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधायकृत्वा गम्यत इत्यसांप्रतमयुक्तम् ।
मातृहीनानां न किञ्चित्सुखमस्तीति भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यद् शोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ? ॥ ६२ ॥

कुसुममिति ॥ वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं
यस्य सोऽयमशोको यत्कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते । तयालकानामा-
भरणमाभरणभूतं तत्कुसुमं कथं नु केन प्रकारेण निवापमाल्यतां दाहाञ्जले-
रर्धतां नेष्यामि ? 'निवापः पितृदानं स्यात्' इत्यमरः ॥ ६२ ॥

सरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि ! शोच्यसे ॥ ६३ ॥

सरतेति ॥ अन्यदुर्लभम् । किंतु सतंव्यमेवेत्यर्थः । सशब्दं ध्वनियुक्तं
नूपुरं मञ्जीरं यस्य तं चरणेनानुग्रहं पादेन ताडनरूपं सरतेव चिन्तयतेव
कुसुमान्नेवाश्रूणि तद्द्वर्षिणाऽमुना पुरोवर्तिनाऽशोकेन । हे सुगात्रि ! 'अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्वीप् । त्वं शोच्यसे ॥ ६३ ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैरर्धचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किञ्चरकण्ठि ! सुप्यते ? ॥ ६४ ॥

तवेति ॥ तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैर्वकुलकुसुमैर्मया समं सार्ध-
मर्धचितामर्धं यथा तथा रचितां विलासमेखलामसमाप्यापूरयित्वा । किञ्चरस्य
देवयोनिविशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे किञ्चरकण्ठि ! 'अङ्गगात्रकण्ठे-
भ्यश्च' इति ङीप् । किमिदं सुप्यते निद्रा क्रियते ? 'वचिस्त्वपि-' (पा. ६।१।१५)
इत्यादिना संप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

पाठा०-१ 'दोहदः'. २ 'अनुवादिभिः'.

टिप्पण-१. मुन्दरीचरणपादेनादौ कः पुंस्त्वतीति प्रसिद्धिः, 'असत् सद्यः कुसुमान्मशोकः'
'पादेन नापैक्षत मुन्दरीणां संपर्कमाश्लिजिननूपुरेण' (कुमार. ३।२६) इति । अतः पादपाठ
एवाशोकस्य दोहदः-इति दिनकर० । तथा चोक्तम् 'पादाघातादशोकस्त्रिलोकपुरवकी वीक्षण-
स्तिङ्गनाभ्यां स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंशुर्विकसति वकुलः सीधुगंदूषसेकात् । मंदारो नमैवाक्यात्
पडमृदुदसनाच्चेपको वनप्रधानात् चूषो गीनाञ्जमेरुर्विकसति च पुरो नर्वनात्कणिकारः ॥' इति ।

३ हे सुगात्रि ! त्वममुनाऽशोकेन शोच्यसे इव जातशोकेन सर्वसे इव । किं कुर्वता ? अमुना
सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहं सरता । किंभूतं चरणानुग्रहम् ? अन्यदुर्लभम् । भवद्रूपाया अन्यस्य
सकाशाद्गुप्यायम् । अत्र सर्वनाम्नो विरतिमात्रपूर्वपदस्य पुंवद्भावः-इति वल्लभः ।

विलपन्निति ॥ कोसलानामधिपोऽज इति कैरुणः शोकरसः स एवार्थस्तेन प्रथितं संबद्धं यथा तथा प्रियां प्रतिन्दुमतीमुद्दिश्य विलपन्, पृथिवीरुहान् वृक्षानपि स्नुताः शाखारसा मकरन्दा एव वाष्पात्तैर्द्वैपितानकरोत् । अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।

विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलार्योगुरुचन्दनैघसे ॥ ७१ ॥

अथेति ॥ अथ स्वजनो बन्धुवर्गः । तस्याजस्याङ्कत उत्सङ्गात् कथंचिदपनीय । तद्विष्यकुसुममेवान्त्यं मण्डनमलंकारो यस्यास्ताम् । तां सुन्दरीमगुरुणि चन्दनान्येघांसीन्धनानि यस्य तस्मा अनलायाप्तये विससर्ज विसृष्टवान् । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ७१ ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

न चकार शरीरमग्निस्तात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥

प्रमदामिति ॥ नृपतिरजः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृत इति वाच्यदर्शनाग्निदादर्शनाद्देव्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निस्तादृग्धीनं न चकार । 'तदधीनवचने' (पा. ५।४।५४) इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ॥ ७२ ॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशोषार्मपदिश्य भामिनीम् ।

विदुषा विधयो महर्षयः पुर पशोपवने र्समापिताः ॥ ७३ ॥

अथेति ॥ अथ विदुषा आसन्नज्ञेन तेनाजेन । गुणा एव शोषा रूपादयो बस्यास्तां गुणशोषां भामिनीमिन्दुमतीमपदिश्योद्दिश्य । दशानामर्हा समाह्वयो

पाठा०-१ 'स मिताय मितास्तवत्सलः परिवृत्तप्रथमच्छवि क्षणात् । सलिलो-
ज्ज्वलपत्रिनीनिभां द्युपितामङ्गमुदशुलोचनः'. २ 'अवतार्य'. ३ 'कृतान्त्यमण्डनाम्'.
४ 'अगारु'. ५ 'परम्'; 'परा'. ६ 'मुपदिश्य'. ७ 'गेहिनीम्'. ८ 'वितेतिरे'.

टिप्प०-१ शृगारो द्विधा-संयोगो विप्रलम्बश्च, तत्र विप्रलम्बश्चकारभेदः करण, तेनार्यो प्रथितो वसिष्कर्मणि उत्तरुणार्थप्रथितं यथा भवति तथा प्रियां प्रति विलापं कुर्वन् तरुण-
प्यरोदयदिति भावः । अविशम्भेनाचेतनं च चोत्पत्ते-इति दिनकर० ।

२ तदा क्रियमाणमन्त्यं प्रेतोचितं मण्डनं यस्याः सा तदन्त्यमण्डना । यद्वा,-सैव देवसङ्घ-
जन्त्य मण्डनमिति ताम्-इति बह्वभः । दिनकरमिश्रास्तु-'कृतान्त्यमण्डनाम्' इति पाठमा-
दृत्य-तदैव कृतमन्त्य मण्डनं यस्याः सा ताम्-इति व्याचक्षुः ।

दशाहः । 'तद्वितार्य-' (पा. ३।१।५१) इत्यादिना समासः । समाहारस्यैववादेक-
वचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा. ५।४।५१) इति ङ् । 'रात्राहाह्यः पुंसि'
(पा. ३।४।२९) इति पुंश्चत् । ततस्त्वसिद्धः । तस्माद्दशाहतः पर ऊर्ध्वं कर्तव्या
महर्षेयो महासमृद्धयो विधयः क्रियाः पुरः पुर्या उपवन उद्यान एव
समापिताः संपूर्णमनुष्ठिताः । 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुद्धेद्दशाहेन द्वादशाहेन
भूमिपः' (५।८३) इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः; तस्य निर्गुणक्षत्रिय-
विपयत्वात् । गुणवत्क्षत्रियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—'क्षत्रियस्तु दशाहेन
स्वधर्मेनिरतः शुचिः' इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं 'विदुषा' इत्यनेन ॥ ७३ ॥

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुपु ॥ ७४ ॥

स इति ॥ तथेन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपभमे यः शशाङ्कधन्द्रः
स इव दृश्यते इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालिकचन्द्र इव दृश्यमान
इत्यर्थः । दृश्यते इति कर्माद्यं ल्युट् । सोऽजः पौरवधूमुखाश्रुपु स्वशुचः स्वशो-
कस्य परिचाहं जलोच्छ्वाप्तमिवावलोकयन् । 'जलोच्छ्वाप्ताः परिवाहाः' इत्यमरः ।
स्वदुःखपूरतिशयमिव पश्यन् पुरीं विवेश । 'वधू'ग्रहणात्तस्मिन्दुमत्यां सख्याभि-
मानादजसमानदुःखसूचकपरीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥ ७४ ॥

अथे तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाहुरराश्रमस्थितः ।

अभिपङ्कजडं विजङ्घिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

अथेति ॥ अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुवंसिष्ठ आश्रमे स्वकीया-
श्रमे स्थितः सन् । तमजमभिपङ्कजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाचितैकग्र्याद्वि-
जङ्घिवान्ज्ञातवान् । 'कमुध' (पा. ३।२।१०७) इति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाण-
प्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल । बुधेर्व्यन्ताणिषि लङ् ॥ ७५ ॥

वसिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तत्र विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ७६ ॥

पाठो०—१ 'तमवेक्ष्य मस्त्राय'. २ 'आश्रमाश्रितः'; 'आश्रमाश्रयः'. ३ 'अति-
पंग'; 'अभिपङ्घिणमीश्वरं विशाम्'. ४ 'तत्रश्च्युतम्'; 'स्वतश्च्युतम्'; 'कृतस्थितिः'.

टिप्प०—१ 'अतिपंगजडं' इति पाठमाहृत्य अथानंतरं समाधिनाऽतिपंगेनाक्रोशेन जडमव-
ज्ञातवानिति-दिनकर० ।

असमाप्तेति ॥ यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकृतस्वतस्तव ताप-
कारणं दुःखहेतु कलत्रनाशरूपं विद्वाजानन्नपि । 'विदेः शतुर्वंशुः' (पा. ७।१।३६)
इति वस्त्रादेशः । 'न लोके--' (पा. २।३।६९) इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधः । पथश्च्युतं
स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासवितुमित्यर्थः ।
स्वयं नोपस्थितो नागतः ॥ ७६ ॥

मयि तस्य सुवृत्त ! वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसार ! तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

मयीति ॥ हे सुवृत्त सदाचार ! सदिश्यत इति संदेशः संदेशव्यर्थः । तस्य
पदानि वाचकानि लघूनि सक्षितानि संदेशपदानि यस्या सा लघुसंदेशपदा तस्य
मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्तते । हे विश्रुतसत्त्वसार प्रख्यातधैर्यातिशय !
तां सरस्वतीं शृणु । एनां वानं ह्युपधातुं भर्तुं चार्हसि ॥ ७७ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

स हि निष्प्रतिषेधेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

पुरुषस्येति ॥ अजन्मनः पुराणपुरुषस्य भगवत्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु ।
त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतं च भवद्भूतमानं च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं
स मुनिर्निष्प्रतिषेधेनाप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि ।
अतस्तदुक्तिषु न सशयितव्यमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघ्राय समाधिभेदिनी हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

चरत इति ॥ पुरा किल दुश्चरं तीव्र तपश्चरतस्तृणविन्दोस्तृणविन्दु-
नामकारकत्वाच्चिदपेः परिशङ्कितो नीतः । वर्तते क. । 'नीत्रार्थाना भयहेतुः'
(पा. १।४।२५) इत्यपादानात्पद्यमी । हरिरिन्द्रः समाधिभेदिनी तपोविधा-
तिनी हरिणीं नाम सुराङ्गनामसौ तृणविन्दवे प्रजिघ्राय प्रेरितवान् ॥ ७९ ॥

पाठा०-१ 'स्फुटसंदेशपदा', 'लघुसंदेशवहा'. २ 'अवधातुम्'. ३ 'भवितधम्'.

टिप्पणं—1 अजन्मनः पुरुषस्य त्रिभुवनेषु पदेषु भूतं स्वर्लक्षणेषु समतीतं व्यतीतं
भवच्च वर्तमानं भावि च भविष्यत्सर्वमसौ निष्प्रतिषेधेन निरावरणेन ज्ञानमयेन चक्षुषा त्रितयं
पश्यति इति चक्षुषः ।

।म् इत्येव
।बसिनी-

सं तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्भव मानुपीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स इति ॥ स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा यस्याः । प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण । शमविधातकेनेत्यर्थः । 'अब्ध्यन्ध्रुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विप्रेन यो मन्युः क्रोधसेन हेतुना । प्रमुखेऽप्रे आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहरविलासां तां हरिणीं भुवि भूलोके मानुपी मनुष्यस्त्री भवेत्यशपच्छाप ॥ ८० ॥

भगवन् ! परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षेमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

भगवन्निति ॥ हे भगवन्महर्षे ! अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवान् पराधीनः । 'अयम्' इत्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारेणोपनतां शरणागतां च हरिणीमा सुरपुष्पदर्शनात् पुष्पदर्शनपर्यन्तम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृशं, तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

ऋथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिव्यैश्वर्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

ऋथेति ॥ ऋथकैशिकानां राज्ञां वंशे संभवो यस्याः सा हरिणी तव महिष्यभिपिका स्त्री । 'कृताभिपेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाश्वर्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपमुपलब्धवती विवशा । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तयाऽलम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधकियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवै-

प्रा० १०-१ 'वसुधया प्रतिपद्यन्मन्युना' । २ 'शमवेलाप्रलयोर्मिणा' । ३ 'कुलिः' ।

४ 'सहस्र' । ५ 'तनुं जहौ सुखतः शाप' ।

क्षयतां पाल्यताम् । हि यस्मान्नृपा वसुमत्यां पृथिव्या कलत्रिणः कलप्रवन्तः ।
अतो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदये मेदवाच्यमुज्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।

मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदय इति ॥ उदयेऽभ्युदये सति मदेन वद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्जता
पतिहरता सत्यपि मदहेतावमायता त्वया यदात्मवद्भ्यात्मप्रचुरं श्रुतं शालम् ।
तच्चनितं ज्ञानमिति यावत् । आविष्कृतं प्रकशितम् । तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे
संताप उपस्थित प्राप्तेऽक्लीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् । विदुषा
सर्वास्वस्थास्तपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रुदतेति ॥ रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते ? न लभ्यत एव । अनु-
त्रियत इत्यनुमृत् । किम् । तेनानुमृतानुमृत्वताऽपि भवता पुनर्न लभ्यते ।
कथं न लभ्यत इत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजां देहिनाम् । गम्यत इति
गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वचरितपुण्यपापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि ।
परनापि स्वस्वधर्मानुरूपफलभोगाय भिन्नदेहगमनाञ्च मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

पाठा०—१ 'यदवाच्यम्'. २ 'आत्मवत्तया' (= भविष्यत्चित्ततया लिङ्गने);
'आत्मनस्त्वया'. ३ 'समुपस्थिते'. ४ 'नानुमृतेषु लभ्यते'; 'नानुमृता च'.

टिप्प०—१ धीरस्य लक्षणं चोक्तमन्यत्र—'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेनास्ति
त एव धीराः' इति ।

२ बहुभस्वन्न—'रुदितेन न सा निवर्तते नृप ! तावत्तदनर्थकं तव ।

न भवाननुसंस्थितोऽपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनः ॥'

इति पाठमाह—

हे नृप ! सेन्दुमयी रुदितेन न निवर्तते, तावत्त्वधर्मं तव रुदितमनर्थकं निरर्गलत्वरं ।
अनुसंस्थितोऽप्यनुमृतोऽपि न लभते, हि निश्चितम्, यत् प्राणिनः कर्मानुगामिनः, उक्तं च—
'प्राप्यते मरणं यत्र बन्धनं धी-सुखं वधुः' । स तत्र गीयते स्वेन कर्मणा गलहस्तितः' इति
व्याचष्टे ।

३ अनु मृतं यस्याः सेति प्रथमान्तो वा—इति हेमाद्रिः ।

अपेति ॥ किंतु, अपशोकमना निर्दुःखचितः सन् कुटुम्बिनीं पत्नीं निवा-
 १पदत्तिभिः पिण्डोदकादिदानैरनुगृह्णीष्व । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—
 अतिसंततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धूनाम् । 'बन्धुसखजनाः समाः' इत्यमरः ।
 अशु कर्तुं प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते मन्वादयः किल । अत्र याज्ञवल्क्यः
 (याज्ञ. प्राय. १।११)—'श्रेष्ठाश्च बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न
 रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः सञ्जाकितः ॥' इति ॥ ८६ ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जापितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

मरणमिति ॥ शरीरिणां मरणं प्रकृतिः स्वभावः । ध्रुवमित्यर्थः । जीवितं
 विकृतिर्वाद्यच्छिन्नं बुधैरुच्यते । एवं स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि । अत्यन्त-
 संबोगे द्वितीया । श्वसञ्जिवन्नवतिष्ठते । यद्यसौ क्षणबीची लाभवाननु ।
 जीवने यथालाभं संतोष्यम्; अलभ्यलाभात्, मरणे तु न शोचितव्यम्; अस्य स्वा-
 र्भग्यादिति भावः ॥ ८७ ॥

अथगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

अत्रेति ॥ मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृद्यर्पितं निखातं
 शल्यं शङ्कुमथगच्छति मन्यते । स्थिरधीर्विद्वान्स्तु तदेव शल्यं समुद्धृतम्-
 त्खातं मन्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः । कुतः ? कुशलद्वारतया । प्रियना-
 शस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्यथाक्रमं हिताहितसाधनत्वामिमानः
 पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥ ८८ ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

धिरहः किमिवानुतापयेद्बद्धवाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

पाठा०—१ 'अथ गच्छति'. २ 'स्थिरधीश्च'. ३ 'स्मृत'; 'स्मृति'; 'धित'.
 ४ 'कम्'.

टिप्पणं—१ यत्रोक्तं गीतासु—'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युञ्जयं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरि-
 हायैर्धैरं नानुरोचितुमर्हसि'—इति हेमाद्रिः ।

२ प्रियस्य नाशः प्रियनाशस्तं प्रियनाशं कुशलद्वारं मोक्षोपायं जानीते । बलभग्ननाशे
 संसारद्विरचता, विरक्ते जातेऽहकमेगमने ततो मुक्तिरिति भावः—इति सुमतिः ।

खेति ॥ स्वस्य शरीरशरीरिणो देहात्मानावपि यदा यत्- श्रुतो शुक्लव-
गतौ संयोगविपर्ययो संयोगवियोगौ ययोस्वी तद्योक्त्वा । तदा चाद्येर्विपर्ययैः पुन-
मित्रकलादिभिर्विरहो विपश्चितं विद्वांस किमिवानुतापयेत्थ वद । न
किंचिदित्यर्थ । अथवा, - 'स्व'शब्दस्य शरीरेणैव संबन्ध ॥ ८९ ॥

न पृथग्जनवचुचो यशं वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि यायो द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

नेति ॥ वशिनामुत्तम जितेन्द्रियवर्ष्य ! पृथग्जनवत् पामरजनवत् शुचः
शोकस्य यशं गन्तुं नार्हसि । तथा हि द्रुमसानुमतां तद्विशिखरिणा किमन्तर
को विशेषः ? यांयौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा अपि । 'प्रथमचरम-'
(पा. १।१।३३) इत्यादिना जति विभाषया सर्वनामसज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तश्चला-
यश्चला यदि । सानुमतामपि चलने द्रुमवत्तेषामप्यचलसज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥ ९० ॥

स तथेति विनेतुस्त्वारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

स इति ॥ सोऽज उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वसिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यमुत्तेरित
तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वसिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास । किंतु
तद्वचः शोकघने दुःखतान्त्रेऽस्याजस्य हृदयलब्धपदमप्राप्तावकाशं सहुरोर्व-
सिष्ठस्यान्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्त किमु-इत्युत्प्रेक्षा । तोटकृतमेतत्—
'इह तोटकमम्बुधिंसे प्रथितम्' इति तल्लक्षणात् ॥ ९१ ॥

तेनाद्यौ परिगमिताः समाः कथंचिद्द्वालत्वादवितथसूनृतेन सूतोः ।

साहृदयप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ९२ ॥

तेनेति ॥ अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचन यस्य तेनाजेन । सूतोः पुनस्य
बालत्वात् । राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियाया इन्द्रमुत्सा. साहृदयं वत्सवन्तर-
गतमाकारसाम्यं प्रतिकृतिश्चित्र तयोर्दर्शनैः । स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा वे

टिप्पणी—1 तदा संयुक्तयोर्देहात्मनोरपि वियोगोऽवश्यभावी, किं पुनर्बाह्यानामन्येषामिति ।
उदजीवित्वयोर्नास्ति संबन्धः, कायजीवयो । सुतमित्रकलत्रेषु संबन्धः केन हेतुना ?—इति हेमा ।

2 पवनेन वृक्षाश्चन्दन्ये, न गिरय, तथा नीचा शोकेनाभिभूयन्ते, न त्वाद्दृशा, ततः
शोक दूरीकृषिते भाव—इति मुमति० ।

3 स्वप्नस्वरूप तु नाम्रहशायामदृष्टवशादात्मा सुखदुःखभोग भुङ्क्ते, तथा स्वप्नावस्थायामपि
पूर्वकर्मवशादात्मा नाङ्गीतो निगल्य तत्र देवे नव देह निर्माय पूर्वं शरीरं तत्रैव देहे प्राणवा-
युना रक्षन् वा स्वप्नभोगान्भुक्त्वा पुनरपि पूर्वशरीरे प्रविशति । तत्रार्थे ज्ञातातप्रीष्टति—
'प्रायेण रक्षप्रपर कुलाय बहि कुलायादन्वृतश्चरित्वा । स इत्येऽमृतो यत्र कामो हिरण्य
वीर्य पकृत्स' इति ।

समागमोत्सवाख्ये । कथंचित् कृच्छ्रेण । अष्टौ समा वत्सराः । 'संवत्सरो
वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । परिगमिता अतिवाहिताः । उक्तं
च—'विशोग्यवस्थासु प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः वामव्यथितमजसां कोऽपि कथितः ॥'
इति । प्रकृते साहस्यदिप्रितयाभिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणी-
शृत्तमेतत् ॥ १२ ॥

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः

गुक्षप्ररोह इव सौधतलं विमेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिपजामसाध्यं

लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ १३ ॥

तस्येति ॥ शोक एव शङ्कुः-कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽन्त्रे च' इति विश्वः ।
तस्याजस्य हृदयम् । गुक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात्किल विमेद ।
सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिपजामसाध्यमप्रतिसमाधेयं तं
शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्स्पृष्टया लाभं मेने । तद्वि-
रहस्याविदुःसहःवात्प्रसक्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्यग्चिनीतमथ यमंहरं कुमार-

मादिश्य रक्षणविधौ विधिपत्प्रजानाम् ।

रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः

प्रायोपवेशनमतिनृपतिर्वभूय ॥ १४ ॥

सम्यगिति ॥ अथ नृपतिरजः सम्यग्चिनीतं निषर्गसंस्माराभ्यां विनय-
वन्तं यमं हरतीति यमंहरः कवचधारणार्हवपरुः । 'वयसि च' (पा. ३।२।१०)
इत्यप्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिचद्विषयम् ।
यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदहम्' (पा. ५।१।११७) इति यतिप्रत्ययः । आदिश्य
नियुज्य रोगेणोपसृष्टाया भ्यासायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं
मुमुक्षुर्जिह्वातुः सत् । प्रायोपवेशनेऽनघनावस्थाने मतिर्वक्ष्ये य यभूय । 'प्राय-
धानघने सृजौ मुख्यबाहुवयोरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'सनास्रचो
भवेयसु पतयैर्नृपदादिभिः । दुश्चिस्त्रसैर्नृपदायोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः । स्वर्ब
देहमिनास्रस्य षाडे प्राप्ते मदानति । आम्रप्राणं वा स्वर्गादिमहाकृतजिगीषता । प्रधि-

शेज्ज्वलनं धीप्तं कुर्यादनशनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नरा-
णामथ नारीणां सर्वजणेषु सर्वदा ॥' इति । धनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तद्वक्ष-
णम्—'उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः' इति ॥ ९४ ॥

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जहुकन्यासरय्वो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ९५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावजविलापो
नामाष्टमः सर्गः ।

तीर्थे इति ॥ असावजो जहुकन्यासरय्वोस्तोयाना जलानां व्यतिकरेण
संभेदेन भवे तीर्थे गङ्गासरयूसंगमे देहत्यागात्सद्य एवामरगणनायां लेख्यं
लेखनम् । 'तयोरेव कृत्स्नस्यार्थाः' (पा. ३।४।७०) इति भावार्थे व्यतस्रस्यः ।
आसाद्य प्राप्य । पूर्वाकारादधिकतररुच्यस्वास्त्रया कान्तया रमण्या
संगतः सन् । नन्दनसेन्द्रोद्यानस्याभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्तिषु लीलागारेषु क्रीडा-
भवनेषु पुनररमत । 'यथाकथंचित्तीर्थेऽस्मिन्देहत्यागं करोति यः । तस्यत्नघातदोषो
न प्राप्नुयादीप्शितान्यपि ॥' इति स्कान्दे । मन्दाकान्ताच्छन्दः । तद्वक्षणम्—'मन्दा-
कान्ता जलधिपङ्गैर्म्भौ नतौ ताहुलु चेत्' इति ॥ ९५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमड्डिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायां रघुवंशव्याख्यायामष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

एकलोचनमेकार्धे सार्धलोचनमन्यतः ।

नीलाधं नीलकण्ठार्धं महः किमपि मन्महे ॥

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान्समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।

दशरथः प्रशशास महारथो यमघतामवतां च धुरि स्थितः ॥२॥

पाठा०-१ 'तोये तीर्थव्यतिकरभवे'. २ 'पूर्वाकाराधिकचतुरस्या' (= पूर्व-
सादाकारादधिकं चतुरया सुभगया).

पितुरिति ॥ समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति
 कोशः । यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धुर्यग्रे स्थितो महारथः ।
 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशालप्रवीणश्च स महारथ
 उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुरनन्तरमुत्तरकोसलाञ्जनपदान्समधिगम्य
 प्रशशास । अत्र मनुः (७।१४४)—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपाल-
 नम्' इति । इतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्—'इतविलम्बितमाह, नगौ भरौ'
 इति ॥ १ ॥

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभयदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरन्ध्रकरौजसः ॥ २ ॥

अधिगतमिति ॥ अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं
 नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र 'प्रकृति'शब्देन प्रजामात्र-
 याविना नगरशब्दयोगाद्गोवर्दीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधिवय-
 धाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । 'कृत्वो हेतु-
 ताच्छीत्यानुलोम्येषु' (पा. ३।२।२०) इति उपसर्गः । नगस्य रन्ध्रकरो नगरन्ध्रकरः
 कुमारः । 'कुमारः कौशदाणः' इत्यमरः । तदोजस्रत्तनुत्यवलस्यास्य दशरथस्य
 गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं तस्मिन्नतीवासत्तनभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिपूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ ३ ॥

उभयमिति ॥ मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः । पृषोदरादित्वात्साधुः ।
 बलनिपूदनमिन्द्रम् । दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः

पाठा०-१ 'गुणतरपरम्'.

टिप्प०-१ असिन्सर्गे प्रायः सर्वत्र यमकम् ; उक्तं च वाग्भट्टालंकारे—'स्वात्तरस्परवर्णा-
 नामावृत्तिः संयुता युता । यमकं निप्रकाश्यानामादिमध्यान्तगोचरम् ।' इति दिनकर० ।

२ बलं नश्रामरुदेलं निपूरयतीति बलनिपूदनः ; बहवोरभेदः ; इन्द्रो हि बलदैत्यनिपूदन
 इति कावेदे पठ्यते ; यथा—'इन्द्रो यद्वर्जी भृश्यामणो अन्धसानिनद्रलस्य परिपीन्' (क. १।५२।४)
 'यो ह्यथा अहिमरिच्छरसमिन्गुण्यो वा वदन्वदथा बलस्य' (क. २।१२।३), 'इन्द्रो बलं
 रथिजादे दुपानां करेलेन विभक्त्या रणेन' (क. २०।६।५७) इत्यादी ।

३ मनीरेण्डस्तादाया परोऽन्वयो बन्दीऽन्वयो यस्य गुणस्य तन् । यद्वा, दण्डधरो राजा,
 मनुष्यास्तौ दण्डधरश्च तस्मान्त्वयो वस्तु तन् ।

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।

जयमघोपयदस्य तुं केवलं गजवती जवतीब्रह्मया चमूः ॥ १० ॥

अजयदिति ॥ अधिज्यशरासनः स दशरथ उदधिनेमि समुद्रनेत्रां
मेदिनीमेकरथेनाजयत् । स्वयमेकरथेनाजयीदित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता ।
जवेन तीव्रा जवाधिका ह्या यस्यां सा चमूस्त्वस्य रूपस्य केवलं जयमघो-
पयदप्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूपकरणमात्रमिति भावः ॥ १० ॥

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भूतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुर्णया घनरथा नरवाहनसंपदः ॥ ११ ॥

अवनिमिति ॥ वरूथिना गुप्तिमता । 'वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोघते रथस्थितिम्'
इति सञ्जनः । एकरथेनाद्वितीयरथेन । अवनिं जितवतो धनुर्भूतो नरवाहन-
संपदः कुबेरतुल्यप्रौक्तस्य तस्य दशरथस्य घनरथा नेषसमघोषा अर्णवा
विजयदुन्दुभितां किल ययुः । अर्णवान्तविजयीत्यर्थः ॥ ११ ॥

शमितपक्षयलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरंदरः ।

स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विपां स्वनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥

शमितेति ॥ पुरंदर इन्द्रः शतकोटिना शताक्षिणा कुलिशेन वज्रेण
शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षयलो विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननो
नवपङ्कजाननः । 'पङ्केरहं तामरसम्' इत्यमरः । स दशरथः शरवृष्टिमुचा स्वन-
वता धनुषा द्विपां शमितो नाशितः पक्षः सहायो यलं च येन स तथोक्तः ।
'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'हि' । २ 'जघननिर्विपयीकृतमेखलाननुचिताधुबिलसविशेषकान् ।
स रिपुदारगणानकरोद्बलादनलकानलकाधिपधिक्रमः ॥' । ३ स्फुरितकोटिसहस्र-
मरीचिना समचिनोःकुलिशेन हरियंशः । स धनुषाबहुसायकवर्षिणा स्वनवता
नवतामरसाननः' । ४ 'शित' ।

टिप्प०-१ स दशरथ एकरथेन मेदिनीं पृष्ठीमजयत् जयति स । कथंभूतां मेदिनीं ?
उदधिनेमि समुद्रधीमान् । कथंभूतो दशरथः ? अधिज्यशरासन आरोपितवापः । हि वनोऽस्य
दशरथस्य चमूः सेनाः केवलं जयनेवाधोषयत् । कथंभूता चमूः ? गजवतीः इत्ययुक्ताः ।
पुनः कथंभूता चमूः ? जवतीब्रह्मया इत्यन्वयः-इति सुमतिः ० ।

२ यथा हरिरिन्द्रः कुलिशेन वज्रेण यशः समचिनोर्द्रवति स तथा स दशरथः धनुषा
नापेन युधि संग्रामे यशः समचिनोर्द्रवति सुमतिः ० ।

३ 'जघन'- इति श्लोकः सुमतिविजयेन पठितो व्याख्यात्रश्च ।

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३ ॥

चरणयोरिति ॥ शतशो नृपतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथम् ।

मरुतो देवाः शतमखं यथा शतकृमिव । नखरागेण चरणनखकान्त्वा
समृद्धिभिः संपादितदिग्भिर्मुकुटरत्नमरीचिभिश्चरणयोरस्पृशन् । तं प्रणे-
मुस्त्वर्थः ॥ १३ ॥

निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितवालसुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहान्नलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥

निववृत् इति ॥ स दशरथः सचिवैः संप्रयोजितैः कारिता बालसुता-
नामञ्जलयो वैश्वान् । स्वयमसंमुत्सागतानिखर्धः । अनलकान्दहतभर्तृकृतबालकसं-
स्कारशून्यान् । सपत्नपरिग्रहाञ्छुपनीः । 'पत्नीपरिजनादनमूलशापाः परिग्रहाः'
इत्यमरः । समनुकम्प्याशुशुभ । अलकानवमामलकानगरदन्यूनां पुरीम-
योष्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यन्तान्निववृते । शरणागतवासल इति
भावः ॥ १४ ॥

उपगतोऽपि च मण्डलनामितामनुदितान्यसितातपचारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ १५ ॥

उपगत इति ॥ अनुदितमनुच्छ्रितमन्यत्स्वच्छत्रातिरिक्तं सितातपघारणं
श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरभिचन्द्रयोः समे द्युती तेजःकान्ती यस्य
स तयोक्तः । श्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्याबालस्यादिरूपे छले चलां चञ्चलामवेक्ष्या-
यत्येवय । श्रीर्हि केनचिन्मिषेण पुनां सं परिहरति । स दशरथो मण्डलस्य नामितां
द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहोपतिवसुपगतोऽपि । चक्रवर्ती सन्नपीत्यर्थः । 'अथ
नाभिस्तु जन्वन्ने यस्य संज्ञा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥
आयक्षन्नियमेदे तु मतो मुख्यमहोपती ।' इति केशवः । अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् ।
'अजितमस्ति नृपास्पदम्' इति पाठान्तरेऽजितं नृपास्पदमस्तीति बुद्धान्दसो-
ऽप्रमत्तोऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जैतव्यान्तरवानिव जागरूक एवावतिष्ठ-
तेत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—'अरेमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः
परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्थिवप्रहास्ततः पथादानन्दस्व-
दनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः' ॥ 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो
भूयन्तन्तरः । अनुग्रहे संहृतयोः समर्थो व्यस्यगोर्षधे ॥ मण्डलद्वहिरैतेषामुदासीनो

अजिनेति ॥ ईश्वरो भगवानष्टमूर्तिरजिनं कृष्णाजिनं दण्डमौदुम्बरं विभर्तीति
 तमजिनदण्डभूतम् । 'कृष्णाजिनं वीक्षयति । औदुम्बरं वीक्षितदण्डं यजमानाय
 प्रयच्छति' इति वचनात् । कुशमयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलाम् । 'शरमयी
 मौञ्जी वा मेखला । तथा यजमानं वीक्षयती'ति विधानात् । प्रकृते कुशग्रहणं क्वचि-
 त्प्रतिनिधिदर्शनात्कृतम् । यतगिरं वाचंयमम् । 'वाचं यच्छति' इति श्रुतेः । मृग-
 शृङ्गं परिग्रहः कण्डूयनसाधनं यस्यास्ताम् । 'कृष्णविपाणया कण्डूयते' इति श्रुतेः ।
 अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीमधिवसन्नधितिष्ठन्तम् ।
 असमा भासो वीक्षयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अभ्रासयद्भासयति स ॥ २१ ॥

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।

नमयति स स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २२ ॥

अवभृथेति ॥ अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रम-
 णोचितो देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्षणे ।
 'जलं नीरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति
 स । न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

असकृदेकरैयेन तरस्विना हरिहयाप्रसरेण धनुर्भृता ।

दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुधिरे रुधिरेण सुरद्विपाम् ॥ २३ ॥

असकृदिति ॥ एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्र-
 स्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेनासकृद्बहुशो दिनकराभिमुखाः । अभिमु-
 खास्थिता इत्यर्थः । रणरेणवः सुरद्विपां दैवानां रुधिरेण रुधिरे निवारिताः
 ॥ २३ ॥

अथ समाववृते कुसुमैर्नवेस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुबेरजलेश्वरवैज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ यमकुबेरजलेश्वरवैज्रिणां धर्मराजधनदवरणामरेन्द्राणां
 समा धूर्मारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थितरणसंनियमनैश्वर्यैस्तुल्यकक्ष इत्यर्थः ।
 'ऋक्पूरान्धूः-' (पा. ५।४।७४) इत्यादिना समाप्तान्तोऽत्रप्रत्ययः । तं समधुरम् ।
 अञ्चितविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव । मधु-
 र्वसन्तः । 'अथ पुष्परसे मधुः । दैले चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः । नवैः कुसु-

शैरुपलक्षितः सन्, समावृत्ते समागतः । 'रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्'
इति वचनात्पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

जिगमिपुर्धनदाध्युपितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।

दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् ॥ २५ ॥

जिगमिपुरिति ॥ धनदाध्युपितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिपुर्गन्तु-
मिच्छुः । रथयुजा सारथिनारूपेण परिवर्तितवाहनो निवर्तिताद्यो रविः ।
हिमस्य निग्रहैर्निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन्विशदयन् मलयं
नगं मलयाचलमत्यजत् । दक्षिणां दिशमलाक्षीदित्यर्थः ॥ २५ ॥

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु पद्पदकोकिलकूजितम् ।

इति यथाक्रममाविरभून्मधुदुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥

कुसुमेति ॥ आदौ कुसुमजन्म । ततो नवपल्लवाः । तदनु । 'अनुर्ल-
क्षणे' (पा. १।४।८४) इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं
पद्पदानां कोकिलानां च कूजितम् । इत्येवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रमनन्तिक्रम्य
मधुवतीं इमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् । केषांचिद्दु-
माणां पल्लवप्राथम्यात्केषांचित्कुसुमप्राथम्यात्कोकिलमस्य दृष्टविरोधः ॥ २६ ॥

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ २७ ॥

नयेति ॥ नयो नीतिरेव गुणः । तेन । अथवा,—नयेन गुणैः शौर्यादिभि-
श्चोपचिताम् । सतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दशरथस्य
श्रियमर्थिन इव । मधुना वसन्तेन संभृतां सम्यक्पुष्टां सरसः संबन्धिनीं
कमलिनीं पद्मिनीमलिनीरपतत्रिणः । अल्यो नृकान् । नीरपतत्रिणो
जलपतत्रिणो हंसादयश्च । अभिययुः ॥ २७ ॥

पाठा०-१ 'निग्रहेः'. २ 'हिर्मविर्णितचन्दनपल्लवं विहायन्मलय्यादिमुदञ्चुस्तः ।
विहगयोः रूपयेव शनैर्ययी रविरहर्विरहध्रुवभेदयोः ॥'.

टिप्प०-१ तरुणां पुष्पोत्पत्तेरनन्तरं पल्लवसानप्री इत्यपदे । अथ अन्यथा स्मारुधानम्-
नवपल्लवा मधुयुः । किंभूता नवपल्लवाः ? कुसुमजन्म तन्वतीति कुसुमजन्मततः-इति वल्लभाः ।
यतः पुष्टमभिया मधुयुः क्लिप्तव्यस्रोत्तुनाः कोकिलाद्यान् एव पुष्पापि पल्लवांश्चापिगन्ध-
सुकुर्वन् इति भावः-इति दिनकरः ।

२ 'सतो' ग्रहणं सप्तमिदृश्यर्थम्-इति वल्लभाः ।

३ अत्र 'दिमविर्णित' इत्येवं श्लोके दिनश्रमिधैः पठितो म्यास्यात् ।

कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मद्यिता दयिताश्रवणापितः ॥ २८ ॥

कुसुममिति ॥ ऋतुरस्य प्रातः आर्तघम् । 'ऋतोरण्' (पा. ५।१।१०५)

इत्यण् । नवं प्रथमशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनसुदीपनं न ।
किंतु विलासिनां मद्यिता मदजनको दयिताश्रवणापितः किसलयप्रस-
वोऽपि पल्लवसंतानोऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥ २८ ॥

विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।

मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

विरचिता इति ॥ मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियामभिनवाः
पत्रविशेषकाः पत्ररचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदा-
श्चतुराः कुरवकाखरवो मधुलिहां मधुपानं रवकारणतां ययुः । मृत्ताः
कुरवकाणां मधूनि पीत्वा जगुरिर्लभ्यः । दानशौण्डानर्षिज्जाः स्तुवन्तीति भावः ॥ २९ ॥

सुवदनाचदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।

मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्यकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३० ॥

सुवदनेति ॥ सुवदनाचदनासवेन कान्तामुखमयेन संभृतो जनितः ।
तत्तस्य दोहदमेति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्यानुवाची सदृशो गुणो यस्य तदनुवादि-
गुणः कुसुमोद्गमः कर्ता मधुलोलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दार्पपङ्क्तिभिर्मधुकरैर्मधुपैः
करणैः यकुलं बहुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥ ३० ॥

उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके ।

प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥

उपहितमिति ॥ शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्ष्म्या किंशुके पलाशवृक्षे ।
'पलाशः किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । उपहितं दत्तं मुकुलजालं कुञ्जवृक्षहतिः ।
मदेन यापितलज्जयाऽपसरितनपया प्रमदया प्रणयिनी प्रियतम उपहितं
नखक्षतमेव मण्डनं तदिव । अशोभत ॥ ३१ ॥

पाठा०-३ 'दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं हस्तिवमासवगन्धि मधोरिव ।

तिलकपुष्पमसेव्यत पदपैः 'विरसंचितमीप्सु' ॥ २ 'गमयितुं

न मह

। इति द

न

मधौ

न

घणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विपयीकृतमेखलम् ।
 न खलु तावदशेषमपोहितुं रघिरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥
 घणेति ॥ घणैर्दन्तक्षतैर्गुम्भिर्दुर्धरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैर्दुःसहं हिमस्य
 व्यपाकरत्वादसह्यम् । जघनेषु निर्विपयीकृता निरषकाशीकृता मेखला येन
 तत् । शैत्यात्वाजितमेखलमित्यर्थः । एषंभूतं हिमं रविस्तावदा वसन्तादशेषं
 निशेषं यथा तथाऽपोहितुं निरखितुं नालं खलु न शक्नोति हि । किंतु विरलं
 कृतवान्त्वनूचकार ॥ ३२ ॥

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमास्तकम्पितपल्लवा ।
 अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३३ ॥
 अभिनयानिति ॥ अत्र चूलताया नर्तकीसमाधिपरिभिधीयते । अभिनया-
 नर्तकव्यञ्जकान्व्यापारान् । 'व्यञ्जकाभिनयो समा' इत्यमरः । परिचेतुमभ्यस्तितु-
 मुद्यतेव स्थिता । कुतः ! मलयमास्तेन कम्पितपल्लवा । 'पल्लव'शब्देन हस्तौ
 गम्यते । सकलिका सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्यमरः । सहकार-
 लता । कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्वात्कलहे शूरे कलिरन्ययुगे युधि'
 इति विश्वः । कामो रागः । तज्जितामपि । जितरागद्वेषाणामपीत्यर्थः । मनोऽ-
 मदयत् ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिद्वीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
 सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मित्ता वनराजिषु ॥ ३४ ॥
 प्रथममिति ॥ सुरभिर्गन्धो वासं तासु सुरभिगन्धिषु । 'गन्धस्य—'
 (पा. ५।४।१३५) इलादिनेद्यरः । कुसुमान्वासां संजातानि कुसुमिताः । तासु वन-
 राजिषु वनपङ्क्तिषु । अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेऽप्यद्वीरिता उक्ता
 पाठा०—'परभृतां मद्रनक्षतचेतसां प्रियसखी लघुवागिव योषिताम् ।
 प्रियतमानकरोत्कलहान्तरे मृदुरवा दुरवाससमागमान् ॥'.

टिप्प०—१ हिमती शैलद्रूपणानां भूपणानां परित्यागात्प्रपन्ननिषिषयता कृतेलापुक्क-
 रति दिनकर० ।

२ अन्यानि नास्मिन् हस्ताभिनयान्विशृण्वती यथा मुनिमानसंशुभ्नादवतीति ध्यायार्थ-
 इति दिनकर० ॥ कलिः कलहः यमः वन्दर्पक्षी जघन्तीति कलियमत्रिणो मुनीशालेषामपि
 मनोऽनरपत्र भयवा-कथो कलिषुमे कामं जघन्तीति कलियमत्रिणः, कलिना कलहेन कामं
 जघन्तीति वा-इति तिस्रोः । कलिर्देवैः कामोऽभिषापो मदनो वा ये जघन्ति तेषामपि
 मनोऽनरपत्र । इदमप्युच्यते भ्यामारोऽभिनय-इति हेमाद्रिः ।

अत एव मिताः परिमिता गिर आलापाः । प्रविरला भोग्यास्तोकोक्ता मुग्ध-
वधूनां कथा वाच इव । शुश्रुविरे धृताः ॥ ३४ ॥

श्रुतिसुरभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥^१

श्रुतीति ॥ श्रुतिसुखाः कर्णमधुरा भ्रमरस्वना एव गीतयो यासा ताः ।

कुसुमान्येव कोमला दन्तरुचो दन्तमन्तयो यासां ताः । अनेन सस्मितत्वं
विवक्षितम् । उपवनान्तलताः पवनेनाहतैः कम्पितैः किसलयैः संलयैः
साभिनयैः । 'लय'शब्देन लयानुगतोऽभिनयो लक्ष्यते । उपवनान्ते पवनाहतैरिति
सक्रियत्वाभिधानात् । पाणिभिरिव वभुः । अनेन लतानां नर्तकीताम्यं गम्यते ॥

ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

- पतिषु निर्विविशुभं धुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥^२

ललितेति ॥ अङ्गना ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं मधुरविलासघटना-
पट्टरम् । सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितबहुलपुष्पम् । 'अध
केसरे । वकुलः' इत्यमरः । स्मरस्य सखायं स्मरसखम् । स्मरोद्दीपकमित्यर्थः ।
मधुं मधम् । 'अर्धर्चाः पुंसि च' (पा. २।४।३१) इति पुल्लिङ्गता । उक्तं च—'मङ्ग-
रन्दस्य मद्यस्य मासिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठान्तरं पुंसकयोर्मधुः ॥'
इति । पतिषु विषये रसखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं यथा तथा निर्वि-
विशुः । परस्परानुरागपूर्वकं पतिभिः सह पपुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

शुश्रुभिरे स्मितचौरुतराननाः खिय इव मृथशिक्षितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

पाठा०—१ 'अनलसान्धभृतानलसान्धनः कमलधूलिभृता मदनेरिता । कुसुम-
भारनताध्वगयोषितानसमशोकमनोऽकलताकरोत् ॥' २ 'लयवति स्म न पत्यपराधजं
न सहकारतरुस्तरुणीभृताम् । कुसुमितो न मितोऽलिभिर्दग्मदैः स्मरसमाधिऽधि-
करोशताम् ॥' ३ 'चारुविलोचनाः' ।

टिप्पणं—१ 'नेये दि दन्तभासा साकाराभिनयेनेव भाव्यम्, गृहगीतवादैः सम इत्य-
क्रिया लयः-इति हेमाद्रिः ।

२ ललिते मनोहरे विभ्रमार्थे विचक्षणं चतुर ललितविभ्रमहासविचक्षणं । कुत्रापि 'ललित-
विभ्रमहासविचक्षणं', 'ललितविभ्रमवन्धविचक्षण' इति पाठौ । तत्र ललितो रम्यो यो
विभ्रमो विलासस्तेन युक्तो यो बन्धः करणादिस्तेन विचक्षणादिस्तेन विचक्षणम् । उक्तं च
माषि (१०।१३) 'हावहारि हसितं वचनानां' इति । मङ्गपात्रे दि मधयेः सौगन्ध्यार्थं
कमलादीनि क्षिप्यन्ते-इति विशुः ।

शुशुभिर इति ॥ विकचतामरसा विकसितकमलाः । मदेन कला
 १अव्यक्तमधुरं ध्वनन्त उदकलोलविहंगमा जलप्रियपक्षिणो हंसदयो वासु ता
 मदकलोदकलोलविहंगमा गृहेषु दीर्घिकां वाप्यः । सितेन चारुतरान्यान-
 नानि याथां ताः श्रुथाः शिञ्जिता मुखरा मेखला यासां ताः । शिञ्जितेति
 कर्तारि ऋः । स्त्रिय इव शुशुभिरे ॥ ३७ ॥

उपययौ तनुतां मधुस्रण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।

संदृशामिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

उपययाविति ॥ मधुना मधुस्रमेयं स्रण्डिता हासं गमिता । क्षीयन्ते
 सल्लसारायणे रात्रयः; स्रण्डिताख्या च नामिका ध्वन्यते । हिमकरोदयेन चन्द्रो-
 दयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोपस्य वक्रस्य च छवियंसाः सा रजन्येव वधूः । इष्ट-
 समागमनिर्वृतिं प्रियसंगमसुखम् । अनितयाऽप्राप्तया । 'इष्ट गतौ' इति धातोः
 कर्तारि ऋः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्यूनतां कार्ष्वं चोपययौ ॥ ३८ ॥

अपनुपारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिधमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ हिमकरयन्त्रः । अपनुपारतयाऽपगतनीहारतया विशदप्रभै-
 र्निर्मलमान्तिभिः सुरतसङ्गपरिधमनोदिभिः सुरतसङ्गवेदहारिभिरंशुभिः
 किरणैः । मकरोर्जितकेतनम् । मकरेणोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तम् । लब्धाव-
 चशब्दादुच्च्युतध्वजमित्यर्थः । कुसुमचापं कममतेजयदघातयत् । 'विज
 निशाने' इति धातोर्भन्ताङ् । सहकारित्वाभात्वानोऽपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीसि वनधियः प्रतिनिधिः कणकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

हुतेति ॥ हुतहुताशनदीप्त्याऽऽज्यादिप्रज्वलितामिप्रभं यत्कुसुमम् ।

वर्णधरमित्यर्थः । वनधिय उपवनलक्ष्याः कणकाभरणस्य प्रतिनिधिः ।
 अभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलम्, मुहुमापप्रकिप्रलमित्यर्थः ।
 भादितम् । शिबैरिति शेषः । तत्कुसुमं युवतयोऽलके कुन्तले दधुः ॥ ४० ॥

पाठा०-१ 'समस्ति प्रियसंगमिणां शुभं न सहपा सह यामवती स्त्रिया'.

२ 'राग'.

दिप्य०-१ 'हा इत्येते क्विप्परिचारेति चलिनेति क्विप्ता क्विपिनां पुराणैः
 इतरोदाहरति पद्यम् ।

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अलिभिरिति ॥ अञ्जनविन्दुमनोहरैः कज्जलकणसुन्दरैः कुसुमपङ्क्तिपु
निपतन्ति यैः । अलिभिरङ्कितश्चिह्नितस्तिलकः श्रीमान्नाम वृक्षः । 'तिलकः
धुरकः श्रीमान्' इत्यमरः । वनस्थलीम् । तिलको विशेषकः । 'तमालपत्रतिलक-
चित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न त्रियाम्' इत्यमरः । प्रमदामिव । न
शोभयति स्मेति न खलु । अपि त्वशोभयदेवेत्यर्थः । 'लङ् स्वे' (पा. ३।२।११८)
इति 'स्म' शब्दयोगाद्गुणार्थे लङ् ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयधरसंगतया मनः ।

कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचाराविलासिनी ॥ ४२ ॥

अमदयदिति ॥ तरुचाराविलासिनी तरोः पुंसश्च चाराविलासिनी नव-
मल्लिका सप्तलाख्या लता । 'सप्तला नवमल्लिका' इत्यमरः । मधुनो मकरन्दस्य
मदस्य च गन्धेन सनाथया । गन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलयमेवाधरस्तत्र
संगतया । प्रसृतरागयेत्यर्थः । कुसुमैः संभृतया संपादितया । कुसुमरूपयेत्यर्थः ।
स्मितरुचा हासकान्त्या मनः । पश्यतामिति शेषः । अमदयत् ॥ ४२ ॥

अरुणरागनिर्पेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यचाङ्कुरैः ।

परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

अरुणेति ॥ विलासिनो विलासनीलाः पुरुषाः । 'वौ कपलस-' (पा. ३।२।१४३)
इत्यादिना धिनुष्प्रत्ययः । अरुणसानूरो रागमारुण्यं निर्पेधन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्यरुण-
रागनिर्पेधिनः । तैः । कुसुम्भादिरञ्जनात्तत्सदृशैरित्यर्थः । 'तमन्वेत्यनुबध्नाति
तच्छ्रीलं तन्निर्पेधति । तस्येवानु करोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' इति दण्डी ।
अंशुकैरम्बरैः । श्रवणेण कर्णेषु लब्धपदैः । निर्वेशितैरित्यर्थः । यचाङ्कुरैश्च
परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्च । इत्येतैः स्मरवलैः । वामसैन्यैः । अबलास्त्रैक
एव तसो रागो येषां तेऽवलैकरसाः वीपरतन्त्राः कृताः ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ 'संततया मनः'; 'संगतरागया'. २ 'निर्पेधिभिः'.

टिप्पण-1 तिलको विशेषकः खियमिव । तिलकेऽञ्जनविन्दवः शोभायै क्रियन्ते । 'तिलक'-
शब्दस्य द्विरुपादाने भिन्नार्थतया न दोषः । तिलकप्रमदबोरेकतरसिन्गरा यदुभयोर्वचनं
तदवाध्यवचनं दोषः इति व्यक्तियविवेके-इति हेमाद्रिः ॥ यथाक्रमं सृगनाभिविन्दुरभ्य-
स्तिलको विशेषकः खिय शोभयति तयेत्यर्थः-इति दिनकरः ।

२ कामिनीस्मितमपि मद्यगन्धसनाथमधरसंगतरागं वा । यद्वा, -कुसुमैः संपादितया नवम-
ल्लिकास्मितरुचा तरुचाराविलासिनः पुरुषा अमदयन्-इति हेमाद्रिः ।

उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।
 सहशकान्तिरलक्षयत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥
 उपचितेति ॥ शुचिभिः शुभ्रैः कणै रजोभिरुपचितावयवा पुष्टावयवा ।
 अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता । तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी ।
 अलक्षेण बज्जालकमाभरणविशेषस्त्रसिन्मौक्तिकैः सहशकान्तिः । अल-
 क्षयत । मृगसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालनिवालक्षयतेति
 वाग्भार्थः ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमलिग्रजाः सपवनोपवनोरिथितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

ध्वजेति ॥ अलिग्रजाः पद्मपदनिबद्धा धनुर्भृतो धातुक्ल मदनस्य
 वनस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् । क्रतुश्रियो वसन्तलक्ष्म्यादछविकरं शोभाकरं
 मुखचूर्णं मुषालक्ष्म्यारचूर्णभूतं सपवनोपवनोरिथितं सपवनं पवनेन सहितं
 यदुपवनं तसिप्रुथितम् । कुसुमार्नां केसरेणु किञ्चलेषु यो रेणुसम् ।
 ४७ अन्वयुःस्वयच्छन् । यावेलेच्छ ॥ ४५ ॥

अनुभवध्रवदोलमृतूत्सवं पट्टरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरञ्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामयलाजनः ॥ ४६ ॥

अनुभवध्रिति ॥ नया दोला प्रेक्षा वलित्वं नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सव-
 मनुभवध्रयलाजनः पट्टरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया प्रहीडु-
 मालिङ्गितुमिच्छया आसनरञ्जुपरिग्रहे पीठरञ्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां
 जलतां संधिर्नम् । उलयोरभेदः । अनयत् दोलासीदामु, पतनभवनादितिकेन
 प्रियकण्ठनाश्रियदिल्लभः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं यत विप्रहर्षेण पुनरेति गतं चतुरं घयः ।

परभृताभिरितीय निवेदिते स्वरमते रमते स यधूजनः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'विशदधन्नुकरं मुखमाहृतं कुसुमितुमनुन्मदकोऽहिलम् । उदुप-
 भोगसं हिमवर्षिणः परमूलोरमृतोपमां ययुः ॥' २ 'जडवाम्' । ३ 'पुंनि' ।

टिप्पण-१ सारस्य एवमर्थं श्लोकश्रीकण्ठाय, मुखचूर्णं मुखमालार्थं कर्पूरदिचूर्ण-
 इति दिनकरः ।

२ परिपश्यन्नेषिन्वं पीठवाम्; रन्नुपग्रहणेतिभेदे भेदहं पत्रानि कान्तकण्ठनवधम्भिन्वे
 रत्तदभेदेत्वं-इति दिनकरः ।

त्यजतेति ॥ 'यत्' इत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासंतोपविस्वयामन्त्रणे यत्' इत्य-
 मरः । यत् अज्ञाना मानं कोपं त्यजत । तदुक्तम्—'धीणाभीर्घ्याकृतः कोपो
 मानोऽन्यासद्भिनि प्रिये' इति । विप्रहैर्विरोधैरलम् । विप्रहो न कार्य इत्यर्थः ।
 गतमतीतं चतुरमुग्भोगक्षमं ययो बौधनं पुनर्नैति नागच्छति । इत्येवंरूपे
 स्मरमते स्मरानिप्राये । नपुंसके भावे कः । परभृताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते
 सतीव वधूजनो रमते स्म रेने । कोकिलावृजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः काम-
 शासनभयादिबोच्छुद्धलमखेलदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्चकमे मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं मधुं मध्रातीति मधुमद्विष्णुः । संपदादित्वादिक्तम् ।
 मधुर्वसन्तः । मध्रातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो मन्मथः कामः । तेषां
 संनिभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसंनिभः स नरपतिर्विशरथो विलासवती-
 सखः स्त्रीसहचरः सदृ । ऋतुः प्राप्नोऽस्यार्तवः । तमुत्सवं वसन्तोत्सवं यथा-
 सुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चकम आचक्राह ॥ ४८ ॥

व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह—

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरूपोश्च तदिद्वितयोधनम् ।

श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

परिचयमिति ॥ असौ मृगया । चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि । तेषां
 निपातने परिचयमन्यायं करोति । भयरूपो भयानो धयोऽद्विद्वितयोधनं तेषां
 चललक्ष्याणामिद्वितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ।

पाठा०-१ 'सा'.

टिप्प०-१ किंभूतो नरपतिः ? मधुदेवं मथितवान् मधुमन्मथः मधुसूदनः; मधुश्चात्र
 तबोगादसन्तोऽपि मधुः मन्मथकामः तत्समानम्, 'मधु मथं मधु क्षीरं मधु पुष्परसलथा ।
 मधुर्दलो मधुश्चैथो नपूकोऽपि मधुर्च्युः' इत्यनेकार्थमञ्जरी-इति बह्वभः ॥ मधुश्च मन्मथश्च
 त एव संनिभातीति सः । विष्णुवसन्तस्मरसदृश इत्यर्थः । शौर्ये विष्णुता; सौरमे वसन्तेन,
 सौन्दर्ये अनङ्गेन सदृश इत्यर्थः-इति हेमाद्रिः ।

२ असौ मृगया चलात्तां लक्ष्याणां मृगविहगादीनां निपातने बोधे परिचयरूपं गुणं कुरुते ।
 एतस्यां प्रवृत्तस्य नृपस्य परिचयो भवतीत्यर्थः । भयरूपोऽस्तेषां जन्तूनामिद्वितस्याभिषायस्य
 बोधनं च करोति । भीतस्येत्यं चेष्टा, क्रुद्धस्येत्यमिति ज्ञानं भवतीत्यर्थः । श्रमजयात्प्रगुणां बल-
 भीमुत्थानयोर्गया निरामयां वा तनुं शरीरं च करोति-इति दिनकरः ।

तनुं शरीरं धमस्य जयाविरसात्प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीं च करोति ।
अतो हेतोः सचिवैरनुमतोऽनुमोदितः स्मर ययौ । सर्वं चैतद्युद्धोपयोगीत्यत-
स्त्वदपेक्षया मृगयाप्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥ ४९ ॥

मृगवनोपगमक्षमवेपभृद्विपुलकण्ठनिपक्वशरासनः ।

गगनमश्वसुरोद्धतरेणुभिर्नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥

मृगेति ॥ मृगाणां घनं तस्योपगमः प्राप्तिः । तस्य क्षममर्हं वेपं विभ-
वंति स तथोक्तः । मृग्याविहारानुगुणवेपधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे निपक्व-
शरासनो लभन्वा । ना सवितेव नृसविता पुरुषभ्रेष्ठः । उपमितसमासः । स
राजाऽश्वसुरोद्धतरेणुभिर्गगनं वितानं तुच्छमसदिवाकरोत् । गगनं
नालक्ष्यतेत्यर्थः । 'वितानं तुच्छमन्दबोः' इति विद्युः । अथवा, -'सवितानम्' इत्येकं
पदम् । सवितानमुद्धोचसहितमिवाकरोत् । 'अस्त्री वितानमुद्धोचः' इत्यमरः ॥ ५० ॥

अथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

तुरगवल्गानचञ्चलकुण्डलो विरुदचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥ ५१ ॥

अथितेति ॥ वनमालया वनपुष्पमया अथितमौलिर्वदभिमिश्रितः । तरुणां
पलाशैः पत्रैः सवर्णः समानस्तनुच्छदो वर्म यस्य स तथोक्तः । इदं च वर्मणः
पलाशसवर्णभिधानं मृगारीनां विश्वासायम् । तुरगस्य वल्गानेन गतिविशेषेण
चञ्चलकुण्डलोऽसौ दशरथो रुद्रभिर्गुणविशेषैश्चेष्टितापरिता या भूमयत्वात्
विरुदचे विदिसुते ॥ ५१ ॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।

दृष्टशुरध्वनि तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥ ५२ ॥

तन्विति ॥ तनुषु लतासु विनिवेशितविग्रहाः संक्रमितदेहाः । भ्रम-
रेषु संक्रमिता ईक्षणवृत्तयो दम्ब्यापारा यासौ ता वनदेवताः सुनयनं

पाठा०-१ 'सुरोद्धत'.

टिप्पण्य-१ मृगयतुरं वनं मृगवनं मृगयाभूमिः तदुरयोगो यो येषो लघुकृष्णकृष्णदिग्
विभवंति स तथा । शुरध्वनिर्षावने न भवति, शुक्रध्वजावलोकनेन मृगा दूरत एव पलाश-
रसतथाया रोमकशीदिशि भावः-इति दिनकरः ।

२ 'वनमाला विधाश्या पल्लवैः पुष्पैः फलेः' इति विष्णुसहस्रे-इति हेमाद्रिः ॥ उप-
पल्लवेषु मयिज्ञा माया वनमाला, 'पञ्चपुष्पकी माया वनमाला प्रसीदिता'-इति सिन्धुः ।

३ लता एव वनदेवता यत्र रुदैर्देवैः इत्या इत्यर्थं इत्यन्ति श्लेडि पाठः-इति सुमतिः ।

सुलोचनं नयेन नीत्या नन्दितालोपिताः कोसला येन तं दशरथमध्वनि
दृष्टुः । प्रसन्नपावनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या ददशुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।

स्थिगतुरंगमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

श्वगणीति ॥ स दशरथः । शुनां गणः स एषामस्तीति श्वगणिनः श्वग्रा-
हिणः । तैः । वागुरा मृगबन्धनरज्जुः । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । तथा
चरन्तीति वागुरिका जालिकाः । 'चरति' (पा. ४।४।८) इति ङप्रत्ययः ।
'द्वौ वागुरिकजालिकौ' इत्यमरः । तैश्च प्रथममास्थितमधिष्ठितम् । व्यपगता
अनला दापामयो दस्यवस्त्वस्कराथ । यस्मात्तयोक्तम् । 'दस्युतस्करमोपकाः' इत्य-
मरः । 'करयेद्वनविशोधनमादौ मातुरन्तिकमपि प्रविबिधुः । आत्तश्चयनुगतः प्रवि-
शेद्वा संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥' इति कामन्दकः । स्थिरा दद्या पञ्चदिरहिता
तुरंगमयोग्या भूमिर्वस्य तत् । निपानवदाहावयुक्तम् । 'आहावस्तु निपानं स्याद्भुप-
कूपजलशये' इत्यमरः । मृगैर्हरिणादिभिर्घैयोभिः पक्षिभिर्वावयैर्गंसदशैरप्यपञ्च-
विशेषैश्चोपचितं समृद्धं वनं विवेश प्रविष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिडुर्णसंयुतम् ।

धनुस्त्रिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोपितकेसरी ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथानाधिर्मनोव्यथारहितो नरवरो नरश्रेष्ठः । रवेण धनुश्छारेण
रोपिताः केसरिणः सिंहा येन स राजा । कनकमिव पिङ्गः पिशङ्गो यस्तडि-
देव गुणो मौवां तेन संयुतं त्रिदशायुधमिन्द्रचापं नभस्यो भाद्रपदमास
इव । 'सुर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः' इत्यमरः । अधिज्यगधिगतमौर्वाकं
धनुरुपापदे जग्राह ॥ ५४ ॥

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशाचैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आधिवभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां यूथं तदप्रसरगर्हितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

पाठा०-१ 'श्वगणि'; 'श्वगण'. २ 'प्रथमाश्रितम्'. ३ 'संगतम्'.

टिप्प०-१ बह्वभस्तु 'श्वगणवागुरिकैः प्रथमाश्रित' इति पाठमाहल-श्वानां गणाः श्वगणाः
वागुरिका व्याधासैः शुनकसपैश्च प्रथमप्राप्त-इत्याह ।

२ रवेण न सिंहनादेन रोपिताः सिंहा येन स तथा नरवरः नृपोऽधिज्यं प्रत्यवायुक्तं धनु-
जग्राह । यथा नभस्यो भाद्रमासः स्वर्णवत् पिण्डा तडिदिव गुणो ज्या तेन संयुतं शक्रधनु-
ज्ज्वातीति-दिनकर० ।

तस्येति ॥ स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिरेणशावैर्हरिणशिशुभिः । 'पृथुकः
शावकः शिशुः' इत्यमरः । व्याहन्यमानं तद्वत्सलतया तद्गमनानुसारेण मुहुर्मुहुः
प्रतिपिच्यमानं हरिणीनां गमनं गतिर्यस्य तत् । कुशा गर्भे येषां तानि मुखानि
यस्य तत् कुशागर्भमुखम् । तस्य यूथस्याग्रेसरः पुरःसरो गर्धितो दमश्च कृष्ण-
सारो यस्य तत् । मृगाणां यूथं कुलम् । 'सजातीयैः कुलं यूथं तिरथां पुनपुंसकम्'
इत्यमरः । तस्य दशरथस्य पुरस्तादप्र आविर्वभूव । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ५५ ॥

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा

तूष्णीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्तिः ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-

र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्रैः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ जवनो जवशीलः । 'जुचक्रम्य'-(पा. ३।२।१५०) इत्यादिना
युच्यलयः । 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमर्धं
गतेनालङ्घेन । तूष्णीपुत्रिः । 'यद्वादिभ्यश्च' (पा. ४।१।४५) इति द्विषां ङीष् । तस्या
मुखादिवरादुद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभिधाचितम् । 'याचनायामभियाने च
प्रार्थना कथ्यते युधैः' इति केशवः । अत एव विशीर्णा पङ्क्तिः संधीभावो यस्य
तत् । मृगयूपं कर्तुं आद्रैर्भयादशुभिकैराकुला भयचकिता ये दृष्टिपातास्तैः ।
वातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्नीवरदलवृन्दैरिव । वनं श्यामी-
चकार ॥ ५६ ॥

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥ ५७ ॥

लक्ष्मीकृतेति ॥ हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा तस्येव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः ।
धन्वी धनुष्मान् स वृषः । लक्ष्मीकृतस्य वेदुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसो 'देहं

पाठा०-१ 'भग्भः'. २ 'कायम्'.

टिप्प०-१ यथाग्भः कर्तुं वातकम्पिगानां नीलोत्पलानां पत्रसमूहैः किमपि श्यामं करोति
तथैतन्मेषैः-इति दिनकरः ।

२ स्नेहाश्रितशरीरेणाञ्जय स्थितां सहचरीं मृगीं प्रेक्ष्य कर्णाग्रमाकृष्टमपि वाणं संदृष्टवान् ।
यतः कामितया यमिभावेन क्रोमलञ्चितवृत्तव एतेत्यर्थः-इति दिनकरः ।

व्यवधायानुरागादन्तर्धाय स्थिताम् । सह चरतीति सहचरी । पचादियु चरते-
ष्टित्करणन्वीप् । यथाह वामनः—'अनुचरीति चरोष्टित्वात्' इति । तां, सहचरीं
हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कानुकत्वात् । कृपासृदुमनाः कृपणार्द्रचित्तः सन् ।
आकर्णकृष्टमपि । दुष्प्रतिसंहरमपीत्यर्थः । घाणं प्रतिसंजहार । नैपुण्यादि-
त्यर्थः । नैपुण्यं तु 'घन्वी' इत्यनेन गम्यते ॥ ५७ ॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ५८ ॥

तस्येति ॥ त्रासाद्भयादतिमात्रचटुलैस्सन्तचटुलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रिया-
नयनविभ्रमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान्घादृश्यात्स्मरतः ।
अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोर्माँलुमिच्छोस्तस्य नृपस्य निविडो दृढोऽपि
मुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे । स्वयमेव भिद्यते स्म । भिदेः कर्मवर्तति
लिट् । कामिनस्वस्य प्रियाविभ्रमसृष्टिजनितकृपातिरेकान्मुष्टिमैदः । न त्वनैपुण्या-
विति तारपर्यायः ॥ ५८ ॥

उत्तस्थुषः संपदि पल्वलपङ्कमध्या-

न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९ ॥

उत्तस्थुष इति ॥ स नृपः मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला
प्रासाः तेषामचयवैः श्रमविश्रुतमुखभ्रंशिभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयता-
भिर्दीर्घाभिरार्द्रपदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । संपदि पल्वलपङ्कमध्यादुत्त-
स्थुष उद्विगतस्य द्रुतवराहकुलस्य पलावितवराहवृक्षस्य मार्गं जग्राहाउत्त-
सार ॥ ५९ ॥

पाठा०-१ 'सारयत्सु नेत्रैः'. २ 'शिशिर'. ३ 'गुञ्जा'.

टिप्पणं—१ उपातमयादतिमात्र चटुलैर्मुगानां नेत्रैः प्रौढाङ्गनानां नेत्रविलासिनीनां
चेष्टितानि स्मरतः । घनुष्येण कर्णान्तकृष्टो मुष्टिः शिथिलीकर्तुमशक्यः; अन्यत्र तु नृपो मृगेषु
प्रियानेत्रविलासव्यापारसादृश्यं पश्यन् मुष्टिं न चिन्नेपेत्यर्थः—इति दिनकर० ।

‘तं चाहनादवनतोत्तरकायमीप-
द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीपुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा
वृक्षेषु विद्धमिधुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥

तमिति ॥ वराहाः । चाहनादधारीपदवनतोत्तरकायं किंविदानतपूर्व-
कायं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं वृषम् । उद्धृतसटा ऊर्ध्वकेसराः सन्तः । ‘सटा जटा-
केसरयोः’ इति केसरः । प्रतिहन्तुमीपुः प्रतिहर्तुमैच्छन् । अस्य वृषस्येषुभिः
सहसा जघनानामाश्रयेष्ववष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्धमात्मानं न विविदुः ।
एतेन वराहाणां मनस्वित्वं वृषस्य हस्तत्रयत्वं चोक्तम् ॥ ६० ॥

तेनाभिघातरभसस्य विरुष्य पत्री
वन्यस्य नेत्रविद्यरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्मिद्य विग्रहमशोषितलिप्तपुङ्ख-

स्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ॥ ६१ ॥

तेनेति ॥ अभिघातो रभस आत्मसुक्यं यस्य तस्य । अभिहन्तुमुद्यतस्ये-
त्वर्षः । वन्यस्य वने भवत्य महिषस्य नेत्रविद्यरे नेत्रमध्ये तेन वृषेण विरु-
ष्यारुष्य मुक्तः पत्री शरो विग्रहं महिषदेहं निर्मिद्य विशर्ष । शोषितलिप्तो न
भवतीत्यशोषितलिप्तः पुङ्खो यस्य च तथोक्तः एत । तं महिषं प्रथमं पातया-
मास । स्वयं पश्चात्पपात । ‘कृन्वानुप्रयुज्यते छिति’ (पा. ३।१।४०) इत्यत्रानु-
शब्दस्य व्यवहितविपर्ययप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् ‘पातयां प्रथममास’ इत्यपप्रयोग
इति फलिनीयाः । यथाह वार्तिककारः—‘विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितवृत्त्यर्थं
च’ इति ॥ ६१ ॥

प्रायो विषाजपरिमोक्षलघूत्तमाद्वा-
न्प्रह्लांधकार नृपतिर्निशितैः शुरभैः ।

शृङ्गं स हसपिनयाधिरुतः परेषा-

मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥

प्राय इति ॥ नृपतिर्निश्चितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान् खड्गाख्यान्मृ-
गान् । 'गण्डके खड्गखड्गिनौ' इत्यमरः । प्रायो बाहुल्येन विषाणपरिमोक्षेण
शङ्खभङ्गेन लघून्यगुरुषुत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार । न त्ववधीदि-
त्यर्थः । कुतः ? दसविनयाधिकृतो दुष्टनिग्रहमित्युक्तः स राजा परेषां प्रतिकूला-
नामत्युच्छ्रितमुज्ज्वलं शृङ्गं विषाणं प्राधान्यं च । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोश्च' इत्यमरः ।
न ममृषे न सेहे । दीर्घमायुर्जावितमालम् । 'आयुर्जावितकालो ना' इत्यमरः ।
न ममृषे इति न । किंतु ममृष एवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान्गुहाभ्यः

फुल्लासनाप्रविटपानिव वायुहृणां ।

शिक्षाविशेषलघुहस्ततया निमेपा-

त्तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्धान् ॥ ६३ ॥

व्याघ्रानिति ॥ अभीर्निर्भोकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान् ।
वायुना हृणांभ्रान् । फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात्फुल्लाधीवकृशोऽाषाः'
(पा. ३।२।५५) इति निघातकारस्य लत्वनिपातः । येऽसनस्य सर्जंरक्षस्य । 'सर्ज-
कासनबन्धूकपुष्पप्रिवकजीवकाः' इत्यमरः । अप्रविटपास्त्वानिव स्थितान् । इषुधि-
भूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने 'कुल्लविशेषणम् । शरैः पूरितानि
वक्त्ररन्धाणि येषां तान्व्याघ्रान् । शिक्षाविशेषेणाभ्यासातिशयेन लघु-
हस्ततया शिप्रहस्ततया निमेपात्तूणीचकार । तूणं शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

निर्घातोऽग्रेः कुञ्जलीनाञ्जिघांसुर्ज्यानिर्घांपैः क्षोभयामास सिंहात् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्भीयोदग्रे राजशब्दो मृगेषु ॥ ६४ ॥

निर्घातेति ॥ कुञ्जेषु लीनान् । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा कुञ्जे लतादिपिहितोदरे'
इत्यमरः । सिंहाञ्जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । निर्घातो व्योमोत्थित औत्पातिकः शब्द-
विशेषः । तद्दुष्टै रीदृज्यानिर्घांपैर्माँवांशब्दैः क्षोभयामास । अत्रोद्येक्षते—
तेषां सिंहानां संबन्धिनि घीर्येणोदग्र उन्नते मृगेषु विषये यो राजशब्दत्वस्मिन्ना-
भ्यसूयापरोऽभून्नूनम् । अन्यथा कथमेतानन्विष्य हन्यादित्यर्थः । 'मृगाणाम्'
इति पाठे समासे गुणभूतत्वात् 'राज'शब्देन संबन्धो दुर्घटः । शालिनीवृत्तम्—
'शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽन्धिलोकैः' इति लक्षणम् ॥ ६४ ॥

तान्दृष्ट्वा गजकुलवद्धतीव्रवैराङ्काकुस्यः कुटिलं नखाग्रलघ्नमुक्त्वा ।
आत्मानं रणकृतकर्मणां गजानामानृष्यं गतमिव मार्गणैरमंस्त ॥६५॥

तानिति ॥ काकुत्स्थो दशरथः । गजकुलेषु यद्धं तीव्रं वैरं वैखान् ।
कुटिलेषु नखाग्रेषु लघ्ना मुक्त्वा गजकुम्भमौचिकानि येषां तान्सिंहान्दृष्ट्वा
आत्मानं रणेषु कृतकर्मणां कृतोपकाराणां गजानामानृष्यमनृष्यत्वं मार्गणैः
शरैः । 'मार्गणो याचके शरे' इति विश्वः । गतं प्राप्तवन्तमिवामंस्त मेने ॥ ६५ ॥

चमरान्परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकर्णविकृष्टमल्लघर्षी ।

नृपतीनिव तान्विष्योज्य सद्यः सितवालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥६६॥

चमरानिति ॥ क्वचिच्चमरान्परितः । 'अभितःपरितः समया-' (वा. १४४२)
इत्यादिना द्वितीया । प्रवर्तिताश्वः प्रधाविताश्वः । आकर्णविकृष्टमल्लघर्षी-
पान्वर्षतीति तथोक्तः स नृपः । नृपतीनिव तांश्चमरान्सितवालव्यजनैः शुभ्र-
चामरैर्विष्योज्य विरह्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवास-
ह्यन्, न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं

न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।

सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णं

रतिविगलितयन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥

अपीति ॥ स वृष्टस्तुरगसमीपादुत्पतन्तमपि । सुप्रहारमपीलर्यः ।
रुचिरकलापं भागुरपर्यम् । मद्यमविशयेन रौतीति मयूरो बर्ही । पृषोदरादिवा-
त्साधुः । तं चित्रेण माल्येनानुकीर्णं रती विगलितयन्धे प्रियायाः केश-
पाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । 'उरःप्रवृत्तिभ्यः कर्' (पा. १।४।१५१)
इति कप्रत्ययः । न वाणलक्ष्मीचकार । न प्रवहारेलर्यः ॥ ६७ ॥

तस्य कर्कशविहारसंभवं सेदमाननविलग्नजालकम् ।

आचचाम संतुपारशीकरो मिश्रपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

पाठा०-१ 'निर्वर्तिताश्वः'. २ 'निवृष्टमल्ल'; 'निलक्ष्मल'. ३ 'नृपतीनिव
शाश्विनाय शान्तिं सितवालव्यजनैर्विष्योज्य सद्यः'. ४ 'संतुपारशीकलः'; 'संतुपा-
रशीकलः'.

तस्येति ॥ कर्कशविहारादतिव्यायामात्संभवो यस्य तम् । आनने विल-
ग्रजालकं वदकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुपारशीकरः शिबिराम्बुक्ष-
सहितः । भिक्षा निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः । चनानिल आच-
क्षाम । जहारेत्यर्थः । रथोदतावृत्तमेतत् ॥ ६८ ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः संचिवावलम्बिभुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९ ॥
इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण । आत्मनो विस्मृतमन्यत्करणीयं कार्यं
येन तम् । विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः । सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तम् ।
'ऋक्पूरन्धुःपथामानक्षे' (पा. ५।४।७४) इति समासान्तोऽचप्रत्ययः । अनुबन्ध-
सेवया संतलसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा
इति मृगया । 'परिचर्यापरिषर्यामृगयाटाव्यादीनामुपसंख्यानम्' (वा. २२।५) इति
शप्प्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनीच । जहाराचक्षपं । 'न जातु
कामः कामानामुपभोगेन क्षाम्यति । इविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते ॥' इति
भावः ॥ ६९ ॥

सं ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौपधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाहयांबभूव कचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥
स इति ॥ स नरपतिः ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पद्मानि
शय्या यस्यां ताम् । ज्वलितानिमहौपधिभिरेव दीपिकाभिः सनाथाम् ।
तत्प्रधानमित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं कचिदसमेतपरिच्छदः । परिहृतपरिजनः
सन्नित्यर्थः । अतिवाहयांबभूव गमयामात् । पुष्पितामावृत्तम् ॥ ७० ॥

उपसि स गजयूथकर्णतालैः पटुपटहृध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१ ॥
उपसीति ॥ उपसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनियेषां तैर्गजयूथानां
कर्णैरेव तालैर्वायप्रनेर्दर्विनीतनिद्रः स वृष्टतत्र वने मधुराणि विहगानां विहं-
गानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन्नरमत ॥ ७१ ॥
अथ जातु रुरोगृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्त्रिगाढां तमसां प्राप नदीं तुरंगमेण ॥ ७२ ॥

पाठ०-१ 'सचिवावलम्बितधुरम्'. २ 'नराधिपम्'. ३ 'सुललित'.
४ 'मधुरस्वराणि'.

अथेति ॥ अथ जातु कदाचिद्गुरोर्मृगस्य गृहीतवर्त्मा सर्वाकृतस्त्रमागौ विपिने
 वने' पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः । तुरगवेगादिलयः । श्रमेण फेनमुच्चा । स्फेनं
 खिलयतेत्यर्थः । तुरंगमेण तपस्विभिर्गाढामवगाढां सेवितां तमसां नाम नदीं
 सरितं प्राप ॥ ७२ ॥

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ।

तत्र स द्विरद्वंद्वंहितशङ्की शब्दपातिनमिपुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

कुम्भेति ॥ तस्यास्तमसाया अम्भसि कुम्भपूरणेन भव उत्पन्नः । पचा-
 थच् । पटुर्मधुरः । उच्चैर्गम्भीरो निनदो ध्वनिरुच्चचारोदियाय । तत्र निनदे स
 नृपः । द्विरद्वंद्वंहितं शङ्कत इति द्विरद्वंद्वंहितशङ्की सन्, शब्देन शब्दानुसारेण पत्-
 तीति शब्दपातिनमिपुं विससर्ज । स्वागतावृत्तम् ॥ ७३ ॥

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत्कृतधान्यपङ्क्तिरथो विलङ्घ्य येत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥

नृपतेरिति ॥ तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिपिद्धमेव निपिद्धमेव यदेत-
 द्कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथो दशरथो विलङ्घ्य 'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न
 कुर्यात्' इति शास्त्रमुल्लङ्घ्य कृतवान् । ननु विदुपस्तस्य कथमीदृशिवेष्टितमत आह—
 अपथ इति । श्रुतवन्तोऽपि विद्वांसोऽपि रजोनिमीलिता रजोगुणावृताः सन्तः ।
 न पन्था इत्यपयम् । 'पथो विभाषा' (पा. ५।४।७२) इति वा समासान्तः । 'अपथं
 नपुंसकम्' (पा. २।४।३०) इति नपुंसकम् । 'अपन्थास्त्वपथं तुल्ये' इत्यमरः ।
 तस्मिन्नपथेऽभारं पदमर्पयन्ति हि निक्षिपन्ति हि । प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
 वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विपण्ण-

स्तस्यान्यप्यन्वेतैसगूढं प्रमथं सः ।

शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं

तापादन्तःशल्य इचासीद्विश्चिपिपोऽपि ॥ ७५ ॥

हा तातेति ॥ हेलातौ । तातो जनकः । 'हा विपादशुगर्तिषु' इति, 'तातस्तु
 जनकः पिता' इति चामरः । हा तातेति क्रन्दितं श्लोशनमाकर्ण्य । विपण्णो

पाठा०-१ 'यद्'. २ 'तद्'. ३ 'वेतसगूढप्रभवम्'. ४ 'वीक्ष्य'.

टिप्पण-१ 'पङ्क्तिर्विशिष्टा' (पा. ५।४।५९) इत्यादिना पङ्क्तिरथो दशसंख्यायां निपातितः ।
 वैतालीयं वृत्तम् इति दिनकर० ।

भमोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दितस्य वेतसैर्गूढं छन्नम् । प्रभवत्समादिति प्रभवः
कारणम् । तमन्विष्यञ्छल्येन शरेण प्रोतं स्यूतम् । 'शल्यं शङ्खौ शरे वंशे' इति
विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य च क्षितिपोऽपि तापाहुःसादन्तःशल्यं
यस्य सोऽन्तःशल्य इवासीत् । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

तेनावतीर्य नुरगात्प्रथितान्वयेन

पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।

तसौ द्विजेतरतपस्त्रिसुतं स्वलङ्घि-

रात्मानमक्षरपदैः कथयावभूव ॥ ७६ ॥

तेनेति ॥ प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापनीरुत्वं सूचितम् । तेन राज्ञः
नुरगादवतीर्य पृष्ठान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठबुलः । जलकुम्भनिषण्णदेहः
स मुनिपुत्रस्तसौ राज्ञे स्वलङ्घिः । अशक्तिवशादर्धोच्चारितैरित्यर्थः । अक्षरप्रायैः
पदैरक्षरपदैरात्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्त्रिसुतश्च तं द्विजेतरतपस्त्रिसुतं कथ-
यावभूव । न तावन्नैवार्णिक एवाहमस्मि, किंतु करणः । 'वैश्यान्तु करणः शूद्र्या'
(आचार. ४।१२) इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे—
(अयोध्या. ६३।५०) 'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन् ।
मा भूते मनसो व्यथा ॥ शूद्र्यामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ।।' इति ॥ ७६ ॥

तच्चोदितः स तमनुद्धृतशल्यमेव पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्रमज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ७७

तदिति ॥ तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः 'पितृसमीपं प्रापय' इत्युक्तः स नृप-
तिरनुद्धृतशल्यमनुत्पाटितशरमेव तं मुनिपुत्रम् । अवसन्नदृशोर्नष्टचक्षुषोः ।
अन्धयोरित्यर्थः । पित्रोर्मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' (पा. १।२।७०) इत्येकशेषः ।
सकाशं समीपं निनाय । इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र—'अथाहमेकत्वं देशं
नीत्वा तौ नृशङ्खितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥' (अयोध्या. ६४।२८)
इति नवीत्तर एव सूतं पुत्रं प्रति पित्रोरानयनाभिधानात् । तथागतं वेतसगूढम् ।
एकश्चासौ पुत्रश्च तमेकपुत्रम् । 'एकं प्रहर्षं पित्रोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । तं

पाठा०—१ 'तपस्त्रिसुतः'. २ 'नोदितः'. ३ 'तश्च'.

टिप्प०—१ हा तात ! हा तात ! हा पितः ! इत्येवरूप क्रन्दित रुदित हुत्वा विषण्णो विरलम्बः
स नृपो वेतसैर्वृक्षविशेषैर्गूढं गोपितं तस्य क्रन्दितस्य प्रभवमुत्पत्तिस्थानमन्विष्यन् 'कोऽयं
रोदिति ?' इति जिज्ञासुः सन् शल्यमोतं स्यूतं कुम्भसहितं मुनिपुत्रं वीक्ष्य नृपोऽपि अतर्गम्यशा-
ल्यमिवासीत्—इति दिनकर० ।

मुनिपुत्रमुपेत्य संनिकृष्टं गत्वाऽज्ञानतः करिभ्रान्त्या स्वचरितं संकृतं ताभ्यां
मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । शशंस कथितवान् ॥ ७७ ॥

तौ दंपती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रां
शल्यं निखातमुद्धारयतामुरस्तः ।

सोऽभूत्परासुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥ ७८ ॥

ताविति ॥ तौ जाया च पतिश्च दंपती । राजदन्तादिषु 'जाया'शब्दस्य दम्भा-
चो जम्भावश्च विकल्पेन विपातितः । 'दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ'
इत्यमरः । बहु विलप्य भूषिष्ठं परिदेव्य । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । शिशो-
रुरस्तो बहुषः । 'पद्म्यास्तसिद्धि' (पा. ५।३।७) । निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्रां रातो-
द्धारयतामुद्धारयामासतुः । स शिशुः परासुर्गतप्राणोऽभूत् । अथ वृद्धो हस्ता-
पितैर्नयनवारिभिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥७८॥

दिष्टान्तमाप्स्यति भयानपि पुत्रशोका-
दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

आक्रान्तपूर्वमिद्य मुक्तविपं भुजंगं

प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥ ७९ ॥

दिष्टान्तमिति ॥ हे राजन् । भयानप्यन्त्ये वयस्यहमिव पुत्रशोकादि-
ष्टान्तं कालवसानम् । मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे सादिष्टम्' इति विश्वः ।
आप्स्यति प्राप्स्यति । इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पादाहतः पूर्वमाक्रान्त-
पूर्वः । मुप्सुषेति समासः । तम् । प्रथममपकृतमित्यर्थः । मुक्तविपमपकारात्पथा-
दुत्पद्यविपं भुजंगमिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधी । वर्तते
कः । इदं च सहने कारणमुक्तम् । शापदानात्पथादपराधी कोसलयतिर्दशरथः
प्रोवाच ॥ ७९ ॥

पाठा०-१ 'दिष्ट्या'. २ 'अन्ते'. ३ 'प्रथमापराधः'.

टिप्प०-1 अथ वृद्धस्त्रापसः करपतिरिशुभिरेव नृपमशपद । जलेनैव हि शापो दीयते,
तमेवाह-दिष्टान्तमिति-इति दिनकर० ।

२ कृतापकारो नृपः पूर्वमाक्रान्तं पूर्वं चरणताडितं पश्चान्मुक्तं उद्धीर्णं विपं येन तत्ताड्यं
सर्पमिवाभ्यषात् । न इष्टा पुत्रवक्रवशशोभा येन तथाभूते मन्ययं शपोऽपि त्वया सातुमहो
अरूपाः पावितः; पुत्रोत्पत्तिश्चक्रेत्वात् । शापस्य कथं वररूपवेत्याह-काष्ठैरिद्धो दीप्तोऽग्निः कर्ष-
णीयां क्षितिं ददन्नपि बीजांकुरोत्पादिनीं करोति-इति दिनकर० ।

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे

सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।

कृप्यां ददन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥

शाप इति ॥ अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्ननुग्रहे मयि भगवता पातितः वज्रप्रायत्वात् 'पातित' इत्युक्तम् । अयं 'पुनश्चोद्गन्निवत्' इत्येवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । दृढदुमारीवरन्यायेनेष्टवातेरन्तरीयकत्वात्सोपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेनाह—कृप्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितो ज्वलनोऽग्निः कृप्यां कर्पणार्हाम् । 'ऋदुपधाच्चाङ्गुपि चृते.' (पा. ३।१।११०) इति क्यप् । क्षितिं ददन्नपि बीजप्ररोह्याणां बीजाङ्कुराणां जननीमुत्पादनक्षमां करोति ॥ ८० ॥

इत्थं गते गतघृणः किमयं विधत्तां वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन । प्रधानहुताशनवतः स मुनिर्ययाचे पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ८१

इत्थमिति ॥ इत्थं गते प्रवृत्ते सति । वसुधाधिपेन राज्ञा । गतघृणो निष्करणः, हन्तृत्वाङ्गिष्कप इत्यर्थः । अत एव तव वध्यो वधाहोऽयं जनः । 'अयम्' इति राज्ञो निर्वेदादनादरेण स्वात्मनिर्देशः । किं विधत्तामित्यभिहित उक्तः, 'मया किं विधेयम्?' इति विज्ञापित इत्यर्थः । स मुनिः सदारः सभार्यः परासुं गतासुं पुत्रमनुगन्तुं मनो यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सत् । 'तु काम-मनसोरपि' इति मकारलोपः । हुताशनवतः साग्नेधान् काष्ठानि ययाचे । न चानात्मघातदोषः—'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यत' । मृग्वमिजल-संपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इत्युक्तेः ॥ ८१ ॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा

संपाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।

अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं

शापं दधञ्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ मृगयावर्णने

नाम नवमः सर्गः ।

प्राप्तेति ॥ प्राप्तानुगः प्राप्तानुचये राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं वाङ्म-
भारणरूपं प्रागेकोऽपि संप्रति प्राप्तानुचरत्वात्संपाद्य पातकेन मुनिवधरूपेण विलु-
प्तधृतिर्नष्टोत्साहः चत् । अन्तर्निविष्टपद्मन्तर्लब्धस्थानमात्मविनाशहेतुं
शापम् । अम्बुराशिरौर्ध्वं ज्वलनं वडवानलमिव । 'और्ध्वस्तु वाडवो वडवानलः'
इत्यमरः । दधञ्चतवान्सन् । निघृत्तः । वनादिति शेषः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायां रघुवंशटीकायां नवमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

आरांसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वश्रवणैर्मित्यं पेयं पापं प्रणोवितुम् ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिद्भूतमनूजद्धैः शरदामयुतं ययौ ॥ १ ॥

पृथिवीमिति ॥ पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्र-
वर्चसः । अनूजद्धैर्नृणासमृद्धेस्तस्य दशरथस्य किञ्चिद्भूतमीपश्यूनं शरदां वत्सरा-
णाम् । 'स्वादती वत्सरे शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ । 'एकदशशत-
सहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्ययुतं च पयं स्थानात्स्थानं दशगुणं स्यात् ॥'
इत्यार्यभट्टः । इदं च मुनिशापात्परं वेदितव्यं, न तु जननात् । 'पष्टिवैषेसहस्राणि
जातस्य मम कौशिके । दुःखेनोत्पादितथायं न रामे नेतुमर्हसि ॥' (वाल्. २०।१०)
इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात्परम्, तस्यापि 'सम्यग्निवनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिदय रघुणविधौ विधिवत्प्रजानाम्' (८।१४) इति कौमारलुष्ठित्वाभिधानात्स
एव विरोध इति ॥ १ ॥

न चोपलेभे पूर्वंपामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं सं ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २ ॥

न चेति ॥ स दशरथः पूर्वंपां पितृणामृणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष वा
अचूणो वः पुत्री' इति श्रुतेः । पितृणामृणनिर्मुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्त-
दपहन्तीति शोकतमोपहम् । अत्र 'अमयंकर' इति बहुवचनेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य
'अये क्लेशतनयोः' (पा. ३।२।५०) इति उपलयः । सुताभिधानं सुताख्यं
ज्योतिर्नोपलेभे न प्राप च ॥ २ ॥

अतिष्ठप्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मन्यादनभिव्यकरत्तोत्पत्तिरिचार्ययः ॥ ३ ॥

अतिष्ठदिति ॥ प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा संततिर्यस्य स तथोक्तः । 'प्रत्ययोऽधीनशपयज्ञानविश्राघहेतुषु' इत्यमरः । स नृपः । मन्थात्प्राङ्मन्यात्पूर्व-
मनभिव्यक्ताऽद्य रत्तोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव । चिरमतिष्ठत् । साम्प्र-
भावाद्विलम्बो न तु बन्धत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिसृत्विवजः ॥ ४ ॥

ऋष्यशृङ्गेति ॥ ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदृषिः । तदादयः ।
ऋतुमृतौ वा यजन्तीत्यृत्विवजो वाङ्मिकाः । 'ऋत्विग्दृक्' (पा. ३।२।५९) इत्या-
दिना क्विबन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः संतानकाङ्क्षिणः
पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्ताम् । 'पुत्राच्छ च' (पा. ५।१।४०)
इति छप्रत्ययः । इष्टिं यागमारेभिरे प्रचरुमिरे ॥ ४ ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपभृता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघार्तादद्यावावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पुलस्त्यस्य
गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यो रावणः । तेनोपभृताः पीडिताः सन्तः निदाघार्ता
घर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः । 'अन्तात्सन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेपु
डः' (पा. ३।२।४८) इति डप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । यावत्
पार्थिवदित्वात्समासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥ ५ ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

त इति ॥ ते देवाश्चोदन्वन्तं समुद्रम् । 'उदन्वानुदधी च' (पा. ८।२।१३)
इति निपातः । प्रापुः । आदिपूरुषो विष्णुश्च बुबुधे । योगनिद्रा जहावित्यर्थः ।
गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थं चकारौ । तथा हि—अव्याक्षेपो गम्यस्याव्यासङ्गः ।

टिप्पण-१ यथाऽर्णवः समुद्रे मंथात्पाक् पूर्वमनभिव्यकरत्तोत्पत्तिरतिष्ठत रत्तोत्पत्तौ मथ
एव प्रत्ययः, अथ ऋष्यशृङ्गादिभिर्विहिताया-पुत्रेष्टेः प्रत्ययमपेक्षमाणा सततिर्यस्य-इति बल्लभः ।

२ यथा निदाघार्ता घर्मेखिन्ना अध्वगाः पान्थादद्यावावृक्षमभिगच्छन्ति-इति बल्लभः ।

३ द्वौ चकारौ तुल्यकालपेक्षा गमयतः । यावता समुद्रं प्राप्तः आदिपूरुषश्च भगवान् प्राक्
उपगमाद् बुबुधे तावता तावता भगवान् प्रसूदः-इति बल्लभः ।

अविलम्ब इति यावत् । भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि ॥ उक्तं च-
'अनन्यपरता न्वास्य कार्बसिद्धेस्तु लक्षणम्' इति ॥ ६ ॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

भोगीति ॥ शौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः ।
यद्वा,—'दिव'शब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति । तथा च बुद्धचरिते—'न शोभते तेन हि नो विना
पुरं मरुत्वता वृत्रवधे यथा दिवम्' इति । तत्र 'दियु क्रीडारौ' इति धातोः 'इग्रुपध-'
(पा. ३।१।१३५) इति कः । दिवमोक एषामिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः
शरीरम् । 'भोगः सुखे ह्यादिभृतावहेद्य फणकाययोः ।' इत्यमरः । स एवासनं
सिंहासनम् । तत्रासीनमुपविष्टम् । आसेः शानच् । 'ईदासः' (पा. ७।२।८३) इती-
च्चापदेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले य उदर्चिष उग्रस्मवो मणयस्तीर्थोति-
तविग्रहं तं विष्णुं ददृशुः ॥ ७ ॥

श्रियः पद्मनिपण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले ।

अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

श्रिय इति ॥ कीदृशं विष्णुम् ? पद्मे निपण्णाया उपविष्टायाः श्रियः
क्षौमान्तरिता दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन् । आस्तीर्णो करपल्लवो
पाणिपद्मवौ यस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात्कटिमेखलास्पर्शासहत्वं
सूच्यते । तस्मिन्नेङ्गे निक्षिप्तौ चरणौ येन तम् ॥ ८ ॥

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं चालातपनिभंशुकम् ।

दिवसे शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

प्रबुद्धेति ॥ पुनः कीदृशम् ? प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके श्वाक्षिणी यस्य
तम् । दिवसे तु पुण्डरीकेमेवाक्षि यस्येति विग्रहः । चालातपनिभंशुकं यस्य
तम् । पीताम्बरधरमित्यर्थः । अन्यत्र,—चालातपव्याबांशुमित्यर्थः । 'निभो द्याजस-
दक्षयोः' इति विश्वः । प्रकृष्ट आरम्भो योगो येषां ते प्रारम्भा प्रकृत्ययोगा योगिनः ।
तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र,—प्रारम्भ आदौ सुखदर्शनं शारदं शरत्संबन्धिनं
दिवसमिव स्थितम् ॥ ९ ॥

प्रभानुलितश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।

कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहतोरसा ॥ १० ॥

पाठा०—१ 'ते'. २ 'प्रकृत'. ३ 'विभ्रन्तम्'; 'विभ्रतम्'.

टिप्प०—१ शारददिवसोऽपि तथाभावात्प्रारम्भसुखदर्शनो भवति-इति चक्षुभः ।

प्रभेति ॥ पुन. किंविधम् ? प्रभयाऽनुलिप्तमनुरजितं श्रीवत्स नाम लान्छन
येन तम् । लक्ष्म्या विश्रमदर्पणं वीस्तुभ इत्याद्या यस्य तम् । अपां समुद्राणां
सारं स्थिराशम् । अम्मयमणिमिलयं । वृद्धतोरसा विश्राणम् ॥ १० ॥

वाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११ ॥

वाहुभिरिति ॥ विटपाकारैः शाखाकारैर्दिव्याभरणभूषितैर्वाहुभिः प-
लक्षितम् । अत एव अपां सन्धवानां मध्य आविर्भूतमपरं द्वितीय पारिजात-
मिव स्थितम् ॥ ११ ॥

द्वैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

द्वैत्येति ॥ द्वैत्यस्त्रीगण्डलेखानामगुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्य विलु-
म्बन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिभिः । तैश्चेतनावद्भिः सजीवैर्हेतिभिः सुदर्श-
नादिभिः शस्त्रैः । 'स्वेराचक्ष शस्त्र च वृद्धिज्वाला च हेतय ।' इत्यमर । उदीरित-
जयस्वनम् । जयशब्दमुद्रोपयन्तीभिर्मूर्तिमतीभिरुद्देश्यैरताभिरुपास्यमानानि स्वर्ग. १२

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशमणलक्ष्मणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तो भगवत्सनिधानात्पक्ष शेषेणाहीधरेण सह विरोधः सह-
जमपि वैरं येन तेन । कुलिशमणलक्ष्मणा धर्मताहरणबाल इन्द्रबुद्धे ये वज्रप्रहारात्
एव लक्ष्मणाणि यस्य स तेन । प्रवदोऽञ्जलियं तेन प्राञ्जलिना । कृताञ्जलि-
नेत्यर्थः । विनीतेनानुद्धतेन गरुत्मतोपस्थितमुपासितम् । पुरा किल मातलि-
प्राथितेन भगवता तदुहितुर्गुणकेदया पत्यु कस्यचित्सर्पस्य गरुजादभयदाने कृचे खवि-
पक्षरक्षणशुभितं पक्षिराज 'स्वद्वीढाऽह त्वतो वलाद्य' इति गर्वित स्ववामतर्जनीभारेणैव
भङ्गवत्वा भगवान्विनिनायेति महाभारतीया कथा सूचयति 'विनीतेन' इत्यनेन ॥ १३ ॥

योगनिद्रान्तविशद्वैः पावनैरवलोकनेः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृपीन् ॥ १४ ॥

योगेति ॥ योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्ति, तद्रूप या निद्रा तस्या
अन्तेऽवसाने विशद्वैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनेः । सुखशायनं पृच्छन्तीति
सौखशायनिकास्तान् । 'पृच्छतीं सुखातादिभ्य' (वा. २. १५३) इत्युपसर्गपा-
नाद्वक्प्रत्ययः । भृग्वादीननुगृह्णन्तम् ॥ १४ ॥

पाठा०—१ 'अपा मध्यात्', 'पयोमध्यात्'.

टिप्प०—१ कथानकमिदमुपोगपर्वतो(अ. १७।१०५)ऽवसेयम् ।

प्रणिपत्य सुरास्तसै शमयित्रे सुरद्विपाम् ।

अथेनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५ ॥

प्रणिपत्येति ॥ अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विपामसुराणां शमयित्रे विना-
शक्य तसै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् । 'एविस्तुशास्त्रद्वयः कथम्'
(पा. ३।१।१०९) इति वयंप्रलयः । वाक्च मनथ वाङ्मनसे । 'अचतुर-'
(पा. ५।४।५७) इत्यचप्रलयान्तो निपातः । तयोर्गोचरो विषयो न भवतीत्यवाङ्म-
नसगोचरः । तमेनं विष्णुं तुष्टुवुरस्तुवन् ॥ १५ ॥

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

नम इति ॥ पूर्वभादौ विश्वसृजे विश्वसृष्टे तदनु सर्गानन्तरं विश्वं विभ्रते
पुष्पते । अथ विश्वस्य संहर्त्रे । एवं त्रेधा सृष्टि-स्थिति-संहारकर्तृत्वेन स्थित
आत्मा स्वस्य यस्य तसै ब्रह्म-विष्णु-हरात्मने तुभ्यं नमः ॥ १६ ॥

ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याराङ्गौपाधिकमित्याह—

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ १७ ॥

रसान्तराणीति ॥ एकरसं मधुरैकरसं दिवि भवं दिव्यं पयो वर्षादिकं देशे
देशे ऊपरदिदेशेऽन्यानरसान्तराणि लवणादीनि यथाऽश्रुते प्राप्नोति ।
एवमविक्रियो निर्विकारः । एकरूप इत्यर्थः । त्वं गुणेषु सत्त्वादिष्ववस्थाः
स्रष्टृत्वादिह्या अभ्युपे ॥ १७ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्था प्रार्थनापहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १८ ॥

अमेय इति ॥ हे देव । त्वममेयो लोकैरियत्तया न परिच्छेद्यः । मित-
लोकः परिच्छिन्नलोकः । अनर्था निःस्पृहः । आवहतीत्यावहः । पचायच् । प्रार्थ-
नानामावाहः कामदः । अजितोऽन्वर्न जितः । जिष्णुर्जयशीलः । अत्यन्तम-
व्यक्तोऽतिस्पृहणरूपः । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् ॥ १८ ॥

हृदयस्थमनासध्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।

वयालुर्मेनघसृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १९ ॥

पाठा०-१ 'एकः कारणवर्त्ता कामवस्था प्रतिपद्यसे । नानात्वं रागसंयोगात्स्फ-
टिकसेव ते स्पृहम् ॥'.

हृदयेति ॥ हे देव । त्वां हृदयस्थं सर्वान्तर्यामितया नित्यसंनिहितं तथाप्यना-
सन्नमग्न्यरूपत्वाद्विप्रकृष्टं च विदुः । संनिष्ठस्यापि विप्रकृष्टत्वमिति विरोधः ।
तथाऽकामम् । न कामोऽभिलाषोऽस्य तं परिपूर्णत्वाजिःस्पृहत्वाच्च निष्कामम् ।
तथापि तपस्विनं तापसं विदुः । यो निष्कामः स कथं तपः कुरुत इति
विरोधः । परिहारस्तु-ऋषिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते । दयालुं परदुःखग्रहाणपरं तथा-
प्यनघस्पृष्टं नित्यानन्दस्वरूपत्वाददुःखिनं विदुः । 'अथं दुरितदुःखयोः' इति विश्वः ।
दयालुदुःखी चेति विरोधः । 'ईर्ष्यां घृणी त्वचंतुष्टः क्रोधनो नित्यशक्तितः । परभा-
ग्योपजीवी च पठेते नित्यदुःखिताः' ॥ इति महाभारते । पुराणमनादिमजरं निर्विकार-
त्वादक्षरं विदुः । चिरंतनं न जीर्यत इति विरोधालंकारः । उक्तं च—'आनासत्वे
विरोधस्य विरोधालंकरणमिति' इति । विरोधेन चालौकिकमहिमत्वं व्यज्यते ॥ १९ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

सर्वज्ञ इति ॥ त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । 'इगुपध-' (पा. ३।१।१३५)
इति कप्रत्ययः । अविज्ञातः । न केनापि विज्ञात इत्यर्थः । त्वं सर्वस्य योनिः कार-
णम् । त्वमात्मन एव भवतीत्यात्मभूः । न ते किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं सर्वस्य
प्रभुः । त्वमनीशः । त्वमेकः सर्वरूपभाक् । त्वमेक एव सर्वात्मना वर्तस
इत्यर्थः ॥ २० ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

सतेति ॥ हे देव । त्वां सप्तभिः सामभी रथंतरादिभिरुपगीतम् । 'तद्वि-
तार्थ-' (पा. ३।१।५१) इत्युत्तरपदसमासः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् ।

पाठा०-१ 'मदयास्पृष्टम्'.

टिप्पणं—१ त्वं सर्ववेदीः सर्वेश्वरत्वात् । त्वं अविज्ञातः; कश्चित् वेद, अरूपत्वात् । किंभू-
तस्त्व ? सर्वयोनिः; सृष्टिकर्तृत्वात् । किंभूतः ? आत्मभूः; अजत्वात् । हे भगवन् ! त्वं सर्व-
प्रभुः; सर्वेश्वरत्वात् । किंभूतः ? अनीशः; सर्वोत्कर्षत्वात् न कश्चिदोशः । त्वमेको निर्विका-
रोऽपि सर्वरूपभाक् विश्वव्यापकत्वात् सर्वगतः-इति बहुभम् ।

२ सप्तभिः सामभी रथंतरवृहत्सामवामदेव्यवैरूपपावसानवैरावचान्द्रमसामिपानि तै-
द्वं विष्णुः' इत्यादि 'विष्णोःराटम्' इत्यन्तैर्बोपगीतम्-इति दिनकर० ।

३ सप्तार्णवाश्वोका वायुपुराणे—'क्षीरोदो ज्वणोदक्ष दध्योदक्ष घृतोदकः । स्वाद्दकः
सुरोदक्ष तथैवैश्वरसोदपिः' इत्यादिना ।

पूर्ववत्समासः । तत्र शेते यः स सप्तार्णवजलेशयः । तम् । 'शयवासवातिष्वका-
लात्' (पा. ६।३।१८) इत्यञ्ङ् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् । 'अग्निमुखा वै देवाः'
इति श्रुतेः । सप्तानां लोफानां भ्रुवःखण्डादीनामेकसंश्रयम् । एवंभूतमा-
चक्षुः ॥ २१ ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वे चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थ-
चतुर्वर्गः समोक्षकः' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि
यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते
यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः । चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः । 'तत्प्रकृतवचने मयद्'
(पा. ५।४।२१) । 'तद्वितार्थ—' (पा. २।१।५१) इत्यादिना तद्वितार्थे विषये
तत्पुरुषसमासः । स लोकः । इत्येवंह्यं सर्वे चतुर्मुखाश्चतुर्वर्ण्यरूपिणस्त्वत्तः ।
जातमिति शेषः । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच' (तैत्ति० २।६) इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

अभ्यासनिर्गृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३ ॥

अभ्यासेति ॥ अभ्यासेन निर्गृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितम् । तेन
मनसा योगिनो हृदयाश्रयं^४ हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं
विचिन्वन्त्यन्विष्यन्ति । ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तद्य ? ॥ २४ ॥

पाठा०-१ 'कालावस्था'. २ 'चतुर्युगा'. ३ 'याथार्थ्यम्'.

टिप्प०-१ सप्तार्णवोऽप्युक्ता हलायुधे—'दिरण्या कनका रक्ता कृष्णा च सुप्रभा
धान्दा । अतिरिक्तं बहुरूपेति सप्त सप्तार्णवो जिह्वाः ॥' इति ।

२ कृतत्रेता-दापर-कलिलक्षणं वाः अलावस्था, यश्चतुर्वर्णमयो ब्राह्मण-सुविद्य-पैदय-सद्-
रूपो पक्षेय लोभः, एतदर्थेण त्वयश्चतुर्मुखात् प्रभवति-इति बह्वभः ।

३ मनोनिपदश्लोको भगवता—'यतो यतो निश्चलति मनश्चलमसिरन् । तत्रतो
निषभ्येतरात्मन्नेव वशं नयेद्' इत्यादिना ।

४ हृत्पद्मस्थितमन्वय—'यतो निर्वाति निषदो बलिश्चैव प्रलीयते । हृदयं तदिजानीया-
न्मनसः स्थितिस्तराम् ॥ तस्मिन्हृदयेऽनाहतात्वं दास्यदत्तं पद्ममक्षि । तत्र सिद्धोऽहं
कानीयं योगिनो ध्यायन्ति' इत्यादिना ।

अजस्येति ॥ न जायत इत्यर्ज । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।२।१०१) इति
 कप्रत्यय । तस्याजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्यतः मात्सादिरूपेण जायमा-
 नस्य । निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुपातिनो जागरूकस्य सर्वसा-
 क्षितया नित्यप्रयुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवत । इत्य विरुद्धचेष्टस्य तव
 याथार्थ्यं को वेद् वेति ? 'विदो लटो वा' (पा ३।४।८३) इति णलदेश ॥२४॥

शब्दादीन्विपयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चर तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥

शब्देति ॥ किंच, कृष्णादिरूपेण शब्दादीन्विपयान्भोक्तुम् । नरनारायणादि-
 रूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजा. पातुम् । औदासीन्येन
 ताटस्थ्येन वर्तितुं च पर्याप्त. समर्थाऽसि । भोग तपश्चो पालनी-दासीन्ययोश्च पर-
 स्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्य क समर्थ इत्यर्थ ॥ २५ ॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्ना. पन्थान. सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योद्य जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥

बहुधेति ॥ अंगमैत्रयीसाख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धि-
 हेतव. पुरुषार्थसाधका पन्थान उपाया । जाह्नव्या इमे जाह्नवीया गाहा ।
 'बृदाच्छ' (पा ४।२।११४) इति छप्रत्यय । ओद्या. प्रवाहा । तेऽप्यागमैरागति-
 भिर्बहुधा भिन्ना सिद्धिहेतवश्च । अर्णव इव त्वय्येव निपतन्ति प्रविशन्ति ।
 येन केनापि रूपेण त्वानेवोपयान्तीत्यर्थ । यथाहुराचार्या — 'किं बहुना क्षारवोऽपि
 विश्वकर्मत्युपासते' इति ॥ २६ ॥

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूय.सनिवृत्तये ॥ २७ ॥

त्वयीति ॥ त्वय्यावेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्य समर्पितानि
 कर्माणि यैस्तेषाम् । 'मन्मना भव भद्रं करो मयाजी मां नमस्कृत । मामेवैष्यसि

पाठा०-१ 'वदावेशित'.

टिप्प०—१ इदमपि कण्ठत प्रोक्त भगवता—'न हि जातो न जायेद्द न जनिष्ये कदाचन ।
 क्षेत्रज्ञ सवभूतानां तस्माद्भगवत् स्मृत ॥' इति ।

२ इदमेव सम्यक्निवृत्त भगवन्महिमावर्णने—'त्रयी सांख्य योग पशुपतिमत वैष्णवमिति
 प्रभिन्न प्रस्थाने परमिदमद पथ्यमिति च । रुचीनां वैचिन्त्याह्लुकुटिलनानापशुनां नृणां
 मेको गम्यस्तत्रमसि पपत्तामर्णव इव' इति ।

चौन्तेय ! प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' (गी. ९।३४) इति भगवद्वचनात् । धीत-
रागाणां विरक्तानामभूयःसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये । मोक्षायेत्यर्थः । त्वमेव
गतिः साधनम् । 'तमेवं विदित्वाऽतिश्रुत्येति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'
(श्वेता. ६।१५) इति श्रुतेर्मित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिर्महिमा तय ।

आप्तवाग्नुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

प्रत्यक्ष इति ॥ प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव महादिः पृथिव्यादि-
र्महिमैश्वर्यमपरिच्छेद्यः । इयंतया नावधार्यः । आप्तवाग्भेदः । 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' (तैत्तिरीय. ३।१) इत्यादिश्रुतेः । अनुमानं 'क्षित्वादिकं
संस्तुतं कार्यत्वात्, घटवत्' इत्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्यं त्वां प्रति का
कथा? प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम्, तत्कारणमप्रत्यक्षस्त्वमपरिच्छेद्य इति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शोषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

केवलमिति ॥ स्मरणेन केवलं कृत्स्नम् । 'केवलः कृत्स्न एकश्च' इति
शाश्वतः । पुरुषं स्मरति जनं पुनासि । यतः यदित्यर्थः । अनेन स्मृतिकार्येणैव
त्वयि त्वद्रिपये याः शोषा अवशिष्टा वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्ता निवे-
दितफला पितापितकार्याः । तव स्मरणस्यैतत्फलं, दर्शनादीनां तु क्रियदिति नाव-
धारयाम इति भावः ॥ २९ ॥

उद्धेरिष रत्नानि तेजासीय विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

उद्धेरिति ॥ उद्धे रत्नानीय । विवस्वतस्तेजासीय । दूराण्यवाच्य-
सगोचरानि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते । निःशेषं स्तोत्रं न शक्यन्त
दत्तयः ॥ ३० ॥

अनयाप्तमचाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।

लोकानुग्रह पर्यको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

अनघाप्तमिति ॥ अनघाप्तमप्राप्तम् । अघाप्तव्यं प्राप्तव्यं ते तव किञ्चन
किञ्चिदपि न विद्यते । नित्यपरिपूर्णत्वादिति भावः । तर्हि किञ्चिद्यन्त्रे जन्मकर्मणी
तत्राह— लोकेति । एको लोकानुग्रह एव ते तव जन्मकर्मणोर्हेतुः । परम-
कारुणिकस्य ते परार्थेव प्रवृत्तिः, न स्वार्थेत्पर्यः ॥ ३१ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संहियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या धा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

महिमानमिति ॥ तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संहियत इति यत् । तद्व-
च-सहरणं श्रमेण वाग्व्यापारशान्त्या । अशक्त्या कात्पर्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा ।
गुणानामियत्तयैतावन्मात्रतया न । तेषामानन्त्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

इतीति ॥ इति ते सुरास्तमधोभूतमधजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिन्मधोक्षजं
विष्णुम् । प्रसादयामासुः प्रसन्नं चकुः । हि यस्मात् परमेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य
तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिर्भूतस्य सत्यस्यार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः ।
'युक्ते क्षमादारुते भूतम्' इत्यमरः । न स्तुतिर्न प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथा-
कथञ्चिन्न बुलभा इति भावः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे कित्'
(उणा. ४५०) इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरितिः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा. ६।२।२)
इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थणाम्' इति वक्तव्यात्पत्वम् ॥ ३३ ॥

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः ।

भयनप्रलयोद्धेलादाचल्युनैर्ऋतोदधेः ॥ ३४ ॥

तस्मा इति ॥ सुरा देवाः कुशलस्य संप्रश्नेन व्यञ्जिता प्रकटीकृता
प्रीतिर्नसा तस्मै । लक्षितप्रसादायैत्यर्थः । अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिमुखराणामिव

— [तत्रोक्तं अत्रिण्ये (५ १६०) 'प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम्' इत्युक्तेः ।]

राक्षसी ते वनीकसः । बले, सुता महाधोरा नीधया विहृतानचाम् ॥ पुनर्गोतोऽयमित्यादुरक्त-
स्तसादधोक्षजः ॥ इति । भागवते तु (१० पृ. अ. ७) विष्णोस्तमधोक्षजत्व हेत्वन्तरतो निरु-
धितम् । महाभारते च 'अधो न क्षीयते जातु यसात्ससादधोक्षज' इत्युक्तम् ।

निष्कला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवेऽप्रलये प्रलयाभावेऽप्युद्धेलादुन्मर्षादात् ।
नैर्ऋतो राक्षसः । स एवोद्धिः । तस्माद्भयमाचख्युः कथितवन्तः ॥ ३४ ॥

अथ वेलासमासत्रशैलरन्ध्रानुनादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान् परिभूताण्वध्वनिः ॥ ३५ ॥

अथेति ॥ अथ वेलायामध्विकूले समासज्ञानां संनिष्ठानां शैलानां रन्ध्रेषु
गह्वरेष्वनुनादिना प्रतिध्वनिमता स्वरेण परिभूताण्वध्वनिस्तिरस्कृतसमुद्र-
घोषो भगवानुवाच ॥ ३५ ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

यभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

पुराणस्येति ॥ पुराणस्य चिरंतनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्णस्थानेषूः-
कृष्णादिषु समीरिता सम्प्रगुच्चारिता । अत एव कृतः संपादितः संस्कारः साधु-
त्वस्पष्टतादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती याणी चरितार्था कृतार्था यभूवैव । 'एव'-
कारस्त्वसंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः ॥ ३६ ॥

यमौ सदशनज्योत्स्ना सा विमोर्ध्वदुद्रता ।

निर्यातशेषा चरणाद्भ्रैयोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

यभाविति ॥ विभोर्विष्णोर्ध्वदुद्रता निःसृता । सदशनज्योत्स्ना दन्त-
कान्तिसहिता । इदं च विशेषणं धावत्यातिशयार्थम् । अत एव सा भारती ।
चरणाद्भ्रैर्निर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा । निःसृतावक्षिष्टेत्यर्थः । 'धियाः
पुंवत्-' (पा. ६।३।३४) इत्यनुवर्त्य 'पुंवत्कर्मधारय-' (पा. ६।३।४२) इति
पुंवद्भावः । 'निर्यात'शब्दस्य या निर्याता सावशेषा सा गह्वरेति सामानाधिकरण्यानि-
र्वाहः । निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुंवद्भावो दुर्घट एव । ऊर्ध्वप्रवर्तिन्यूर्ध्ववाहिनी
गह्वरेव । यमौ । शत्रुप्रेक्षा ॥ ३७ ॥

पाठा०-१ 'अनुवादिना'; 'अनुकारिणा'. २ 'यद्'. ३ 'इव'.

टिप्प०-१ अध्विकूले मर्यादां संरति-इति पाठुभः ।

२ पुराणमापद्येत्सर्वस्य विष्णोर्वर्गादीनामकारादीनां स्थानेषु तास्कारिषु समीरितोच्चारित-
पश्चरघरा सिद्धितन्वाकरणांकारादिसंस्कारो यस्याः सा भारती चरितार्थैव कृतार्थैव यभूव-
इति सिद्धुः ।

३ तानि चोद्गमि पाणिनिना-मथो स्थानानि वर्णानामुरः कृष्णः स्तिरसृषा । विष्णुर्ध्वं
च दन्ताश्च नास्तिस्त्रोषी च ताडु च ॥ इत्यादिना ।

यदाह भगवांस्तदाह—

जाने चो रक्षसाक्रान्ताद्यनुभावपराक्रमौ ।

अङ्गिनां तमसेचोर्भा गुणौ प्रथममध्यमौ ॥ ३८ ॥

जान इति ॥ हे देवाः । चो युष्माकमनुभाव-पराक्रमौ महिम-पुरुषकार्ये रक्षसा एवमेव । अङ्गिनां शरीरिणां प्रथम-मध्यमाद्युभौ गुणौ सत्त्व-रजसी तमसेध तमोगुणेनेव । आक्रान्तौ जाने । वाक्यार्थः कर्म ॥ ३८ ॥

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।

अकामोपनतेनेय साधोर्हृदयमेनसा ॥ ३९ ॥

विदितमिति ॥ किंच, अकामेनानिच्छयोपनतेन प्रमादादायतेनैतसा पापेन साधोः सञ्जनस्य हृदयमिव । तेन रक्षसा तप्यमानं संतप्यमानम् । तपेर्भावा-दिकारकमणि शानच् । भुवनत्रयं च मे विदितम् । मया ज्ञायत इत्यर्थः । 'मतिबुद्धि-' (पा. ३।२।१८८) इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'कस्य च वर्तमाने' (पा. २।३।६७) इति षष्ठी ॥ ३९ ॥

कार्येषु चैककार्यत्वाद्भ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा ।

स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥

कार्येष्विति ॥ किंच, एककार्यत्वादावयोरैककार्यत्वादेतोः । कार्येषु कर्तव्येषु विषयेषु वज्रिणेन्द्रेण । अभ्यर्थ्यः 'इदं कुर्व' इति^१ प्राथेनीयो नास्मि । तथा हि-
घातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । न तु वह्निप्राथेनया । इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थे स्वत एव प्रवृत्तिः, न तु परप्राथेनया । स्वार्थंघातं ममापीत्यर्थः ॥ ४० ॥

टिप्पण-१ किमिव ? अकामोपनतेन प्रमादप्राप्तेनैवैतसा पापेन साधोः पुंसः हृदयं चित्त-
मिव-इति शिशु० ॥ यथाऽकामकृतेन पापेन साधोः सञ्जनस्य हृदयं तप्यते-इति बल्लभः ।

२ एककार्यत्वाद् स्वार्थसाधनत्वात्, स्वार्थे हि स्वयमेव प्रवृत्तिर्निश्चितं-इति बल्लभः ।

३ देवादिबधरूपेषु कार्येषु तुल्यप्रबोधनत्वाद्बज्रिणा शक्तेन न प्राथेनीयोऽस्मि । कथम-
प्राथितस्य प्रवृत्तिरित्याह-वातोऽग्नेः सारथ्यं साहाय्यं स्वयमेव प्राप्नोति-इति दिनकर० ।
कथमप्राथितस्य प्रवृत्तिरित्याह-वातो वायुरग्नेः सारथ्यं स्वयमेव प्रतिपद्यते प्राप्नोति-इति
शिशु० ।

पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वधिरासि छिन्दता दशार्धरेण यदशमं शिरोऽवशो-
पितं तन्मच्चक्रार्थमित्याह—

स्वासिधारपरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्धा लभ्यांश इव रक्षसा ॥ ४१ ॥

स्वेति ॥ स्वासिधारया स्वखड्गधारया परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो
मूर्धा मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तो लभ्यांशः प्राप्तव्यभाग इव तेन रक्षसा
स्थापितः । तत्सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—

स्रष्टुर्वरातिसर्गाच्चुं मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ ४२ ॥

स्रष्टुरिति ॥ किंतु स्रष्टुर्वराणो वरातिसर्गाद्भ्रदानाद्धेतोः । मया तस्य
दुरात्मनो रिपो रावणस्यात्यारूढमत्यारोहणम् । अतिशुद्धिरित्यर्थः । नृपुंसके भावे
कः । भोगिनः सर्पस्यात्यारूढं चन्दनेनेव सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा
सहनं स्रष्टुर्नयतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

संप्रति वरस्वरूपमाह—

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

दैवात्सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वस्थापराद्भुखः ॥ ४३ ॥

धातारमिति ॥ स राक्षसस्तपसा प्रीतं संतुष्टं धातारं ब्रह्माणम् ।
मर्त्येषु विषय आस्थापराद्भुखः आदरविमुखः सन् । मर्त्यानिनाहलेत्यर्थः ।
दैवादृष्टविधात् सर्गाद्दिवसृष्टेरवध्यत्वं ययाचे हि ॥ ४३ ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४ ॥

सोऽहमिति ॥ सोऽहम् । दशरथस्यापत्वं पुमान् दाशरथिः । 'अत इन्'
(पा. ८।१।९५) इतीप्रत्ययः । रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैस्तस्य रावणस्य शिरां-
पाठा०-१ 'परिवृतः'. २ 'च'. ३ 'सद्यम्'.

टिप्पण-1 दशमो मूर्धा मे चक्रस्य लभ्यो छेयोऽंशो भाग इव नूनं स्थापितः । चन्द्रश-
सेन (१) नव शिरांसि छिन्दन् दशमं यथाच्छेत्तीव तन्नूनं मे चक्रमागित्युत्प्रेक्षा-इति
शिष्टम् ॥ पूर्वं हि तेन रावणेनेश्वरात्पथनपरेण तपस्यता निजखड्गधारया नवशिरांसि खनानिः
दशमो मूर्धा मम चक्रस्य लभ्यो भाग इव स्थापितः-इति बल्लभः ।

२ केनेव ? यथा चन्दनेन भोगिनः सर्पस्यात्यारूढमाक्रमणोत्कर्षः ससृष्टे-इति बल्लभः ।

स्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणभूमेर्वलिक्षमं पूजाहं करिष्यामि । पुष्प-
विशदा हि पूजेति भाव ॥ ४४ ॥

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत्पुनः ।

मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५ ॥

अचिरादिति ॥ हे देवा । यज्वभिर्यात्रिधैर्विधिवत् कल्पितसुपद्धत भागं
हविर्भागं मायाविभिर्मायावद्भिः । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनि' (पा ५।२।१२१)
इति विनिप्रत्यय । निशाचरै रक्षोभिरनालीढमनास्त्रादित यथा तथाऽचिरात्
पुनरादास्यध्वे प्रहीष्यध्वे ॥ ४५ ॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु मरुतां पथि ।

पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्परा ॥ ४६ ॥

वैमानिका इति ॥ मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिका विमानैधरन्त ।
'वरति' (पा ४।४।८) इति ठक्प्रत्यय । मेघावरणतत्परा रावणभयान्मेघे-
ष्वन्तर्धानतत्परा । पुण्यकृतः सुकृतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया रावण-
विमानदर्शनेन य संक्षोभो भयचकित त त्यजन्तु । 'सक्षोभो भयचकितम्'-
इति शब्दार्णव ॥ ४६ ॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गचन्दीनां वेणीयन्धानदूपितान् ।

शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

मोक्ष्यध्व इति ॥ हे देवा । सूर्यं शापेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिबद्धा
पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशकर्पास्त्रैरदूपिताननुपद्-
त्तान् स्वर्गचन्दीनां इतस्वर्गाज्ञानानां वेणीयन्धान् मोक्ष्यध्वे । पुरा किल नलकू-
बरेणात्मानमभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण समोगात्कुन्देन दुरात्मा रावण शप्त -
'क्षीणो बलाद्ब्रह्मणे मूर्धा तै शतधा भविष्यति'-इति भारतीया कथानुसंधेया ॥ ४७ ॥

रावणावग्रहकृन्तमिति घागसृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुत्सस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

पाठा०-१ 'सुर्य-दीनाम्' २ 'अभिविच्य'.

टिप्प०-१ मेघेणावरणमात्मनो निष्ठयन तत्र तत्परा, मरुतां देवानां पथि नभोमण्डले
विमानेन संचरन्तीति वैमानिकाः पुण्यकृतः स्वर्गोष्मिन् पुष्पकालोके क्षोभं त्यजन्तु । तुवेरं
विजित्वा तत्पुष्पकारुडो रावणो देवजनानिग्रहीतुं दिवि भ्रमतीति प्रतिबद्धि । 'मरुतां देवानां
पथि' इति व्याख्यार्या मेघावरणं न संभवति-इति दिनकरः ।

रावणेति ॥ स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्वतोऽपत्यं पुमानिति विग्रहे रावणः । 'विश्वः'शब्दाच्छिवादिवादिणि 'विश्वतो विश्ववणखणौ' इत्यन्तर्गणसूत्रेण 'विश्वः'शब्दस्य वृत्तिविषये खणदेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः, तेन क्लान्तं म्लानं मरुतो देवा एव सस्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वावसलिलेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिलेऽमृतम्' इति विश्वः । अभिवृष्याभिपिच्य तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥ ४८ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

पुरुहूतेति ॥ पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावणवधरूप उद्यतं विष्णुमंशैर्मात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अनुययुः । सुग्रीवादिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते कामस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रथमूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

अथेति ॥ अथ तस्य विशांपत्युर्दशरथस्य संबन्धिनः काम्यस्य कर्मणः उपग्रमेष्टेरन्तेऽवसानेऽग्नेः पावकात् पुरुषः कश्चिद्विष्यः पुमान् । ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रथमूय प्रारुर्बभूव । तदाभिर्मानात्तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ५० ॥ तमेव पुरुषं विशिनष्टि—

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरम् ॥

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥

हेमपात्रेति ॥ आद्यस्य पुंसो विष्णोरनुप्रवेशादधिष्ठानाद्देतोस्तेन दिव्यपुरुषेणापि दुर्वहम् । चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतो हरेरतिगरीयस्त्वाद्गोडुमराक्यम् । हेमपात्रगतं पयसि पकं चर्षं पयश्चरुं पायसाजं दोर्भ्यामादधानो बहन् । 'अन्याग्निभिरूष्मपक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥ ५१ ॥

पाठा०-१ 'हेमपात्रीकृतम्'. २ 'नादधानः'.

टिप्प०-१ अनयोऽपि कृष्णवर्णो मेघोऽवग्रहकान्तं पान्यमभिवृद्धये तिरोपत्त-इति शिशु० ।

२ इन्मत्प्रभृतयो वसुधावामवतरितुनेच्छन्निति भावः-इति शिशु० । यच्चोक्तं महाभारते- 'पितामहस्तवस्तेषां संनिधौ शक्रमन्ननीद । सर्वदेवगणैः सार्धं संभय एवं भहीउले ॥ विष्णोः सहायानृशीषु वानरीषु च सर्वशः । जनवध्वं सुतान्वीतान् कामरूपबलान्वितान् । शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानर्षेवरज्रीषु जनयामासुरात्मजान्' इति ।

३ 'दोर्भ्यान्' इति दिवचनेनातिगुरुता बोधवै-इति दिनकर० ।

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीतृषुः ।

वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥

प्राजापत्येति ॥ नृपो दशरथः प्राजापत्येन प्राजापतिसवन्धिना पुरुषेणो-
पनीतं, न तु वैसिष्टेन । 'प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ।' (बाल. १६।१६)
इति रामायणात् । तदन्नं पायसान्नम् । उदन्वतोदधिनाऽऽविष्कृतं प्रकाशितं
पयसां सारममृतं वृषा वासव इव । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः ।
प्रत्यग्रहीत् स्त्रीचकार ॥ ५२ ॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।

प्रसूतिं चकमे तस्मिन्नैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

अनेनेति ॥ तस्य राज्ञो दशरथस्यान्यैर्दुर्लभा असाधारणा गुणा अनेन
कथिता व्याख्याताः । यद्यस्मात्त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादिस्वास्वार्थे
ष्यञ् । तस्य प्रभवः कारणं विष्णुरपि तस्मिन् राशिं प्रसूतिमुत्पत्तिं चकमे कामि-
तवान् । त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परभावधिर्गुणसमाश्रय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स तेजो वैष्णवं पक्षयोर्विभेजे चरुसंक्षितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपम् ॥ ५४ ॥

स इति ॥ स नृप. चरुसन्नाऽस्य सजाता चरुसंक्षितम् । वैष्णवं तेजः
पक्षयोः कौसल्या-कैकेभ्योः । यौथ पृथिवी च द्यावा-पृथिव्यौ । 'दिवसथ पृथिव्याम्'
इति चकारात् 'दिव्' शब्दस्य द्यावादेशः । तयोर्द्यावापृथिव्योः । अहः पतिरहर्षतिः ।
'अहरावीना पत्यादिषु वा रेफः' (वा. ४८।१५) इत्युपसख्यानान्द्वैकल्पिको रेफस्य
रेफादेशो विसर्गपवादः । प्रत्यग्रमातपं बालतपमिव । विभेजे । विभज्य
ददावित्यर्थः ॥ ५४ ॥

पत्नीत्रये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह—

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केरुयवंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ५५ ॥

अर्चितेति ॥ तस्य राज्ञः । कौ पृथिव्यां चलति मच्छतीति कौसलः । 'यत्

पाठा०—१ 'प्रवृत्तिम्'; 'निवृत्तिम्'. २ यः'.

टिप्पण—१ प्राजापतेरथ प्राजापत्यो दिव्यपुरुषत्वेनोपनीतमुपदांशितम्-इति यत्तुम् ॥
प्राजापतिर्नृणां, तस्यापत्न्यो प्राजापत्यो वसिष्ठत्वेनोपनीतं तदन्नं स्त्रीचकार । समुद्रेण प्रकाशितं
पयसां सारममृतं वृषा शक इव-इति दिनकरः ।

गतौ' पचायच् । कुशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्गुणः । कौसलस्य राज्ञोऽपत्यं श्री-
कौसल्या । 'बृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यह्' (पा. ४।१।१७१) इति व्यङ्, 'यत्थाप्'
(पा. ४।१।७४) इति चाप् । अत एव सूत्रे निर्देशात् 'कौसल'शब्दो दन्त्यसकार-
मध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा मान्या । केकयवंशजा कैकेयी । प्रियेष्टा । अतो
हेतोः, ईश्वरो भर्ता नृपः सुमित्रां ताभ्यां कौसल्या-कैकेयीभ्यां संभावितां भाग-
दानेन मानितामैच्छद्विच्छति स्म । एवं च सामान्यं तिसृणां च भागप्रापणमिति
राशुचितज्ञता कौशलं च लभ्यते ॥ ५५ ॥

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

ते इति ॥ बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य । उचितज्ञस्येत्वर्थः । पत्युर्महीक्षितः शिती-
श्वरस्य । विशेषणत्रयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह-चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ
कौसल्या-कैकेय्यौ । चरोर्यार्धभागा समभागौ तयोर्धार्धार्धौ तौ च तौ भागौ चेत्सर्ध-
भागाचेकदेशौ । ताभ्यामर्धार्धभागाभ्याम् । 'पुंसर्धोऽर्धं समंऽशके' इत्यमरः । तां
सुमित्रामयोजयतां युक्तां चक्रतुः । अयं च विभागे न रामायणसंबन्धी; तत्र चरोरर्धं
कौसल्याया अवशिष्टार्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किंतु पुराणा-
न्तरसंबादो द्रष्टव्यः । उक्तं च नारसिंहे—'ते पिण्डप्रदाने काले सुमित्रायै महीपतेः ।
पिण्डाभ्यामल्पमत्पं तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणा-
न्तरात्समाधातन्वम् ॥ ५६ ॥

न चैवं सलपीर्या स्यादित्याह—

सा हि प्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्त्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

सेति ॥ सा सुमित्रा । उभयोरपि । समान एकः पतिर्ययोस्त्वयोः सपत्न्योः ।
'नित्यं सपत्न्यादिपु' (पा. ४।१।३५) इति ङीप् । नकारादेशश्च । भ्रमरी मृत्नाङ्गना
वारणस्य गजस्य मदनिस्त्यन्दरेखयोरिव गण्डद्वयगतयोरिति भावः । प्रणयवती
प्रेमवत्यासीत् । 'सपत्न्योः' इत्यत्र समासान्तर्गतस्य पर्युरूपमानं 'वारणस्य' इति ॥ ५७ ॥

पाठा०-१ 'अपि'. २ 'तिष्पन्दरेखयोः'.

टिप्प०-१ कौसल्या-कैकेय्यावेव सुमित्राये प्रयच्छामिति दशरथनृपतेरभिप्रायः-
इति शिशु० ।

२ सललन्धांशुसंबन्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः इति-तिलकः ।

तामिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्ने देवांशसंभवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥ ५८ ॥

ताभिरिति ॥ तामिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्या अमृताय । देवस्य विष्णोरंशः संभवः कारणं यस्य स गर्भः । सूर्यस्येमाः सौर्यः, तामिः सौरीभिः । 'सूर्यतिष्व-' (६।४।१४९) इत्युपधायकारस्य लोपः । अमृता इत्याख्या यासां तामिः । जलवहनसाम्याप्राणीभिरिव । नाडीभिर्दृष्टिविसर्जनीभिर्दधिभितिभिः । अथां विकारोऽम्मयो जलमयो गर्भ इव । दध्ने धृतः । जाताधेकरचनम् । गर्भा दधिर इत्यर्थः । अत्र वादवः—'तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं द्विमो-त्सयं तावद्गर्भस्य सर्जने ॥ आनन्दाथ हि मेध्याथ नूतनाः पूतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहास्ताः सर्वा अमृताः त्रियः ॥' इति ॥ ५८ ॥

समनापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विपः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥ ५९ ॥

सममिति ॥ समं युगपदापन्ना गृहीताः सत्त्वाः प्राणिनो याभिस्ता आपन्न-सत्त्वा गर्भिण्यः । 'आपन्नसत्त्वा स्थाहुर्विष्यन्तर्वृत्ती च गर्भिणी' इत्यमरः । अत एव, आपाण्डुरत्विप ईपत्पाण्डुरवर्णास्ताः राजपत्न्यः । अन्तर्गता गुप्ताः फलारम्भाः फलप्रादुर्भावा यासां ताः सस्यानां संपद इव । रेजुर्बभुः ॥ ५९ ॥

संप्रति तासां स्मरदर्शनान्याह—

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिर्गदाशाङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः ॥ ६० ॥

गुप्तमिति ॥ सर्वास्ताः स्वप्नेषु । जलजः शङ्खः । जलजासिर्गदाशाङ्ग-चक्रैर्लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैर्वा मनैर्हस्यैः पुरुषैर्गुप्तं रक्षितमात्मानं स्वरूपं ददृशुः ॥ ६० ॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उह्वन्ते स सुपर्णेन वेगोलुष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

हेमेति ॥ हिचेति चार्थः । हेमः शुवर्णेस्य पक्षाणां प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं

पाठा०-१ 'उह्वगदा'; 'शङ्खगदा'. २ 'हेमपत्रा'. ३ 'विचिन्वता'. ४ 'उह्व-मानम्'. ५ 'वेगोलुष्टपयोमुचा'.

वितन्वता विस्वारयता । वेगेनाकृष्टाः पयोमुचो मेघा येन तेन । सुपर्णेन
गह्वरता गह्वरेण गगने ता उह्यन्ते सोढाः ॥ ६१ ॥

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२ ॥

विभ्रत्येति ॥ किंच, स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्यत
इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पद्मा कौस्तुभं न्यस्यतम् । कौस्तुभमित्यर्थः ।
विभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्यास्तया लक्ष्म्या पर्युपास्यन्तोपस्थिताः ॥ ६२ ॥

कृताभिपेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिर्गुणैरुपतस्थिरे ॥ ६३ ॥

कृतेति ॥ किंच, दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतस्याकाशगङ्गायां कृता-
भिपेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिर्ब्रह्म-
र्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिर्गुणैरुपतस्थिर उपासांचक्रिरे ॥ ६३ ॥

ताभ्यस्तथाविधान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४ ॥

ताभ्य इति ॥ पार्थिवो दशरथस्ताभ्यः पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' (पा.
१।४।२९) इत्युपादानत्वात्पथमी । तथाविधानुक्तप्रकारान्स्वप्नाञ्छ्रुत्वा प्रीतः
सन् । आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्ध्यं सर्वोत्कृष्टं
मेने हि ॥ ६४ ॥

विभक्तत्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।

उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥ ६५ ॥

विभक्तेति ॥ एक एकल्लो विभुर्विष्णुस्तासां राजपत्नीनां कुक्षिषु गर्भेषु ।
प्रसन्नानां निर्मलानामपां कुक्षिषु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्र इव । अने-
कधा विभक्तत्मा सन् । उवास ॥ ६५ ॥

अर्थाश्रयमहिषी राक्षः प्रसृतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिचौपधिः ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ राक्षो दशरथस्य सती पतिप्रता । अग्न्या चासौ महिषी

पाठा०-१ 'कौस्तुभं न्यासम्'. २ 'उपास्यमानम्'. ३ 'ब्रह्मर्षिभिः'. ४ 'समु-
पस्थितम्'. ५ 'अथ'. ६ 'कृतार्थम्'. ७ 'प्रभुः'. ८ 'अश्रमहिषी'.

चाश्रमहिषी कौसल्या । प्रसूतिसमये प्रसूतिकाळे । ओपधिर्नक्तं रात्रिसमये
तमोऽपहन्वीति तमोपहम् । 'अपे क्लेशतमसो' (पा. ३।२।५०) इति उपप्रत्ययः ।
ज्योतिरिव । तमोपह तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥ ६६ ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

राम इति ॥ अभिरामन्तेऽनेत्यभिरामं मनोहरम् । अधिकरणार्थं चप्रत्यय ।
तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथस्तस्य पुत्रस्य जगतां प्रथमं
मङ्गलं सुलक्षणं राम इति नामधेयं चक्रे । अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तमित्यर्थं ॥ ६७ ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

रश्मिति ॥ रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन । अप्रतिमतेजसा तेन रामेण
रक्षागृहगताः सतिष्ठागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतियद्वा इवाभवन् । महा-
दीपप्रमीपे नाल्या स्फुरन्तीति भावः ॥ ६८ ॥

शय्यांगतेन रामेण माता शातोदरी वभौ ।

सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

पाठा०-१ 'नोदितः'. २ 'शय्याम्'.

टिप्प०-१ ओपो दादो धीयतेऽनयेत्योपधिरिति जगद्धित्तव देव्या-इति हेमाद्रिः ॥ तथा
चोक्तं ब्रह्मै- 'सौर तेन सायनाग्निं सक्रमते,' 'आदित्यो वा अस्त्य यश्चिन्मनुप्रविशति, अग्नि
वा आदित्य साय प्रविशति'-इति दिनकरः ।

२ प्रथमोकत्या पश्चाद्वावणादिवषान्मङ्गलान्तरकर्मि । अन्वर्थं चैव संज्ञा, तथा शृगारप्रकाशे-
'कर्मव्यवहारहेतु संज्ञा, सा चतुर्धा-आन्वर्थिकी, नैमित्तिकी, यावृच्छिन्नी चेति । अर्थमनु-
गताऽऽन्वर्थिकी, यथा-परन्तपो नाम यथार्थनामा' इति । अनपेक्षितसंज्ञा पारिभाषिकी, यथा-
'प्रदीप इत्यागमवृद्धसेवी' इति । निमित्तापेक्षा नैमित्तिकी, यथा-'ता पार्वतीत्यभिजनेन नास्मा'
इति । आविमानव्युत्पत्तिर्वावृच्छिकी, यथा-'लाङ्गलोच्छिरवमानावा यज्ञभूमे- समुद्गता ।
सीतेयमूर्धिलेय तु दितीया जनकात्मजा' ॥ इति हेमाद्रिः । 'जगत्प्रथममङ्गलम्' इत्यत्र प्रथमोकत्या
पश्चाद्वावणादिवशेन मङ्गलान्तरकर्मिणोऽन्वर्थे-इति दिनकरः ।

३ ते तु दीपा, अयं तु प्रदीप इत्यन्वर्थे-इति हेमाद्रिः ।

शय्येति ॥ शोतोदरी गर्भमोचनात्कशोदरी माता शय्यागतेन रामेण ।
सैकते पुलिने योऽम्भोजवलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा जाह्नवी गजेव ।
यमौ ॥ ६९ ॥

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।

जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रथय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

कैकेय्या इति ॥ कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्'
(पा. ४।१।९२) इत्याणि कृते 'कैकेयमित्रगुप्रलयानां यादेरियः' (पा. ३।२।५०) इती-
यादेशः । तस्या भरतो नाम शीलवांस्तनयो जज्ञे जातः । यस्तनयः । प्रथयो
विनयः श्रियमिव । जनयित्रीं मातरमलंचक्रे ॥ ७० ॥

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुपुत्रे यमौ ।

सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥

सुताविति ॥ सुमित्रा लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ नाम यमौ सुममजातौ सुतौ
पुत्रौ । सम्यगाराधिता सम्यक्त्वा विद्या प्रबोध-विनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजाता-
विव । सुपुत्रे ॥ ७१ ॥

निर्दोषमभवत्सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।

अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥

निर्दोषमिति ॥ सर्वं जगद्भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम् । आवि-
ष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् । अत्रोद्वेक्षते—गां भुवं गतमवतीर्णं
पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव । स्वर्गो हि गुणनाम्निर्दोषधेत्वागमः ।
स्वर्गतुल्यसमृद्धिलयः ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'आगमिता'.

टिप्प०—१ माता शय्यागतेन रामेण शत्रुघ्ने-यथा शरदि कृशा गङ्गा सिक्तामये प्रदेशे च
पद्मार्ना बलिपपहारस्तेन शोभते—इति दिनकर० ।

२ सैकतोपमया शय्याप्रच्छदस्य पञ्चरत्नसौभाग्ये, अंभोजबल्युपमया शिशोः सौकुमार्यम्,
गङ्गोपमया देव्याः स्वच्छता पवित्रता च-इति हेमाद्रिः ॥ यथा जाह्नवी गङ्गा सैकतोपमोभवलिना
भाति पुलिनस्यपद्मपुष्पोपहारेण गङ्गा शोभते-इति बल्लभः ।

३ विनयोपमया भरतस्य जनयशीकरणवम्, संपदुपमया भरतेन कैकेय्याः श्वष्यताम् ।
मलंचक्रे इत्यसम्यम्-इति हेमाद्रिः ।

४ 'आगमिता' इति पाठमाहृत्य 'आगमोऽस्या जात इत्यागमिता, मन्वरीत्या कृताभ्यासा'
इति न्यायधे-सुमिति० ।

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं यभूवतुः ॥ ८१ ॥

समान इति ॥ शोभनाः क्षिग्धा भ्रातरौ येषां ते सुभ्रातरः । 'नवृत्त' (पा. ५।४।१५३) इति वृत्तं भवति । 'वन्दिते भ्रातुः' इति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रात्रम् । यथादित्वादण् । तस्मिन्समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथोभौ राम-लक्ष्मणौ प्रीत्या द्वन्द्वं यभूवतुः । तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ यभूवतुः । 'द्वन्द्वं रहस्यमर्थादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (पा. ८।१।१५) इत्यभिव्यक्तार्थे निपातः । कचिरन्त्यचित्त्रेहो नाति-रिच्यत इति भावः ॥ ८१ ॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

तेषामिति ॥ तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः । राम-लक्ष्मणयोर्भरत-शत्रुघ्न-योश्चेत्यर्थः । यथा वायु-विभावस्वोर्वात-रह्योरिव । चन्द्र-समुद्रयोरिव च । ऐक्यमेकमत्वं कदाचन न विभिदे । एककार्यत्वं समानमुखदुःखत्वं च क्रमाद्-पमाद्वयाद्भवते । सहजः सहकारी हि बदेर्वायुः । चन्द्रश्चैव हि वर्धते पिण्डुः, तत्क्षये च क्षीयत इति ॥ ८२ ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रथयेण च ।

मनो जहुनिंदाघान्ते दयामाभ्रा दिवसा इव ॥ ८३ ॥

त इति ॥ प्रजानाथास्ते कुमारस्तेजसा प्रभावेण प्रथयेण विनयेन च निंदाघान्ते प्रीप्मान्ते श्यामान्यत्राणि मेघा येषां ते दयामाभ्राः । नातिशी-तोष्णम् । इत्यर्थः । दिवसा इव । प्रजानां मनो जहुः ॥ ८३ ॥

स चतुर्धा वभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाह्वान् ॥ ८४ ॥

स इति ॥ स चतुर्धा । 'संख्याया विधार्थे धा' (पा. ५।३।४२) इत्यनेन धाप्रत्ययः । व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेर्दशरथस्य प्रसवः संतानः । चतुर्धा-ऽह्वान् नृत्तिमान् धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इव वभौ ॥ ८४ ॥

पाठा०-३ 'इवाह्वान्'.

टिप्प०-१ अनेन तेषां चतुर्विधपुरुषाधाररूपम्-रति हेमाद्रिः ।

गुणैराराधयामासुस्ते गुहं गुहवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ८५ ॥

गुणैरिति ॥ गुहवत्सलाः पितृभक्तास्ते कुमार गुणैर्विनयादिभिर्गुहं
पितरम् । चतुर्गामन्तानां दिग्गन्तानामीशं चतुरन्तेशम् । 'तद्वितार्थ—'
(पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महार्णवाश्चत्वारो रत्नै-
रिव । आराधयामासुरानन्दयामासुः ॥ ८५ ॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-

न्य इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घैर्दोभिर्दोस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कथिश्रीकालिदासकृतौ रामावतारो
नाम दशमः सर्गः ।

सुरगज इति ॥ भग्ना दैत्यानामसिधारा यैस्तैश्चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज
ऐरावत इव । पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपायैश्चतुर्भिः
सामादिभिर्नयो नीतिरिव । युगपद्दीर्घैश्चतुर्भिर्दोभिर्भुजैर्हरिर्विष्णुरिव । तदीयै-
हरिसंबन्धिभिर्दोस्तदीयैः पुत्रैरवनिपतीनां पती राजराजो दशरथः ।
चकाशे विदिद्युते ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायां दशमः सर्गः ।

टिप्पण्य-१ आदावुपयानान्युक्त्या पश्चाद्वासां पतिरिति वक्तव्यम् । नो चेत्तच्छब्दस्य पूर्वं
परमाशित्वाचरीयैरिति न भवेत् । ऐरावतोऽथवा राक्षो बलत्वम्, दन्तोऽथवा तेषामभद्रत्वम्-
इति हेमाद्रिः ।

२ पणस्य धनस्य बन्धस्तस्य व्यक्तो योगो देवां तैः । यद्वा, पणवन्धुः सन्धित्वेन व्यक्त-
योगैः-इति हेमाद्रिः ।

एकादशः सर्गः ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृङ्गलीलया ।

तत्र सन्ति हि रसाश्रतुर्विधास्तान्यथारुचि सदैव निर्विंश ॥

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

कौशिकेनेति ॥ कौशिकेन कुशिकापत्नेन विद्यामित्रेण । एत्याभ्यागत्य । स क्षितीश्वरो दशरथः । अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय । काकपक्षधरं बालकचितशिखाधरम् । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति ह्रलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेद्विकर्ममादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याशङ्क्याह—तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र संगं रथोद्धतारुतम् । उक्तं च—'राजराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥ १ ॥

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

कृच्छ्रलब्धमिति ॥ लब्धा वर्णाः प्रतिद्वयो वैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । 'लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । तान्भजत इति लब्धवर्णभाक् । विद्वत्सेवीत्यर्थः ।

पाठा०—१ 'सोऽभिगम्य किल गाधिसूनुना रामः' । २ 'चकासे' । ३ 'मेदिनीपतिः' ।

टिप्प०—१ ननु 'क्षितीश्वर' इत्यत्र 'प्रतिपदविधाना च पठ्यी न समसत्वे' इति वक्तव्यत्वात् षष्ठ्या न समासः, 'स्वामीश्वराधिपतिदावादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्च' इति निशेषलक्षणेन निहितत्वात् । नैष दोषः; अत्र हि शेषलक्षणेनैव पठ्यी । नहि 'स्वामि-' आदिस्त्रेण पठ्यी निधीयते । किं तर्हि? सप्तमी, सा तु पठ्यी मा बाधित इति चकारेण षष्ठ्याः प्रतिप्रसवः क्रियते—इति न्यासकृत् । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति अप्रधानकर्मणि दशरथे द्वितीयामावः, प्रधानकर्मणस्त्वनभिहितत्वाद्राममिति भवत्येव—इति हेमाद्रिः ।

२ पञ्चदशशब्दप्रायमपि, यत्—'अजातव्यञ्जनो यस्तु युद्धकर्मविशारदः । ऊनपोऽश्ववर्षश्च काकपक्षधरः स्मृतः'—इति बह्वृत् ॥ काकपक्षाणां शिखण्डानां धरः । राजकुमाराणां हि पञ्च शिखा भवन्तीति बहुवचनम्, तदुक्तं रामायणे—'चूटापञ्चकमण्डनौ क नु शिखुः सण्डः क चाय मुनिः' इति, तथाऽत्रैवाष्टादशे सर्गे 'कपोललोडोभयकाकपक्षात्—इति हेमाद्रिः' ।

स राजा कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेशातिष्ठवान् ।
 तथा हि-असुप्रणयिनां प्राणार्थिनामप्यर्थिता यात्रा रघोः कुले कदाचिदपि
 न व्यहन्यत न विहता । न विफलीकृतैस्सर्धः । वैरार्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते
 तेषां पुत्रादिलागो न विस्मयावह इति भावः ॥ २ ॥

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।

तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३ ॥

यावदिति ॥ पार्थिवः पृथिवीधरः । तयो रामलक्ष्मणयोर्निर्गमाय निष्क्रमणाय
 पुरमार्गसंस्क्रियां धूलिसंमार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावदादि-
 शत्याशापयति तावन्मरुत्सखैर्वागुसखैः । अनेन धूलिसंमार्जनं गम्यते । सपुष्प-
 जलवर्षिभिः पुष्पसहितजलवर्षिभिर्घनैः सा मार्गसंस्क्रियाऽऽशु विदधे विहिता ।
 एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोर्देवानुकूल्यं सूचितम् ॥ ३ ॥

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि वाप्पविन्दवः ॥ ४ ॥

ताविति ॥ निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ धन्विनौ धनुष्मन्तौ तौ
 कुमारी पितुश्चरणयोर्निपेततुः । प्रणताविलस्र्धः । भूपतेरपि वाप्पविन्दवः
 प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः । अत एव नम्रयोः प्रणतयोः । 'नमिकम्पि-'
 (पा. ३।२।१६७) इति रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेततुः पतिताः ॥ ४ ॥

तौ पितुर्नयनजेत वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।

धन्विनौ तमृपिमन्वगच्छतां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'सक्रियाम्'. २ 'तावता'. ३ 'विहिता'. ४ 'सान्द्रपुष्प'.
 ५ 'प्रयासतोः'. ६ 'शिखण्डिकौ'.

टिप्पण-१ ननु पूर्वश्लोके रामस्यैव याचितत्वात् कथं लक्ष्मणस्यापि दानमुचितम् ? इत्यत्र दिन-
 करमिधैः शङ्कोपस्थागिता, परं तत्समाधानांशो लेखकानवधातनया लुप्त इत्यादर्शतोऽवसीयते ॥
 यद्यभक्तु-रामप्राथेनया लक्ष्मणमपि साहचर्यात्-इत्याह । वस्तुतस्तु-लक्ष्मणानुचरमेव राषर्धं
 नेतुमैच्छन्ति- (२१।६) इत्यत्रेतनश्लोके कौशिकेच्छयैव प्रेषित इति चोक्तैव समाधानम् ।

२ यतो हेतोः रघोर्वशेऽसुपु प्राणेषु प्रणयो येषां तादृशानामपि याचकानामर्थिता याचक-
 भावो न व्यहन्यत न विद्रितोऽभूत्; किमु पुत्रादाविलस्र्धः-इति दिनकरः ।

३ कुमुदमशितजललक्ष्मणवर्षिभिर्घनैस्तु रघुसूक्तम्-इति. न्यहभ. १.

ताविति ॥ पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितशिखण्डकावीपत्सिक्-
चूडे । 'शिखा चूडा शिखण्डः स्यात्' इत्यमरः । 'शेषादिभाषा' (पा. ५।४।१५४)
इति कप्रत्ययः । धन्विनौ तान्नुभौ । पौरुष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि
सपदानि कुबलयानि यथोक्तौ तथोक्तौ । संघशो निरीक्ष्यमाणविल्वर्धः । तसृषि-
मन्वगच्छताम् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदपिरित्यसौ नृपः ।

आशिपं प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

लक्ष्मणेति ॥ ऋषिर्लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमानानुगं तं राघवं नेतुमै-
च्छदिति हेतोः, असौ नृप आशिपं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् । वाहिनीं सेनां न
प्रयुयुजे न प्रेषितवान् । हि यस्मात् साऽऽशीरेव तयोः कुमारयो रक्षणविधौ
क्षमा शक्ता ॥ ६ ॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।

रेचतुर्गतिर्घशात्प्रवर्तिनौ भास्करस्य मधुमाधवाविच ॥ ७ ॥

मातृवर्गेति ॥ मातृवर्गस्य चरणान्स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ । कृत-
मातृवर्गनमस्कारविल्वर्धः । 'स्पृशोऽनुदके क्तिच्' (पा. ३।२।५८) इति क्तिन्प्रत्ययः ।
तौ महौजसो मुनेः पदवीं प्रपद्य । महौजसो भास्करस्य गतिघशान्मेपा-
दिराशिषकान्त्यनुस्वरात्प्रवर्तिनौ मधुमाधवाविच चैत्रवैशाखाविच रेजतुः ।
'फण च सप्तानाम्' (पा. ६।४।१२५) इति वैचल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ । 'स्याचैत्रे
चैत्रिको मधुः' इति । 'वैशाखे माधवो राघवः' इति चामरः ॥ ७ ॥

वीचिलोलभुजयोस्त्वयोर्गतं शैशवाद्यपलमप्यशोभत ।

तोयदागम इवोद्भवमिधयोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

वीचीति ॥ विचिलोलभुजयोस्वरत्नचञ्चलपाहोः । इदं विशेषणं नदोपमा-
नविद्ध्यर्थं वेदितव्यम् । तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवादेतोरशोभत ।
किमिव ? तोयदागमे वर्षासमये । उज्जत्युदक्रमित्युद्भव । भिनन्ति कूलमिति भिद्यः,

‘अभियोद्धौ नदे’ (पा. ३।१।११५) इति क्यबन्तौ निपातितौ । उद्धमिद्ययो-
नंदविशेषयोर्नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टितमिव उदकोज्जन-कूलमेदनरूप-
व्यापार इव । समशोत्पन्नं चापलमपि शोभत इति भावः ॥ ८ ॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविध ॥ ९ ॥
ताविति ॥ मणिकुट्टिमोचितौ मणिवद्भूमिसंचारोचितौ तौ मुनिप्रदि-
ष्टयोः कौशिकेनोपदिष्टयोर्वलातिबलयोर्विद्ययोर्वलातिबलरूपयोर्मन्त्रयोः प्रभा-
वतः सामर्थ्यान्मातृपार्श्वपरिवर्तिनौ मातृसमीपवर्तिनाविध पथि न मम्लतुः ।
न म्लानावित्यर्थः । अत्र रामायणश्लोकः (बाल. २३।१८)—‘ध्रुतिपासे न वे राम !
भविष्येते नरोत्तम ! । बलमतिबलां चैव पठतः पथि राघव ! ’ इति ॥ ९ ॥

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
उद्यमान इव चाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥
पूर्वेति ॥ वाहनोचितः । सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य
पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुद्यमान इव वाहनेन
प्राप्यमाण इव । वहेर्धातोः कर्मणि शानच् । ‘उद्यमानः’ इत्यत्र वीर्यादिरपपाठः
वीर्यप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयन्न ज्ञातवान् ॥ १० ॥

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।
घायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्छायया च जलदाः सिपेविरे ॥ ११ ॥
ताविति ॥ तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तृणि रसवद्भिर्गंधुरैरम्बुभिः
सिपेविरे । पतत्रिणः पक्षिणः । सुखयन्तीति सुखानि । पंचाद्यच् । श्रुतीर्ना
सुखानि । तैः कूजितैः । घायवः सुरभिपुष्परेणुभिः जलदाश्छायया
च । सिपेविरे इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ११ ॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥
नेति ॥ तप एयामस्तीति तपस्विनः । ‘तपःसदृशाभ्यां विनीनी’ (पा. ५।२।१०२)
इति विनिप्रत्ययः । लघुना । ‘त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः’ इत्यमरः । तयोर्भयोः कर्म-

पाठा०-१ ‘विरुचपन्नशोभिनाम्’. २ ‘न च’.

टिप्पण-१ सुमतिविजयस्तु-‘उद्यमिद्ययोः’ इति पाठमाहृत्य ‘उद्यति सर्वं तोयं जर्द्ध
निक्षिपवीत्युद्यः, भिनत्ति तटमिति भिद्यः, उद्यश्च भिद्यश्च उद्यमिद्यौ, तयोः-’ इति व्याचष्टे ।

भूतयोः । दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः । तथा कमलशोभिनामम्भसां दर्शनेन, नापुः । परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नापुः ॥ १२ ॥

स्थाणुदग्धवपुस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।

विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत्प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३ ॥

स्थाण्विति ॥ स आत्तकार्मुकः । दशरथस्यापत्वं पुमान् दाशरथी रामः । 'अत इञ्' (पा. ४।१।९५) इतीञ्प्रत्ययः । स्थाणुर्हरः । 'स्थाणुः कीले हरे स्थिरे' इति विश्वः । तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन । 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशोऽभवत्, कर्मणा न पुनः, देहेन मदनसुन्दर इति भावः ॥ १३ ॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद्विदितशापया पथि ।

निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४ ॥

ताविति ॥ अत्र रामायणवचनम् (बाल. २५।१२-१३)—'अगस्त्यः परम-
शुद्धत्वाङ्कामभिश्चवान् । पुरुषाक्षी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाहाय-
दारुणं रूपमस्तु ते ॥' इति । तदेतदाह—विदितशापयेति । कौशिकादा-
ख्यातुः 'आख्यातोपयोगे' (पा. १।४।२९) इत्यपादानात्पञ्चमी । विदितशापया
सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । 'खिलमप्रहतं स्थानम्' इति हल-
युधः । तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले निवेशिते अटनी धनुःकोटी याभ्यां तौ
तयोर्कौ । 'कोटिरस्याटनिः' इत्यमरः । लीलयैव धनुषी । अधिकृते ज्ये मौर्व्यां
ययोस्ते अधिज्ये । 'ज्या मौर्वीमातृभूमिषु' इति विश्वः । तयोर्भावस्वत्तामधिज्यतां
निन्यतुर्नातवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'स्थलनिवेशिताटनी'. स्थलनिवेशिताटिनी'.

टिप्प०—१ शाखिनां परश्रमच्छिदां श्रमदूरहर्तृणां इत्यन्वयः । जलशुद्धादपि रामलक्ष्मणयो-
स्तापसानानतिवल्लभत्वमित्यर्थः,—इति सुमति० ।

२ सुकेतोः—सुकेतुर्नाम यक्षः तस्य सुता सुकेतुसुता तथा । स्थले निवेशिता स्थापिता अटनिः
धनुःप्रभागो याभ्यां तौ स्थलनिवेशितारण वनितावधस्तस्मिन्वनितावधे श्रोणी नितम्बे
लम्बीनि लम्बमानानि पुरुषाणामभ्राण्येव मेसला यस्याः—इति सुमति० । सुकेतुनामा यक्ष-
स्तस्य सुता ताडका सुन्दासुरभार्या मरीचेन पुत्रेण सहागस्त्यं बाधमाना तच्छापेन राक्षसत्व-
मवाप्येनं सदोत्तादयति । तदाकर्ण्य—इति वल्लभः ।

ज्यानिनादमंथ गृह्णती तयोः प्रादुरासं बहुलक्षपाच्छविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा वलाकिनी ॥ १५ ॥

ज्येति ॥ अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती । शम्बतीत्यर्थः । बहुल-
क्षपाच्छविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । 'बहुलः कृष्णपक्षे च' इति विश्वः । चले कपाले
एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सान्ना वलाकिनी बला-
कावती । 'ग्रीहादिभ्यश्च' (पा. ५।२।११६) इतीनिः । कालिकेव घनावलीव ।
'कालिका योगिनीमेदे काष्ण्यं गौर्यां घनावली' इति विश्वः । प्रादुरासं प्रादुर्बभूव ॥ १५ ॥

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६ ॥

तीव्रेति ॥ तीव्रवेगेन धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेत-
चीवराणि वस्त इति प्रेतचीवरवाः तथा प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छादनार्था-
त्किप् । स्वनेन सिंहनादेनोग्रया तथा ताडकया । पितृकानने श्मशान उत्थो-
त्पन्ना । 'आतश्चोपसर्गे' (पा. ३।३।१०६) इत्युत्पूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि कप्रत्ययः । तथा

वात्ययेव वातसमूहेनेव ॥ 'पाशादिभ्यो यः' (पा. ४।२।४९) इति यः । भरता-
ग्रजो रामोऽभ्यभाष्यभिभूतः । कर्मणि लुङ् । तीव्रवेगेलादिविशेषणानि वात्याया-
मपि योज्यानि ॥ १६ ॥

उद्यतेकभुजयष्टिमायतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्ममेखलाम् ।

तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७ ॥

उद्यतेति ॥ उद्यतोन्नमितैको भुज एव यष्टिर्यस्यास्त्वाम् । आयतीमाया-
न्तीम् । इणो धातो. शतरि 'उगितश्च' (पा. ४।१।१६) इति ङीप् । श्रोणिल-
म्बिनी पुरुषाणामन्नाण्येव मेखला यस्यास्त्वाम् । इति विशेषणद्वयेनाप्यातता-
मित्य सूचितम् । अत एव ता विलोक्य राघवो वनितावधे स्त्रीवैधनिमित्ते
घृणां जुगुप्सां कर्षणां वा । 'जुगुप्साकर्षणे घृणे' इत्यमरः । पत्रिणेपुणा सह ।
'पत्री रोप इयुर्दशो.' इत्यमरः । मुमोच मुक्त्वान् । आततायिवधे मनुः

पाठा०-१ 'अनुगृह्णती'. २ 'ताडका'. ३ 'उग्रमन्धया'.

टिप्पणं-१ आधेति विद्वन्तप्रतिरूपको निपातः, भन्यधाज्जेर्भूभावेन भाग्यम्; यद्वा, अत गतिदीप्त्योरिल्लसानेकचित्कालयोग -रति दिनकर० ।

२ 'पुरुषाण्य- कियो बध्या' इत्युदाहरण-दिनकर० ।

(८१५०)—‘आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसी-
याञ्च तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।’ इति ॥ १७ ॥

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

यदिति ॥ स रामसायकः शिलावद्धने चान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं
रघुं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य । अप्रविष्टरक्षोदेशस्येत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । ‘विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च’
इति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् । इयं प्रथमा रक्षोगृतिरिति
भावः ॥ १८ ॥

वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

वाणेति ॥ वाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । ‘कमुधु’ (पा.
३।२।१०७) इति कमुप्रत्ययः । ‘उगितश्च’ (पा. ४।१।६) इति ङीप् । सा केवला
मेकाम् । ‘निर्णति केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतश्रयोः’ इत्यमरः । स्वकाननभुवं न
व्यकम्पयत् । किंतु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावणश्रि-
यमपि व्यकम्पयत् । ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नमिति भावः ॥ १९ ॥

अत्र ताडकाया अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते—

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवदुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ २० ॥

रामेति ॥ सा । निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी, अभिसारिका च ।
दुःसहेन सोढुमशक्येन । राम एव मन्मथः । अन्यत्र,—अभिरामो मन्मथः । तस्य
शरेण हृदय उरसि मनसि च । ‘हृदयं मनउरसोः’ इति विश्वः । ताडिता विद्राहा
गन्धवदुर्गन्धि यदुधिरमयकृ तदेव चन्दनं तेनोक्षिता लिप्ता । अपरत्र,—गन्ध-
वती सुगन्धिनी ये धिरचन्दने बुद्धमचन्दने ताभ्यासुक्षिता, ‘रुधरे बुद्धमासुजोः’
इत्युभयत्रापि विश्वः । जीवितेशस्यान्तकस्य, प्राणेश्वरस्य च । वसतिं जगाम ॥ २० ॥

—नैर्ऋतममथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोपितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

नैर्ऋतेति ॥ अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः ।

परारुमोऽवदानं स्यात् इति भागुरिः । तेन तोपिताम्बुनेः । नैर्ऋतान्नाक्षसान्दन्तीति नैर्ऋतघ्नम् । 'अमनुष्यवर्तुके च' (पा. ३।२।५३) इति टक् । मन्त्रवन्मन्त्रयुक्त-
मन्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करादिन्धनानि निपातयतीतीन्धननि-
पाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव । प्रापत् प्राप्तवान् ॥ २१ ॥

वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृपेरुपेयिवान् ।

उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नापि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

वामनेति ॥ ततः परं राघवः । ऋपेः कंशिष्ठादाख्यातुः श्रुतं पावनं
शोधनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्याश्रमपदमुपेयिवानुपगतः सन् । 'उपे-
यिवाननाश्वाननूवानश्च' (पा. ३।२।१०९) इति निपातः । प्रथमजन्मचेष्टितानि
राम-वामनयोरैक्यात्स्मृतियोग्यान्वयपि रामस्याज्ञानावतारत्वेन संस्कारदीर्घव्याद्स्मर-
न्नापि । उन्मना उत्सृक्तो बभूव ॥ २२ ॥

आससाद् मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।

वद्वपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥

आससादेति ॥ ततो मुनिः । शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सजिताऽर्हणा
पूजासामग्री यस्मिन्स्तथोक्तम् । वद्धाः पल्लवपुटा एवाञ्जलयो वैस्त्रे तथाभूता
द्रुमा यस्मिन्स्तथोक्तम् । दर्शनेन मुनिदर्शनेनोन्मुखा मृगा यस्मिन्स्तत् ।
आत्मनस्तपोवनमाससाद् । एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कारताच्छीत्यविनय-
शान्तयः सूचिताः ॥ २३ ॥

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं वीक्षासंस्कृतमृषिं शरै-
र्विघ्नतो विघ्नेभ्यः क्रमेण पर्यायेण रात्रि-दिवसयोर्ददितौ शशि-दिवाकरौ
रश्मिभिरन्धतमसाद्गाढध्वान्तात् । 'ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्' इत्यमरः । 'अवस-
मन्धेभ्यस्तमसः' (पा. ५।४।७९) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । लोकमिव ।
ररक्षतुः । रक्षणप्रवृत्तावभूतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

पाठा०-१ 'दर्शनोत्सुकं'.

टिप्पण-१ चन्द्रसूर्यावन्धकाराद्रश्मिभिः किरणैः कृत्वा जनं रक्षतः, तथा तौ दशरथस्यौ
शशिदिवाकरक्रमोदितानुक्रमेणोदितान्विलम्बयन्-इति सुमतिः ।

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥ २५ ॥

वीक्ष्येति ॥ अथ वन्धुजीवपृथुभिर्वन्धुजीवकुसुमस्थलैः । 'रक्तस्तु बन्धुको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषितामुपहता वेदिं वीक्ष्य । अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणां च्युता विकङ्कतस्रुचो येभ्यस्तेषामृत्विजां याजकानां संभ्रमोऽभवत् । 'विकङ्कत'ग्रहणं खदिराद्युपलक्षणम् । सुवासीनां खदिरादिप्रकृतिक्त्वात् । सुगादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिक्त्वात् । 'विकङ्कतः स्रुचा वृक्षः' इत्यमरः । यद्वा,—सुखानस्य विकङ्कतप्रकृतिक्त्वमस्तु; उभयत्रापि शास्त्रसंभवात् । यथाह भगवानापस्तम्बः—'खादिरः स्रवः पर्णमयी जुहुराश्वत्थुपमृद्वैकङ्कतीः स्रुचो वा' इति ॥ २५ ॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो वाणमाश्रयमुखात्समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

उन्मुख इति ॥ सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो वाणमाश्रयमुखात्तूणीरमुखात् समुद्धरन् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखोऽम्बरे । गृध्रपक्षपवनेरीरिताः कम्पिता ध्वजा यस्य तत्तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुनाणवे—'आसन्नमृत्लोर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति । रक्षसां बलमपश्यत् ॥ २६ ॥

तत्र यावधिपती मखद्विपां तौ शरव्यमकरोत्स नेतरान् ।

किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ? ॥ २७ ॥

तत्रेति ॥ स रामः । तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विपामधिपती तौ सुबाहुमारीचौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् । 'विध्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इति हलायुधः । इतरान्नाकरोत् । तथा हि—महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडो गह्वरान् राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्तते किम् ? न प्रवर्तत इत्यर्थः । 'अन्तर्गतो जलव्यालः सर्पो राजिलडुण्डुभौ' इत्यमरः ॥ २७ ॥

सोऽस्त्रमुग्रजयमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव तौडकासुतम् ॥ २८ ॥

पाठा०- १ 'तौडकासुतम्'.

टिप्प०-1 दिमुखो निर्विषः सर्पो राजिलः । महोरगेषु तथकादिषु प्रसरणशीलो विक्रमो यस्य स गरुडो राजिलेषु डुण्डुभेषु किं प्रवर्तते ?—इति दिनकर० ।

स इति ॥ अत्रकोविदोऽन्नः स राम उग्रजयमुक्कजवं वायुदैवतं वायु-
देवता यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि संदधे संहितवान् । क्वंतिरि लिट् । तेनात्रेण
शैलचन्द्रमपि ताडकासुतं मारीचम् । पाण्डुपत्रमिव । परिणतपर्णमिवे-
त्यर्थः । अपातयत् पातितवान् ॥ २८ ॥

यः सुवाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विसंसर्पं मायया ।

तं धुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहिः ॥ २९ ॥

य इति ॥ सुवाहुरिति योऽपतो राक्षसस्तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया
विसंसर्पं सञ्चार । धुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुवाहुं कृती कुशलो
रामः । 'कृती च कुशलः समी' इत्यमरः । आश्रमाद्बहिः पत्रिणां पक्षिणाम् ।
'पत्रिणौ शरपत्रिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् । विभज्य दत्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋतिवजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ ३० ॥

इतीति ॥ इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयो राघवयोः । सुगणे रणे साधुः
सांयुगीनत्वम् । 'प्रतिजनादिभ्यः यञ्' (पा. ४।४।९९) इति खण्प्रत्ययः ।
'साधुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य ऋतिवजो याजकाः । वाचि
यतो वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेर्मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः ऋतिक्रिया यथाक्रमं
निरवर्तयन् तिप्पादितवन्तः ॥ ३० ॥

तौ प्रणामचलफाफपक्षकौ भ्रातराचर्वभृथाद्भृतो मुनिः ।

आशिपामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

ताविति ॥ अवभृथे वीक्षान्त आद्भृतः द्रातो मुनिः । 'वीक्षान्तोऽवभृथो
यहे' इत्यमरः । प्रणामेन चलकारूपपक्षकौ चक्षलचूडी तौ भ्रातरावाशिपाम-
नुपदमन्वद्दर्भपाटिततलेन उशक्षतान्तःप्रदेशेन । पवित्रेणेत्यर्थः । पाणिना
समस्पृशत् संस्पृष्टवान् । एतोपादिति भावः ॥ ३१ ॥

तं न्यमन्त्रयत् संभृतक्रतुर्मथिलः स मिथिलां यजन्वशी ।

राघवायपि निनाय विश्रतौ तद्धनुःध्वजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

तमिति ॥ संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारो मिथिल्यां भवो मैथिलो जनकस्तं
विश्वामित्रं न्यमन्त्रयताद्भूतवान् । वशी स मुनिर्मिथिलां जनकनगरीं व्रजन्,
तस्य जनकस्य यद्धनुस्त्रच्छ्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ राघवावपि निनाय
नीतवान् ॥ ३२ ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

तैरिति ॥ गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येष्वश्रमतरुषु वसतिः
स्थानमगृह्यत । येष्वश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी । 'पत्नी-
परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहस्येति यावत् । वासवस्येन्द्रस्य
क्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।

स्वं वपुः सैकिल किल्विपच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ शिलामयी भर्तृशापाच्छिलात्वं प्राप्ता गौतमवधूरहत्या
चारु स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती । यत् स किल्विपच्छिदां
पापहारिणाम् । 'पापं किल्विपकल्पमम्' इत्यमरः । रामपादरजसामनुग्रहः किल
प्रसादः किलेति ध्रुयते ॥ ३४ ॥

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसंहितं सपर्यया देहयद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवेति ॥ राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको
जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं देहयद्धं यद्धदेहम् । मूर्तिमन्त-
मित्यर्थः । बाहिताभ्यादित्वात्साधुः । धर्ममिव । सपर्ययाऽभ्यगात् प्रत्युद्धत-
वान् ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'या'. २ 'सकलकल्पपच्छिदाम्'. ३ 'ऋषिम्'. ४ 'सहितः'. ५ 'स
पर्ययात्'.

टिप्प०-१ कवेयं बालकाण्डतो (स. ४९) ऽनुसंधातव्या । पाद्येऽपि—'शापदग्धा पुरा
भर्ता राम । शक्रापरपतः । अहन्त्यास्या शिला जप्ते शतलिङ्गः कृतः स्वराद्' इति ।

३ यथा चोक्तं बालकाण्डे—'तथा शत्या च वै शक्र भार्यामपि च शतवान् । इह वपंसह-
स्राणि बहूनि निवसिष्यसि ॥ यदा त्वेतद्गनं योरे रानो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धरे-
स्वदा पूता भविष्यति ॥' इति ।

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताच्च दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

ताविति ॥ दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषुपशुवामवज्रदिङ्केत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या द्वियां पुंस्त्रि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्यास्थया पश्यतामित्यर्थः । विदेहनगरी निधिला । तद्विवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्दञ्चनां विडम्बनां मन्यते स मेने । 'लट् स्ते' (पा. ३।२।११८) इति भूताथे लट् ॥ ३६ ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांचभूव सः ॥ ३७ ॥

यूपेति ॥ यूपवति क्रियाविधौ कर्मावृत्ताने । ऋतावित्यर्थः । अवसिते समाप्ते सति कालविद्वसरत्तः कुशिकवंशवर्धनः स मुनी रामम् । अस्यतेऽनेनेत्यसनम्, इष्णामसनमिष्वसनं चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयांचभूव कथितवान् ॥ ३७ ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं चपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरोमनं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

तस्येति ॥ पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तस्य तथोक्तस्य । एतेन वरसंपत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं चपुर्वीक्ष्य । स्वं लकीयं दुरानममानमवितुमशक्यम् । नमेर्भ्यन्तात्पल्ल । धनुर्विचिन्त्य च दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं घृष्टादिदेये स्याज्जामातुर्वन्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्भङ्गरूपस्य संस्थया स्थित्या । 'संस्था स्थिती शरं नारी' इति विश्वः । पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥ ३८ ॥

पाठा०-१ 'दुरासदम्'.

टिप्प०—१ ताराद्रवापेक्षया 'पुनर्वसू' इति द्विवचननिर्देशः—इति दिनकर० । यथा सर्व-
नक्षत्रेषु पुनर्वसु-पुष्यौ शीभमानौ तथैवेतौ रामलक्ष्मणावपि—इति सुमति० ।

३ नृपः स्यात्तत्रैव ज्ञातस्य शिशोस्तस्य रामस्य ऋत्विवं मनोर्षं वपुर्दृष्ट्वा, दुःखेनानन्यते दुरा-
नमं स्वं धनुर्गतां च दुहितृ शीशुयाः शुल्को धनुर्नमनरूपं विवाहार्थं वरप्राप्तं बलु तस्य या
संस्था म्यवला तथा शिशोऽभूत् । जनकेन किल प्रायेवं प्रललापि-यः राघवेभरं धनुर्वीक्ष्यति
स एव शीशुं परिषेभ्यतीति इत्येवंरूपः शुल्कः—इति दिनकर० ।

३. भवो रामेण धनुर्नमनं नागीरुतोनीति भावः—इति दिनकर० ।

तमिति ॥ संभृतक्रतुः संकल्पितसंभारो मिथिलायां भवो मैघिलो जनकस्तं
विशामित्रं न्यमन्त्रयतादृतवान् । यशी स मुनिर्मिथिलां जनकनगरीं व्रजन,
तस्य जनकस्य यदनुत्पच्छ्रयणजं कुतूहलं विभ्रतौ राघवावपि निनाय
नीतवान् ॥ ३२ ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

तैरिति ॥ गताध्वभिस्तैःत्रिभिः सार्यं शिवेषु एतेष्व्वाश्रमतरुषु वसतिः
स्थानमगृह्यत । येष्व्वाश्रमतरुषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नी । 'पत्नी-
परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहल्येति यावत् । वासवस्येन्द्रस्य
क्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

प्रत्यपद्यत चिराय यत्पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।

स्वं वपुः सँ किल किल्विपच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ शिलामयी भर्तृशापाच्छिन्नात्वं प्राप्ता गौतमवधूहल्या
चारु स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती । यत् स किल्विपच्छिदां
पापहारिणाम् । 'पापं किल्विपकल्पमम्' इत्यमरः । रामपादरजसामनुग्रहः किल
प्रसादः किलेति श्रूयते ॥ ३४ ॥

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसंहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

राघवेति ॥ राघवान्ध्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको
जनेश्वरो निशम्य । अर्थकामाभ्यां संहितं देहवद्धं बद्धदेहम् । मूर्तिमन्त-
मित्यर्थः । वाहिताभ्यादित्वात्साधुः । धर्ममिव । सपर्ययाऽभ्यगात् प्रत्युद्गत-
वान् ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'या'. २ 'सकलकल्पपच्छिदाम्'. ३ 'ऋषिम्'. ४ 'सहितः'. ५ 'स
पर्ययात्'.

टिप्प०-१ कथेयं बालकाण्डतो (स. ४९) ऽनुसंभातव्या । पादोऽपि- 'शापदग्धा पुरा
भर्त्रां राम । शक्रापराधतः । अहल्यास्या शिला जप्ते शतलिङ्गः कृतः स्वराट्' इति ।

३ यथा चोक्तं बालकाण्डे- 'तथा शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शतवान् । इह वर्षतद्-
स्नाति बहूनि निवसिष्यति ॥ यदा त्वेतद्द्वनं मोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्-
सदा पूता भविष्यति ॥' इति ।

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गतायिव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि यञ्जनां मनः ॥ ३६ ॥

ताविति ॥ दिवः सुरवर्त्मन आकाशात् । 'शौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ।

गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषुपशुवास्व-अदिङ्ग्रेत्रघृणिभूजले । तक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः'

इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राष्वौ विलो-

चनैः पिवताम् । अत्यास्थया पश्यतामित्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवा-

सिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वाद्भ्रजनां विडम्बनां

मन्यते स्म मेने । 'लद् स्मे' (पा. ३।२।११८) इति भूताये लद् ॥ ३६ ॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयांचभूय सः ॥ ३७ ॥

यूपेति ॥ यूपवति क्रियाविधौ कर्मातुष्ठाने । कर्तावित्यर्थः । अवसिते

समाप्ते सति कालविदवसरज्ञः कुशिकवंशवर्धनः स मुनी रामम् । अस्यते-

ऽनेनेत्यसनम्, इषूनामसनमिष्वसनं चापम् । तस्य दर्शन उत्सुकं मैथिलाय

जनकाय कथयांचभूय कथितवान् ॥ ३७ ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

तस्येति ॥ पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तस्य तथोक्तस्य । एतेन

वरसंपत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुर्वीक्ष्य । स्वं स्वकीयं

दुरानममानमवितुमशक्यम् । नभेर्भ्यन्तात्खद् । धनुर्विचिन्त्य च दुहितृशुल्कं

कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं घट्टादिदेये स्याजामातृवन्धकेऽपि च' इति विश्वः ।

तस्य धनुर्भङ्गरूपस्य संस्थया स्थिला । 'संस्था स्थितौ शरे नाशे' इति विश्वः ।

पीडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥ ३८ ॥

पाठा०-१ 'दुरासदम्'.

- टिप्प०-१ वाराहवापेश्वरा 'पुनर्वसू' इति दिवचननिर्देशः-इति दिनकर० । यथा सर्व-
नक्षत्रेषु पुनर्वसू-पुष्यौ शीभमानौ तथैवेतौ रामलक्ष्मणावपि-इति सुमति० ।

२ नृपः स्वपातवंशे जातस्य शिशोस्तस्य रामस्य ललितं मनोर्षं वपुर्दृष्ट्वा, दुग्धेनानन्यते दुरा-
नमं स्वं धनुर्शाल्या च दुरित्वा सीतायाः शुल्को धनुर्नमनरूपं विवाहार्थं वरप्राप्तं वस्तु तस्य या
संस्था स्ववस्था तथा खिन्नोऽभूत् । जनकेन किल प्रागेवं प्रलशावि-यः उत्तेश्वरं धनुर्भक्षयति
स एव सीतां परिणम्यतीति श्लेषंरूपः शुल्कः-इति दिनकर० ।

३. अत्रो. रामेण धनुर्नमनं नांगीकरोमीति भावः-इति दिनकर० ।

विद्वृतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये णिनिः । तं विद्वृतक्रतुमृगानु-
सारिणं वाणमसृजन्मुोच ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्सं संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

आततेति ॥ स रामः संसदा सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्क-
मेणि तद्यथा स्यात्तथेक्षितः सन् । शैलस्येव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः ।
स्मरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतो नातियत्नात् । ननर्थस्य
नशब्दस्य मुष्पुपेति समासः । आततज्यमधिज्यम् । अकरोत् ॥ ४५ ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्पणात्तेन वज्रपरुपस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

भज्यमानमिति ॥ तेन रामेण । अतिमात्रकर्पणाद्भज्यमानम्, अत एव
वज्रपरुपस्वनं । वज्रमिव परुपः स्वनो यस्य तत् । धनुः कर्तुं । दृढमन्यवे
दृढक्रोधाय । 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्वः । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं
पुनरुद्यतमिति न्यवेदयद्विद्य ज्ञापयामासेव ॥ ४६ ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

दृष्टेति ॥ अथ मैथिलो जनको रुद्रकार्मुके दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य
तद्दृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । वीर्यमेव शुल्कम् ।
धनुर्भद्ररूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य । राघवाय रामाय । अयोनिजां देवयजन-
संभवां तनयां सीतां रूपिणीं श्रियमिव साक्षात्क्षमीमिव न्यवेदयद्वर्षितवान् ।
वाचेति शेषः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'आततज्यम्'. २ 'च'. ३ 'कोमलम्'. ४ 'पार्थिवः', 'स्वां ददी'.

५ 'द्विति'. ६ 'अमरपुतिः'.

तत्र यद्ये तथा रूपं गच्छन्तमुपलभ्य स । धनुरादाय वाणेन तदान्वमरत प्रमु' इति ।

२ यथा स्मरः कन्दर्पः पेशल पुष्पचापं दुसुमकानुक्रमततज्यं करोति-इति बल्लभः ।

३ प्राङ् नि श्रेणीकृताः ध्रुवियाः पुनरुद्यदिक्रमा इति चापेन निवेदितमिति भावः-
इति विशु० ।

उक्तमेवार्थं सोपकारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरॅग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥ ४८ ॥

मैथिल इति ॥ सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः । 'अथ प्रतिज्ञाजिर्ष्विदापत्यु संगरः' इत्यमरः । मैथिलो राघवाय । अयोनिजां तनयां द्युतिमतस्त्वेजस्विन- स्तपोनिधेः वैशिकस्य संनिधौ । अग्निः साक्षी यस्य सोऽग्निसाक्षिकः । 'शेषा- द्विभाषा' (पा. ५।४।१५४) इति कप्रत्ययः । स इव । सपद्यतिसृष्टवान् दत्तवान् ॥ ४८ ॥

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहाद्दिदयतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

प्राहिणोदिति ॥ महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत् प्रहितवाञ्छ । किमिति ? निमिर्नाम जन- यानां पूर्वजः चक्षित् । इदं 'भिमेः कुलं, दुहितुः सीतायाः परिग्रहात् द्युपाल्येन स्वीकारद्वितीः । मूलस्य भावो मूलत्वम् । सोऽस्यास्तीति भृत्यभावि दिदयता- मनुमन्यतामिति ॥ ४९ ॥

१ शरर०— १ 'अग्निसाक्षिकम्' । २ 'महाद्युतिम्' । ३ 'दिदयताम्' ।

विद्वृतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये गितिः । तं विद्वृतक्रतुमृगानु-
सारिणं घाणमसृजन्मुोच ॥ ४४ ॥

आततज्यमकरोत्सं संसदा विस्रयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।

शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं सरः ॥ ४५ ॥

आततेति ॥ स राम संसदा सभया विस्रयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन्क्र-
मेणि तवथा स्नातधेक्षितः सन् । शैलस्यैव सारो यस्य तच्छैलसारमपि धनुः ।
संरः पेशलं कोमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतो नातियत्नात् । नमर्थस्य
नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । आततज्यमधिज्यम् । अकरोत् ॥ ४५ ॥

भज्यमानमतिमात्रकर्पणात्तेन वज्रपरुपस्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

भज्यमानमिति ॥ तेन रामेण । अतिमात्रकर्पणाद्भज्यमानम्, अत एव
वज्रपरुपस्वनं । वज्रमिव परुप स्वनो यस्य तत् । धनु कर्तुं । दृढमन्यवे
दृढम्रोषाय । 'मन्यु क्रोधे क्रतौ दैन्ये' इति विश्व । भार्गवाय क्षत्रं क्षत्रकुलं
पुनरुद्यतमिति न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥ ४६ ॥

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रूपिर्णां ध्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

दृष्टेति ॥ अथ मैथिलो जनको रुद्रकार्मुके दृष्ट सार स्थिरांशो यस्य
वदृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर । वीर्यमेव शुल्कम् ।
धनुर्भङ्गरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य । राघवाय रामाय । अयोनिजां देवयजन-
सभवां तनयां सीता रूपिर्णां ध्रियमिव साक्षात्समीपिव न्यवेदयदपितवान् ।
वाचेति शेषः ॥ ४७ ॥

पाठा०-१ 'भात्तसज्जम्'. २ 'च'. ३ 'कोमलम्'. ४ 'पार्थिव.', 'स्वा ददी'.

५ 'इति'. ६ 'अमरद्युति'.

३ यथा सर' कन्धर्पं पेशल पुष्पचाप कुमुदकामुंक्रमात्तज्य करोति-रति वल्लभ ।
३ प्राश् नि शेषीकृता ध्रिया पुनरुद्यदिक्रमा इति चापेन निवेदितमिति भाव-
इति सिद्ध्यु० ।

उक्तमेवार्थं सोपस्कारमाह—

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधेरग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥ ४८ ॥

मैथिल इति ॥ सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापल्लु संगरः' इत्यमरः । मैथिलो राघवाय । अयोनिजां तनयां द्युतिमतस्तेजस्विन-स्तपोनिधेः सांख्यिकस्य संनिधौ । अग्निः साक्षी यस्य सोऽग्निसाक्षिकः । 'शेषा-द्विभाषा' (पा. ५।४।१५४) इति कप्रत्ययः । स इव । सपद्यतिसृष्टवान् दत्तवान् ॥ ४८ ॥

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिर्दयतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

प्राहिणोदिति ॥ महाद्युतिर्जनको महितं पूजितं पुरोधसं पुरोहितं कोसलाधिपतये दशरथाय प्राहिणोत् प्रहितवाञ्छ । किमिति ? निमिर्नाम जन-कानां पूर्वजः कथित् । इदं 'निमेः कुलं, दुहितुः स्त्रीवायाः परिग्रहात् धृषात्वेन स्वीकारादेतोः । मूलस्य भावो मूलत्वम् । सोऽस्वास्तीति भृत्यभावि दिश्यता-मनुमन्यतामिति ॥ ४९ ॥

पाठा०— १ 'अग्निसाक्षिकम्'. २ 'महाद्युतिम्'. ३ 'इध्यताम्'.

टिप्प०— १ दशोकं बालकादे (स. ६०) 'तदेतदेवदेवस्य धनूरलं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वजे विभौ ॥ अथ मे कृपतः धनं लांगलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लम्भा नास्मा क्षीतेति विधुना ॥ भूतल्यदुत्थिता सा तु व्यवर्षेण मनात्मजा । दीर्घशुक्लेति मे कम्पा स्थापितेवमयोनिजा ॥' इति ।

२ मुमतिविजयस्तु— 'नमेः कुलम्' इति पाठमाश्रित्य महारथः जनकः पुरोधसं पुरोहितमिति माहिणोत् मुक्तवान् । इतीति दिन् ? दशरथाय त्वं नमेः नमस्कारं कुर्याः, च पुनः इदं कुलं भृत्यभावि इत्यतानहीनित्वान् । कलात् ? पुत्र्याः स्वीकारात् । भृत्यं भविष्यतीति मूलभावेन, सोऽस्वास्तीति भृत्यभावि । अन्वोऽपि यः स्वमुतामन्यन्ते दत्ते सोऽपि भृत्य इव भवेत् इत्याह ।

अन्वियेष सदृशीं स च क्षुपां प्राप चैनमनुकूलवाग्द्विजः ।

सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥

अन्वियेपेति ॥ स दशरथश्च सदृशीमनुरूपां क्षुपामन्वियेष । राम-
विवाहमाचक्राद्धेतुः । अनुकूलवाक् क्षुपाविद्विरूपानुकूलार्थवादी द्विजो जनक-
पुरोधाश्च । एनं दशरथं प्राप । तथा हि—कल्पवृक्षफलस्य यो धर्मः सद्यःपारुरूपः
सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि अतः सुकृतां पुण्यकारिणां काङ्क्षितं मनोरथः
सद्य एव पच्यते हि । कर्मकर्तारो लभ । स्वयमेवं पक्वं भवतीत्यर्थः । 'कर्मवत्क-
र्मणा तुल्यक्रियः' (पा. ३।१।८७) इति कर्मवद्भावत्वात् 'भावकर्मणो.' (पा. १।३।१३)
इत्यात्मनेपदम् ॥ ५० ॥

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः शुश्रुवान्वचनमप्रजन्मनः ।

उच्चचाल बलभित्सखो वंशी सैन्यरेणुमुपितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

तस्येति ॥ बलभित्सख इन्द्रसहचरो वंशी स्वाधीनतावान् । 'वश आयत्त-
तायां च' इति विश्वः । कल्पितपुरस्क्रियाविधेः कृतपूजाविधेस्तस्याप्रजन्मनो
द्विजस्य वचनं जनकेन संदिष्टं शुश्रुवान् श्रुतवान् । शृणोतेः कसुः । सैन्यरेणु-
मुपितार्कदीधितिः सन्, उच्चचाल प्रतस्थे ॥ ५१ ॥

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन्पीडितोपवनपादपां यलैः ।

प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीय कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

आससादेति ॥ स दशरथो यलैः सैन्यैः पीडितोपवनपादपां मिथिलां
वेष्टयन् परिधीकुर्वन् । आससाद् । सा पुरी । स्त्री युवतिः । आयतमतिप्रसक्तं
कान्तपरिभोगं प्रियसभोगमिव प्रीत्या रोध प्रीतिरोधम् । असहिष्ट सोढवती,
द्वेषरोधं तु न सहत इति भावः ॥ ५२ ॥

पाठा०— १ 'सत्यम्'. २ 'कल्पवृक्षसमधर्मकाङ्क्षितम्'. ३ 'यली'. ४ 'पापैः'.

टिप्प०— १ कल्पपुराणो वृक्षः कल्पवृक्षः, कल्पवृक्षस्यैव धर्मः स्वभावो यस्यास्तीति कल्प-
वृक्षफलधर्मः कालानपेक्षित्वम् । तथा कर्णासृते—'कल्पद्रुमोऽपि बालेन भवेद्यदि फलप्रदः ।
को विशेषस्तदा तस्य वन्यैर्महीरवैः ?' इति हेमाद्रिः । यथा कल्पवृक्षफलं तत्कालमेव भवति
तथा सुकृतामपि मनोरथस्तत्कालमेव—इति सुमतिः ।

२ प्रीत्या रोधः आलिङ्गनादि यत्र तम् । यथा स्त्री निस्तीर्णं भर्तुः परिभोगं ग्राह्यालिङ्ग-
नखक्षतादिप्रचुरं संभोगं सदृशे तथेय सैन्यगजादिभिर्हृद्यानतश्चभङ्गादिरूपमुपरोधं प्रेमवशात्
सदृशे सा—इति दिनकरः ।

तौ समेत्य संमये स्थिताबुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।

कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

ताविति ॥ संमये स्थितावाचारनिष्ठौ । 'समयाः शपथाचारकालविद्वान्त-
संविदः' इत्यमरः । वरुणवासवाबुपमोपमानं ययोस्ती तथोक्तौ । ताबुभौ भूपती
जनक-दशरथौ समेत्य । स्वप्रभावसदृशीमात्ममहिमानुरूपं कन्यकानां सीता-
दीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ ।
तनोतेर्लिङ् ॥ ५३ ॥

पार्थिवीमुदवहद्रघूदहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

पार्थिवीमिति ॥ उदहतीत्युदहः । पनायन् । रघूणामुदहो रघूदहो रामः ।
पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवी । 'तस्यापत्यम्' (पा. ४।१।९२) इति 'टिड्ढाणन्'
(पा. ४।१।९५) इति ङीप् । तां सीतामुदवहत् परिणीतवान् । अथ लक्ष्मण-
स्तस्याः सीताया अनुजां जनकस्यैरसीमूर्मिलामुदवहत् । यौ वरौजसौ तयो
रामलक्ष्मणयोरवरजावनुजातौ भरत-शत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य
जनकानुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्तिं चोदवहताम् । नात्र व्युत्क्रमविवाह-
दोषः; भिक्षोदत्त्वात् । तदुक्तम्—'पितृव्यपुत्रे सापत्न्ये परनारीसुतेषु च । विवाहा-
धानयज्ञादौ परिवेत्तायदपणम् ॥' इति ॥ ५४ ॥

ते चतुर्थसहितास्त्रयो वंभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।

सामदानविधिमेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

त इति ॥ ते चतुर्थसहितास्त्रयः । चत्वार इत्यर्थः । श्रुतानुसारादेवमुक्तम् ।
सूनवो नववधूपरिग्रहाः सिद्धिमन्तः फलविद्वियुक्तास्तस्य भूपतेर्दशरथस्य

पाठा०—१ 'समयस्थितौ'. २ 'मैथिलीम्'. ३ 'परिग्रहात्'.

टिप्प०—१ मया कन्या देया, त्वया प्राप्तेति शोकाचारमत्यवती-इति वक्तव्यम् ॥ विवाहे
राधिक्यवती कन्यायाः प्रथमं गण्यत्वेन प्राधान्यात्पूर्वनिपातः । वरुणवासवयोपरमा ययोस्ती ।
'प्रत्युत्पत्ता वरयन्ति, प्रतिगृह्णन्ति प्राप्नुयाः' इत्युक्त्वात्-इति हेमाद्रिः ।

२ ननु भरताय प्रथमं कथं लक्ष्मणकरग्रहणोक्तिः ? रामसदृशत्वेन, क्रमापेक्षया तदाच्ये
तु परिवेषृत्वशोभो न तु कथने । अथवा-रूपविश्वसि तयोदये तर्गे (श्लो. ७२) 'श्रुत्कम्य
लक्ष्मणमुर्धो भरतो वरुदे' इति श्लेषस्य प्रतीयमानत्वात् दोषः-इति सिन्धुः ।

३ चतुर्णां संस्थापूर्वकत्वरुपत्वेन सहिताः-इति हेमाद्रिः ।

सामदानविधिमेदनिग्रहाक्षत्वार उपाया इव वभुः । विधीयत इति विधिः ।
दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूत्रानुपायैर्बधूनां सिद्धिभिर्धौम्यमित्यनु-
संधेयम् ॥ ५५ ॥

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च तामिरगमन्कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः ॥ ५६ ॥

ता इति ॥ ता नराधिपसुता जनककन्यका नृपात्मजैर्दशरथपुत्रैः कृता-
र्थतां कुलश्रीलवयोल्पादिष्वफल्यभगमन् । ते च तामित्थया । किंच, स वराणं
वधूना च समागमः । प्रत्ययानां प्रकृतीनां च योग इव संनिभातीति
संनिभः । अभवत् । पचायत् । प्रत्ययाः सनादयो वेभ्यो विधीयन्ते ताः
प्रकृतयः । यथा प्रकृति-प्रत्यययोः सहैकार्यसाधनत्वं तद्वदज्ञापीति भावः ॥ ५६ ॥

एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान्निवेद्य चतुरोऽपि तत्र सः ।

अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥ ५७ ॥

एवमिति ॥ एवमात्तरतिराद्यगवान् स दशरथस्तांश्चतुरोऽप्यात्म-
संभवान् पुरांस्तत्र मिथिलायां निवेद्य विवाह्य । 'निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु'
प्रकीर्तितः' इति विश्वः । त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु चतु विसृष्टमैथिलः कः । स्वां
पुरीं न्यवर्तत । उद्देशक्यापेक्षया कर्मत्वं पुर्याः ॥ ५७ ॥

तस्य ज्ञातु मरुतः प्रतीपगा वंर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।

चिक्लिशुभृशतया वरूथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

तस्येति ॥ ज्ञातु कदाचिद्धर्मसु ध्वजा एव तरुत्वान्प्रमप्रन्ति ये ते ध्वज-
तरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः । उत्तटा नदीरयाः
स्थलीमकृत्रिमभूमिमिथ । 'ज्ञानपदकुण्ड-' (पा. ४।१।४२) इत्यादिना षीप् ।
तस्य वरूथिनीं सेनां भृशतया मृशं चिक्लिशुः क्लिश्यन्ति स ॥ ५८ ॥

पाठा०-१ 'च पार्थिवसुताः'. २ 'धर्मनि'.

टिप्प०-१ प्रकियते आदौ कियते इति प्रकृतिः, प्रवीयतेऽर्थोऽनेनेति प्रत्ययः, प्रकृतिपुताः
प्रत्यया इव सार्पेयत्वमीयुः-इति वाक्यार्थः । 'श्वान्' इत्यत्र प्रकृतिशोभे प्रत्यय एवार्थमाह ।
वेत्तीति मित्र इत्यत्र प्रत्ययशोभे प्रकृतिरेवार्थमाह । अभवत्यानि प्रयोगत्वरभाव एव-इति
हेमाद्रिः ॥ प्रत्ययां सामादयः प्रकृतयोऽमालादयस्त्रेपां योगस्तत्सदृशोऽभूत् । अथ वा-प्रवी-
यतेऽर्थो देन स प्रत्ययः सुवादिः । प्रकृतिः प्रातिपदिकादिस्त्वयोर्योगस्तत्सदृशोऽभूत् । प्रकृति-
प्रत्ययनिष्पन्नेनैव विशिष्टार्थप्रतिपादनात्-इति शिशुः ।

लक्ष्यते स तदनन्तरं रविर्वज्रभीमपरिवेषमण्डलः ।

चैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगंवेष्टित इव व्युतो मणिः ॥ ५९ ॥

लक्ष्यत इति ॥ तदनन्तरं प्रतीपववनानन्तरं वज्रं भीमं परिवेषस्य परिवेष-
मण्डलं यस्य सः । 'परिवेषस्तु परिधिरुपसर्त्यकमण्डले' इत्यमरः । रविः । चैनते-
यशमितस्य गदहृतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगेन क्षयेन । 'भोगः मुखे ज्यादि-
मृतावहेद्य फणक्ययोः' इत्यमरः । वेष्टितश्च्युतः शिरोध्रष्टो मणिरिव लक्ष्यते
स ॥ ५९ ॥

श्येनपक्षापरिधूसरालकाः सांध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

श्येनेति ॥ श्येनपक्षा एव परिधूसरा अलका यासं तास्त्रयोक्ताः । सांध्य-

मेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासं तास्त्रयोक्ताः । रजो धूलिपावामस्तीति

रजस्वलाः । 'रजःकृष्णामुतिपरिपक्षो बलच्' (पा. ५।२।११२) इति बलच्प्रत्ययः ।

दिशः । रजस्वला ऋतुमलोऽङ्गना इव । 'स्वात्रजः पुष्पमार्तवम्' इत्यमरः ।

अवलोकनक्षमा दर्शनार्हा नो बभूवुः । एकत्र, -दृष्टिदोषात्, परत्र, -शास्त्रदोषा-
दिति विज्ञेयम् । अत्र रजोदृष्टिदोषात् उक्तः ॥ ६० ॥

भास्करश्च दिशमध्युचास यां तां ध्रितः प्रतिभयं चवासिरे ।

क्षेत्रशोणितपितृक्रियोचितं चोद्दयन्त्य इव भार्गवं क्षिवाः ॥ ६१ ॥

भास्कर इति ॥ भास्करो यां दिशमध्युचास च यस्यां दिश्युपितः ।

'उपान्वप्याङ्गुसः' (पा. १।४।४८) इति कर्मत्वम् । तां दिशं ध्रिताः क्षिवा गोमा-

न्वः, 'क्षिया क्षिवा भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तक्षः' इत्यमरः । क्षेत्रशोणितेन य पितृ-

क्रिया पितृत्पर्यं तत्रोचितं परिधितं भार्गवं चोद्दयन्त्य इव प्रतिभयं भयंकरं

चवासिरे ऋष्युः । 'वायु घन्दे' इति घातोर्लिङ् । 'विरथां वासितं कृतम्' इत्यं-

मरः ॥ ६१ ॥

तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।

अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः स्वन्तमित्यलघयत्स तद्व्यथाम् ॥ ६२ ॥

तदिति ॥ तत्प्रतीपपवनादि वैकृतं शुभंमितं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यरु-
क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिकृत्योदिस्य गुरुं वसिष्ठमन्वयुङ्क्ताच्छब्दः ।
'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं शुभोदकं भावीति तस्य रश्मो
व्यथामलघयद्गृह्यतवान् ॥ ६२ ॥

तेजसः सपदि राशिर्द्युत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।

यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

तेजस इति ॥ सपद्युत्थितस्तेजसो राशिर्वाहिनीमुखे सेनाप्रे प्रादु-
रास किल खड्ग । यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया भावनीया,
पुरुषाकृतिर्यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥ ६३ ॥

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च धनुरुर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव घर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

पित्र्यमिति ॥ उपवीतं लक्षणं विहं यस्य तम् । पितुरस्यं पित्र्यः । 'वायु-
दुपिशुषतो यद' (पा. ४।२।३१) इति यत्प्रत्ययः । तमंशम् । धनुरोर्जितं धनुरु-
र्जितम् । मातृकं मातृकः । 'ऋतष्टन्' (पा. ४।३।७८) इति ठप्प्रत्ययः । तमंशं
च दधत् । यो भर्गवः । ससोमश्चन्द्रयुजो घर्मदीधितिः सूर्य इव । सद्विजिह्वः
सर्षपश्चन्दनद्रुम इव । स्थितः ॥ ६४ ॥

येन रोपपरुपात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुपा ।

वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मंही ॥ ६५ ॥

येनेति ॥ रोपपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः । 'आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः ।

पाठा०-१ 'मल्लादि'. २ 'क्षिप्रशान्त्यम्'; 'क्षिप्रशान्त्यम्'. ३ 'उच्छिद्य'.
४ 'पित्र्यवंशम्'. ५ 'क्षितिः'.

टिप्प०-१ पित्र्यमुपवीत ब्रह्मसूत्रलक्षणं विहं यस्य स तम्, पितुर्बन्धुभेदेन पित्र्यस्यमत्र
भागं विभ्रत्, तथा मातृसंबन्धि क्षत्रियवाहूर्जितं कामुंक् च दधानो यः सचन्द्रो रवितिव
सप्तर्षी मलयजद्रुम इवामूए-इति दिनकर० ।

२ सूर्योपमया तेजस्विता, सोमोपमयोपवीतेज च प्रसन्नत्वं, सर्षोपमया धनुरो नीपगतत्वं,
चन्दनोपमया विजिह्व तद्वचन्ध्रान्तिः-इति हेमाद्रिः ।

तस्य रोपपरुपात्मनः स्थितिभेदोऽपि' मर्वादालङ्घिनोऽपि पितुः शासने
 तस्थुपा स्थितेन वैपमानजननीशिरश्छिदा येन प्राग्घृणाऽजीयत । ततोऽ-
 नन्तरं मह्यजीयत । मातृहन्तुः क्षत्रवधालुतो जुगुप्सेति भावः ॥ ६५ ॥

अक्षवीजचलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोद्ब्रह्मन् ॥ ६६ ॥

अक्षेति ॥ यो भार्गवो दक्षिणश्रवणे संस्थितेनाऽक्षवीजचलयेनाक्षमाल्या
 क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियवधानामेकविंशतेरेकविंशतिसंख्याया व्याजोऽक्ष-
 मालास्यः पूर्वो यस्यास्तां गणनामुद्ब्रह्मन्निव निर्वभौ ॥ ६६ ॥

तं पितुर्वधभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

वालसूनुरचलोक्ष्य भार्गवं स्वां दशां च विपसाद् पार्थिवः ॥ ६७ ॥

तमिति ॥ पितुर्जमदमेवधभवेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्भवेन मन्युना क्षेपेन
 राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् । 'निधनं स्यात्कुले नाशे' इति विश्वः । दीक्षि-
 तम् । प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्वां दशां चावलोक्य वालाः सूनवो यस्य
 च पार्थिवो विपसाद् । सस्यातिदौर्बल्याच्छत्रोश्चातिक्रोधाद् कादिशीकोऽभवदि-
 त्यर्थः ॥ ६७ ॥

नामं राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दादणे ।

हृद्यमस्य भयदायि चामवद्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

नामेति ॥ आत्मजे पुत्रे दादणे पोदेऽहिते शत्रौ च तुल्यमविशेषेण वर्त-

पाठा०-१ 'सः'. २ 'रामनाम'.

टिप्पण-१ रोपेन परुष आत्मा कूरो यस्य तादृशस्य तथा स्थितिभेदो मर्वादालङ्घितता
 निवृत्तेमदभ्येः शासनेनाश्रया तस्थुपा स्थितेनाश्रय वैपमानायाः कम्पमानाया मातुः शिर-
 श्छिदता येन जामदग्नेन घृणा कृपा विजिता, ततः पश्चात्क्षत्रियाणां हननेन वा भूमिनि-
 विद्या । यदक्षिणं कृपेवामविष्यद् कथं मातृमूर्धानमच्छेत्सीद् ? अतः पितृरादेशात्कृपाम-
 स्थाप्यदिल्लवः-इति दिनकरः ।

१ 'अपि'शब्दाराशाङ्गपदे प्रत्ययावं दर्शयति-इति हेमाद्रिः ।

३ मरणमयत्तं पमानसावित्रीतीर्थच्छेदकेन-इति यत्तुमः ।

४ कृपानकमिदं महाभारतात् (वन. अ. ११६) अवलोक्यन् ।

५ पश्चादपि च विपसितिसंज्ञा तस्मात्तद्व्यभिचारेण गणनां कुर्वन्निव-इति दिनकरः ।

६ कृपिः उच्यते । जतुर्वस्य गृहे विद्याराधेयात्-इति हेमाद्रिः ।

मानं राम इति नाम । हार-सर्पयोर्वर्तमानं रत्नजातं रत्नजातिरिव । अस्य
दशरथस्य हृद्यं हृदयंगमं भयदायि भयंकरं चाभवत् ॥ ६८ ॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति घादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिपं ततः संदधे दशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९ ॥

अर्घ्यमिति ॥ स भार्गवः । अर्घ्यमर्घ्यमिति घादिनं नृपमनवेक्ष्य ।
यतो यत्र भरताग्रजस्ततस्त्र । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा. ५।३।१४) इति
सार्धविभक्तिस्तसिः । क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनो रोपमित्तस्यार्चिपं
ज्वालमिद्य स्थिताम् । 'ज्वालाभासोर्नपुंसर्चिः' इत्यमरः । उदग्रा तारका कनी-
निका यस्यास्ताम् । 'तारकाऽक्ष्यः कनीनिक्य' इत्यमरः । दशं संदधे ॥ ६९ ॥

तेन कार्मुकनिपक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।

अङ्गुलीविचरञ्चारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

तेनेति ॥ कार्मुकनिपक्तमुष्टिना शरमङ्गुलीविचरञ्चारिणं कुर्वता ।
योद्धुमिच्छता युयुत्सुना । तेन भार्गवेण कर्त्रा विगतभीर्निर्भीकः सन् । पुरो-
गतोऽप्रगतो राघवो निजगद् उक्तः । कर्मणि लिट् ॥ ७० ॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रोपितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥ ७१ ॥

क्षत्रेति ॥ क्षत्रजातं क्षत्रजातिर्मेऽपकारेण पितृवधरूपेण वैरि द्वेषि । तत्
क्षत्रजातं बहुश एकवैशतिवारान्निहत्य शमं गतोऽस्मि । तथापि सुप्त-
सर्पो दण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्णनाद्रोपितो रोपं प्रापि-
तोऽस्मि ॥ ७१ ॥

मैघिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।

तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'विवरवर्तिनम्'. २ 'अपकारि वैरि'. ३ 'उद्यतः'; 'उत्थितः'.

टिप्प०-१ अत्र 'जात'शब्देनोक्तृष्टत्वं धोत्वते-बहुभः । हारे रत्नं सुखदायि, सर्पे रत्नं
भयदायि भवति-इति सुमतिः ॥ यथा हारे सर्पे च वर्तमानं रत्नजातं भणितेष्ठं च हर्षनीतिर्दं
भवति-इति दिनकरः ।

३ संभ्रमेण प्रवृत्तौ द्वे वाच्यन्-इति हेमाद्रिः ।

३ क्षत्रियेषु कोपदहनस्य कोषाद्वेरेर्चिपं ज्वालां भसहेतुत्वाद्-इति हेमाद्रिः ।

४ अनेनात्यन्तदुःखत्वं धोत्वते ।

मैथिलस्येति ॥ अन्यैः पार्थिवैः । अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् । सुप्सुपेति
यमासः । अस्य मैथिलस्य धनुस्त्वमक्षणोः क्षतवान् । 'किल' इति वार्तायाम् ।
'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । तद्भद्रुर्भमं निशम्याख्ये भवतात्मेनो मम
वीर्यमेव शृङ्गं भममिव समर्थये मन्ये ॥ ७२ ॥

अन्यदा जंगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

ग्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुद्योन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

अन्यदेति ॥ अन्यदाऽन्यस्मिन्काले जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरितः
एव मामेवागात् । संप्रति त्वय्युद्योन्मुखे एति व्यस्तवृत्तिर्विपरीतवृत्तिः ।
अन्यगामीति यावत् । स शब्दो मे ग्रीडमावहति उवाच करोति ॥ ७३ ॥

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं द्वौ रिपू मम भतौ समागसौ ।

धेनुवत्सहरणाच्च हेहयस्त्वं च कीर्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

विभ्रत इति ॥ अचले श्लोधादावप्यकुण्ठितमस्त्रं विभ्रतो मम द्वौ
समागसौ तुल्यापराधौ रिपू भतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्धत्सस्य हरणाद्धेतो-
र्द्धृष्यः फलंवीर्यथ । कीर्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्तस्त्वं च । वत्सहरणे भारत-
श्लोकः—'प्रमत्तथाप्रमात्तस्य होमधेन्वास्ततो वत्सात् । जहार वत्सं कोशन्ला वमञ्ज च
महाडुमान् ॥' इति ॥ ७४ ॥

क्षयियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामयति नाजिते त्वयि ।

पायफस्य महिमा स गण्यते कक्षचञ्चलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

पाठा०—१ 'जयति'. २ 'वातधेनुहरणात्'.

टिप्प०— १ आत्मनो मन धीर्वेन शृङ्गं प्राधान्यं भवता त्वया भद्रमिवाहं समर्थये प्रथिपा-
दये । धीर्बुद्धिमिति वा । ममभ्रतो ममिषोऽर्द्धेन्विल्लर-इति हेमाद्रिः ।

२ धृक्विशान्तरुः परशुरामः हावेवीर्यं जघान, तेन च क्रुद्धास्तपुनाः परशुरामं बहिर्गतम-
नेह तत्पितृर्धेनमिह जग्मिर्वीरिपुषं वनायै (अ. ११६) लोऽन्यसेवम् ।

३ 'मीढ' उपरोऽन्वयान्तोऽपि । 'ग्रीडायां च भवेद्गीतो लज्जामोवेऽन्यपन्नः' इति नाज्ज-
भेदप्रकाशे । 'बाहुबन्धुर्ग्रीड' इति धीरतरंगिण्याम् । यामनोऽपि—'अपिषो गुरोः क्षिपां
बहुषं निरथा । जहारपिषो 'गुरोथ हसः' (पा. ३।।।१०२) इति क्षिपां भवेद्गीड इति
बहुषं निरथा । तथा मायकाप्ये—'मीढनेधि न वज्र मियं वदन्' इति हेमाद्रिः ॥ 'पठन्त-
पुंति' इति महाभाष्यम्—इति दिनकरः ।

४ धेनुहरणनरतापयहात्तर्पन् । धीरन्नाशुकं हि वत्सं द्विपमानो धेनुं प्रभुं च दुष्पी-
डतोऽपि हेमाद्रिः ।

क्षत्रियेति ॥ तेन धारणेन । क्षियते येनासी करणः । क्षत्रियान्तस्य कर-
णोऽपि विक्रमः । त्वय्यजिते मां नावति न प्रीणाति । तथा हि-पावकस्या-
मेर्महिमा स गण्यते यः कक्षवत् कक्ष इव । 'तत्र तस्येव' (पा. ५।१।११६)
इति साम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि । ज्वलति ॥ ७५ ॥

विद्धि चांचलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६ ॥

विद्धीति ॥ किंच ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेनात्तंचलं इतसारां च,
विद्धि । यद्भुस्तत्वयाऽभाज्यभाजि । 'भजेथ विधि' (पा. ६।४।१६) इति विभा-
ष्या नलोपः । तथा हि-नदीरयैः खातमूलमवधारितपादं तटद्रुमं मृदुरप्य-
निलः पातयति । ततः विधुरपि रौद्रं धनुरभाज्जमिति मा गवीरिति भावः ॥ ७६ ॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया संगमय्य सशरं विकृष्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्, मदीयमिदमायुधं कर्मुकं ज्यया संगमय्य संयोज्य ।
'त्यपि लघुपूर्वात्' (पा. ६।४।५९) इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया
विकृष्यताम् । प्रधनं रणस्तिष्ठतु । प्रधनं तावदास्त्रामित्यर्थः । 'प्रधनं मारणे
रणे' इति विश्वः । एवमपि मद्भुःकर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुबलेन ।
'तरसी बलरंहसी' इत्यमरः । त्वया जितः ॥ ७७ ॥

पाठा०-१ 'आत्तरसम्'.

टिप्प०-१ नन्वेकस्याजये कथं न प्रीणयतीत्याह-अमेर्महिमा स उच्यते यः कक्षवत्कृणवृन्द
इवाऽपि ज्वलति-इति दिनकर० ।

२ त्वया यच्छंभोर्धनुरभन्यत, तद्विष्णुमात्तसारं विद्धि, न तु त्वस्तामर्षोदित्यर्थः-इति
दिनकर० । कथानकमिदं रामायणतो (बाल. ७५।२०-२१) ज्ञानसमेयम् ।

३ कथानकमिदं रामायण (बालकाण्ड-७६ वनसर्ग) लोचसेयम् । पूर्वं किल विश्वकर्मेणा
देवत्वभाव दे धनुषी कृत्वा हरि-हरयोर्दंष्ट्रे, तयोः स्वबलजिहासयाऽन्योन्यं युज्यमानयो-
र्विष्णुना दुहारेण शांभव धनुर्निर्बाधे कृतमित्यागम-इति हेमाद्रिः ।

४ युद्धं विनापि धनुराकर्षणेन मे भद्र इत्यर्थः-इति हेमाद्रिः ।

५ शत्रुपराभवो धातुधाभ्यासफलम् । ऊर्जस्त्वलंकरणः । तथा काव्यादृशो-ऊर्जस्ति
रुदात्कारम् इति-हेमाद्रिः ।

कातरोऽसि यदि वोद्भतार्चिषा तर्जितः परशुधारया मम ।

ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा वध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

कातर इति ॥ यदि वोद्भतार्चिषोद्भतलिषा मम परशुधारया तर्जितः

कातरोऽसि नीतोऽसि । वृथा ज्यानिघातेन कठिना अङ्गुलयो यस्य स
तथोकोऽभययाचनाञ्जलिर्भयप्रार्थनाञ्जलिर्वध्यताम् । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्'
इत्यमरः ॥ ७८ ॥

एवमुक्त्वति भीमदर्शने भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।

तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

एवमिति ॥ भीमदर्शने भार्गव एवमुक्त्वति सति । राघवः स्मितेन
हासेन विकम्पिताधरः सन् । तद्धनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितमुत्तरं प्रत्य-
पद्यताज्ञीचकार ॥ ७९ ॥

पूर्वजन्मधनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।

केवलोऽपि सुभगो नवाम्युदः किं पुनस्त्रिदशचापलोञ्छितः ॥ ८० ॥

पूर्वेति ॥ पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यद्धनुस्त्रेण समागतः संगतः स

रामोऽतिमोक्षमखन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनोऽभवत् । तथा हि—नवाम्युदः
केवलो रिषोऽपि सुभगः । त्रिदशचापेनेन्द्रधनुषा लाञ्छितधितः किं
पुनः ? सुभग एवेति भावः ॥ ८० ॥

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।

निर्ध्रमश्च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

तेनेति ॥ बलिना तेन रामेण भूमिनिहितैका कोटिर्यस्य तत् । धर्मणे
प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च । 'धर्मण उक्त्वा' (पा. ५।१।१।०१) इत्युक्त्वाप्रत्ययः ।
जधिरोपितम् । भूभृतां रिपुर्भार्गवश्च । धूमशेषो धूमकेतनोऽगिरिव ।
निर्ध्रमो निस्त्रेजस्क आस यभूव । 'आस' इति विघ्नप्रतिरूपकमव्ययं दीप्त्यर्थक-
स्ताद्रे रूपं वा ॥ ८१ ॥

पाठा०—१ 'ह'. २ 'शुभदर्शनः'. ३ 'खान्छितः'. ४ 'भूमिनिहितैककोटि
एव'. ५ 'भूमिनिहितैककोटिना'. ६ 'प्राप यणविकृतिं च भार्गवो वृष्टिभौत इव
पासवप्यजः'.

टिप्प०—१ भार्गव यथाशक्तिमान्मतिभाप्रमदिवेदन्-इति हेमाद्रिः ।

२ चकारः पूर्वेण समुपपार्थः, तेन च मरणाकालेनयोरुत्थयण पोत्तवे इति-दिनकरः ।

तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स जनता दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकराविध ॥ ८२ ॥

ताविति ॥ परस्परस्थितावन्योन्याभियुक्तौ । वर्धमानं च परिहीनं चेति
द्वन्द्वः । वर्धमानपरिहीने तेजसौ ययोस्तावुभौ राघव-भार्गवावपि । दिनात्यये
चार्यकाले । पर्वणि भवौ पार्वणौ शशि-दिवाकराविध । जनता जनसमूहः ।
'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (पा. ४।२।४३) इति तत्प्रत्ययः । पश्यति स्नापयत्य ।
अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुनौपम्यं दृष्टव्यम् ॥ ८२ ॥

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्यमात्मनि ।

स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥ ८३ ॥

तमिति ॥ हरसूनुसंनिभः स्कन्दसमः कृपामृदू राघवः । आत्मनि
विषये स्खलितवीर्यं दुण्डितशक्तिं तं भार्गवं स्वं स्वकीयं संहितममोघमाशुगं
वाणं चावेक्ष्य । व्याजहार वभाषे ॥ ८३ ॥

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुतं ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥

नेति ॥ अभिभवत्यपि त्वयि । विप्र इति हेतोः । निर्दयं प्रहर्तुमलं
शक्तो नास्मि । किं त्वनेन पत्रिणा शरेण ते गतिं गमनं हन्मि, उत मखार्जितं
लोकं स्वर्गं हन्मि शंस ब्रूहि ॥ ८४ ॥

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।

गां गतस्य तव धाम वैष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदक्षुणा ॥ ८५ ॥

प्रतीति ॥ ऋषिभार्गवस्तं रामं प्रत्युवाच । किमिति ! तत्त्वतः स्वरूपतस्त्वां
पुरातनं पुरुषं न वेद्मीति न । किंतु वेदयेवेत्यर्थः । किंतु गां गतस्य भुवम-
वतीणस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदक्षुणा द्रष्टुमिच्छुना मया कोपितो
ह्यसि ॥ ८५ ॥

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विपः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

भस्मसादिति ॥ पितृद्विपः पितृवैरिणो भस्मसात्कृतवतः कोपेन भस्मी-
कृतः । 'विभाषा साति कात्स्न्ये' (पा. ५।४।५२) इति सातिप्रत्ययः । ससागरां

पाठा०-१ 'अवन्यम्'. २ 'अथ'. ३ 'विप्रसात्'.

टिप्पण-१ अयं शरत्त्ववन्ध्य इत्यतोऽनेन शरेण ते गतिं हन्मि । यद्वा, -यागामितं लोकं
स्वर्गं हन्मि-इति दिनकरः ।

वसुधां च पात्रसात् पात्राधीनं देयं कृतवतः । 'दिवे त्रा च' (पा. ५।४।५५)
इति चकारात्साविः । कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वयाऽऽहितः कृतो
जयविपर्ययः पराजयोऽपि ऋष्य आशास्य एव ॥ ८६ ॥

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात्, हे मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाया-
मुमिष्टामीप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किंतु खिलीकृता दुर्गमीकृतापि स्वर्ग-
पद्धतिरभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पीडयिष्यति । अतस्तामेव
जहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिधो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

प्रत्यपद्यतेति ॥ राघवस्तथेति प्रत्यपद्यताग्नीकृतवान् । प्राङ्मुख ईन्द्र-
दिश्वुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि ।
कपोतेः क्विप् । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिधः प्रतिबन्धो-
ऽभवत् ॥ ८८ ॥

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन्समस्पृशत् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९ ॥

राघव इति ॥ राघवोऽपि क्षम्यतामिति वदंस्तपोनिधेर्भार्गवस्य चरणौ
समस्पृशत् प्रणनाम । तथा हि-तरस्विनां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये । भवतीति शेषः ॥ ८९ ॥

राजसत्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

राजसत्वमिति ॥ मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वमवधूय
नितुरागतं पित्र्यं शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा त्वया ममापेक्षितत्वाद्नि-

पाठा०-१ 'प्राङ्मुखम्'. २ 'अय'. ३ 'यतः'. ४ 'फले'. ५ 'मयि'.

६ 'अनुग्रहः कृतः'.

टिप्पण—१ तथा चोक्तम् (बाल. ७।१।१३-१६) 'काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुंधरा ।
विषवे मे न वसुध्वमिति मां काश्यपोऽजवीत् ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् । लोक-
स्त्वप्रथिमा राम ! निर्जितास्त्वपसा मया । जहि तान्शरमुख्येन मा भूत्वात्सल पर्ययः ॥' इति ।
२ इन्द्रलोकस्य पूर्वदिग्भाषवर्तित्वाद्भागस्य प्राङ्मुखविशेषः-इति दिनकर० ।

न्दितमगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं निग्रहोऽपकारोऽप्यनुग्रही-
कृतो ननूपचरीकृतः सल्लु ॥ ९० ॥

साधयाम्यहमविग्रमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजमृपिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

साधयामीति ॥ अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः
संपादयिष्यतस्तेऽविग्रमस्तु विग्राभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति-' (पा. २।१।६)
इत्यादिवार्थाभावेऽव्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणः । तम् । 'तेन सहेति
ब्रुव्ययोगे' (पा. २।२।२८) इति बहुव्रीहिः । लक्ष्मणाग्रजं राममिति वच
ऊचिवानुक्तवान् । वृमः कष्टः । ऋपिस्तिरोदधेऽन्तर्दधे ॥ ९१ ॥

तस्मिन्गते विजयिनं परिरभ्य रामं

ऋहादमन्यत पिता पुनरेव जातम् ।

तस्याभवत्क्षणशुचः परितोपलाभः

कक्षाश्लिङ्घिततरोरिच घृष्टिपातः ॥ ९२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् भार्गवे गते सति विजयिनं रामं पिता ऋहात्
परिरभ्यालिङ्ग्य पुनर्जातमेवामन्यत । क्षणं शुभस्येति विग्रहः । क्षणशुच-
स्तस्य दशरथस्य परितोपलाभः संतोषप्राप्तिः । कक्षाशिना दावानलेन । 'कक्षः
शुष्ककाननवीरुधोः' इति विश्वः । लङ्घितस्याभिहतस्य तरोर्वृष्टिपात इव ।
अभवत् ॥ ९२ ॥

अथ पथि गमयित्वा फलक्षरम्योपकार्ये

कतिचिद्वनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।

पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदर्शनीनां

कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥ ९३ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ सीताविवाहवर्णनो

नामैकादशः सर्गः ।

अथेति ॥ अथ । ईपदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । 'ईपदसमाप्तौ-'
(पा. ५।२।६७) इति कल्पप्रत्ययः । अयनिपालः कृता रम्या नवा उपकार्या
यस्मिन्स तस्मिन्पथि कतिचिच्छर्वरी रात्रिर्गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम-
ङ्गनानां लोचनैः कुवलयानि येषां संजातानि कुवलयिताः । 'तदस्य संजातं तार-
कादिभ्य इतच्' (पा. ५।२।३६) इतीतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तौ
पुरमयोध्यामविशत् प्रविष्टवान् ॥ ९३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां संजीविनी-
समाख्यायामेकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

वन्दामहे महोद्दण्डदोदण्डो रघुनन्दनी ।

तेजोनिर्जितमातृपद्ममण्डली लोकेनन्दनी ॥

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोपसि ॥ १ ॥

निर्विष्टेति ॥ श्लेहयन्ति शीणयन्ति पुरुषमिति श्लेहाः । पचायच् । त्रिह्यन्ति
पुरुषा येष्विति वा श्लेहाः । अधिकरणार्थं घञ् । विषयाः शब्दादयस्त एव श्लेहाः
निर्विष्टो मुष्ठा विषयस्नेहा येन स तथोक्तः । 'निर्वेशो मृतिभोगयोः' इति विश्वः ।
दशा जीवनावस्था तस्या अन्तं वार्धकमुपेयिवान् । स दशरथः । उपसि प्रदी-
पार्चिरिव दीपज्वालैव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्त आसीत् ।
आर्चिःपक्षे तु-विषयो देश आश्रयः । भाजनमिति यावत् । 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थं
देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः । स्नेहस्त्वैत्यदिः । 'श्लेहस्त्वैत्यादिकरसे द्रवे स्यात्सौह-
देऽपि च' इति विश्वः । दशा वार्धिका । 'दशा वर्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । निर्वाणं
विनाशः । 'निर्वाणं निर्युती मोक्षो विनाशे गजमज्जने' इति यादवः ॥ १ ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ २ ॥

टिप्पण-1 तथा प्रदीपपक्षे,—यथा निर्विष्टः पीतः विषयस्नेहो दीपभाजनतैलं येन स
तद्दृशो दशातं वर्ततेः प्रान्तं शिरोभागं वा । प्रान्तः प्रदीप आसन्ननिर्वाणो मोक्षोन्मुखो भवति,
तथा सोऽपि जात इति योजनीयम्-इति सुमतिः ।

तमिति ॥ जरा कैकेयीशङ्कयेव पलितस्य केशादिशौक्यस्य छान्ना
मिवेण । 'पलितं जरसा शौक्यं केशादी' इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णापकण्ठमागत्य
रामे श्रीराज्यलक्ष्मीर्न्यस्यतां निधीयतामिति तमाह । दशरथो 'दृढोऽहम्' इति
विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकारहेत्वर्थः ॥ २ ॥

सा पौरान्पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।

प्रत्येकं ह्यादयांचक्रे कुल्येचोद्यानपादपान् ॥ ३ ॥

सेति ॥ सा पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिरभिषेक्वार्ता । कुल्या
कृत्रिमा सरित् । 'कुल्याऽस्या कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । उद्यानपादपानिव ।
पौरान्प्रत्येकं ह्यादयांचक्रे ॥ ३ ॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।

दूपयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पितं संभृतमभिषेकस्य
संभारमुपहरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूपयामास । खडु समूहेन राज-
शोकेन प्रतिबन्धनेत्वर्थः ॥ ४ ॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वचामेन्द्रसिक्ता भूर्विलमग्नावियोरगौ ॥ ५ ॥

सेति ॥ चण्ड्यतिक्रोपना । 'चण्डस्त्वलन्तक्रोपनः' इत्यमरः । सा किल भर्त्रा-
ऽऽश्वासिताऽऽनुनीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ । इन्द्रेण सिक्ता-
ऽभिष्टया भूर्विले बल्मीकादा मग्नावुरगाविव । उद्वचामोज्ज्वार ॥ ५ ॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राप्ताजयत्समाः ।

द्वितीयेन सुतस्येच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६ ॥

पाठा०-१ 'छवि'. २ 'हादयामास'. ३ 'नयनाश्रुभिः'; ४ 'प्राक्संश्रुतौ'.

टिप्पण—१ 'कर्णमूलम्' इति रोगवाचकत्वेनाशीलत्वाद् पाठ-इति दिनकर० ।

२ सा कैकेयी संपादित तस्य रामस्याभिषेकस्य संभारं सिंहासनादिकं रामाभ्युदयव्रतिनेन
शोकेन नृपवाच्यैर्दूपयति सः । अन्वदपि च बुबाप्सगमं दूषितं भवति किं पुनर्मातृलिकासिंहा-
सनादिकमित्यर्थः-इति दिनकर० ।

३ तिमिध्वजशुद्धे देवेन्द्रसाहाय्यार्थं गतोदशरथः शत्रुघ्नरविदो मूर्च्छां प्राप । तद्गृह्णा तत्संगता
कैकेयी रथमन्यत्र गीत्वा नृपप्राणात्तरक्ष । तेन च कर्मणा संतुष्टो राजा तां वरद्वयं प्रति-
ज्ञातवान् इति रामायणे (अयोध्या. स ९) कथानकम् ।

४ अत्र वरयोः सर्पोपमा रामराज्यभ्रंश-चनवासविरूपकत्वादिति भावः ।

तयोरिति ॥ सा तयोर्वंदयोर्मध्य एकेन वरेण रामं चतुर्दशं समाः
शंवरक्षरात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्राश्राजयत् प्रावासयत् । द्वितीयेन वरेण
सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्वैधव्यमात्रफलाम् । न तूपभोगफलाभिति
भावः । श्रियमैच्छदियेव ॥ ६ ॥

पित्रा दत्तां वदन्नामः प्राक्षर्हीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्दनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७ ॥

पित्रेति ॥ रामः । प्राक् पित्रा दत्तां महीं वदन्प्रत्यपद्यताज्ञीचकार ।
स्वलागदुःखादिति भावः । पश्चाद्दनाय गच्छेत्येवंङ्गं तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदि-
तोऽग्रहीत् । पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥ ७ ॥

दधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च घल्कले ।

ददशुर्विसितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥

दधत इति ॥ मङ्गलक्षौमे दधतो घल्कले वसानस्याच्छादयतश्च तस्य
रामस्य समभेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विसिता ददशुः । सुखदुःखयो-
रविकृत इति भावः ॥ ८ ॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्दुःखमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ९ ॥

स इति ॥ स रामो गुह्यं पितरं सत्याद्दरदानरूपात् । अलोपयन्नंशयन् ।
सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश ।
सतां मनः प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सर्वे सन्तः संतुष्टा इति भावः ॥ ९ ॥

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

राजेति ॥ तद्वियोगार्तः पुत्रवियोगदुःखितो राजापि स्वकर्मणा मुनिपुत्रवध-
क्षणे जातः स्वकर्मजत्वं शापं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा शरीरत्यागमा-
त्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तम् । अमन्यत । मृत इत्यर्थः ॥ १० ॥

विप्रोपितकुमारं तद्भ्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिपततां ययौ ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'मुखरागसमज्ञसम्'. २ 'अलोकयन्'.

टिप्प०-१ 'वैधव्यैकफलाम्' इत्यनेन रामवियोगे भर्तृमरणं ध्वन्यते-इति दिनकर० ।
२ मयि वने गते पिता राज्यं न लक्ष्मीति तोषः-इति दिनकर० ॥ रामः प्राक्पूर्वं
पित्रा दत्तां महीं वदन्प्रत्यपद्यत प्रत्यग्रहीत्, पश्चाद्दनाय गच्छति तदाज्ञां मुदितः सग्रग्रहीत्
नश्राह-इति वल्लभः ।

विप्रोपितेति ॥ विप्रोपिता गताः कुमारा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्या तत्तथोक्तं तद्राज्यं रन्धान्वेषणदक्षाणां द्विपामा-
मिपतां भोषवस्तुता यया । 'आमिपं भोग्यवस्तुनि' इति केशवः ॥ ११ ॥

अथानाथाः प्रकृतयो मातृवन्धुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥

अथेति ॥ अथानाथाः प्रकृतयोऽनात्माः । 'प्रकृतिः सहजे योनावमाले परमात्मनि' इति विश्वः । मातृवन्धुषु निवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः । पितृमरणस्यार्थमिति भावः । मौलैरातैः तन्निवैः । आनाययामासुरगमया-
चक्रुः ॥ १२ ॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ १३ ॥

श्रुत्वेति ॥ कैकेयीतनयो भरतः पितुस्तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं
श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव पराङ्मुखो न । किंतु श्रियोऽपि परा-
ङ्मुख आसीत् ॥ १३ ॥

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।

तस्य पदयन्ससौमित्रैरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४ ॥

ससैन्य इति ॥ ससैन्यो भरतो राममन्वगाच्च । किं कुर्वन्? आश्रम-
लयैर्वनवासिभिर्दर्शितान् 'एते रामनिवासाः' इति कथितान् ससौमित्रैर्लक्ष्मणस-
हितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमान्निवासवृक्षान्पश्यन्नुदश्रू रुदन् ॥ १४ ॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ १५ ॥

चित्रेति ॥ चित्रकूटवनस्थं तं रामं च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः ।
कथितपितृमरणः सन्तिलयर्थः । अनुच्छिष्टाऽननुभूतशिष्टा संपद्वृणोत्कषों वस्याः सा ।
'संपद्व्रतौ गुणोत्कर्षे' इति केशवः । तथा लक्ष्म्या करणेन निर्मन्त्रयांचक्रे
आहूतवान् ॥ १५ ॥

पाठा०-१ 'मातृवर्ग'. २ 'कथितान्'. ३ 'अनुच्छिष्ट'.

द्विप्य०-१ 'जी-वासोः प्रतिपेधो वक्तव्य' इति 'मौल'शब्दात् द्वितीया, किं तु तृतीयाः
इति दिनकर० ।

२ पिता तु स्वर्गतः, राज्यं नया नोपभुज्यत इत्यदो राज्यं मुंक्षेति भरतो राममाकारयामा-
मास-इति दिनकर० ।

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६ ॥

स हीति ॥ स हि भरतः प्रथमजेऽप्रेजे तस्मिन् रामेऽकृतश्रीपरिग्रहे

सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजोऽनुदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्' इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम इति भावः ॥ १६ ॥

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।

• ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७ ॥

तमिति ॥ स्वर्गिणः पितुर्निदेशादपाक्रष्टुं निवर्तयितुमशक्यं तं रामं

पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे याचितवान् ॥ १७ ॥

स विष्टुष्टतथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८ ॥

स इति ॥ स भरतो भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विष्टुष्टः सन् पुरीमयोर्ध्यां

नाविशदेव । किंतु नन्दिग्रामगतः सन् । तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव

निक्षेपमिव । अभुनगपालयत् । न तूपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा 'भुजोऽनवने'

(पा. १।३।६३) इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । भुजेर्लङ् ॥ १८ ॥

हृदभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥

हृद्वेति ॥ ज्येष्ठे हृदभक्ती राज्यतृष्णापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्त-

नुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्म । अकरोदिव । इत्युत्प्रेक्षा ।

'हृदभक्तिः' इत्यत्र 'हृद'शब्दस्य 'क्रियाः पुंवत्-' (पा. ६।३।३४) इत्यादिना पुंव-

द्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । 'भक्ति'शब्दस्य प्रियादिषु प्राठात् ।

अतो हृदं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने हृदभक्तिरित्येवमा-

दिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वारिसङ्गमिति समाधेयम् । वृत्तिद्वयार्थ—दीर्घनि-

पाठा०-१ 'निदेशात्'. २ 'शुद्धार्थम्'.

टिप्प०-१ 'स्वर्गिणः' इत्यनेन यावद्विदुः पेतल दाक्षिण्याद्राज्यानभिलाषः, किन्वात्मनो महायशस्त्वादिति पौलुटे-इति दिनकर० ।

२ अत्र वेदिशाद्-कर्मसाधनेन 'भक्ति'शब्दे पुंवत्स्वनिषेधोऽयम् । 'भक्तौ तु कर्मसाधनादां' इति भोजन्याकारपरंरनात् । प्रायश्चित्तं-प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशेषणम्-इति सुमति० ।

वृत्तिमानपरो 'दृढभक्ति'शब्दो लिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमेव । तस्माद-
स्त्री लिङ्गत्वाद्दृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजरा-
जस्तु—'वभ्रंसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठाद्भवानीभक्तिरित्याद्यौ कर्मसाधन-
त्वात्पुंवावप्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ भावसाधनत्वात्पुंवावसिद्धिः पूर्वपदस्य'
इत्याह ॥ १९ ॥

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।

चचारः सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

राम इति ॥ सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन
वनभवेन कन्दमूलादिना वर्तयन् वृत्तिं कुर्वन्नीवन् वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासा-
त्सकं युवा वीवनस्थ एव चचार ॥ २० ॥

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिदङ्गे सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥^२

प्रभावेति ॥ स रामः कदाचित् प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरी-
कृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् । किञ्चिदीपच्छ्रमादिव सीताया
अङ्गे शिश्ये सुष्वाप ॥ २१ ॥

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।

प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोग्यमिवाचरन् ॥ २२ ॥

ऐन्द्रिरिति ॥ ऐन्द्रिरिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी कश्चस्तस्याः सीताया स्तनौ ।
प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु । तत्कृतनखक्षतेष्वित्यर्थः । पुरोग्यमिवाचरन् दोषैक-
दर्शनः कर्म पौरोग्यम् । 'दोषैकहवपुरोग्यम्' इत्यमरः । दुःश्लिष्टदोषघातमा-
चरन्सुवन्निध । नखैर्यिददार विलिखेत् । 'किल' इत्यैतिल्ये ॥ २२ ॥

तस्मिन्नास्यदिपीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ २३ ॥

पाठा०-१ 'वृत्तिम्'. २ 'मृगमांसं वतः सीतां रक्षन्तीमावपे शठः । पक्ष-
नुष्टनजाघातैर्वबाधे वायसो बलात् ॥'. ३ 'बाचरत्'. ४ 'आन्वक्ष'; 'आन्वः
सः'; 'आन्वस्तु'; 'आन्वः सन्'; 'भीतः सन्'.

टिप्पण-१ रामेण दत्तामि सीतायाः स्तनयोर्नखपदादि तथा न सन्तीति दोषैकदर्शिन
प्रकृत्यत्रिन् स्तनी विदारितवान्-इति दिनकर० ।

तस्मिन्निति ॥ रामया सीतयाऽचबोधितो रामस्तस्मिन् क्व इपीकाखं
वाशात्रम् । 'इपीका काशमुच्यते' इति इलायुधः । आस्थदसति स । 'अमु क्षेपणे'
इति धातोर्लृङ् । 'अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्' (पा. ३।१।५२) इत्यङ्प्रत्ययः । 'अस्य-
वेस्युक्' (पा. ७।४।१७) इति युगागमः । स कर्क एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन
तस्माद्बादात्मानं मुमुचे मुफवान् । मुचेः कर्तरि लिङ् । 'धेनुं मुनोच' (२।१)
इतिवत्प्रयोगः ॥ २३ ॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।

आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ २४ ॥

राम इति ॥ रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्देतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्योत्सु-
कसारङ्गामुत्कण्ठतहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तस्मात् । आसन्नधासौ देशश्चेति
विग्रहः ॥ २४ ॥

प्रययावातियेषु वसन्पिकुलेषु सः ।

दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ २५ ॥

प्रययाविति ॥ सः रामः । अतियेषु साधूनि आतियेयानि । 'पथ्यतिथिवस-
तिलपतेर्दन्' (पा. ४।४।१०४) इति ङप्रत्ययः । तेषु । ऋषिकुलेष्वप्याश्रमेषु ।
'कुलं कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये' इति हैमः । वर्षासु भवानि वार्षिकानि ।
'वर्षाभ्यष्टक्' (पा. ४।३।१८) इति ङप्रत्ययः । तेषु । ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशियु वा
भास्कर इव वसन्न दक्षिणां दिशं प्रययौ ॥ २५ ॥

वभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिपिद्वापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥

वभाविति ॥ तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या
प्रतिपिद्वा निवारिताऽपि गुणोन्मुखी गुणोत्सुक्ता लक्ष्मी राजलक्ष्मीरिव वभौ ॥

पाठा०-१ 'कैकेयी'.

टिप्पणं-१ काकोष्ठस्य सोऽनुमशकुवधपरिहारं कृत्वा सर्वनाशार्थं नेत्रनाश इति तस्य
रिक्तानेनात्मनश्मपदिति प्रतिदिशि-इति शिशु० ।

२ वर्षासु भवेषु पुण्यादिषु ऋक्षेषु नक्षत्रेषु वसन् । यदा, -ऋक्षेषु राशियु कर्कादियु ।
ऋक्षमिति राशिकारः । वस्योरिति स्वरभारः । ऋक्षेष्विति बहुलं सावत्सरम् । त्रिधा विभज्य
हेन वर्षा इति पञ्चमयेन चत्वारो वार्षिका मासा गताः । 'वर्षसतोपमा' इति रामायनोक्तं-
इति हेमाद्रिः ।

३ उपोक्त भारविना- 'शुभे दि विभूतवकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः' इति ।

पञ्चवट्यामिति ॥ ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगत्स्य शासनात् ।
 पद्मानां वदानां समाहारः पञ्चवटी । 'द्वितीयाथ-' (पा. २।१।५१) इति तत्पुरुषः ।
 'संख्यापूर्वो द्विगोः' (पा. २।१।२२) इति द्विगुसंज्ञायाम् 'द्विगोः' (पा. ४।१।२१) इति
 ङीप् । 'द्विगुरेकवचनम्' (पा. २।४।१) इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवट्याम् ।
 विन्ध्याद्विः प्रकृतौ वृद्धेः पूर्वावस्थायामिव । अनपोढस्थितिरनतिक्रान्तमर्थाद्-
 स्तस्यौ ॥ ३१ ॥

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीय मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥

रावणावरजेति ॥ तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा ।
 'पूर्वपदासंज्ञायामपः' (पा. ८।४।३) इति णत्वम् । राघवम् । निदाघार्ता धर्मतप्ता
 व्याकुला व्याली भुजंगी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव । अभिपेदे प्राप ॥ ३२ ॥

सा सीतासंनिधावेव तं वने कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालञ्चो मनोभवः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ सा शूर्पणखा सीतासंनिधावेव कथितान्वया कथितस्ववंशा सती
 तं रामं वने व्रतवती । तथा हि-अत्यारूढोऽतिप्रवृद्धो नारीणां मनोभवः क्रमः
 कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालञ्चो हि ॥ ३३ ॥

कलत्रवानहं वाले ! फनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

कलत्रवानिति ॥ वृषः पुमान् । 'वृषः स्याद्वासवे धर्मं सौरभेये च शुक्ले ।
 पुराणिभेदयोः शङ्खां मूपकधेष्टयोरपि ॥' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्यमिच्छतीति
 वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'सुप आत्मनः क्यच्'

पाठा०-१ 'प्रतिपेदे'.

टिप्प०-१ पद्मानां वदानां समाहारः पञ्चवटी आद्यनविशेषः-इति हेमाद्रिः । ते पञ्च
 वटाश्च-अथत्यो विन्ध्याद्विष्वक् वटो धानी तपेव च । अशोकवृक्षध्वेलेव वटः पञ्च सनीतिनाः
 इत्यादिनोक्तः ।

२ पुरा हि स्वप्रतिः प्रदग्निनेक्षुना विन्ध्याचलेन स्ववृद्धया सूर्यचन्द्रवोर्गतिः समवकृत्वा-
 षीत् । तौ तत्प्रतिरोधेभ्यु चागच्छं जन्मदुः । तत्प्रेरितमगस्त्वनागच्छनानं इद्वा विन्धयो दण्ड-
 वतरात् । तदा तमगस्त्वो हि 'नम पुनरागमनं यावदेवमेव तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणां दिशं
 जगान इति कृपानकमिदं वनपर्व (१२-१०६) प्रोद्गुप्तधेयम् ।

३ यथा निदाघे पर्वना प्राशिग्या म्याली सर्पिणी चन्दनवृक्षनाशयति-इति दिनकरः ।

(पा. ३।१।८) इति क्यच्प्रत्ययः । अश्वक्षीरद्वयलक्षणात्मात्मप्रीती क्यच्' (पा. ७।१।५१) इत्यमुगागमः । ततो लटः शत्रादेशः । 'उनिषध' (पा. ४।१।६) इति ङीप् । श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीम् हि वाले ! अहं कलत्रवान्, मे कनीयासं कनिष्ठं भजस्व' इति शशासा-
शापितवान् ॥ ३४ ॥

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिताम् ।

साऽभूद्रामाश्रया भूयो नदीयोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

ज्येष्ठेति ॥ पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात्तेन लक्षणेनाप्यनभिनन्दिता नागीकृता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी । उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् नदीवाभूत् सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदयेः ॥ ३६ ॥

संरम्भमिति ॥ मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याक्षरां तां राक्षसीम् । निवातेन स्तिमितां निध्वलामुदधेर्वेलामम्बुविकृतिम् । अम्बुपूरमित्यर्थः । 'अन्व्य-
म्बुविकृतौ वेला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव । संरम्भं संक्षोभ निनाय ॥ ३६ ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥

फलमिति ॥ श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्योपहासस्य फलं सद्यः संप्रत्येव प्राप्स्यसि । मां पश्य । त्वया कर्त्या कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्र्यां विपवे मृग्याः कर्त्याः परिभव इत्यवेहि ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥ -

पाठा०—१ 'न तेनाप्यनभिनन्दिता'. २ 'क्षणं सौम्याम्'. ३ 'मृगीपरिभवः'. ४ 'मृत्यवे हि'. ५ 'कृतः'. ६ 'अङ्गम्'. ७ 'निर्विशतीम्'. ८ 'नाम्ना'.

टिप्पणं—१ ज्येष्ठाभिगमनात् तेनापि लक्षणेनापि नाभिनन्दिता नागीकृता । 'ज्येष्ठः श्रेष्ठऽ-
तिवृद्धे च ज्येष्ठो मासान्तरेऽपि च' इति विश्वः । मासे तु चैत्र पौषवत् ज्येष्ठ इति भाष्यम् ;
ज्येष्ठया युक्ता पौर्णमासी ज्येष्ठी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (पा. ४।१।३) इत्यण् । सा विद्यते
तस्मिन्सः—इति हेमाद्रिः ।

२ उभे कूले भजते इति, उभयकूले भजते इति बोधप्रकूलभाक् । तथा च 'उभौ पुत्रावसेः
सद्विभवपुत्र' इत्युदाहरणं महाभाष्ये ।

इतीति ॥ भयाद्गतुरङ्गे निविशंतीनाडिहन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्प-
णखा नाम्नः सदृशम् । शर्माकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपमाचरं प्रत्यपद्यत
स्वीचकार । अदर्शयदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे विकृतेति ताम् ॥ ३९ ॥

लक्ष्मण इति ॥ लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं पश्चाच्छि-
वाघोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा । तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः । 'मुखनः श्वः
श्रूयते' इति वत्प्रयोगः । विकृता मायाविनीति बुधे बुद्धवान् । कर्तारि द्विद् ॥ ३९ ॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

पर्णशालामिति ॥ अथ स लक्ष्मणो विकृष्टासिः योशोद्धतलज्जः सन्
क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य । नीपयतीति भीषणाम् । नन्यादित्याहपुद् कर्तारि ।
तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यं लक्षणया । तेन । अयोजययोजितवान्,
सभावत् एव विकृतां तां कर्मादिच्छेदेन पुनरुत्पिक्वितामकरोदित्यर्थः ॥ ४० ॥

सा चक्रनखधारिण्या चेणुकर्कशपर्यया ।

अङ्कुशाकारयाद्बुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

सेति ॥ सा चक्रनखं धारयतीति चक्रनखधारिणी तथा चेणुकर्कश-
पर्यया । अत एवाङ्कुशाकार इवाकरो यस्याः सा तथा अङ्कुल्या तौ रापनायम्बरे
पशोश्च स्थिता । 'अम्बरे व्योम्नि वासति' इत्यमरः । अतर्जयदमर्त्ययत् । 'तर्जं भर्त्यने'
इति धातोर्धोरदिच्चादनुदात्तोच्चादात्मनेपदेन भाव्यम् । तथापि चक्षिषो द्विरुपणा-

पाठा०-१ 'मञ्जुभाषिणीम्' । २ 'स्वराम्' । ३ 'विकृष्टासिः' । ४ 'वैरूप्यं
पुनरुक्तेन' ।

टिप्प०-१ 'रानस्ताडु निविशतीं कीतान्' इति पूर्वोक्तमुक्त्वा शूर्पाकारा नजा यस्याः सा
शूर्पणखेति भाग्यलुख रूपं प्राप, शूर्पाकारनखाशुभित्यर्थः 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति
शोभित्यर्थः । ननु कथं 'निविशतीं' इति निविश इत्यात्मनेपदेन भाव्यम् । उच्यते, 'निर्वृत्त
इत्युपसर्गप्रतीकस्यो निरागतः । कदा, 'ददर्शय्यररथाधयनात्प्राक् शतृपल्लवः, पश्चान्निः
उभेन समासः-इति दिनकरः ।

२ 'मिष्टा' इत्यत्र 'मिष्टानेन' इति उभेन कर्मेणोऽभिहितत्वाधिसायेनाप्यभिहिते कर्मणि
न विभक्तिः; परिगन्तव्यं कानिचकारम् । तथा मापस्युभे (१११) 'कमारयुं नारद इत्योषि
सः'-इति हेमाद्रिः ।

पञ्चापकादानुदातेस्वनिमित्तस्यानित्यत्वात्परस्मैपदमूढमित्युक्तमाख्यातचन्द्रियायाम्—
‘तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविषु’ इति ॥ ४१ ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

प्राप्येति ॥ साशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं
स्नानच्छेदात्मकम् । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । वर्मणि घञ्प्रत्ययः । रामस्य कर्तृरुपक्रमः
रामोपक्रमम् । रामेणादानुपक्रान्तमित्यर्थः । ‘उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्’
(पा. २।४।२१) इति क्लीबत्वम् । तन्नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ
च ॥ ४२ ॥

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

मुखेति ॥ नैर्ऋता राक्षसाः । ‘नैर्ऋतो यातुरक्षसी’ इत्यमरः । मुखावयवेषु
कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुष्ये चक्रुरिति यत्तदेव रामाभियायिनां
राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥ ४३ ॥

उदायुधानापततस्तान्दृष्टान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ४४ ॥

उदिति ॥ उदायुधानुयतायुधानापतत आगच्छतो दृष्टान्स्तान्खरादीन्प्रेक्ष्य
राघवश्चापे विजयस्याशंसाभाशां लक्ष्मणे सीतां च निदधे । सीतारक्षणे
लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥ ४४ ॥

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च दृदशे स तैः ॥ ४५ ॥

एक इति ॥ दाशरथी राम एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सह-
स्रशः । सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु स राम आजौ ते यातुधाना यावन्तो
यावत्संख्याका एव तावांस्तावत्संख्याकश्च दृदशे ॥ ४५ ॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६ ॥

पाठा०—१ ‘तथाविधा’. २ ‘आसीत्’. ३ ‘रामः’. ४ ‘अपि’. ५ ‘आत्मनि’.

टिप्प०—१ जनस्थानं रावणदेशस्तीमानं जनस्थानाख्यं नगरम्—इति बल्लभः ।

२ सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धास्तत्र इति भावः—इति हेमाद्रिः ।

३ अनेन श्रीमन्मिल्वमुक्तम्—इति हेमाद्रिः ।

असदिति ॥ अथ शुभाचारो एषे साधुचारि सद्धृतश्च स बाहुत्सोऽसज्ज-
नेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणार्थं यक्षस-
मात्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न घेहे । प्रतिवर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमदास्ते पुनस्तस्य चापात्सममियोद्ययुः ॥ ४७ ॥

तमिति ॥ स रामस्तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह । प्रति-
जग्राहेत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् । प्रयुक्तं अपीति शेषः । तस्य ते घराः पुनश्चा-
पात्समं युगपदिवोद्ययुः । अतिल्लपुहस्त इति भावः ॥ ४७ ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्वर्णैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥ ४८ ॥

तैरिति ॥ देहमतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः । तैर्यथास्थिता पूर्वशु-
द्धिर्येषां तैः । अतिवेगत्वेन देहनेदाश्रानिव घृषिरलेपरहितैरित्यर्थः । शितैस्त्रीक्ष्ण-
सौशणैस्त्रयाणां परावीनामायुः पीतम् । रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं दृष्टोऽन्यच्च कथन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते छिद्ये महति रक्षसां बल उत्थि-
तमुत्थानक्रियाविशिष्टं श्रानिनां कथन्धेभ्यः शिरोहीनघरीरेभ्यः । 'कथन्धोऽध्री
क्रियायुष्मन्पूर्वदृष्टेवाम्' इत्यमरः । अन्यधान्यात्किञ्चन न दृष्टे । 'कथन्धेभ्य'
इत्यत्र 'अन्यादात्-' (पा. २।३।२९) इति पञ्चमी । निःशेषं हतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

सा याणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।

अप्रयोधाय सुष्याप गृध्रच्छाये वरुधिनी ॥ ५० ॥

सेति ॥ सा सुरद्विषां वरुधिनी सेना याणवर्षिणं रामं योधयित्वा
गुरुं शरानित्वा श्रान्तां जाया गृध्रच्छायम् । 'जाया बाहुत्वे' (पा. २।४।२२)
इति शीघ्रत्वम् । तस्मिन् । अप्रयोधायापुनर्बोधाय सुष्याप । मनारेत्यर्थः । मनु
यावत्प्रान्तघन्ताशनापिभ्येभ्यवे ॥ ५० ॥

राघवात्प्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।

तेषां दूषणरूपैका दुष्प्रशुत्तिहराऽभवत् ॥ ५१ ॥

पाठा०-१ 'ततैः'. २ 'यथापूर्वं विशुद्धिभिः'. ३ 'उत्थितम्'. ४ 'अन्यत्र'.
'अन्यदात्'; 'अन्यदा'.

राघवेति ॥ एका शर्षपखानि यस्याः सा शर्षणखा । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-'
(पा. ८।४।३) इति णत्वम् । 'नयमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीप्रतिषेधः । सैव रावणं
प्रति राघवाख्यैर्विदीर्णानां हतानां वेषां रक्षसां खरावीनां दुष्प्रवृत्तिं वार्ता हरति
प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् । 'हस्तेरनुयमनेऽच्' (पा. ३।२।९) इत्य-
च्प्रत्ययः ॥ ५१ ॥

निग्रहात्स्वसुरागतानां वधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

निग्रहादिति ॥ स्वसुः शर्षणखाया निग्रहाद्गच्छेदादातानां बन्धूनां खरा-
वीनां वधाच्च कारणाद्भनदानुजो रावणो रामेण दशसु मूर्धसु पदं पादं
निहितं मेने ॥ ५२ ॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविधितः ॥ ५३ ॥

रक्षसेति ॥ स रावणो मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा
प्रतार्य पक्षीन्द्रस्य जटायुपः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विधितः संजातविप्रः
सन् सीतां जहार ॥ ५३ ॥

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।

प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ५४ ॥

ताविति ॥ सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन छिन्नपक्षं कण्ठ-
वर्तिभिः प्राणैर्दशरथप्रीतेर्दशरथसख्यस्यानृणवृणवृणवृणुक्तं गृध्रं जटायुमप-
श्यतां दृष्टवन्तौ । दशैर्लङ्घि रूपम् ॥ ५४ ॥

स राघणहृतां ताभ्यां चचसाचष्ट मैथिलीम् ।

आत्मनः सुमहत्कर्म वणैरावेद्य संस्थितः ॥ ५५ ॥

पाठा०-१ 'आनुग्यम्'. २ 'आख्याय'.

टिप्प०-१ कनेन महापरिचयमजीगणदिल्लयः-इति हेमाद्रिः ।

२ विप्रः संजातोऽस्य विधितः, 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य हतच्' (पा. ५।२।२६) इति
इतच्प्रत्ययः । श्वित्रमृगमवलोक्यैवमानयेति दयित्वाप्रेरितो रामो निरगमत् । ततो 'हा
लक्ष्मण !' इति वाक्यमाकर्ष्य लक्ष्मणमपि सीता प्रैषीत् । तदन्तरे दयोरप्यसंनिधानाद्दशमीव-
न्त्यामप्रह्वीदिति प्रतिद्वम् । तन्मध्ये जटायुरागल्य-रे रे दुराचार ! निशाचरापसद ! जीवति
मयि एतमियां कथं हरिष्यसि ?' इति युध्यते सति विधितः-इति शिशु० ।

स इति ॥ स जगद्यु राघणहृतां मैथिलीं ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् ।
 'क्रियाप्रद्वगमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा वाग्वृत्त्याचष्ट । आत्मनः
 सुमहत्कर्म युद्धस्यं व्रणैरावेद्य संस्थितो मृतः ॥ ५५ ॥

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरीवाग्निंसंस्कारात्परा ववृत्तिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥

तयोरिति ॥ व्यापत्तिभरणम् । नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ
 तयो राघवयोस्तस्मिन्प्रे पितरीवाग्निंसंस्कारादग्निंसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः
 क्रिया ववृत्तिरेऽवर्तन्त । तस्य पितृवदौर्ध्वदेहिकं चक्रतुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

वधनिर्धूतशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।

मुमूर्च्छे सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥

वधेति ॥ वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभूयं गतस्य कवन्धस्य रक्षो-
 विशेषस्योपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापदि । सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरौ
 कपी सुग्रीवे । 'शुक्राहिकपिमेकेषु हरिर्ना ऋषिषे त्रिषु' इत्यमरः । सख्यं मुमूर्च्छे
 घृषे ॥ ५७ ॥

स हत्वा घालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

घातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

स इति ॥ वीरः स रामो घालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे
 वालिस्थाने । घातोः स्थान आदेशमिव । आदेशभूतं घात्वन्तरमिवेत्यर्थः । सुग्रीवं
 संन्यवेशयत्स्थापितवान् । यथा 'अस्तेभूः' इत्यस्तिघातोः स्थान आदेशो भूधातु-
 रस्त्रिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधी-
 यमानं शब्दान्तरमभिधीयते ॥ ५८ ॥

इतस्ततश्च यैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।

कपयश्चेद्वरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५९ ॥

पाठा०-१ 'दुःखयोः'. २ 'अग्निंसंस्कारात्परा निवृत्तिरे क्रियाः'; 'अग्निंसंस्का-
 एनुरावृत्ते क्रियाः'; 'अग्निंसंस्कारनन्वरावृत्ते क्रियाः'. ३ 'वीरम्'. ४ 'अथ'.
 ५ 'भर्तृचोदिताः'. ६ 'उत्कस्य'.

टिप्प०-१ मुनिराज्ञो हि धीरवनयः कवन्धत्वमागतो रामलक्ष्मणाभ्यां बाहुच्छेदेन हतः
 सन्मूर्तिं प्राप्य प्राप्नुपकाराय कवन्धमूकनिवासिनं समानं सुग्रीवनरूपयय-इत्यागमः-इति
 तानु० ।

इतस्ततश्चेत्ति ॥ वैदेहीमन्वेष्टुं मार्गितुं भर्त्रा सुप्रीवेण चोदिताः प्रयुजाः
कपयो हनुमत्प्रमुखाः । आर्तस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कमा इव ।
इतस्ततश्चेरुर्नानादेशेषु बभ्रमुश्च ॥ ५९ ॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।

माहतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६० ॥

प्रवृत्ताविति ॥ संपातिमर्ना जटायुषो ज्यायान्भ्राता । तस्य दर्शनात् । तन्मु-
खादिति भावः । तस्यः सीतायाः प्रवृत्तौ वार्तायाम् । 'वार्ता प्रवृत्तिर्दृत्तान्तः' इत्य-
मरः । उपलब्धायां ज्ञातायां सत्याम् । मरुतस्यापत्वं पुमान् माहतिर्हनुमान् ।
सागरम् । ममेत्येतदव्ययं ममतावान्नि । तद्रहितो निर्ममो^२ निःस्पृहः संसारम-
विवाबन्धनमिव । तीर्णस्वतार । तरतेः कर्तरि क्तः ॥ ६० ॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानकी विपवल्लीभिः परीतेव महौपधिः ॥ ६१ ॥

दृष्टेति ॥ लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन माहतिना
राक्षसीभिर्वृता जानकी । विपवल्लीभिः परीता परिवृता महौपधिः सजी-
विनीलत्वेव । दृष्टा ॥ ६१ ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्युद्रतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥

तस्या इति ॥ कपिर्हनुमान् भर्तुं रामस्य संबन्धमिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानसाधक-
मङ्गुलीयमूर्मिकात् । 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः' (पा. ४।३।६२)
इति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम् ? अनुष्णैः शीतलै-
स्तस्या आनन्दाश्रुविन्दुभिः प्रत्युद्रतमिव स्थितम् । भर्त्रभिज्ञानदर्शनादानन्द-
वाप्नो जात इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥

पाठा०-१ 'हरिः'. २ 'वार्ताभिः'. ३ 'रक्षोवधोद्धताम्'. ४ 'क्षणं सोढारि-
निग्रहः'; 'क्षणसोढारिनिग्रहः'.

टिप्प०-१ अनेनास्खलितगतित्वं मनोरथानामगतिनिवेपथे-रिति हेमाद्रिः ।

२ यद्योक्तं महोपनिषदि-^३ 'दे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति ममेति च । ममेति बन्धये
जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते ॥' इति ।

निर्घाप्येति ॥ स ऋषिः । प्रियस्य रामस्य संदेशैर्वाचिकैः सीतां निर्घाप्य
सुखयित्वा । अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतो हसः सन् । क्षणं सोढोऽरेरि-
न्द्रजितः ऋतुः निप्रहो वायो ब्रह्माह्वन्धनरूपो येन स तथोक्तः सन् । लङ्कां
पुरीं ददाह मस्तीचकार ॥ ६३ ॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ६४ ॥

प्रत्यभिज्ञेति ॥ कृती कृतकृत्यः ऋषिः स्वयमायातं मूर्तिमद्वैदेह्या हृदय-
मिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् ॥ ६४ ॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिर्मीलितः ।

अपयोधरसंसर्गं प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५ ॥

स इति ॥ हृदये वक्षसि न्यस्तस्य धृतस्य मणेरभिरानरत्नस्य । स्पर्शेन
निर्मीलितो मोहितः स रामोऽविद्यमानः अपयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शं यस्यास्तां
तथाभूतां प्रियाया बालिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ॥ ६५ ॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्संगमोत्सुकः ।

महाणवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६ ॥

श्रुत्वेति ॥ प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः ।
श्रुत्वा तस्याः वीतानाः संगम उत्सुको रामो लङ्कायाः संपन्थी यो महा-
णव एव परिक्षेपः परिषेप्यं परिखालघुं दुर्गवेष्टनवत्सुतरं मेने ॥ ६६ ॥

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यरनुद्भुतः ।

न केवलं भुयः पृष्टे व्योम्नि संवाधयार्तिभिः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ केवलमेकं भुयः पृष्टे भूले न किन्तु व्योम्नि च संवाध-
यार्तिभिः संघट्टामिभिर्हरिसैन्यैः ऋषिबलेरनुद्भुतोऽन्वितः एव स रामोऽरिना-
शाय प्रतस्थे चचाल ॥ ६७ ॥

निर्विष्टमुक्थेः कूले तं प्रपदे विभीषणः ।

सोहाद्राक्षसलक्ष्म्येव शुद्धिर्माचिदय चोदितः ॥ ६८ ॥

पाठा०-१ 'संसर्गम्'. २ 'धरापृष्ठे'. ३ 'रोऽपि'. ४ 'वर्षाभिः'. ५ 'निर्विष्टम्'.
६ 'भाद्रिय' (= उपदिश्य). ७ 'नोदितः'.

निविष्टमिति ॥ उदधेः कूले निविष्टं तं रामम् । विशेषेण भीषयते शत्रू-
निति विभीषणो रावणानुजः । राक्षसलक्ष्म्या स्नेहाद्बुद्धिं कर्तव्यतज्ञान-
माविश्य चोदितः प्रेरित इव । प्रपेदे प्राप्तः ॥ ६८ ॥

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥

तस्मा इति ॥ राघवस्तस्मै विभीषणाय । 'प्रलाभ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता'
(पा. १।४।४०) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रति-
शुश्राव प्रतिज्ञातवान् । तथा हि—कालेऽवधरे समारब्धाः प्रकान्ता नीतयः
फलं बध्नन्ति गृह्णन्ति । जनयन्तीत्यर्थः । खलु ॥ ६९ ॥

स सेतुं बन्धयामास पुंवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलादिवोन्मग्नं शेषं^३ स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

स इति ॥ स रामो लवणं क्षारमम्भो यस्मात्सौ लवणाम्भसिर्लवणाब्धौ
पुवगैः प्रयोज्यैः । शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय रसातलात् पातालादु-
न्मग्ननुत्थितं शेषमिव स्थितम् । सेतुं बन्धयामास ॥ ७० ॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१ ॥

तेनेति ॥ रामस्तेन पथा सेतुमार्गोत्तीर्य, सागरमिति शेषः । पिङ्गलैः
सुवर्णवर्णैरत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैर्वानरैर्लङ्कां रोध-
यामास ॥ ७१ ॥

रणः प्रववृते तत्र भीमैः पुवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२ ॥

रण इति ॥ तत्र लङ्कायां पुवगानां रक्षसां च भीमो भयं करो दिग्विजृ-
म्भितं काकुत्स्थ-पौलस्त्ययो राम-रावणयोरजयघोषणं जयशब्दो यस्मिन् च तथोक्तो
रणः प्रववृते प्रवृत्तः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहनिप्रहौ' इत्यमरः ॥ ७२ ॥

पाठा०—१ 'यो बभौ'. २ 'उन्मग्नः'; 'उत्तीर्णः'. ३ 'शेषः'. ४ 'स्वापाय'.
५ 'घोरः'. ६ 'घोषिणाम्'.

टिप्पणं—१ ननु कथमागमनमात्रादेव राज्ञलाभ इत्यत आह—समये प्रारम्भा नीतयः
फलित्वा भवन्ति उक्त-रति दिनकर०।

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतंगजः ॥ ७३ ॥

पादपेति ॥ किंविधो रणः ? पादपैर्वृक्षैराविद्धा भद्राः परिघा लोहबद्धकाष्ठानि यस्मिन्स तथोक्तः । 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः । शिलाभिर्निष्पिष्टाधूर्गिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन्स तथोक्तः । 'द्वषणो मुद्गरघनौ' इत्यमरः । अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन्स तथोक्तः । शैले रुग्णा भद्रा मतंगजा यस्मिन्स तथोक्तः ॥ ७३ ॥

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ ७४ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरम् । छिद्यत इति छेदः खण्डः । शिर एव छेद इति विग्रहः । रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेनोद्भ्रान्तचेतनां गतसंज्ञां सीतां त्रिजटा नाम कञ्चित्सीतापक्षपातिनी राक्षसी मायाकल्पितं न त्वेतत्सत्यमिति शंसन्ती ब्रुवाणा । 'शप्यनोर्निखम्' (पा. ७।१।८१) इति निलं नुमागमः । समजीवयत् ॥ ७४ ॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राद्धत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितासीति लज्जिता ॥ ७५ ॥

काममिति ॥ सा सीता मे नाथो जीवतीति हेतोः शुचं शोकं कामं विजहौ । किंतु प्राक् पूर्वमस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यथार्थं मत्या जीविता जीवितवत्यसीति हेतोर्लज्जिता उच्चावती । कर्तारि कः । दुःखादपि दुःघहो लज्जामर इति भावः ॥ ७५ ॥

गरुडापातविच्छिष्टं मेघनादाख्यबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥ ७६ ॥

गरुडेति ॥ गरुडत्वाद्यर्थः तस्यापातेनागमनेन विच्छिष्टं मेघनादस्येन्द्रजितोऽख्येण नागपाद्येन बन्धनं यस्मिन्स तथोक्तः क्षणक्लेशो दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थानुभूत इवाभवत् ॥ ७६ ॥

ततो विभेद पीलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।

रामस्त्वनाहृतोऽप्यासीद्विदीपोहृदयः शुचा ॥ ७७ ॥

पाठा०-१ 'भद्र'. २ 'चेतसाम्'. ३ 'विच्छेपि'. ४ 'बन्धनम्'. ५ 'क्षणक्लेशि'.
६ 'स्वप्नवृत्तम्'; 'स्वप्नवृत्तिः'.

तत इति ॥ ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासूनामकेनायुधेन । 'असुः
सामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । लक्ष्मणं यक्षसि विभेद विदारयामास । राम-
स्त्वनाहतोऽप्यहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ॥ ७७ ॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिहृतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

स इति ॥ लक्ष्मणो मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या
संजीविन्या हृतव्यथः सन् पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने ।
'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । आचार्यकमाचार्यकर्म । 'योषधाद्द्रुहोत्तमाद्द्रुव्'
(पा. ५।१।१३२) इति वुन् । चक्रे । पुनरपि राक्षसाजघानेति व्यज्यते ॥ ७८ ॥

सै नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥^१

स इति ॥ स लक्ष्मणः शरत्कालो मेघस्येव । मेघनादस्येन्द्रजितो नादं
सिंहनादम् । अन्यत्र, -गर्जितं च इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च किञ्चिद-
ल्पमपि न पर्यशेषयन्नावशेषितवान् । तमवधीदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।

हरोध रामं शूङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलाः ॥ ८० ॥

कुम्भकर्ण इति ॥ कपीन्द्रेण सुभीवेण स्वसुः शूर्पणखायास्तुल्यावस्थो
नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः । कुम्भकर्णपृङ्केन शिलामेदकशस्त्रेण छिन्ना
मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य स तथोक्तः । 'टङ्कः पापाणदारणः' इति,
'धातुर्मनःशिलाद्यदेः' इति चामरः । शूङ्गी शिखरीय । रामं हरोध ॥ ८० ॥

अकाले वोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवाम् ।

रामेपुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥

अकाल इति ॥ प्रियस्वप्न इष्टनिद्रोऽनुजो भवान्वृथा भ्रात्रा रावणेनाकाले
वोधित इतीवासौ कुम्भकर्णं रामेपुभी रामबाणैर्दीर्घनिद्रां मरणं प्रवेशितो

पाठा०-१ 'हृत'. २ 'नादं सः'. ३ 'केशेन महतीं निद्रां स्वाजितं रणदुर्जयम् ।
रावणः प्रेषयामास युद्धायानुजमात्मनः ॥ स जघान तदादेशात्कपीनुग्रहानने-
कशः । विवेश च पुरीं लङ्कां समादाय हरीधरम् ॥'. ४ 'नुजः'.

टिप्प०-१ यथा शरत्काले मेघस्य नादं गर्जितं तथा शक्रधनुश्च नावशेषयति । 'काल'-
अरणं पुंस्त्वयाधेम्, अन्यथा शरदा लक्ष्मणस्योपमानं भिन्नलिङ्गं स्यात्-इति दिनकरः ।

गमितः । यथा लोकेष्विष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥ ८१ ॥

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२ ॥

इतराणीति ॥ इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु । समरोत्थानि रजांसि तेषां रक्षां शोणितनदीषु रक्षप्रवाहेष्विव । पेतुः । निपल्ल मृतानीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।

अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥ ८३ ॥

निर्ययाविति ॥ अथ पौलस्त्यो रावणः । अद्य जगदरावणं रावणश्चर्य-
मरामं रामश्चर्यं वा भवेत् । इति निश्चितो निश्चितवान्, कर्तारं कः । विजय-
मरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दिरान्निर्ययौ निर्जंगाम ॥ ८३ ॥

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।

हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८४ ॥

राममिति ॥ पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो रथगुप्तिः । 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं चालोक्य पुरंदर इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या रथाश्वाः । 'तद्वद्वति रथयुगप्रासङ्गम्' (पा. ३।४।७।६) इति यत्प्रलयः । हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम् । 'शुक्राहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । रथं तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ ८४ ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५ ॥

तमिति ॥ राघवो व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम् । मार्ग-
वशादिति भावः । जेतैव जैत्रो जयनशीलः, तं जैत्रम् । 'जैत्र'शब्दात्तृचन्तात् 'प्रज्ञा-
दिभ्यश्च' (पा. ५।४।३८) इति स्वार्थेऽणप्रलयः । तं रथं देवसूतभुजालम्बी
मातलिहस्तावलम्ब्यः सन्, अध्यास्ताधिष्ठितवान् । आसेर्लङ् ॥ ८५ ॥

पाठा०-१ 'निश्चितम्'.

टिप्पणं-१ इन्द्रो रामं पादचारं वीक्ष्य, वरूथो रथगुप्तिः 'वरूथ'शब्देन लक्ष्यमाणस्य रथं, वरूथोऽस्मास्तीति तथोक्तं वरूथिनं रावणं च वीक्ष्य-इति दिनकरः ।

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलक्रेव्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विपाम् ॥ ८६ ॥

मातलिरिति ॥ मातलिरिन्द्रक्षरभिर्माहेन्द्रम् । तनुच्छाद्यतेऽनेनेति तनुच्छदो वर्म । 'पुंलि संज्ञायां घः प्रायेण' (पा. ३।३।११८) इति घः । तम् । तस्य रामस्यामुमोचासञ्जयानास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विपामस्त्राण्युत्पलदलानां यत्क्रेव्यं नपुंसकत्वं निरर्थकत्वं तदापुः ॥ ८६ ॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७ ॥

अन्योन्येति ॥ चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धमायोधनं चरितार्थं सफलमभवदिव । प्राक्पराक्रमावसरदौर्बल्याद्विफलस्याय तद्भावात्साफल्यमुप्रेक्ष्यते ॥ ८७ ॥

भूजमूर्धोरुवाहुल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।

दृष्टो ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८ ॥

भुजेति ॥ यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः । मुष्णुपेति समासः । यथापूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः । निहतवन्बुत्वाद्रक्षःपरिचारश्च इत्यर्थः । अर्त एवैकोऽपि सन् धनदानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्धानश्चोरवः पादाश्च भूजमूर्धोरु । प्राप्यत्त्वाद्बुद्धैक्यद्रावः । तस्य बाहुल्याद्बहुलत्वाद्धेतोः । तद्बहुत्वे यादवः—'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे' इति । मातृवंशे मातृसंबन्धिनि वर्गे स्थित इव दृष्टो दृष्टो

पाठा०-१ 'शस्त्राणि'. २ 'वैरम्'. ३ 'भुजोत्तमाङ्ग'. ४ 'सः'. ५ 'यथापूर्वम्'.

टिप्पण—१ यदि द्वयोः परस्परविलोकन नामविषयत्वं तदा समराभावात् प्रोक्तमपि वैर नाफलमिव इत्यन्योन्यसंग्राहकत्वमिवासीदिति भावः—इति शिशु० ।

२ यथा पूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः, नष्टराक्षसपरिवार इत्यर्थः । एकोऽपि धनदानुजो रावणस्तस्य माता राक्षसी पुष्पोत्कटानाश्री, तस्या कुलं राक्षसकुलम्, तत्र स्थित इव दृष्टो इत्यर्थः । कस्मात् ? भुजोत्तमाद्बाहुल्यात् । भुजाश्चोत्तमाङ्गानि च मूर्धानश्च तेषां बाहुल्यात् । 'भुजमूर्धोरुवाहुभ्याम्' इति पाठे—भुजाश्च मूर्धानश्च ऊरवश्च तेषां बाहुल्यात् भुजानां मूर्धां चोर महद्बाहुल्य इति वा । तस्य हि विंशतिर्भुजा दश मूर्धानश्चत्वार ऊरवः । यदाह यादवप्रकाराः—'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे । लक्ष्मणो यातुपतिः संनाशोऽस्य विलोकनः' इति हेमाद्रिः ॥ मातृनिर्कशानाश्या राक्षस्या वशः परिवार इवावलोकिवः, रामसैन्यैरिति शेषः—इति दिनकर०—शिशु० ॥ 'कैकसी' इति रावणमानुर्नाम रामायणे (उ. १) भारतेऽपि (वन. २७३-४) च लभ्यते, अतो हेमाद्रयादिटीकाकृतप्रामर्शश्चिन्त्यः—संपादकः ।

हि । 'वंशो वेणी कुले वगै' इति विद्यः । अत्र रावणमातृ रक्षोजातिवत्तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इवालक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरारतिं बह्वमन्यत ॥ ८९ ॥

जेतारमिति ॥ लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति'

(पा. २।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिरर्चितेश्वरं तुलित-
कैलासमुक्षितकृशार्द्रं तमेवं शौर्यवीर्यसत्त्वसंपन्नं महावीर्यमरारतिं शत्रुं रामो

गुणप्राहित्वाजितव्योत्कर्षस्य जेतुः खोत्कर्षहेतुत्वाच्च बह्वमन्यत । अथु मदिकमस्यायं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥ ८९ ॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

तस्येति ॥ अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति सन्दमानेऽत एव सीता-
संगमशंसिनि तस्य रामस्य सव्य इतरो वस्त्रात्सव्येतरे दक्षिणे । 'न बहुमीही'

(पा. १।१।२९) इति 'इतर'शब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । भुजे शरं निचखान निखातवान् ॥ ९० ॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ९१ ॥

रावणस्येति ॥ रामेणास्तः क्षिप्त आशुगो बाणः । विभ्रवसोऽपलं पुमान्
रावणः । 'विभ्रवः'शब्दादपत्येऽर्थेऽणप्रत्यये सति 'विभ्रवसो विभ्रवणरवणौ' इति राव-

णादेशः । तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो भित्त्वा विदीर्य । उरगेभ्यः पाताल-
वासिभ्यः प्रियमाख्यातुमिव । भुवं विवेश ॥ ९१ ॥

यचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।

अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे चादिनोरिव ॥ ९२ ॥

यचसेति ॥ वाक्यं वचसैवास्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः प्रतिक्रान्तोस्तयो राम-
रावणयोः । चादिनोः कथक्योरिव । अन्योन्यविषये जयसंरम्भो ववृधे ॥ ९२ ॥

पाठा०-१ 'तमरिम्'. २ 'अधिकक्रोधात्'. ३ 'इव'.

टिप्पणं—१ पतेविशेषणः सोऽयंभीर्ववृधेऽप्रभावादिः। अनादृशमदत्तं रावणस्योक्तम् इति दिवकरः ।

२ रावणस्य हृदयं प्रियं नारदस्योऽजीवं ववृधेः भूमिं प्रापिषत् इति दिवकरः ।

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभूद्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥ ९३ ॥

विक्रमेति ॥ जयश्रीर्विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि । अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिर्मत्तवारणयोरिव । सामान्या साधारणाऽभूत् । न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र 'मत्तवारणयोः' इत्यत्र 'द्वयोः' इत्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (पा. २।३।४) इति द्वितीया न भवति । 'अन्तरा'शब्दस्योक्तरीत्याऽन्यत्रान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ९३ ॥

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरघाताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥ ९४ ॥

कृतेति ॥ स्वयमन्नप्रयोगः कृतं प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारस्वाभ्यां प्रीतैः सुरासुरैर्षथासंख्यं तयो रान-रावणयोर्मुक्तां पुष्पवृष्टिम् । द्वयीमिति शेषः । परस्परं शरघाता न सेहिरे । अहमेवाहं, किं त्वयेति चान्तराल एवेतरेतरवाण-वृष्टिरितरेतरपुष्पवृष्टिमवात्पदित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ ९५ ॥

अय इति ॥ अथ रक्षो रावणोऽयसः शङ्कुभिः कीलैश्चितां कीर्णां शतघ्नीं लोहकण्टककीलितयष्टिविशेषम् । 'शतघ्नी तु चतुस्त्राला लोहकण्टकसञ्चिता । यष्टिः' इति केशवः । हृतां विजयलब्धाम् । वैवस्वतस्यान्तकस्य कूटशाल्मलिमिव । शत्रवे राघवायाक्षिपत् क्षिप्तवान् । कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदाया गौणी संज्ञा । कूटशाल्मलिर्नामैकमूलप्रवृत्तिः कण्टकी वृक्षविशेषः । 'रोचनः कूटशाल्मलिः' इत्यमरः । तत्सादृश्यं च गदाया अयःसंङ्कुचितत्वाद्नुसधेयम् ॥ ९५ ॥

पाठा०-१ 'परस्परं शरघाताः'.

टिप्प०-१ यथा युध्यतोर्मत्तगजयोरन्तरा मध्ये वहिर्दिग्न्तरावेदि सिण्डिका भित्तिर्वस्व भवति, मध्यभित्तिं विधाय गजयुद्धं प्रतिद्वन्द्वं । समानार्थोऽपि सामान्यशब्दोऽस्ति-इति विनकर० ।

२ ननु 'सुरासुरैः' इत्यत्र 'येषां च विरोधः शाश्वतिक' (पा. २।४९) इति कथं न द्वन्द्वकत्वम् ? उच्यते, -दिवि सुराणां कादाचित्को विरोधः इति रक्षितोक्तत्वात्साधुः । तथा च भारविमयोगः- 'देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्नमन्वे'-इति दिनकर० ।

राघवो रथमप्राप्तं तामाशां च सुरद्विपाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ ९६ ॥

राघव इति ॥ राघवो रथमप्राप्तं तां शतघ्नीं सुरद्विपां रक्षसामाशां विजयतृष्णां च । 'आशा तृष्णादिशोः प्रोक्षा' इति विध्वः । अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैर्वाणैः कदलीवत्सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा कदल्यामिव सुखमङ्केशो यस्मिन्कर्मणि तदिति विग्रहः ॥ ९६ ॥

अमोघं संदधे चासौ धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममखं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९७ ॥

अमोघमिति ॥ एकोऽद्वितीयो धनुर्धरो रामः प्रियायाः शोक एव शल्यं तस्य निष्कर्षणमुद्धारकं यदौषधं तदमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकर्मसमभिमन्त्रितं वाण-मसौ रावणाय च । तद्विधायमित्यर्थः । धनुषि संदधे ॥ ९७ ॥

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं दृशे दीप्तिमन्सुखम् ।

वपुर्सहोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ९८ ॥

तदिति ॥ व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तद्ब्रह्मा-सम् । करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तन्नयोक्तम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च' इति विध्वः । महोरगस्य शेषस्य वपुरिव । दृशे दृष्टम् ॥ ९८ ॥

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्थादपातयत् ।

स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९९ ॥

तेनेति ॥ स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनाव्रणाज्ञातव्रणवेदनामतिशैश्यादन-नुभूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्थादपातयत् पातयामास ॥ ९९ ॥

पाठा०-१ 'सुरद्विपः'. २ 'कदलीमिव'. ३ 'दशधा'. ४ 'रावणस्य शिरः-पङ्क्तिम्'.

टिप्पण-१ शतं इतीति शतघ्नीं चतुस्तालप्रमाणं लोहशक्ति-इति दिनकर० ।

२ शतघ्नीं छिन्नायां रावणस्य विजयप्रत्याशापि नष्टा-इति शिशु० ।

३ अत्र 'दशधा भिन्नम्' इति पाठमाह्वय दशानां रावणशिरसां नाशाय दशधा भिन्नं दशशरीरं, तेषु दशसंख्यायोगाद्दशधा इत्युक्तम्-इत्याचष्टे-शिशु० ।

४ तदखं करालभीषणं फणानां मण्डलं समूहो यस्य तन्महासर्पस्य वपुरिव दृष्टम् । 'महोरग-शब्देन फणेषु मणयो ध्वन्वन्ते-इति दिनकर० ।

५ अनेन शीघ्रमेवाद्रामस्य लघुदस्ता शस्त्रनिपुणत्वं च सूच्यते-दिनकर० ।

वालार्कप्रतिमेवाप्सु वीचिभिन्ना पतिप्यतः ।

रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥ १०० ॥

वालेति ॥ पतिप्यत आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य छिद्यन्त इति छेदः खण्डाः । कण्ठानां ये छेदास्तेषां परम्परा पङ्क्तिः । वीचिभिर्भिन्ना नानाकृताप्सु वालार्कस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बमिद्य । रराज । अर्कस्य चाल-
विशेषणमारुण्यसिद्धयर्थमिति भावः ॥ १०० ॥

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।

मनो नातिविशश्वास पुनःसंधानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

मरुतामिति ॥ पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनः-
संधानशङ्किनाम् । पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताममरणम् । 'मरुतौ
पवनामरौ' इत्यमरः । मनो नातिविशश्वासाऽतिविश्वासं न प्राप ॥ १०१ ॥

अथ मदशुरुपक्षैर्लोकपालद्विपाना-

मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभिर्चीर्षिहाय ।

उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः

सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ १०२ ॥

अथेति ॥ अथ मदेन गजगण्डसंचारसंकान्तेन शुरुपक्षैर्भारयमाणपक्षैरलि-
वृन्दैर्लोकपालद्विपानामैरावताबीनां गगनवर्तिनां गण्डभिर्चीर्षिहायानुगत-
मनुगतं सुरभि सुगन्धि । 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णं जातीफलवसन्तयोः । गन्धोपले
सौरमेष्ट्यां सल्लकीनात्तुमेदयोः ॥ सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम् ।' इति
विश्वः । सुरविमुक्तं पुष्पवर्षमुपनत आसन्नो मणिवन्धो राज्याभिषेकसमये
भावी यस्य तस्मिन् । पौलस्त्यशत्रो रामस्य मूर्ध्नि पपात । इदमेव राज्याभि-
षेकसूचकमिति भावः ॥ १०२ ॥

यन्ता हरेः सपदि संहतकामुंकज्य-

मापृच्छय राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्कुरावणशराङ्कितकेतुयष्टि-

मूर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ १०३ ॥

यन्तेति ॥ हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकार्मुकज्यमनुष्ठितं
देवकार्यं रावणवधरूपं येन तं राघवमापृच्छथ 'साधु यामि' इत्यामक्य । नामाङ्के-
र्नामाक्षरविहै रावणशरैरङ्किता चिह्निता केतुयष्टिर्ध्वजदण्डो यस्य तम् । हरीणां
वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिस्सहस्रयुक् । तम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णु-
सिंहांशुवाजिषु । हरिः' इत्युभयत्राप्यमरः । रथसूर्ध्वं निनाय नीतवान् ॥ १०३ ॥

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ रावणवधो
नाम द्वादशः सर्गः ।

रघुपतिरिति ॥ रघुपतिरपि जातवेदसमौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां
चीतां प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राजलक्ष्मीं
संगमय्य संगतां कृत्वा । गमेर्ष्यन्तात्प्रत्ययः । 'मितां हस्तः' (पा. ६।४।९२) इति
हस्तः । 'व्यपि लघुपूर्वात्' (पा. ६।४।५६) इति णेरयादेशः । रविसुतसहितेन
सुप्रोक्तयुक्तेन ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन्
विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमानरत्नं उष्पकं
तदारूढः सन् । पुरीमयोर्ध्वां प्रतस्थे । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा. १।३।२२)
इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया
सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनकत्वाद्वाभिधायकत्वम् । यथा
'कुसूलान्चति' इत्यादावादानक्रियागर्भः पादो विधीयत इति ॥ १०४ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

त्रैलोक्यशाल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदासुपासे ॥

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ प्रस्थानानन्तरम् । जानातीति ज्ञः । 'इगुपध-' (पा. ३।१।१३५)

इत्यादिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञो गुणज्ञः । रत्नाकरादिवर्णैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः ।

स रामाभिधानो हरिर्विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणमात्मनः स्वस्य

पदं विष्णुपदम् । आकाशमित्यर्थः । 'वियद्विष्णुपदम्' इत्यमरः । 'शब्दगुणमाकाशम्'

इति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः सन् रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो

रहसि । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाण-

प्रकारेणोवाच । रामस्य 'हरि'रित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम् । 'मिथो'ग्रहणं

गोष्ठीविश्रम्भसूचनार्थम् ॥ १ ॥

वैदेहि ! पश्याऽऽमलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

वैदेहीति ॥ हे वैदेहि सीते ! आ मलयान्मलयपर्यन्तम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'

(पा. २।३।१०) इति पञ्चमी । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधा कृतम् ।

अत्यायतसेतुनेत्यर्थः । हर्षाधिक्याच्च मद्ग्रहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् । 'फेनादिलब्ध'

(पा. ५।२।९९) इतील्लप्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः । अम्बुराशिम् ।

छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नमाविष्कृतचारुतारमाकाशमिव । पश्य ।

मम महानयं प्रयासस्त्वदर्थं इति हृदयम् । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमप्यवर्ती

वक्षित्तिरश्विनोऽवकाशः ॥ २ ॥

गुरोरियक्षोः कपिलेन मध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।

तदर्थमुर्वामवदारयद्भिः पूर्वं किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गुरोरिति ॥ यियक्षोर्यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य

मध्येऽश्वमेधाहं तुरंगे ह्ये कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्रमिते सति ।

तदर्थमुर्वामवदारयद्भिः खनद्भिर्नोऽस्माकं पूर्वेष्टुदैः सगरसुतैरयं समुद्रः

परिचरितः किल । 'किल' इत्येतिह्ये । अतो न पूज्य इति भावः । यद्यपि तुरंगहारी शतक्रतुस्त्रयापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात्स एवेति तेषां भ्रान्तिः तन्मत्तैव कविना कपिलेनेति निर्दिष्टम् ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्रुवते वसूनि ।

अविन्धनं वह्निमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

गर्भमिति ॥ अर्कमरीचयोऽस्मादन्धेः । अपादानात् । गर्भमन्मयं दधति । वृद्धार्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे 'ताभिर्गर्भः-' (५८) इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं लोकोपकारीति भावः । अत्रान्धो वसूनि धनानि । 'धने रत्ने बहु स्मृतम्' इति विश्वः । विवृद्धिमश्रुवते प्राप्नुवन्ति । संपन्नानित्यर्थः । असौ । आप इन्धनं दाह्यं यस्य तदाहकं वाह्निं विभर्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजतीति भावः । अनेन प्रह्लादनमाहादकं ज्योतिश्चन्द्रोऽजनि जनितम् । जनेर्न्यन्तात्कर्मणि डृङ् । सौम्य इति भावः ॥ ४ ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्यानवधारणीयमोदक्या रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

तां तामिति ॥ तां ताननेकाम् । 'निलवीप्सयोः' (पा. ८।१।४ः) इति वीप्सया द्विरुक्तिः । अवस्थामक्षोभाववस्थाम् । विष्णुपक्षे,—सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्या रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपमुक्तीत्या बहुप्रकारत्वाद्वापकत्वाच्चेदक्या, इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्चानवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिसेते ॥ ६ ॥

नाभीति ॥ युगान्ते कल्पान्त उचिता परिचिता योगाः स्वात्मनिष्ठैव निद्रेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुर्लोकान्संहृत्य । नाभ्यां प्ररूढं यदम्बुरुहं पदं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दक्षारीनामपि स्रष्टा पितामहेन

टिप्पण—१ अत्र हेमाद्रिः—प्रवाहरूपेणाधेस्य विद्यमानत्वाद्भवमाने निर्देशः; यदुक्तम्—'संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा वैकार्णवं जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्ये मायावदने नमः ॥' इति ।

२ दशमहापेक्षया प्रथमशब्दोऽयम् । हरिवंशे यथा—'मरीचिरधर्मिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च नारदो दशमस्तथा । दश मन्त्राण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥' इति । कुमारसंभवेऽपि—'विधाता वैषणामपि', 'कुले प्रसवतिः प्रथमस्य वैषणः' इति च ।

संस्तूयमानः सन् । अमुमघिशोते । अमुमिच्छेत इत्यर्थः । कल्पान्तेऽप्यस्तीति भावः ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इयोपप्लुविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

पक्षेति ॥ पक्षच्छिदा गोत्रभिदेन्द्रेण । उभयत्र 'घत्सद्विप-' (पा. ३।२।६१) इत्यादिना क्प् । आत्तगन्धा इतगर्गाः । अभिभूता इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' इति विश्वः । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । शतं शतं शतशः शरण्यं रक्षणसमर्पमेनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्य उपप्लुविनो भयवन्तो नृपा धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यमभूपालमिव । आश्रयन्ते । 'वरेथ विजि- गीषोथ मध्यमो भूम्यनन्तरः' इति कामन्दकः । आर्तबन्धुरिति भावः ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्राभरणं यभूव ॥ ८ ॥

रसातलादिति ॥ आदिभवेन पुंसाऽऽदिवराहेण रसातलात्प्रयुक्तोद्ध- हननक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमसान्धेरच्छमम्भो मुहूर्त वक्राभरणं लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं यभूव । तदुक्तम्—'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' इति ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिवत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥

मुखेति ॥ अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीत्यनन्यसामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगरूपा यस्य स तथोक्तः । इममेवार्थं प्रतिपादयति—तरंगा एवा- धरस्त्वस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ समुद्रो मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादि- प्रेषणं विना प्रगल्भा वृथाः सिन्धूर्नवीः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च' इति विश्वः ।

पाठा०-१ 'पक्षच्छिदः'. २ 'गोत्रभिदः'; 'गोत्रभित्तः'. ३ 'भयार्ताः'. ४ 'एतम्'. ५ 'यस्य'.

टिप्प०-१ पुरा खलु पर्वता गरुडसमवेगिनः पक्षिण आसन् । ते चेतस्ततः सर्वास्तु दिक्षु परिभ्रमन्तो देवादीनां भीतिदायका अभवन् । तेन च क्रुद्धो देवेन्द्रः पर्वतपक्षान्तदृक्श- श्चिच्छेदेति रामायणादवसेयमिति वृत्तम् ।

२ शक्राङ्गीता- सपद्याः पर्वताः जलादिं प्रविष्टा इलागमः-इति बल्लभः ।

स्वयं पिवति पाययते च । तरंगाधरमिति शेषः । 'न पादम्याङ्गमा-'
 (पा. १।३।७५) इत्यादिना पिवतेर्ण्यन्ताच्चित्तं परस्वैपदिपेधः । 'गतिबुद्धिप्रत्यव-
 सानार्थ'—(पा. १।४।५२) इत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दर्पलोर्युगपत्परस्परधर-
 पातमनन्यसाधारणमिति भावः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।

अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

ससत्त्वमिति ॥ अमी तिमयो मत्स्यविशेषाः । तदुक्तम्—'अस्ति मत्स्य-
 स्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः' इति । विवृताननत्वाद्वात्तमुखत्वाद्देतोः । आनन-
 विवृत्त्येवार्थः । ससत्त्वं मत्स्यादिप्राणिषद्वितं नदीमुखाम्भ आदाय संमील-
 यन्तधबुपुटानि संघट्टयन्तः सन्तः सरन्ध्रैः शिरोभिर्जलप्रवाहानूर्ध्वं वित-
 न्वन्ति । जलयन्त्रक्रीडासमाधिर्व्यज्यते ॥ १० ॥

मातंगनकैः सहस्रोत्पतद्भिश्चान्द्रिधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

मातंगेति ॥ सहस्रोत्पतद्भिर्मातंगनकैः मातंगकारैर्थाहैर्द्विधा भिन्नान्स-
 मुद्रफेनान् पश्य । ये फेनाः एषां जलमातंगनकाणां कपोलेषु संसर्पितया
 संसर्पणेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥ ११ ॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा घहोर्मिर्विस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।

सूर्याशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'संमीलयन्तः'. २ 'विवृताननत्वम्'. ३ 'विस्फूर्जित'. ४ 'विवृद्ध'.

टिप्प०-१ यत्न कस्यापि पुंसः कान्ताधरस्य पानं स्वत्याभरदानं युगपत्र संभवति । अत्र
 तु संभवत्वेत्यनन्यसामान्यत्वम्-इति हेमाद्रिः ॥ अपरोऽपि कामी धात्रीपुत्र्याद्युपदेशमश्रेणैव
 पुन्वनादौ प्रौढकान्तामुपं पिवति, स्वयं च तदधरदण्डने समर्पणे वा क्रुशलः सन् ताः पावः
 यति-इति शिशु० ।

२ 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविरतुतः । तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
 रापवः ॥' रापवः-मत्स्यभेदः-इति हेमाद्रिः ।

३ भोज्यनिर्गमनशङ्कया मुखसंकोचस्तसादुत्पत्तेन जडनिर्गमः । मत्स्यविशेषाणां मूर्ध्नि
 रन्ध्रमिति प्रतिद्धिः-इति हेमाद्रिः ।

४ हेमाद्रिश्चात्र-मातङ्गरूपा नका जलचरास्तैः, शाकपार्थिवादिः, जलगजैरित्यर्थः । इत्यु-
 पक्रम्य-यावन्तो दृश्यन्ते नरकारितुरगादयः स्युः जीवाः । तावन्तः सलिलेष्वपि जलपूर्वास्ते
 तु विशेयाः ॥ इति इलासुधः । भट्टिकान्ये च-'बभ्रुवदकनागगणा वेलतटद्विप्राणिषो यत्र'
 इत्युदाहरति ।

वेलेति ॥ वेलानिलाय । वेलानिलं पातुमित्यर्थः । 'क्रियायांपपद-'
(पा. ३।३।१४) इत्यादिना चतुर्था । प्रसृता निर्गता महोर्मोणां विस्फूर्जथु-
रुद्रेकः । 'द्वितोऽधुच्' (पा. ३।३।८९) इत्यधुच्प्रत्ययः । तस्मान्निर्विशेषा दुर्ग्रहमेदा
एते भुजंगाः सूर्यांशुसंपर्केण समृद्धरागैः प्रसृद्धान्तिभिः फणस्यैर्मणिभि-
र्व्यज्यन्त उक्षीयन्ते ॥ १२ ॥

तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहस्रोर्मिवेगात् ।

ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

तवेति ॥ तवाधरस्पर्धिषु । अधरसदृशेष्वित्यर्थः । विद्रुमेषु प्रवालेषु
सहस्रोर्मिवेगात्पर्यस्तं प्रोक्षितमूर्ध्वाङ्कुरैर्विद्रुमप्ररोहैः प्रोतमुखं स्यूतवदन-
मेतच्छङ्खानां यूथं वृन्दं कथंचित्क्लेशादपक्रामति । विलम्ब्यापसरतीत्यर्थः
॥ १३ ॥

प्रवृत्तमात्रेण पर्यासि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।

आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेति ॥ पर्यासि पातुं प्रवृत्त एव प्रवृत्तमात्रो न तु पीतवान्, तेन आवर्त-
वेगात् । 'स्यादावर्तोऽभ्रमसां भ्रमः' इत्यमरः । भ्रमता घनेनायं समुद्रो भूयः
पुनरपि गिरिणा नन्दरेण प्रमथ्यमान इव भूयिष्ठमत्यन्तमाभाति ॥ १४ ॥

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीघनराजिनीला ।

आभाति वेला लयणाम्बुराशेर्धारानिवद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

दूरादिति ॥ अयश्चक्रनिभस्य लयणाम्बुराशेर्दूरात्तन्व्यणुत्वेनावभास-
माना तमालतालीघनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमिर्धारानिवद्धा चक्राधिता
कलङ्करेखामालिन्यरेखेव । आभाति । 'मालिन्यरेखां तु कलङ्कमाहुः' इति
दण्डी ॥ १५ ॥

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ! ।

मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विस्वाधरघन्दत्तृष्णम् ॥ १६ ॥

वेलेति ॥ हे आयताक्षि ! वेला स्यात्तीरनीरयोः' इति विश्वः । वेलानिलः
केतकरेणुभिस्त आननं संभावयति । किमर्थमित्यपेक्षायामुत्प्रेक्ष्यते—विस्वा-

पाठा०—१ 'कष्टात्'. २ 'इतः'. ३ 'लेखा'.

टिप्पणं—१ यद्वा,—तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु कथञ्चित्पर्यस्तमूर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखमेव शङ्खयूथ-
सूर्मिवेगात्-सहसाऽपक्रामति गच्छति-इति हेमाद्रिः ।

धरे वद्धृष्णं मां मण्डनेनाभरणक्रियया कालहानिर्विलम्बस्तस्या अक्षमम-
सहमानम् । कर्मणि पृष्टी । कालहानिमसहमानं वेत्तीव वेत्ति किम्? नो चेत्कथं
संभावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

- एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

एत इति ॥ एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्य-
स्तानि परितः क्षितानि मुक्तानां पटलानि यस्मिंस्तत्तथोकं फलैरावर्जिता आन-
मिता पूगमाला यस्मिंस्तत् पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्तेन प्राप्ताः ॥ १७ ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु ! पश्चान्मार्गं मृगप्रेक्षिणि ! दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

कुरुष्वेति ॥ 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ इवोरु
यस्याः सा करभोरुः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' (पा. ४।१।६९) इत्युक् । तस्याः संजु-
द्धिर्हे करभोरु । मृगवत्प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि ! तावत्पश्चान्मार्गं
लक्षिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिर्विदूरीभवतः समु-
द्रान्निष्पतति निष्कामतीव । 'विदूर'शब्दाद्विशेष्यनिष्ठाच्चिः ॥ १८ ॥

कचित्पथा संचरते सुराणां कचिद्धनानां पततां कचिच्च ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

कचिदिति ॥ हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविध-
स्तथा प्रवर्तते पश्य । कचित् सुराणां पथा संचरते । कचिद्धनानां
कचित्पततां पक्षिणां च पथा संचरते । 'समस्तृतीयायुक्तात्' (पा. १।३।५४)
इति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदम् ॥ १९ ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुर्विनयौवनोत्थानाचामति खेदलयान्मुखे ते ॥ २० ॥

असाविति ॥ महेन्द्रद्विपदानगन्धिरैरावतमदगन्धिः । त्रिमार्गगैर्गच्छतीति
त्रिमार्गगा गङ्गा । 'तद्धिताथं-' (पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तस्या

पाठा०-१ 'निःसरति'. २ 'भस्ताम्'. ३ 'महेन्द्रद्विपदानगन्धी'; 'सुरेन्द्रद्विप-
दानगन्धी'.

टिप्प०-१ अत्र 'गन्ध'शब्दस्याल्पपर्यायत्वादल्पस्य दानस्य ग्रहणाद्वायोर्मान्वम्-रति
हेमाद्रिः ।

वीचीनां विमर्देन संपर्केण शीतोऽसावाकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्मध्याह्न-
संभवांस्ते मुखे खेदलवानाचामति हरति । अनेन सुरपथसंचारो दर्शितः ॥२०॥

करेण चातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्यया चण्डि ! कुतूहलिन्या ।

आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

करेणेति ॥ हे चण्डि कोपने ! 'चण्डस्त्वलन्तकोपनः' इत्यमरः । कुतूह-
लिन्या विनोदारिण्या त्वया कर्त्या चातायने गवाक्षे लम्बितेनावसंखितेन
करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं वलयमामुञ्चती-
वार्पयतीव । 'चण्डि' इत्यनेन कोपनशीलत्वाद्गीतः । क्षिप्रं त्वां मुचति मेघ इति
व्यज्यते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥

अमी इति ॥ अमी चीरभृतस्तापसा जनस्थानमपोढविघ्नमपास्तविघ्नं
मत्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवा उटजाः पर्णशाला येषु तानि । 'पर्णशालोटजोऽ-
क्षियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि । राक्षसभयादित्यर्थः । आश्रममण्डला-
न्याश्रमविभागान् । यथास्वं स्वमनतिरुम्य । अध्यासतेऽधितिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

सैषा स्वली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिषु यद्धमौनम् ॥ २३ ॥

सैपेति ॥ सा पूर्वागुभूता स्थल्येषा । दृश्यत इत्यर्थः । यत्र स्थत्या त्वां
विचिन्वताऽन्विष्यता मया । त्वच्चरणारविन्देन वो विश्लेषो वियोगस्त्वेन
यद्दुःखं तस्मादिषु यद्धमौनं निःशब्दम् । उर्व्यां भ्रष्टमेकं नूपुरं मञ्जीरः ।
'मञ्जीरो नूपुरोऽक्षियाम्' इत्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् । हेतुद्रेक्षा ॥ २३ ॥

त्वं रक्षसा भीरु ! यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।

अदर्शयन्वक्रमशक्रुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

पाठा०-१ 'ते'.

टिप्पण-१ सविद्युत घन दृष्ट्वा श्यामवर्णनाम्न्यात् रामः रुयन्तरयुक्तः इति सीतायाः
कोपोऽभूदिति 'चण्डि'पदम् । विद्युद्भूषित मेघ दृष्ट्वा नीलोत्पलदलश्यामो रुयन्तरयुक्त इति
सीताया वर्णसाम्यालोपवत्ता-इति हेमाद्रिः ।

२ इह पथे कविरिट्टदैवतमन्त्र चिक्षेपेति संप्रदाय -इति दिनकर० ॥ स च नूपुरपर्यायि-
त्वात् 'इस' इति श्लेष-इति शिशु० ।

५. त्वमिति ॥ हे भीरु भवशीले ! 'ऊहुतः' (पा. १।१।३६) इत्यूह । ततो नदीत्वात्संपुद्धौ ह्रस्वः । त्वं रक्षसा एवणेन यतो येन मार्गेण । त्वर्वविभक्तिक-
स्त्वितिः । अपनीताऽपहृता तं मार्गं वाग्निन्द्रियाभावाद्बहुमशकुवत्य एता
लता वीरुष आचर्जिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीया याभिल्लाभिः शाखाभिः
स्वावयवभूतानिः कृपया मेऽदर्शयन् । ह्रस्वचेष्टनाऽसूचयमित्यर्थः । 'शाखा वृक्षा-
न्तरे भुजे' इति विश्वः । लतादीनामपि ज्ञानमस्त्वैव । तदुक्तं मनुना (१।४९) -
'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुरदुःखसमन्विताः' इति ॥ २४ ॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिं समवोधयन्माम् ।

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पद्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

मृग्यश्चेति ॥ दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निःस्पृहा मृग्यो मृगाङ्गना-
श्रोत्पद्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः
प्रवर्तयन्त्यः सत्यस्तवागतिं गलनभित्तं मां समवोधयन् । दृष्टिचेष्टया
त्वद्विभवोपयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एतद्विरेर्मात्स्यवतः पुरस्तादाधिर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नचं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्चु समं विस्मृष्टम् ॥ २६ ॥

एतदिति ॥ मात्स्यवतो नाम गिरेरम्बरलेख्यशृङ्गं शृङ्गमेतत्पुरस्तादप्र
आधिर्भवति । यत्र शृङ्गं घनैर्मैर्नचं पयो मया त्वद्विप्रयोगेण यदश्चु तच्च
समं दुःखपद्विस्मृष्टम् । मेपदर्शनाद्वर्षतुल्यमश्चु विमुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

गन्धश्च धाराद्वतपल्लवानां फादन्वमर्धोद्गतकेसरं च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां यभूयुस्सिध्नैसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

गन्धश्चेति ॥ यस्मिन् शृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतानां पल्लवानां गन्धश्च ।
अर्धोद्गतकेसरं फादन्व्यं नीपुत्रुनं च । स्निग्धान्धुताः । शिखिनां वर्दिणाम् ।
'शिखिनां पद्भिर्वर्दिणौ' इत्यमरः । केकाश्च । त्वया विना मेऽसह्यानि
युभूतुः । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' (पा. १।२।६९) इति नपुंसकस्येपः ॥ २७ ॥

पाठा०-१ 'अम्बरलेखि'. २ 'विमुक्तम्'. ३ 'त्वया मे'. ४ 'विना दुःखप्रसहा-
न्यभूयन्'.

पूर्वानुभूतं सरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु ! तयोपगूढम् ।

गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्वनगर्जितानि ॥ २८ ॥

पूर्वेति ॥ किञ्च, हे भीरु ! यत्र शत्रु पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं तयोपगूढमुपगूहनं सरता मया गुहाविसारीणि वनगर्जितानि कथंचिदतिवाहितानि । सारकत्वेनोद्दीपकत्वात्केशेन गमितानीत्यर्थः ॥ २८ ॥

तैः ।

२९ ॥

कन्दली-

पुष्परङ्गवर्णं रासारेण धारासपातेन । धारासपात आसारः इत्यमरः । तिक्त्वापाः क्षित्वेर्वाप्स्य धूमवर्णस्य योगाद्देतोविडम्ब्यमानाऽनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेनारुणा लोचनश्रीः । सादृश्यात्स्वर्यमाणेति शेषः । मामक्षिणोदपीडयत् ॥ २९ ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।

दूरावतीर्णा पिवतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

उपान्तेति ॥ उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववज्रलवनच्छन्नान्यालक्ष्या ईषदृश्याः पारिप्लवाश्चक्षलाः सारसा येषु तान्यमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूरादवतीर्णा मे दृष्टिरत एव खेदात्पिवतीव । न विहातुत्सहत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।

द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये ! सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

अत्रेति ॥ अत्र पम्पासरति । अन्योन्यसौ दत्तोत्पलकेसराण्यवियुक्तानि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरान्तरवर्तिना दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये ! सस्पृहं साभिलाषमीक्षितानि । तदानीं त्वामस्मार्षमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकामिनघ्नाम् ।

त्वत्प्राप्तिद्युद्ध्या परिरञ्जुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निपिद्धः ॥ ३२ ॥

पाठा०—१ 'रात्रौ'. २ 'अवनघ्नान्'. ३ 'परिरिप्समाणः'; 'परिरिप्स्यमानः'. ४ 'सासम्'.

टिप्प०—१ अन्यापि श्रान्ता जल पिवति-इति दिनकर० ।

२ तान्यवियुक्तानि चक्रवाकानां द्वन्द्वानि तव दूरे यदन्तर व्यवहितो देशस्तत्र मध्यवर्तिना मया सस्पृहं दृष्टानि, 'ममाप्येवं कदा भविष्यति ?' इति साभिलाषमलोचिपीति भावः-इति दिनकर० ।

इमामिति ॥ किंच स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्यामभिनघ्नां तन्वी-
मिमां तटाशोकस्य लतां शाखाम्, अतस्त्वत्प्राप्तिसुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या
परिरब्धुमालिङ्गितुं कामो यस्य सोऽहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साश्रुनिर्पिद्धः
नेयं सीतेति निवारितः । 'परिरब्धुकाम' इत्यत्र 'तुं काममनसोरपि' इति वचनान्म-
कारलोपः ॥ ३२ ॥

अमूर्चिमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्भ्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
अमूरिति ॥ विमानस्यान्तरेष्ववकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चनकिङ्कि-
णीनां स्वनं श्रुत्वा खयूयशब्दभ्रमात्खमाकाशमुत्पतन्त्योऽसूगोदावरीसार-
सपङ्कयस्त्वां प्रत्युद्भ्रजन्तीव ॥ ३३ ॥

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितवालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
एवेति ॥ पेशलमध्ययापि । भारक्षमयापीत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः
संवर्धिता वालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखा त्वत्संवर्धिता एव
कृष्णसारा यस्याः सा चिराद्दृष्टृषा पञ्चवटी मे मन आनन्दयत्याहादयति ।
'पञ्चवटी'शब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगघातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिर्पणमूर्धा सरामि घानीरगृहेषु सुतः ॥ ३५ ॥
अत्रेति ॥ अत्र पधवद्व्याम् । गोदा गोदावरी, तस्याः समीपेऽनुगोदम् । 'अनुर्य-
त्समया' (पा. २।१।१५) इत्यव्ययीभावः । मृगयाया निवृत्तस्तरंगघातेन विनी-
तखेदो रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिर्पणमूर्धा सजहं
घानीरगृहेषु सुतः सरामि । वाक्यार्थः कर्म । सुत इति यत्तत्सरामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'अमूर्च'. २ 'पेशलमध्यया'; 'कोमलमध्यया'. ३ 'वालचूतान्'.
४ 'आहादयति'; 'आह्लेदयति'. ५ 'निर्पणमूर्धा'.

टिप्प०-१ उन्मुखाः नीलकंठा मयूरा यस्यां सा तथा चिराद्दृष्टा पञ्चवटी स्थानमेदो मे मन
उत्कण्ठयति । इयामं रामं वीक्ष्य 'मेवोऽयम्' इति भ्रान्त्यामयूराणामुन्मुखीभावः-इति दिनकर० ।
२ प्रकृतत्वात्सप्रसवे प्रकृतत्वम्, 'सुतम्' इति पाठे वर्तमानप्रयोगे मृगयानिवृत्त इत्यादि-
भूतप्रयोगानामन्वयासंभवात् 'सुत' इति भव्यः पाठः । यद्वा, 'स' इति पृथक् पदम्, 'रामि
इति पृथक् । सुतं यजनं रामि स गृहीतवानसीत्यर्थः । 'समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि
वर्तन्ते' इति न्यायादनुगोदम्, पादैकदेशप्रयोगोऽयम् । 'भीमे भीमसेनः', 'सत्या सत्य-
तामा' इतिवत्-इति दिनकर० ।

भ्रूमेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥

भ्रूमेदेति ॥ यो मुनिर्भ्रूमेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदादिन्द्रत्वात् । प्रभ्रंशयां चकार प्रभ्रंशयति स्म । आविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः क्लृपजलप्रसादहेतोस्तस्य मुनेरगस्तस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदतीत्युक्तं प्राक् । भूमौ भवो भौमः स्थानपरिग्रह आश्रमोऽयम् । दृश्यत इति शेषः । 'भौम' इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिग्रह्यत इति परिग्रहः, स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥ ३६ ॥

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तेस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

त्रेतेति ॥ अनिन्द्यकीर्तेस्तस्यागस्त्यस्य । आक्रान्तविमानमार्गम् । हविर्गन्धोऽस्मास्तीति हविर्गन्धि त्रेताभिरग्निप्रयम् । 'अग्निप्रयसिदं त्रेता' इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । त्रेताग्नेर्धूमाग्रमिदं घ्रात्वाऽऽप्राय रजसो गुणाद्धिमुक्तो मे मम । आत्माऽन्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

एतन्मुनेर्मानिनि ! शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८ ॥

एतदिति ॥ हे मानिनि ! शातकर्णेर्मुनेः संवन्धि पञ्चाप्सरो नाम 'पञ्चाप्सर' इति प्रसिद्धम् । पञ्च अप्सरो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि यस्य तत्प-

पाठा०-१ 'भ्रूभङ्गमात्रेण'. २ 'माण्डकर्णेः'; 'मान्दकर्णेः'.

टिप्प०-१ पुरा त्रिलपुत्रवधे नहुषाख्यो नृपस्तपोमहिम्ना शक्रपदं प्राप्य शचीमचीकमतः । सा च 'सुराचार्यप्रेरिताऽगस्त्यादिमुनिजनबाह्य चतुरस्रयानमारुह्य यदा यास्यति तदोरेरीकरी-
प्यामि' इत्युवाच । सोऽपि तद्भोगवद्वादेरस्तथा कृत्वा मन्दगामिनमगस्त्य 'सर्वं सर्वं' इति जल्पन् पादेनात्ताडयत् । सत्सुत्पन्नमन्युः सोऽपि 'सर्पो भव' इति तं शशाप-इत्याख्यायिष्ये ॥

२ अत्र 'माण्डकर्णे' इति पाठो रामायणसमतः, 'इदं पञ्चाप्सरो नाम तयाकं सार्वकालिकम् । निर्मितं तपसा राम ! मुनिना माण्डकर्णिना ।' इत्युक्तत्वात् । दिनकरमिथ्या वधि-मण्डकर्ण-
स्वापत्न्य माण्डकर्णिः, तस्य मुनेर्विहारार्थं वारि यस्य स तथा पर्यन्तं वनं यस्य तत् पञ्चभिरप्सर-
रोभिः सह कृतत्वात् 'पञ्चाप्सरो' नामैतत्सरो; मेघानां मध्ये ईपलक्ष्यं चन्द्रमिव राजते-
इति व्याकृतवन्तः । 'माण्डकर्णे' इत्येव पाठोऽत्र कुत्र, सरनवातिनवातित्वात् वीताकृदत्वात्
एवात्र पाठो घृतः-संपादकः ।

यन्तवनमेतद्विहारवारि व्रीडांसरो विदूरात् । मेघानामन्तरे मध्य आल-
क्ष्यगीपदृश्यम् । आङ्गीपदर्थेऽभिव्याप्तौ । इन्दुविम्बमिव । आभाति ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन्मृगैः सार्धंनृपिर्मघोनाः ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटवन्धम् ॥ ३९ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्वसिन्धुले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिस्त्रिन्मात्राहारो मृगैः सार्धं
सह चरन्, स ऋषिः समाधेस्तपसो भीतेन मघोनेन्द्रेण पञ्चानामप्सरसां
यौवनम् । 'तद्वितार्थ-' (पा. २।१।५१) इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूट-
वन्धं कपटयन्त्रमुपनीतः । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्' इत्यमरः । 'किल' इत्यैतिह्ये
मृगसाहचर्यान्मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥ ३९ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषैः ।

वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

तस्येति ॥ अन्तर्हितसौधभाजो जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकर्णैर्यं
प्रसक्तः संततः संगीतमृदङ्गघोषो वियद्गतः सन् पुष्पकस्य चन्द्रशालाः
शिरोग्रहाणि । 'चन्द्रशाला शिरोग्रहम्' इति हल्ययुधः । क्षणं प्रतिश्रुद्धिः
प्रतिध्वानंमुखरा ध्वनन्तीः करोति । 'ओ प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने' इत्यमरः ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसस्तसतिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

हविरिति ॥ नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसा-
द्यपरस्तपस्वी । एधवतामिन्धनवताम् । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः ।
चतुर्णां हविर्भुजामग्नीनां मध्ये । ललाटं तपतीति ललाटंतपः सूर्यः । 'असूर्य-
ललाटयोर्दक्षितपोः' (पा. ३।२।३६) इति खड्गप्रत्ययः । 'अरद्धिषत्-' (पा. ६।३।६७)
इत्यादिना मुमागमः । ललाटंतपः सप्तसतिः सप्ताधः सूर्यो यस्य स तयोक्तः सन् ।
तपस्यति तपश्चरति । 'कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां चर्तिचरोः' (पा. ३।१।१५)
इति ऋषिः । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा. १७३३) इति वक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

पाठा०-१ 'भेदेन'. २ 'प्रयुक्त'. ३ 'नादः'. ४ 'हि तप्स्यति'.

टिप्प०-१ दिनकरमिधारात् 'कूटयन्त्रं' इति पाठनामिदं पञ्चानामप्सरसां यौवनमेव
कूटयन्त्रं तेनोन्मादार्थं प्रापितः । यथा कूटयन्त्रेण बद्धानां मृगाणामन्यत्र गत्यभावः, तथाऽस्यापि
स्त्रादिति तारुण्यकूटयन्त्रेण बन्धनम् । अतस्ताभिरेव रमन्त इत्यर्थः-इति व्याचक्षुः ।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

अमुमिति ॥ जनितेन्द्रशङ्कम् । तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहितानीक्षणानि दृष्टयो येषु तानि । व्याजेन केनचिन्मियेण । 'पुंसर्धोऽर्धं स्रोऽशके' इति विश्वः । अर्धमीपद् संदर्शिता मेखला येषु तानि सुराङ्गना-
नामिन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्तुं स्वलयितुमलं सम-
र्थानि न । नभ्रुरिति शेषः ॥ ४२ ॥

एपोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

एप इति ॥ ऊर्ध्वबाहुरेप सुतीक्ष्णोऽक्षमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां
कण्डूयितारम् । कुशा एव सूचयत्वा लुगातीति कुशसूचिलावत्सम् । 'कर्म-
ष्ण्यु' (पा. ३।२।१) इत्यण् । एभिर्विशेषणैर्जयशीलत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वं च
योज्यते । सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे गम सभाजने समाननिमित्ते । 'निमि-
त्तात्कर्मयोगे' (वा. १।४९०) इति सप्तमी । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलबन्धं प्रयुङ्क्ते ।
'आनुब्रूत्यार्धकं प्राध्वम्' इत्यमरः । अव्ययं चैतत् ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैप कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिपि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥

वाचंयमेति ॥ एप सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनव्रती ।
'वाचि यमो व्रते' (पा. ३।२।४०) इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च'
(पा. ६।३।६९) इति सुम् । तस्य भावस्त्वान्मम प्रणतिं किञ्चिन्मूर्ध्नः
कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं विरोधानं तस्मान्मुक्ताम् । 'अपेता-
पोढमुष्पतित-' (पा. २।१।३८) इत्यादिना पञ्चमीसमासः । दृष्टिं पुनः सहस्रा-
र्चिपि सूर्ये संनिधत्ते । सम्पद्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽधर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥ ४४ ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चिराय संतप्यं समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

अद् इति ॥ शरणे रक्षणे वाधु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् । अदो
दृश्यमानं तपोवनमाहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नो मुनेः संबन्धि । यः शरभङ्गश्चिराय

चिरमाग्निं समिद्धिः संतर्प्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां तनुमप्यहौ-
पीडुतवान् । जुहोतेऽहं ॥ ४५ ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

छायेति ॥ अधुनाऽस्मिन्काले तस्य शरभङ्गस्य संबन्धिन्यतिथीनां सपर्या-
ऽतिथिपूजा । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहृणाः समाः' इत्यमरः । छायाभिर्विनी-
तोऽपनीतोऽध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि संभाव्यानि श्लाघ्यानि
फलानि येषां तेष्वमीषु पादपेष्वथमवृक्षेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता । तत्पुत्रैरिव
पादपैरनुष्ठीयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाप्रलम्बाम्बुजवप्रपङ्कः ।

वध्नाति मे वन्धुरगात्रि ! चक्षुर्दृप्तः ककुब्जानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

धारेति ॥ धारा निर्झरधारः । यद्वा, -धारया सातत्वेन स्वनोद्गारिदर्येव
मुखं यस्य सः । शृङ्गं शिखरं विषाणं च तस्याग्रे लङ्गोऽम्बुद एव वप्रपङ्को वप्र-
पङ्कीडासक्तपङ्को यस्य सः । असौ चित्रकूटो हे वन्धुरगात्रि उन्नतानताङ्गि । 'वन्धुरं
दृष्टतानतम्' इत्यमरः । दृप्तः ककुब्जान् वृषभ इव । मे चक्षुर्वध्नात्यनन्यासक्तं
करोति ॥ ४७ ॥

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

एपेति ॥ प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदु-
रस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवक्राशस्य भावात्तन्वी दूरदेशवर्तित्वात्तनुत्वेनावभासमाना
मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटगैषा सरित् । गोपकण्ठेन भूमेः कण्ठगता
मुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य शिरस्र्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वं च गम्यते ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यथाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ गिरैः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरैश्च सेनकस्य' (पा. ५।४।११२)
इति समासान्तप्रत्ययः । सुजातः स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य ।
शोभनो गन्धो यस्य तत्सुगन्धि । 'गन्धस्य-' (पा. ५।४।१३५) इत्यादिनेकारः समा-
सान्तः । प्रवालं पद्ममादाय मया ते यथाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभी
शोभते यः सोऽवतंसः परिकल्पितः ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलवन्धिवृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोद्ग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अनिग्रहेति ॥ अनिग्रहत्रासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा
जन्तवो यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात्पुष्पनिमित्तं विनैव फलवन्धिनः फलप्राहिणो
वृक्षा यस्मिंस्तत् । अत एवाऽऽविष्कृतोद्ग्रतरप्रभावमत्रेमुनेस्तपसः साधनं
वनमेतत् ॥ ५० ॥

अत्राभिपेकाय तपोधनानां सप्तर्षिंहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।

प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

अत्रेति ॥ अत्र वनेऽनसूयाऽत्रिपत्नी । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ।
'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' (पा. २।१।५०) इति तत्पुरुषमासः । तेषां हस्तैरुद्धृतानि
हेमपद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्रजं त्रिस्रोतसं भागीरथी
तपोधनानामृषीणामभिपेकाय ज्ञानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास ।
किलेतिहे ॥ ५१ ॥

वीरासनैर्ध्यानजुपामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।

निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

वीरेति ॥ वीरासनैर्जयसाधनैः । ध्यानं जुपन्ते सेवन्त इति ध्यानजुपः ।
तेषां तैरुपविश्य ध्यायतामृषीणां संबन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः । इदं
वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनोऽपि निवाते निष्कम्पतया योगाधि-
रूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलन्ता भवन्ति । वीरा-
सने वसिष्ठः—'एरुपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिन्नथा चान्यं वीरा-
सनमुदाहृतम् ॥' इति ॥ ५२ ॥

त्वया पुरस्ताद्गुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।

राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपन्नरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

पाठा०—१ 'अपुष्पलिङ्गात्सप्तपुष्पवृक्षम्'. २ 'प्रवाहम्'. ३ 'निष्कम्पितया'.

४ 'प्रकाशः'. ५ 'वमिषया शुक्रनिवेशभिन्ना कुन्दस्रग्निन्दीवरमालयेव । कृतिहरेः
कृष्णमृगावचेव भूतिः स्मरारेरिव कण्ठभासा ॥ द...र्धवा शारदमेघलेखा निर्धू-
तनिश्चिदशुचा दिशेव । गवाक्षकालागरुधूमराज्या हन्यंस्थलीलेपमुधा नवेव ॥
तुपारसंघातशिला हिमाद्रेर्जांलङ्गनप्रसरतोभयेव । पत्रत्रिणां मानसगोचराणां
श्रेणीव कादम्बविहंगपङ्कजा ॥'.

त्वयेति ॥ त्वया पुरस्तात् पूर्वं य उपयाचितः प्रार्थितः । तथा च रामा-
यणे—'न्यप्रोधं तमुपस्थाय वंदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष । पालयेन्मे
वतं पतिः ॥' इति । इयाम इति प्रतीतः स वटोऽयं फलितः सन् । सप-
शरागो गारुडानां मणीनां मरुतानां राशिरिव । विभाति ॥ ५३ ॥

'कचित्—' इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासंगमं वर्णयति—

कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।

अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

कचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥

कचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शयलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचित्च कृष्णोरगभूपणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

पद्मयानवद्याङ्गि ! विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

हे अनवद्याङ्गि ! यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौषा गङ्गा जाह्नवी
विभाति । त्वं पश्य । केव ? कचित्प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ती संनिहितमिति प्रभा-
लेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलिरेव
विभाति । अन्यत्र प्रदेश इन्दीवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितान्तरा सह प्रथिता
सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालेव । विभातीति सर्वत्र संबन्धः । कचित्का-
दम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो तेषां तेषां खगानां
राजहंसानां पङ्क्तिरेव । 'राजहंसास्तु ते चक्षुरणैर्लोहितैः सिताः' इत्यमरः ।
अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिकापत्रा भुवश्चन्दनकल्पिता भक्ति-
रिव । कचित्छायासु विलीनैः स्थितैस्त्वमोभिः शयलीकृता कर्तुरीकृता
चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव । अन्यत्र रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शर-
दभ्रलेखा शरन्मेषपङ्क्तिरेव । कचित्कृष्णोरगभूपणा भस्माङ्गरागेश्वरस्य
तनुरिव विभाति । शेषो व्याख्यातः । कलापकम् ॥ ५४-५७ ॥

पाठा०-१ 'उद्धयितान्तरा'.

टिप्प०-१ कलहंसानां धूसरपङ्कजायमुनातरङ्गसाम्यन्-इति दिनकर० ।

२ रन्ध्रेष्वालक्ष्येपद्वयो नभःप्रदेशो यत्र सा शरत्कालमनद्येखेव । नभोनीलिस्रो लोकरसि-
द्धिसिद्धत्वात् यमुनातरङ्गसाम्यन्-इति दिनकर० ।

समुद्रपङ्क्तयोर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिपेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्त्वनृत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥
 समुद्रेति ॥ अत्र समुद्रपङ्क्तयोर्गङ्गा-यमुनयोर्जलसंनिपाते 'संगमेऽभि-
 पेकात् ज्ञानात् पूतात्मनां तनुत्यजां शुद्धात्मनां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्व-
 ज्ञानेन विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो
 नास्ति किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः, अत्र तु ज्ञानादेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥
 पुरं निपादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
 जटासु वद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि ! कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥
 पुरमिति ॥ निपादाधिपतेर्गुहस्य तत्पुरमिदम् । यस्मिन्पुरे मया मौलि-
 मणिं विहाय जटासु वद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः 'हे कैकेयि ! तव
 कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इत्यरुदत् । 'रुदिरशुविमोचने' इति
 धातोर्लुङ् ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेण यस्याः ।
 ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥
 पयोधरैरिति ॥ पुण्यजनाङ्गनानां यक्षव्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उप-
 भुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत् । तत्र ताः क्रीडन्तीति व्यज्यते । ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् ।
 'नस्तद्विदे' (पा. ६।४।१४४) इति टिलोपः । ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः
 सरण्याः । बुद्धेर्महत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव कारणम् । आप्तस्य वाच आप्त-
 वाचो वेदाः । वद्धा, -बहुव्रीहिणा मुनयः । उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥ ६० ॥

पाठा०-१ 'शरीरिणाम्'. २ 'मौलिमणीन्'. ३ 'निर्घुष्ट'.

टिप्पण-१ संगमेऽभिपेकात्ज्ञानात् पूतात्मनां तनुत्यजां पुंसां तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन
 विनापि पुनः शरीरबन्धो नास्ति किल । तथा च श्रुतिः- 'सितासिते सरिते (यत्र) संगते'
 इत्यादि । 'या गतिर्योग्यकुसल तत्त्वज्ञस्य मनीषिणः । सा गतिस्त्वजतां प्राणान् गंगा-यमुन-
 सङ्गमे' इति स्मृतिः । 'अभिपेकात् पूतात्मनाम्' इति ज्ञानस्यापि फलत्वोक्तिः-इति हेमाद्रिः ।
 २ 'भवेत् पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ।

३ ब्रह्मण आगतं माह्वम्, ब्रह्मकमण्डलोरित्यर्थः । मानसं सरो यस्याः सरण्याः कारणं
 वदन्ति । बुद्धेरव्यक्तं मूलप्रकृतिकारणमिव । अनुत्पादितकार्याणि सत्त्वरजस्तमाप्ति मूल-
 प्रकृतिः, यथा कुशूलस्य ब्राह्मणः-इति हेमाद्रिः । यथा सास्या योगिनो बुद्धेरव्यक्तं कारणं
 वदन्ति, "यदुक्तम्- 'अव्यक्तादव्यक्त्यः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवा-
 व्यक्तसंज्ञके ॥' इति । अव्यक्तात्किल बुद्धेरुपचिरिति सास्याः-इति बहुभः ।

४ आप्तस्य वा वाचश्च पुराणानि, आप्तसामृषीणामिति वा-इति हेमाद्रिः ।

जलानि या तीरनिखातयूपा बहृत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरंगमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

जलानीति ॥ यूपः संस्कृतः पशुबन्धनाहो दाहविशेषः । तीरनिखातयूपा

या सरयूस्तुरंगमेधा अश्वमेधास्तेष्वचभृथार्थमेवावतीर्णैरवल्बैरिक्ष्वाकुभि-
रिक्ष्वाकुगोत्रापत्सैनैः पूर्वेः । तद्वाजत्वाद्गणो लुक् । पुण्यतरीकृतान्यतिशयेन पुण्यानि
कृतानि जलान्ययोध्यां राजधानीं नगरीमनु समीपे, तथा लक्षितमेत्यर्थः ।
'अनु'शब्दस्य 'लक्षणेत्यंभूत-' (पा. १।४।९०) इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे
द्वितीया । चहति प्रापयति ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥ ६२ ॥

यामिति ॥ यां सरयूं मे मानसं कर्तुं सैकतं पुलिनं तदेवोत्सङ्गः तत्र

यत्सुखं तत्रोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः पयोभिरम्बुभिः क्षीरैश्च । 'पयः क्षीरं
पयोऽम्बु च' इत्यमरः । परिवर्धितानां पुत्रानामुत्तरकोसलानामुत्तरयोस्त्व-
राणां सामान्यधात्रीं साधारणमातरमिव संभावयति । 'धात्री जनन्या-
मलक्रीवसुमत्युपमातृषु' इति विश्वः ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।

दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरंगहस्तैरुपगृह्णीति ॥ ६३ ॥

सेयमिति ॥ मदीया जननी कौसल्येव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा

दशरथेन वियुक्ता सेयं सरयूदूरे वसन्तम् । प्रोष्यागच्छन्तमित्यर्थः । मां
पुत्रभूतं शिशिरानिलैस्तरंगैरेव हस्तैः । उपगृह्णीतिवालिङ्गतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तसंध्याकपिशं परस्तार्द्यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के ह्यनुमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

विरक्तेति ॥ विरक्ताऽतिरक्ता या संध्या तद्वत् कपिशं ताम्रवर्णम् । पृथिव्या

इदं पार्थिवम् । रजो धूलिः पुरस्ताद्भ्रमे यतो यस्मात्कारणादुज्जिहीत उद्ग-

पाठा०-१ 'यूपैः'. २ 'विमुक्ता'. ३ 'दूरेऽपि सन्तम्'. ४ 'यस्मात्'; 'एतत्';
'यथा'. ५ 'हनुमान्कथित'.

टिप्प०-१ सरयूरयोध्यां राजधानीं पुरीं अन्वीक्षाकुभिः सर्वबंदवैर्नृपैः पुण्यतरीकृतानि
जलानि-इति हेमाद्रिः ।

च्छति । तस्मात् । हनुरस्यास्तीति हनूमान् । 'शरादीनां च' (पा. ६।३।२०) इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरसदागमनवार्ता यस्यै स भरतः ससैन्यः सन्, मां प्रत्युद्गत इति शङ्कतर्क्यामि । 'शङ्का भयपितर्कयोः' इति शब्दान्वे । अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तच्छब्दलाभः ॥ ६४ ॥

अर्द्धां श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥
अद्धेति ॥ किञ्च, साधुः सज्जनः स भरतः । 'साधुर्वाधुपिके चारी सज्जने चापि वाच्यवत्' इति विश्वः । पालितसंगराय पालितपितृप्रतिश्राय मे मद्यम् । अनघामदोषा भोगाभावादनुच्छिद्यं किंतु संरक्षिता श्रियम् । मृधे युद्धे खरादीन्हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यत्यद्धा सत्यम् । 'सखे त्वद्धाजसा द्वयम्' इत्यमरः ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
असाविति ॥ असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वरकलवसनो भरतः पश्चात् पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः सन् । 'नवृत्तश्च' (पा. ५।४।१५३) इति कर् । गुरुं वसिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सहार्घ्यपाणिः सन् मामभ्युपैति ॥ ६६ ॥

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्गतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तथा सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
पित्रेति ॥ यो भरतः पित्रा विसृष्टां दत्तामङ्गमुत्सृजं च गतामपि । यां श्रियं युवापि मदपेक्षया मद्भक्त्याऽभोक्ता सन् । वृत्तन्तत्वात् 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इति षष्ठीनिषेधः । इयन्ति वर्षाण्येतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

पाठा०-१ 'अद्य'. २ 'अर्घपाणिः'. ३ 'निसृष्टाम्'. ४ 'अङ्गताम्'.

टिप्पण-१ हनुर्वदनैकदेशः कुत्सितो यस्य इति निन्दाया मनुष्यं । 'अन्वेषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । यथा पुरुषः पुरुष इति । तस्य हि किल जातमात्रस्य रविद्यमुत्पत्य विजिघत्सोः रणे हनुर्भक्षेति श्रूयते । भरतस्य वार्तानिवेदनार्थं हनुमान्प्रेषित इत्यनेनैव (?) श्रेयम् । श्रीरामप्रवेशसमये 'रामश्चतुर्दशवर्षेष्वतिवाहितेषु समनन्तरे दिने मध्याह्नसमये यदि वा न समागतः तदाग्निं प्रवेक्ष्यामि' इति भरतस्य प्रतिज्ञाऽपि सूचिता-इति हेमाद्रिः ।

२ अभोकेति वृजादीनामनिर्दिष्टकालत्वात् कालत्रयेऽपि प्रयोगसंभवाद्भूते ताच्छीलिकं स्तुन् । 'अमुक' इति वा पाठः-इति दिनकरः ।

तया श्रिया सह । त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम व्रतमभ्य-
स्यतीव वर्तयतीव । 'युवा युवला साधं यन्मुखभर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः
त्यादासिधारम्रतं हि तत् ॥' इति यादवः । इदं चासिधारचङ्क्रमणतुल्यत्वादासिधा-
रव्रतमित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

पतावदुक्त्वति दाशरथौ तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

रुद्धीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥ ४

पतावदिति ॥ दाशरथौ रामः पतावदुक्त्वति सति विमानं पुष्पकं
कर्तुं तदीयां रामसंबन्धिनीमिच्छामधिदेवतया मेषेण विदित्वा । तत्प्रेरितं
सदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिरुद्धीक्षितं
सज्ज्योतिष्पथादवततार ॥ ६८ ॥

तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन

सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।

यानादवातरद्दूरमहीतलेन

मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

तस्मादिति ॥ रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः सुग्रीवत्सेन
दत्तहस्तो दत्तावलम्ब्यो यस्य तादृशः सन् । स्थलगतत्वात्पुरःसरो विभीषणत्वेन
दर्शितेनादूरमास्रणं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्विच्छत्तिनी रचितस्फटिकेन
बद्धस्फटिकेन तोषानपर्वणा मार्गेण तस्माद्यानात् पुष्पकदवातरद्ववतीर्णवान् ।
तत्तेर्लेङ् ॥ ६९ ॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

सं भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिमहान्ते ।

पर्यश्वरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ

तद्गफ्त्यपोढपितृराज्यमहाभिवेके ॥ ७० ॥

पाठा०-१ 'सभ्रातरम्'. २ 'अर्घ्यपरिमहान्ते'.

१ एतस्मान्नेव उभयार्था मध्ये सङ्गं निषाय स्त्रीपुंशौ यत्र बद्धचर्येण शयावे तदसिधाता-
मत्रम्-इति दिनकर० । हेमाद्रिरनु-दिनकरमिथोकं उद्यममरुष्योदाहलाह-अन्तर्निवृत्त-
सङ्गः स्वासिधारम्रतं हि तत् इति वैजयन्ती-इत्याह ।

२ अभ्यासस्तापाप्यपरिलागाद्भवेमानप्रयोगः-इति दिनकर० ।

इक्ष्वाकिति ॥ प्रयतः स राम इक्ष्वाकुवंशगुरवे वसिष्ठाव प्रणम्य नम-
स्कृत्वाध्वस्य परिग्रहः स्वीकारस्वस्यान्ते पर्यश्रुः परिगतानन्दबाष्पः सन् । भ्रातरं
भरतमस्वज्जताल्लिङ्गव । तस्मिन्नामे भक्त्याऽऽपोढः परिहृतः पितृराज्यमहा-
भिषेको येन तस्मिन्मूर्धन्युपजग्रौ च । 'प्रा गन्धोपादाने' लिटि रूपम् ॥ ७० ॥

इमश्च प्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च

प्लक्षान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।

अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-

वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

इमश्चिति ॥ इमश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्ध्या संस्काराभावादभिवृद्ध्या जनिता-
ननेषु विक्रिया विकृतिर्धेषां तानत एव प्ररोहैः शाखावल्गुभिरधोमुखैर्मूलैर्ज-
टिलाङ्गटावतः प्लक्षान्यप्रोधानिव स्थितान् । प्रणमतो मन्त्रिवृद्धान्श्च शुभैः
कृपादृष्टिपातैर्वार्तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया वाचा चान्वग्र-
हीदनुग्रहीतवान् ॥ ७१ ॥

दुर्जातवन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे

पौलस्त्य एव समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वचन्दे ॥ ७२ ॥

दुर्जात इति ॥ अयं मे दुर्जातवन्धुरापद्रन्धुः । 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्'
इति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एव समरेषु पुरःप्रहर्ता पौलस्त्यो
विभीषणः । इत्यादृतेनाऽऽदरयता । वर्तरे कः । रघूणां नन्दनेन रामेण कथिता-
वुभौ विभीषण-सुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्यथाल्लिङ्गनादिभिरसंभाव्य भरतो
वचन्दे ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'आकृतिविक्रियान्'. २ 'वृक्षान्'. ३ 'प्रत्यग्रहीत्'. ४ 'दानैः'.
५ 'दुःखैकवन्धुः'. ६ 'समरे च'. ७ 'आदरेण'.

टिप्प०-१ प्रेमातिशयाद्युक्ति ज्ञेयार्थः-इति दिनकर० ।

२ अत्र 'दुःखैकवन्धुः' इति पाठमाह्वल 'दुःखे सति एको मुख्यो बन्धुर्दुःखैकवन्धुः, दुःख-
स्योद्धर्तृत्वार्थः ।...रामप्रणामानन्तरोच्चितं लक्ष्मणाल्लिङ्गनमनतिक्रम्य नमश्कार । यद्वा, लक्ष्मणं
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणप्रणामो विधाय तौ वचन्दे इति व्याख्यायां लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्व प्रतीयते-इति
व्याचक्षुः-दिनकर० ॥ 'दुःखैकवन्धुः' इति अंग्रहरत्वाद-इति हेमाद्रिः ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-
मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन

क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

सौमित्रिणेति ॥ तदनु सुग्रीवादिबन्दनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संसृजे संगतः । 'सृज विसर्गं' दैवादिकात्कर्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतमेनं सौमित्रिमुरथाप्य भृशं गाढमालिलिङ्ग च । किं कुर्वन्? रूढेन्द्रजित्प्रहरण-व्रणैः कर्कशेनास्य सौमित्रेस्वरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्निव पीड-यन्निव । क्लिश्रातिरयं सक्र्मकः । 'क्लिशाति भुवनत्रयम्' इति दर्शनात् । ननु रामा-यणे—'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥' इति भरतस्य कानिष्ठं प्रतीयते । किमर्थं ज्यैष्ठ्यमवलम्ब्यानार्जवेन श्लोको व्याख्यातः? सत्यम्,—किंतु रामायणश्लोकार्थटीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । 'ततो लक्ष्मण-मासाद्य-' इत्यादिश्लोक आसादनं लक्ष्मणवैदेशोः । अभिवादनं तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यं विद्ध्यतेति ॥ ७३ ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं

कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान् ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

रामेति ॥ तदानीं हरिचमूपतयो रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजे-न्द्रानारुरुहुः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूयनाथाः शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरेऽनुवभूवुः ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां

मेजे रंथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-

नं स्पन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

सानुप्लव इति ॥ सानुप्लवः सानुगः । अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुहवोऽ-नुगः' इति यादवः । क्षणदाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि । प्रभवत्यस्मादिति

लते इव । 'वल्ली तु व्रततिर्लता' इत्यमरः । भर्तुर्दशरथस्य प्रणाशाच्छोचनीयं
देशान्तरमवस्थान्तरम् । 'अवस्थायां वृक्षान्ते स्याद्दशापि' इति विश्वः । प्रपन्ने
प्राप्ते जनन्यौ कौसल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् । दृशेः
कर्त्तरि लट् ॥ १ ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।

विस्पष्टमत्नान्धतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

उभाविति ॥ यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारी
हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । उभाभ्यां मातृभ्यामचैर-
शुभिरन्धतया हेतुना । 'अधमशु च शोणितम्' इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ
किंतु सुतस्पर्शेन यत् सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥ २ ॥

आनन्दजः शोकजमशु बाष्पस्तयोरशीतं शिशिरो विभेद् ।

गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

आनन्दज इति ॥ तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोकजम-
शीतमुष्णमशु । उष्णतप्तं शीणतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलं कर्म अवतीर्णो हिमा-
द्रेर्निस्यन्दो निर्झर इव । विभेद् । आनन्देन शोक्स्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्निवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

ते इति ॥ ते मातृपुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां
मार्गान्निवाङ्गान्निवाङ्गानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सित-
मिष्टमपि वीरसूवात्मावेति शब्दं नाकामयेताम् । वीरप्रसन्नो दुःखहेतुरिति
भावः ॥ ४ ॥

पाठा—१ 'सुतस्पर्शसोपलम्भात्'; 'सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्'. २ 'ते पुत्र-
योर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्निवाङ्गान्निवाङ्गानिव सदयं स्पृशन्त्यौ
भूपत्ययोर्जन्म समर्थयेताम्'. ३ 'यातान्'. ४ 'अकारयेताम्'; 'अपाकरोति'.

१ वार्षकेन दुग्धेन वा रूपान्तरम्-इति हेमाद्रिः ।

२ 'सम' इत्यनेन नैदस्यानसिद्य, उपपन्नरोमंशलेव-इति हेमाद्रिः ।

३ स्वसुतस्पर्शसुखमनुपममिति नात्रानीचिलन्-इति हेमाद्रिः ॥ प्राक्पुत्रास्तिङ्गनमुपस्य
परिचितत्वात्प्राक्पुत्रस्योपलम्भोऽनुभवस्यस्यञ्ज्ञातौ-इति दिनकरः ।

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन बधूर्वचन्दे ॥ ५ ॥

क्लेशावहेति ॥ आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी । अत एव, अलक्षणाऽहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठाऽऽस्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ बधूः श्रुपा । 'बधूः श्रुपा बधूर्जाया' इत्यमरः । अभक्तिभेदेन वचन्दे । 'स्वर्गप्रतिष्ठस्य' इत्यनेन श्वश्र्ववैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ वत्से ! ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।

रुच्छं महत्तीर्णं इति प्रियार्हां तामृचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

उत्तिष्ठेति ॥ 'ननु वत्से ! उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव शुचिना वृत्तेन महत्रुच्छं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान्' इति प्रियार्हां तां बधूं प्रियमप्यमिथ्या एवं ते शश्यावृचतुः । उभयं दुर्वचमिति भावः ॥ ६ ॥

अथाभिपेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

अथेति ॥ अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दवापैः प्रारब्धं प्रकान्तं रघुवंशकेतो रामस्याभिपेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुनिष्पादयामासुः ॥ ७ ॥

सरित्समुद्रान्तरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

सरिदिति ॥ रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गायाः समुद्रान्तरसीर्मान्तरसीश्च गत्वा । उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य । 'ग्लजि-स्यथ ग्लुः' (पा. ३।२।११९) इति ग्लुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि । विन्ध्यस्य निष्पादंमूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव । अपतन् ॥ ८ ॥

पाठा०-१ 'उत्ताहरन्ती'. २ 'स्वर्गं प्रतिष्ठस्य'.

टिप्पणं-१ मदिवाहसमनन्तरं पत्युर्वनवासः, श्वशुरस्य स्वर्गस्थित्वा च भवतीर्वैधव्य-मासीत् इत्यस्य मे दुर्लभ्यमिति सूचितवतीति अभिप्रायः-इति दिनकर० ।

२ अभक्तिभेदेन वचनवा भक्त्या-इति दिनकर० ।

३ सरित्समुद्रोत्पत्तं तत्र पतिष्ठतेति इत्यनेन इवेनापारेण महारुच्छं श्वसननुत्तीर्णवान् इति दिनकर० ।

तपस्विवेगक्रिययापि तावद्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

तपस्वीति ॥ यो यमस्तपस्विवेगक्रिययापि तपस्विवेपरचनयापि सुतरा-
मत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव । तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविघ्न-
नेन राजवेपरचनया वा शोभा उदिता सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुन-
रुक्तदोषा द्विगुणासीत् ॥ ९ ॥

स मौलिरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुचोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

स इति ॥ स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् । मूले
भवा मौला मन्त्रिद्वन्द्वे रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षामु-
चोरणामन्वयराजधानीमयोध्या विवेश प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतवालव्यजनो रथस्थः ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

सौमित्रिणेति ॥ सावरजेन शत्रुयुक्तेन सौमित्रिणा लक्ष्मणेन मन्द-
माधूते वालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्र एवं चतु-
र्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामाचीनां संघातः समष्टिरिव । 'विवेश'
इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ११ ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।

वनाग्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥

प्रासादेति ॥ वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूमस्तस्य राजी

पाठा०-१ 'स मौलिरक्षोहरिभिः सुसैन्यः', 'स मौलिरक्षोहरिमिश्रसैन्यः';

'स पौररक्षोहरिमिश्रसैन्यः'. २ 'पौरवर्गान्'; 'राजमार्गम्'. ३ 'प्रवृत्तः'; 'प्रतिदः'.

४ 'कालागरूपरात्रिः'. ५ 'वायुवशाच्च'. ६ 'नुद्या'. ७ 'रघूद्देह'.

- टिप्पण-१ यो रामस्तपस्विना वेवस्य क्रियया धारणेनापि तावत्सावद्येन भृशं दर्शनी-
योऽभूत्, तस्य राशां नेपथ्यस्वाल्कारस्य विधानेन वा शोभा सोदिता कथिता सा पुनरुक्त-
दोषो यस्यास्तादृशी स्यात् । तापसवेषाधिकशोभया नृपनेपथ्यशोभादौगुण्येऽनुमितेऽपि यदि
सा शोभा बभूवते तर्हि पौनरुक्त्य स्यादित्यर्थः-इति दिनकरः ॥ तथा चालकारे पुनरुक्तदोषः
'रतिलीलाधम भिन्ने' इत्यत्र 'लीला'शब्दः इति साहित्यदर्पणम् ।

२ यथा पार्थो रथसभरतेन धृतातपत्रः प्रतिदः-इति हेमाद्रिः ।

३ प्रासादेषु कालागुरुणा धूमराजिर्वायुवशाद्भिन्ना वभासे । निवृत्तेन रघूद्देहने रामेण
स्वयं मुक्ता वेणिरिव । 'वेणिः प्रवेणिः शीर्षण्या'-इति हेमाद्रिः ।

रेखा । यनाश्रिवृत्तेन रघूत्तमेन यमेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्या वेणि-
रिव । भावभासे । पुरोऽपि पतिमतामनाधिरुक्कः । 'न प्रोषिते तु संदुर्जात्र वेणीं
च प्रमोचयेत्' इति हायीतः ॥ १२ ॥

* श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेपां कर्णांरथस्थां रघुवीरपदीम् ।

प्रासादाचातायनदृश्ययन्धेः साकेतनार्यांऽञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

श्वश्रूजनेति ॥ श्वश्रूजनेनानुष्ठितचारुवेपां इत्योभ्यनेपथ्याम् । 'भार-
स्ववेणी नेपथ्यम्' इत्यमरः । कर्णांरथः धीशोशोऽस्परथः । 'कर्णांरथः प्रवहणं
दहनं रथगर्भके' इति यादवः । तत्रस्यां रघुवीरपदीं वीतां साकेतनार्याः
प्रासादाचातायनेषु दृश्ययन्धैर्लक्ष्यपुटैरञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानस्यं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।

रराज शुभेति पुनः स्वपुर्थं संदर्शिता यद्विगतैव भद्रां ॥ १४ ॥

स्फुरदिति ॥ स्फुरत्प्रभामण्डलमानस्यमनस्यया दत्तं शाश्वतं पदा-
तनमङ्गरागं विभ्रती सा वीता भद्रां स्वपुर्थं शुभेति संदर्शिता पुन-
र्यद्विगतैव रराज ॥ १४ ॥

वेदमानि रामः परियर्हयन्ति विध्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

याप्यायमाणो यलिमश्रिकेतमालेश्यशेषस्य पितुर्षिषेदा ॥ १५ ॥

वेदमानीति ॥ सुहृदो भावः सौहार्दं शोभयन् । 'इद्भ्रगणिवन्ते पूर्वपदस्य-'
(पा. ७।१।१९) इत्युभयपदवृद्धिः । सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भ्यः सुमीमादिभ्यः
परियर्हयन्नुपकरणन्ति वेदमानि विध्राण्य दत्त्वा । अालेश्यशेषस्य विप्र-
मात्रशेषस्य पितुर्षलिमतृत्वपुष्टं निकेतं दृढं याप्यायमाणो बाणमुद्रमन्वि-
षेदा । 'बाणोष्मन्वामुद्रमने' (पा. १।१।१९) इति कनश्चल्ययः ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्य ! सत्याप्राध्रदपत स्वर्गफलाहृदन्तः ।

तथिन्त्यमानं सुकृतं तथेति जहार लज्जां भरतस्य मानुः ॥ १६ ॥

कृताञ्जलिरिति ॥ तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः । हे ध्रुव !
नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रद्वयत न भ्रष्टवानिति
यत्तदभ्रंशनं तच्चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवंप्रकारेण भरतस्य
मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमि-
त्यर्थः । 'भरत'प्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणमिति योतनार्थम् ॥ १६ ॥

तथैवं सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्रयेन ॥ १७ ॥

तथेति ॥ सुग्रीवविभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि ।
कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैवोपाचरत् । यथा संकल्पमात्रेण-
च्छमात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवाद्यश्चेतसि विस्रयेन क्रान्ता व्याप्ताः ॥ १७ ॥

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुधाव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

सभाजनायेति ॥ स रामः सभाजनायाभिवन्दनायोपगतान् । दिवि
भवान्मुनीन्तगस्त्वादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रवणस्य प्रभवादि जन्मादिकं
स्वविक्रमे गौरवसुरभ्येमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः शुधाव श्रुतवान् ।
विजितोत्कर्षाजितुष्टवर्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान् रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

प्रतीति ॥ तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त गतेषु सत्सु सुखा-
दविज्ञात एव गतोऽर्धमासो येषां ताननन्तरं सीतायाः । स्वहस्तेनोपहृता
दत्ताऽग्र्यपूजोत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दातिशय उक्तः । रक्षःकपीन्द्रा-
न् रामो विससर्ज विस्मृतवान् ॥ १९ ॥

पाठा०-१ 'तथा च'. २ 'आदधानः'.

टिप्प०-१ अत्र यल्लभः-यदि वरस्त्वया नोत्तीक्रियते तदाऽनृणवादितया पिता स्वर्गोद्भूतः
स्वात् । यदुक्तम्- 'यो वरं वरदं दत्त्वा न करोति च तत्तथा । स याति नरके घोरे सद्यपूर्वेन
संशयः ॥' इति ।

२ स्वस्य विक्रमे पौरुषे गौरवमादधानः इति श्रवणे हेतुः-इति हेमाद्रिः ।

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।

कैलासनाथोद्ग्रहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमस्त ॥ २० ॥

तच्चेति ॥ तच्चात्मचिन्तासुलभं खेच्छामात्रलभ्यं सुरारे रावणस जीवि-
तेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि
कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्ग्रहनायान्वमंस्तानुज्ञातवान् । मन्यतेर्लुङ् । 'भूयो'ग्रह-
णेन पूर्वमप्येतर्क्योद्ग्रेसमेवेति सूच्यते ॥ २० ॥

पितुर्नियोगाद्भनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

पितुरिति ॥ राम एव पितुर्नियोगाच्छासनाद्भनवासं निस्तीर्य, अन-
न्तरं प्रतिपन्नराज्यः प्राप्तराज्यः सन् । धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजे-
ष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे । अवैपम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।

वडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिद्य कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

सर्वास्यिति ॥ स रामो वत्सलत्वात्प्रियत्वत्वात् । न तु लोकप्रतीत्यर्थम् ।

'श्लिग्भस्तु वत्सलः' इत्यमरः । सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्य-
सत्कार आसीत् । कथमिव ? चमूनां नेता पण्डितः पद्मिराननैरापीताः
पयोधराः स्वना यासां तासु कृत्तिकास्विव ॥ २२ ॥

तेनार्थवाङ्मोभपराङ्मुखेन तेन प्रता विघ्नभयं क्रियावान् ।

तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेव पुत्री ॥ २३ ॥

तेनेति ॥ लोको लोभपराङ्मुखेन यदान्येन तेन रामेण । अर्थवान् धनिक

पाठा०-१ 'वनवासदुःखम्'. २ 'समम्'.

टिप्पण-१ अनुजेषु समां तुष्यां अयस्या प्राप । सद्दुःखम्- 'धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या'-
इति वल्लभः ।

२ तथोक्तं महाभारते (अ० ४५) 'सुरस्रभ्ये मरात्मानमनतात्मरमीश्वरम् । ममाय-
मिधि ताः सर्वाः पुत्रादिभ्योऽभिनुकुटुम्बः । तासां विदित्वा भावं, तं मातृणां भगवान् प्रभुः ॥
प्रभुजानां पदः पद्भिर्वदनैरभिरुचदा । तं प्रभावं समाहृष्य तस्य बाहस्य कृत्तिकाः ॥ परं
विसममात्रा देभ्यो दिम्बवपुर्भारः' इत्यादौ ॥ वल्लभस्तु-चमूनां नेता कार्तिकेयः कृत्ति-
कस्तु ।.....तासु कुमारो हि जातमायो बहुलाभिः स्वानेन वपितः-इति व्याचष्टे ।

३ लोभपराङ्मुखेनानुभवेन । लोभात् हि कदाचिदहृदयो भवेत् ।.....सुखजनकेन
अकलमरणादिरयाधिविप्रनिवाणाय । पुत्रो हि शोकमपहाय सुसुखपादयति-इति वल्लभः ।

आस बभूव । विवन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं घ्नतां नुदता तेनः क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेत्रा नियामकेन तेन पितृमानास । पितृवक्षि-
यच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन । 'तुन्दशोक्योः
परिमृजापनुदोः' (पा. ३।२।५) इति कप्रलयः । तेन पुत्री पुत्रवानास । पुत्र-
वदानन्दयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।

उपस्थितञ्चारु वपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

स इति ॥ स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य
विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकया, अत एव तदीयं सीतासंबन्धि-
चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः संगतः सन् । रेमे । 'उप-
स्थानं तु संगतिः' इति शब्दवः ॥ २४ ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुपोः सन्नसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

तयोरिति ॥ चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सन्नसु यथाप्रार्थितं यथे-
ष्टमिन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयान्शब्दादीनासेदुपोः प्राप्तवतोस्तयोः सीता-रामयोर्द-
ण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविलापान्वेषणादीनि संचिन्त्यमा-
नानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् । स्मरकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।

आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदोहं देन ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ सीताऽधिकस्निग्धविलोचनेनात्यन्तममृगलोचनेन शर-
वत्तृणविशेषवत् पाण्डुरेणात एव' अनेक्षरमवाग्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं
दोहदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणेतुः पत्नुरानन्दयिष्यासीत् ॥ २६ ॥

पाठा०-३ 'उपस्थितम्'. १ 'इन्द्रियार्थम्'. २ 'सुखीवभूवुः'. ३ 'दोहं देन'.

टिप्प०-1 उपभोगोत्सुकया रविलासया लक्ष्म्या उपस्थित इव । 'स्थितया' इत्यप्याहार
इति कश्चिद-इति हेमाद्रिः ।

२ दुःखं पूर्वं सुखं प्राप्तं निवर्तं सुखकारि । यथोक्तम्-'यदेवोपनतं दुःखं सुखं तद्रक्षकवत् ।
निर्वाणाय तरोर्धामः' इति । अयालेख्यशैल्यः पितृदर्शनदुःखात् प्राप्तानि दण्डकारण्यदुःखा-
न्यपि वरम्, पितृभक्त्यविद्यपत्वात्-इति वल्लभः ।

तामङ्गमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
 विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलापम् ॥ २७ ॥
 तामिति ॥ प्रतीतो गर्भज्ञानवान् । रमयतीति रमणः । प्रियां कृशाङ्गयष्टिं
 वर्णान्तरेण नीलिम्नाऽऽक्रान्तपयोधराग्राम् विलज्जमानां तां रामां रहस्यङ्ग-
 मारोप्याभिलापं मनोरथं पप्रच्छ । एतच्च—'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवा-
 पुयात्' इति शास्त्रात् । न तु लौल्यादित्यनुसंधेयम् ॥ २७ ॥

सा दृष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः संवद्धवैखानसकन्यकानि ।
 इयेप भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥
 सेति ॥ सा सीता हिंस्रैर्दृष्टा नीवारा एव बलयो येषु तानि । तिर्यग्भिर्भु-
 खादिदानं बलिः । संवद्धाः कृतसंबन्धाः कृतसख्या वैखानसानां कन्यका तेषु
 तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तुमित्येषा-
 मिललाप ॥ २८ ॥

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
 आलोकायिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमभ्रंलिहमाहरोह ॥ २९ ॥
 तस्या इति ॥ रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तमीप्सितं मनोरथं
 प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्त्वकालोचितैरनुयातः सन् मुदितां तामयोध्यामालोक-
 यिष्यन् । अभ्रं लेडीलभ्रंलिहमभ्रंकर्यं प्रासादमाहरोह । 'वहाध्रे लिहः'
 (पा. ३।२।३२) इति खप्रत्ययः । 'अर्द्धिपदजन्तस्य मुम्' (पा. ६।३।६७) इति
 मुमागमः ॥ २९ ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
 विलासिभिश्चाध्युपितानि पैरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥
 ऋद्धापणमिति ॥ स रामः । ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पश्यभूमयो यस्मिंस्तं
 राजपथम् । नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं च पैरैर्विलासिभि-

पाठा०-१ 'फलानि'. २ 'हंसैः'. ३ 'समृद्ध'.

टिप्पणं—१ हिंस्रैर्दृष्टः क्वलिनो नीवारस्य बलिरुपहारो यत्र तानि इति दिनकरः ॥
 हिंस्रैर्दृष्टतत्तवैर्दृष्टनीवारफलानि वनगजमदिषादिभिरुपभुक्तशालिफलानि इति बलभः ।

२ 'कुशवन्ति' इत्यनेन कुशस्य जन्म सन्ध्यावे इति दिनकरः ।

३ एतेन द्रव्यसमृद्धिर्द्रव्यप्राप्त्युपायो द्रव्यस्यानुरूप व्ययशोकः—इति दिनकरः ।

रघुपितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन्नेमे । विलासिनश्च विलासिन्यश्च
विलासिनः । 'पुमान्त्रिया' (पा. १।२।६७) इत्येकशेषः ॥ ३० ॥

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥

स इति ॥ वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः । सर्पाधिराजः
शेषः तद्ददुरु भुजौ यस्य स विजितारिभद्रो^१ विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्त-
मुद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अपसर्प-
श्चरः स्पशः' इति, 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इति चामरः ॥ ३१ ॥

निर्यन्धपृष्ठः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव ! देव्याः ॥ ३२ ॥

निर्यन्धेति ॥ निर्यन्धेनाग्रहेण पृष्ठः सोऽपसर्पो जगाद । किमिति ? हे मान-
वदेव ! रक्षोभवन उपिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारात् अन्य-
त्रेतराज्ञे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोघनेनाय इवाभितप्तं वैदेहियन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

कलत्रेति ॥ एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्तिविपर्यये-
णाऽकीर्त्वाऽभ्याहतं वैदेहियन्धोर्वैदेहिवल्लभस्य । 'व्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्'
(पा. ६।३।६७) इति ह्रस्वः । 'कालिदास' इति वत् । हृदयम् । अयोघनेनाभितप्तं
संतप्तमय इव । विदद्रे विदीर्णम् । कर्तरि लिट् ॥ ३३ ॥

पाठा०-१ 'वृत्तम्'.

टिप्प०-१ दिनकरमिध्रास्त्वत्र 'विहतारिभद्र' इति पाठमाश्रित्य विहतं दूरीकृतमरीणां
भद्रं कल्याणं वेन सः-इति व्याचक्षुः ।

२ पुरवासिनो मां सदृशमसदृशं वा कथयन्तीति पप्रच्छ-इति दिनकर० ।

३ सद्वृत्तस्यापि गृहे सिता स्त्री संकनीया भवति, किं पुनर्दुराचारस्तेति भावः । 'अन्यत्र'
इति वर्जनार्थेऽन्ययम्-इति दिनकर० ।

४ सीतारवीकारवर्जं त्वदीयं सर्वं चरितं स्तुवन्ति । राज्ञा यत्परगृहचिरोपितदाररवीकारम-
कारि तदसाकमप्येव पठितं इति बनोक्तिः-इति वल्लभः ।

५ प्राक्सीतालमम्, इदानीं पृथग्भूदित्यर्थः । अपोनिर्मितेन घृतेन हस्तदूटेनाहत तप्तमयो
यथा विदरति तद्रप्-इति दिनकर० ।

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजामि ।

इत्येकपक्षाधयविक्रवत्वादासीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

किमिति ॥ आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तं किमुपेक्षे? उत
अदोषां सार्धां जायां संत्यजामि? उभयत्रापि प्रश्ने लभ । इत्येकपक्षा-
धये अन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्वात्परिच्छेत्तत्वात्स रामो दोलेव चला चित्त-
वृत्तिर्यस्य स भासीत् ॥ ३४ ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पक्ष्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥

निश्चित्येति ॥ किञ्च, वाच्यमपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृ-
त्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्ति । निश्चित्य पक्ष्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुमै-
च्छत् । तथा हि—यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुह्यतरम् ।
इन्द्रियार्थात् क्षम्यन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम्? 'पञ्चमी
विभक्ते' (पा. २।३।४२) इत्युभयत्रापि पञ्चमी ॥ सीता चेन्द्रियार्थं एव ॥ ३५ ॥

स संनिपात्यावरजान् हतौजास्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माध्रयमाचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

स इति ॥ हतौजा नित्वेजरुद्धः स रामस्तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन
लुप्तहर्षानवरजान् संनिपात्य संगमय्य । आत्माध्रयं स्वविषयकं कौलीनं
निन्दां तेभ्य आचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच ॥ ३६ ॥

राजपिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

राजर्षीति ॥ रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजपिवंशस्य सदाचार-
शुचेः सदाचारशुद्धामत्तो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव । साम्भः-
कणादित्यर्थः । कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः शतः पश्यत ॥ ३७ ॥

पाठ०—१ 'उपेक्षे'; 'अपेक्षे'. २ 'संत्यजामि'. ३ 'महौजा'.

टिप्पण्य—१ आत्मनो निर्वादो निन्दा, तदर्थं किमुपेक्षे?

अपवादो—दोलाचलचित्तपादशेषं सार्धां लभामि इति दिनकरः ।

२ इदोर्नभ्ये एतस्य पञ्चाधये वदित्तत्वं भीरुत्वं दत्त्वात्—इति दिनकरः ॥ एतद्यनिश्चय-
छन्दोत्तरादसमभेदात्—इति यत्तुभः ।

पौरुषेण सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरंगेष्विव तैलविन्दुम् ।
 सोऽहं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥
 पौरुष्विति ॥ सोऽहम् । अपां तरंगेषु तैलविन्दुमिव । पौरुषेण बहुली-
 भवन्तं प्रसरन्तम् । स एव पूर्वो यस्य स तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् ।
 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः । आलानमेवालानि-
 कम् । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । अथवा, आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्सालानि-
 कम् । 'प्रयोजनम्' (पा. ५।१।१०९) इति ठक् । स्थाणुं स्वम्भमिव । 'चूलवृक्ष'
 इति वत्सामान्यविशेषभावादपौनरुच्यं द्रष्टव्यम् । सोऽहं नेशे न शक्नोमि ॥ ३८ ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
 त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥
 तस्येति ॥ तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुपस्थितायां
 सलामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् । वैदेहसुताम् । पुरस्तात् पूर्वं पितु-
 राज्ञया समुद्रनेमिम् । समुद्रे नेमिरिव नेमिर्गत्याः सा भूमिः । तमिव ।
 त्यक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्यत्राह—

अधैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।
 छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ४०
 अधैमीति ॥ एनां सीतामनघा साध्वीति चाधैमि । किंतु मे मम लोका-
 पवादो बलवान्मतः । कुतः? हि यस्मात् प्रजाभिर्भूमेर्दृष्टाया प्रतिविम्बं
 शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कत्वेनारोपिता । अतो लोकापवाद
 एव बलवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं वशति द्विजिह्वः ॥४१॥

पाठा०-१ 'स्वम्भम्' । २ 'मलत्वे नारोपिता'; 'मलत्वे निरूपिता' ।

टिप्पण-१ यथा तरंगेषु प्रसरन्त तैलविन्दुं निवारयितुं कोऽपि न सक्ते । क इव ।
 द्विपेन्द्र इव । यथा द्विपेन्द्रो गजेन्द्र आलानिकं बलादिव मुजलम्भपरनाशनभूतं स्थाणुं सोऽहं
 न क्षमते-इति बलम्भः ।

२ बलुभस्तु—'छाया तु भूमेः शशिनो मलत्वे चारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः' इत्यनवर्ण
 पाठमाश्रित्य भूमेः छाया प्रतिविम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य चन्द्रस्य कलङ्कत्वे लोकेः कल्पिता
 ननु-इति श्यायते ।

रक्ष इति ॥ किंच, मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किंतु स वैर-
प्रतिमोचनाय वैरशोधनाय । तथा हि—अमर्षणोऽसद्वो द्विजिह्वः सर्पः
पदा पदेन स्पृशन्तं पुष्यं शोणितकाह्वया दशति किम्? किंतु वैरतिर्या-
घनायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।

यद्यर्थिता निर्हंतवाच्यशल्यान्प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिमोक्षनिश्चयाप्याय-
च्छिष्टु' इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः । निर्हंतं वाच्य-
मेव शक्यं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं करयितुं वो युष्माक-
मर्थिताऽर्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥ ४२ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षाभिनिवे-
शनतिक्रामहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि निषेद्धुं निवारयितु-
मनुमोदितुं प्रवर्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबलत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोफ्य लोकप्रयगीतकीर्तिः ।

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥

स इति ॥ लोकप्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा स्वमण-
प्रवः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोफ्य 'हे सौम्य शुभग !'
इत्याभाष्य च पृथग्भरत-शत्रुप्राभ्यां विनाहृत । आदिदेशाज्ञापयमाव ॥ ४४ ॥

प्रजावती द्रोहदंशिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथी तद्यपदेशनेयां प्रापस्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५ ॥

प्रजावतीति ॥ द्रोहद्वो गर्भिणीमनोरथः । तच्छंशिनी ते प्रजावती प्राह-
प्राया । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहेव ।
'स्पृह्यस्ति'-(पा. ३।२।१५८) इत्यादिनालुध्रल्लवः । स त्वं रथी सत् । तद्व्यप-
देशेन द्रोहमिषेन नेयां नेवम्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्रापस्य
गमयित्वा । 'विभाषाः' (पा. ९।१।५७) इत्यादेशः । त्यज ॥ ४५ ॥

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विपद्वत् ।
 प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाहा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥
 स इति ॥ पितुर्जमदग्नेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्नेयेन कर्त्ता । 'न
 लोव-' (पा. ३।३।६९) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । मातरि द्विषतीव द्विपद्वत् ।
 'तत्र तस्मेव' (पा. ३।२।१०८) इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहारं शुश्रुवाञ्छ्रुत-
 वान् । 'भाषायां सदवसश्चुव-' (पा. ५।१।११६) इति कसुप्रत्ययः । स लक्ष्मणस्त-
 दग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् । हि यस्माद्गुरूणामाज्ञाऽविचारणीया ॥ ४६ ॥
 अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्तुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः ।
 रथं सुमन्त्रं प्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥
 अथेति ॥ अथासौ लक्ष्मणः । अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन
 बुधा वैदेहसुतामत्रस्तुभिरभीष्टभिर्गोभिर्णीवहनयोग्यैः । 'नसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः'
 (पा. ३।२।१४०) इति क्तुप्रत्ययः । तुरंगैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीत-
 प्रहृतं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियं करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
 नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपन्नवृक्षम् ॥ ४८ ॥
 सेति ॥ सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा सती मे मम प्रियः
 प्रियं करोतीति प्रियं करोः प्रियकारीत्यनन्दत् । 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्व' (पा. ३।२।४४)
 इति चकारात्खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासि-
 पन्नवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्लृच् । असिपन्नवृक्षः खड्गाकारदलः कोऽप्य-
 पूर्वो वृक्षविशेषः । 'असिपन्नो भवेत्कोपकारे च नरज्ञान्तरे' इति विश्वः । आसन्न-
 घातुक इति भावः ॥ ४८ ॥

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्सव्येतरेण स्फुरता तदक्षणा ।
 आख्यातमस्यै गुह भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
 जुगूहेति ॥ पथि लक्ष्मणो यद्दुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंहृतवान्
 तद्दुःखं भावि भविष्यद्दुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्ये-
 तरेण दक्षिणेनाक्षणाऽस्यै सीताया आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्नि-
 मितमाहुः ॥ ४९ ॥

पाठा०-१ 'निदेशात्'. २ 'विशङ्कम्'. ३ 'ख०'. ४ 'रुचिरप्रदेशान्'.
 ५ 'जुगोष'. ६ 'प्रियचुम्बनेन'; 'प्रियचन्दनेन'.

सा दुर्निमित्तोपगताद्विपादात्सद्यःपरिम्लानमुखारविन्दा ।

राघः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥ ५० ॥

सेति ॥ सा सीता दुर्निमित्तं दक्षिणाक्षिस्फुरणस्येणोपगतात्प्रासाद्विपादाद्दुःखान् सद्यःपरिम्लानमुखारविन्दा सती 'सावरजस्य सावजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयात्' इत्यवाह्यैः करणैरन्तःकरणैः । आशशंसे । संघतेरेपेक्षायामात्मनेपदमिष्यते । 'करणैः' इति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् । पुनःपुनराशशंस इत्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरोर्नियोगाद्देवितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जद्वोर्दुर्द्विधा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

गुरोरिति ॥ गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अलाज्यामित्यर्थः । वनान्ते विहास्यंस्त्वक्ष्यन् सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादग्रे स्थितया जद्वोर्दुर्द्विधा जाद्व्योत्थितवीचिहस्तैरवार्यतेव । 'अवार्यं मा कुरु' इत्यवार्यतेव इत्युपेधा ॥ ५१ ॥

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाह्यात्तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।

गङ्गां निपादाद्वतनीविशेषस्तार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥

रथादिति ॥ सत्यसंधः यः प्रलङ्घः स लक्ष्मणो यन्त्रा शरविना निगृहीतवाहादवाह्यात्त्रयाद्भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्यारोप्य निपादेन कियतेनाद्वतनीविशेष आनीतदद्वोर्द्वः सन् गङ्गां भागीरथीम् । संधां प्रतिशामिव ततार । 'संधां प्रतिश मर्चादा' इत्यमरः ॥ ५२ ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्यं चिन्सामिधिरन्तर्गतयाप्पकण्डः ।

औत्पातिकं मेघ इत्यादमवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥

अथेति ॥ अथ कथंचिद्यन्व्यापिता प्रकृतिमाषदिता वाग्देव सः अन्तर्गतयाप्पः कण्डो यस्य गः । उठ्ठल्लम्भताधुरित्यर्थः । औत्पतिकं महीपतेः शासनम् । मेघ उत्पाते भवमौत्पातिकमदमवर्षं शिलावर्षमिव । उज्जगारोऽज्ञानं । दाहनेनाप्यप्युज्जगार 'उज्जगार' इत्युक्त् ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'उपगमात्'. २ 'गुन्वारविन्दम्'. ३ 'भ्रातुः'. ४ 'निदेतात्'. ५ 'अवि वाग्'. 'द्वितीयात्'. ६ 'अवार्यते'. ७ 'उद्विष्ट' 'उद्वत्'. ८ 'स प्रमृन्मन्निप्रयाहात्'. 'सुमप्रमन्निप्रयाहात्'. ९ 'भौत्पिकः'.

टिप्पण-१ उद्विष्ट 'भौत्पानिरो मेघ इत्यादमवर्षं' इति पाठः-भौत्पानिरो मेघोऽदमवर्षं इत्युक्त् इति उक्तं आत्. २ अन्तर्गतं उज्जगारं ।

ततोऽभिपन्नानिलविप्रविद्धा प्रध्रद्यमानाभरणप्रसूना ।

स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

तत इति ॥ ततः अभिपन्नः पराभवः । 'शापे त्वभिपन्नः पराभवे' इत्यमरः ।
य एवानिलस्त्रेण विप्रविद्धा अभिहता । प्रध्रद्यमानानि पतन्त्याभरणान्येव
प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव । सहसा स्वमूर्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य
स्रोतपोः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम । भूमौ परातेत्यर्थः । छाणामापदि मातेव
घरणमिति भावः ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरायंवृत्तः ।

इति क्षितिः संशयितेय तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकिति ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूत इत्यर्थः । आर्यवृत्तः साधु-
चरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात् कथं त्यजेत् । असंभावितमित्यर्थः ।
इति संशयितेय संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः प्राणित्यर्थः । जन्नी
क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न ददौ ॥ ५५ ॥

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।

तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहाद्भूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥

सेति ॥ लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद । प्रत्यागता-
सुर्लब्धसंज्ञा सती, अन्तः समतप्यत । दुःखेनादह्यतेत्यर्थः । तपेः कर्मणि लट् ।
कर्मकर्तरीति केचित्, -तश्च; 'तपस्तप.कर्मकस्यैव' (पा. ३।१।८८) इति यत्निय-
मात् । तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतरोऽ-
तिदुःखदोऽभूत् । दुःखवेदनासंभवादिमि भावः ॥ ५६ ॥

न चावदद्भर्तुर्वर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥

न चेति ॥ आर्या साध्वी सीता वृजिनादृत एतसो विनापि । 'कलुषं
वृजिनोऽघम्' इत्यमरः । 'अन्यारादितरते-' (पा. २।३।२९) इत्यादिना पञ्चमी ।

पाठा०-१ 'अभिपन्नानिलविप्रविद्धा'. २ 'आर्यवृत्ति'. ३ 'इत्यम्'. ४ 'संश-
यति'.

टिप्पणं-१ कथा लता बह्वी दुःसहवातहारिणा सती भूमिं याति-इति बहुभः ।

२ माता क्षणस्य लक्ष्म्या दुष्टिदुःखप्रमविशय प्रवेश न ददाति-इति बहुभः ।

निराकरिण्णो निरासकस्य । 'अलङ्कृन्-' (पा. ३।२।१३६) इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः ।
भर्तुरर्चणमपवादं न चावदन्नेवावादीत् । किंतु स्थिरदुःखभाजमत एव दुष्कृ-
तिनमात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥ ५७ ॥

- आश्वास्य रामावरजः सर्तीं तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि ! क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥

आश्वास्येति ॥ रामावरजो लक्ष्मणः सर्तीं सार्धं तामाश्वास्य । आख्यात
उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथोक्तः सन् । निघ्नस्य परा-
धीनस्य । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना
यद्भौक्ष्यं पारुष्यं तद्धे देवि ! क्षमस्व । इति नम्रः प्रणतो बभूव ॥ ५८ ॥

सीता तमुत्थाप्य जगाद् वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य ! चिराय जीव ।
विडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन आत्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥

सीतेति ॥ सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद् । किमिति ? हे सौम्य
साधो ! ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मात् । विडौजसेन्द्रेण विष्णु-
स्पेन्द्र इव । अग्रजेन ज्येष्ठेन आत्रा त्वमित्थं परवान् परतन्त्रोऽसि ॥ ५९ ॥

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।

प्रजानिपेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

श्वश्रूजनमिति ॥ सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् ।
मत्प्रणाममुक्त्वैतद्धर्मः । विज्ञापय । किमिति ? निषिध्यत इति निपेकः । मयि वर्त-
मानं सूनोस्त्वत्पुत्रस्य प्रजानिपेकं गर्भं चेतसाऽनुध्यायत 'शिवमस्तु' इति
चिन्तयतेति ॥ ६० ॥

वाच्यस्त्यया मद्बचनान्तरा राजा बह्वो विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मां लोकवाद्ब्रथणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥

वाच्य इति ॥ स राजा त्यया मद्बचनान्मद्बचनमिति कृत्वा । त्यञ्ज्येपे
पयमी । वाच्यो वक्तव्यः । किमित्तत आह 'बहौ' इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः—

पाठा०—१ 'स सीताम्' । २ 'भ्रानृनिदेशरौक्ष्यम्' ; 'भर्तृनिदेशरूक्षम्' ; 'भर्तृ-
निदेशरौक्षम्' । ३ 'वत्स' । ४ 'विज्ञापयेः' । ५ 'ते' ।

टिप्प०—१ आदित्यतेन द्वि उक्तस्य विष्णुः कनीयान् इति बहुभः ।

रेकात् । मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वाग्मृत्युत्वर्थः । विश्वा भीता कुररीवो-
त्कोशीव । 'उत्कोशकुररी समी' इत्यमरः । भूयो भूविष्टं चक्रन्द बुकोश ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।

तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावंमत्यन्तमासीद्द्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥

नृत्यमिति ॥ मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसुमानि । हरिण्य
उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं
प्राप्ते वनेऽप्यत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा रामगेहेऽपीति 'अपि'शब्दार्थः ॥ ६९ ॥

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निपादयिद्धाण्डजस्य दर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तामिति ॥ कुशेध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानुसारी
सन्, तां सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनं च दद्याल्लतयेत्याह—निपादेति । निपा-
देन व्याधेन विद्धस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो यस्य शोकः
श्लोकत्वमापद्यत । श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पठ्यते (बाल. २।१५)
'मा निपाद । प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्नौघमिथुनादेकमवधीः काममोहि-
तम् ॥' इति । त्रिरथामपि दु खं न वेहे । किमुतान्येषामिति भावः ॥ ७० ॥

तमश्च नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलोपाद्धिरता वचन्दे ।

तस्यै मुनिदोहदलिङ्गदर्शां द्वाश्वान्सुपुत्राशिपमित्युवाच ॥ ७१ ॥

तमिति ॥ सीता विलापाद्धिरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धमश्च
प्रमृज्य तं मुनिं वचन्दे । दोहदलिङ्गदर्शां गर्भचिह्नदर्शां मुनिस्तस्यै सीतायै
सुपुत्राशिपं तत्प्राप्तिहेतुभूता द्वाश्वान् दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ।

-'द्वाश्वान्साहान्नीद्व्याश्च' (पा. ६।१।१२) इति क्वन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

ज्ञाने विसृष्टां प्रणिधानवस्त्वां मिथ्यापवादश्रुभितेन भर्त्रा ।

तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्यं प्राप्तासि वैदेहि ! पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

पाठा०-१ 'नृत्तम्'. २ 'भृङ्गा.'. ३ 'अत्यर्थम्'. ४ 'मलापात्'. ५ 'दाहद'.
६ 'दत्त्वा'. ७ 'वने'.

टिप्प०—1 मयूरा नृत्यं तुल्यदुःखं, वृक्षाश्च कुसुमानि, हरिण्यश्चानुगृहीतान् दर्भान्, समं
तुल्यं दुःखं यस्य स समदुःखस्य भावं गतेऽपि तस्याः सीताया रुदितमत्यर्थमासीत् । वहु-
खेन चेतनाऽचेतना ऋषि दुःखिनोऽभूवन्नित्यर्थ-इति दिनकरः ।

-2 तुल्यकशरताडितसारसतिलोकनोत्पन्न शोक एव श्लोकत्वजगाम, दुःखवशात्तस्य मुखद्वयं
श्लोको निपात- 'मा निपाद.... काममोहितम्' यत्रावता कविर्वाल्मीकिरित्यर्थ-इति घञ्भ्रमः ।

जान इति ॥ त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्ता विसृष्टां लक्ष्मां प्रणि-
धानतः समाधिदृष्ट्वा जाने । हे वैदेहि ! विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितु-
र्जनस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यधिष्टा मा शोचीः । व्यये-
ल्लुङ् । 'न माङ्गयोगे' (पा. ६।४।७४) इत्यङगमप्रतिषेधः । भर्त्रेऽपेक्षितानां पितृ-
गृहवास एवोचित इति भावः ॥ ७२ ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकृत्यनेऽपि ।

त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

उत्पातेति ॥ उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्व-
लोकपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधेऽपि । अविकृत्यनेऽनात्मश्लाघि-
न्यपि । इत्थं ब्रह्मपात्रेऽपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ गदितव्यापारे
भरताग्रजे मे मन्युः कोपोऽस्त्येव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः । सीता-
नुनयार्थेऽयं रामोपालम्भः ॥ ७३ ॥

तचोर्ककीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।

धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥७४॥

तवेति ॥ उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः
सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पति-
देवतानां पतिप्रतानां धुरि भ्रमे स्थिता । येन निमित्तेन ममानुकम्प्याऽनुग्राह्या
नासि तत्किम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोयने धीतभया यसास्मिन् ।

इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिल्ले ॥ ७५ ॥

तपस्वीति ॥ तपस्विसंसर्गेण विनीतसरत्रे शान्तजन्तुकेऽस्मिन्स्तपोयने

पाठा०-१ 'इन्दुकीर्तिः'. २ 'भवच्छेदकरः'. ३ 'पितृदेवतानाम्'.

टिप्प०-१ यद्वा, -जनकदेशादन्यदेशस्य पितृगृहमित्यर्थः-इति दिनकर० ।

२ दण्डकारण्ये कृता तपस्विरक्षणप्रतिष्ठा सूचिता-इति हेमाद्रिः ।

३ अतिकृत्यने इति । मुनयो मया रक्षिता इत्यात्मरक्षणाभावः सूचित-इति हेमाद्रिः ।

४ सतां मुमुक्षुणां भवस्य संसारस्य ध्वसे गुरुः, मद्गणिवोपदेशेत्यर्थः, त्वं च साध्वीनां पुण्ये
स्थिता, एवं स्थिते तस्मिन् येन ममानुकम्प्या न भवे? यपि मुनिः सर्वजन्तुषु साधारणद्वन्द्व-
स्तथापि सीताभिश्चासार्थेनियमुक्तिः-इति दिनकर० । शान्तशृङ्खलं जनकसोऽथ उत्तररामचरिते
'तदयं मद्भवारी पुराणतजविः' इति ।

वीतभया निर्भोका वस । इतोऽस्मिन्वनेऽनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्तेऽपत्य-
संस्कारमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥ ७५ ॥

अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वंगगाह्य ।

- तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥

अशून्येति ॥ संनिवेशन्ते येष्विति संनिवेशा उदजाः । अधिकरणार्थे षष्प्र-
त्ययः । मुनीनां संनिवेशैरुदजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य पापस्य
वाऽपहन्त्रीम् । 'तमस्तु क्लीबे पापे नरकशोकयोः' इत्यमरः । तमसां नदीं वंगगाह्य
तत्र ज्ञात्वा । बलिक्रियापेक्षया पूर्वबलता । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलि-
क्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भविष्यति ॥ ७६ ॥

पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो वीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभियङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

पुष्पमिति ॥ ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकलश्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलं
च । अकृष्टरोह्यकृष्टक्षेत्रोत्पम् । अकृष्टपत्त्यमित्यर्थः । बलये हितं बालेयं पूजायो-
म्यम् । 'छदिक्रियबलेर्दन्' (पा. ५।१।१३) इति ङप्रत्ययः । वीजं नीवारादि
धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भयिते मुनिकन्यका नवाभियङ्गां नूतन-
दुःसां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ ७७ ॥

पयोघटैराध्रमवालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयंप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

पय इति ॥ स्वबलानुरूपैः स्वराज्यनुसारिभिः पयसान्मनसां घटैः । स्तन्यै-
रिति च ध्वज्यते । आध्रमवालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक्
पूर्वम् । असंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंधयः शिशुः । 'नासि-
कास्तनयोर्भाषेदोः' (पा. ३।२।२९) इति खप्रत्ययः । 'अर्द्धिप-' (पा. ६।३।६७)
इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन्वा प्रीतित्वामवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव
विनोद इति भावः ॥ ७८ ॥

पाठा०-१ 'विगाह्य'. २ 'सोऽभिलाषः'. ३ 'बालेयमकृष्टपत्त्यम्'. 'काले
यकृष्टरोहि'. ४ 'स्तीतिष्'.

टिप्प०-१ ऋती भवमार्तवम्, अकारककार्णाज्यातम्-इति दिनकरः ।

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

अनुग्रहेति ॥ दयार्द्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दीति तयोर्षां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥ ७९ ॥

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवापधीषु ॥ ८० ॥

तामिति ॥ शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन प्रीतिर्याषां कञ्च तापसीषु । पितृभिरग्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शांऽमावास्याकाल ओषधीष्विच अर्पयामास च । अत्र पराशरः—'पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य वा फला । दुधामृतमयी पुष्पां तामिन्दोः पितर्ये मुने ।।' इति । व्यासश्च—'अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते' इति ॥ ८० ॥

ता इद्गुदीक्षेह्रुतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

ता इति ॥ तास्त्रापसः । तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते सायंकाळे निवास एव हेतुस्त्वस्य निवासहेतोः, निवासार्थमित्यर्थः । 'पद्यौ हेतुप्रयोगे' (पा. ३।३।२६) इति षष्ठी । 'इद्गुदी तापसतरुः' इत्यमरः । इद्गुदीक्षेहेन ह्रुतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं अध्यासस्विस्रमुटजं पण्यशालां वितेरुर्दनुः ॥ ८१ ॥

तत्राभिपेक्षप्रयत्ना वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।

चन्येन सा चल्कालिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये चभार ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्राश्रमेऽभिपेक्षेण कानेन प्रयत्ना नियता वसन्ती विधिना

पाठा०—१ 'अनुग्रहम्'. २ 'शान्तमुष्मीम्'. ३ 'समर्पयामास सः'. ४ 'समागमप्रीतिषु'. ५ 'निर्विष्टसारा'. ६ 'अन्त्या'. ७ 'कला'. ८ 'विभेदुः'. ९ 'विविधातिथिभ्यः', 'वियुपातिथिभ्यः'.

टिप्पणम्—१ यथा इन्द्रोऽमावास्यां विद्युन्निर्वाहं स्वमुक्तः सारो यसास्त्रामिन्दोरन्तिर्मा इक्षानोर्षपु संवोत्पत्ति-इति दिनकरः । १२ दि माहू (ख ५।१९) प्रतिपादितयेव सिद्धान्तम् ।

शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा सीता पत्युः
प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय हेतोः । वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं धमार
पुषोर्षे ॥ ८२ ॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

अपीति ॥ प्रभू राजा । अधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात्किम् इति
काकुः । उत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरिदेवनान्तं
सीताविलोपान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥ ८३ ॥

वभूव रामः सहसा संवाप्स्यस्तुपारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहाधिरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥

वभूवेति ॥ सहसा सपदि संवाप्सो रामः । तुपारवर्षी सहस्यचन्द्र
इव वभूव । अत्यश्रुतया तुपारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पांषे तैपसहस्यै
द्वौ' इत्यमरः । युक्तं चैतदित्याह—कौलीनाशोकपवादाद्भीतेन तेन रामेण
वैदेहसुता सीता गृहाधिरस्ता । न मनस्तो मनसधिताज निरस्ता । पञ्चम्या-
स्वसिद्ध ॥ ८४ ॥

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्वर्णाध्रमावेक्षणजागरूकः ।

स भ्रातृसाधारणभोगं नृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

निगृह्येति ॥ धीमान् वर्णानामाध्रमाणं चावेक्षणेऽनुसंधाने जागरू-
कोऽप्रमतः 'जागरूकः' (पा. ३।२।१६५) इत्युक्तप्रलयः । रजोरिक्तमना रजो-
गुणशून्यचेताः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारण-
भोगम् । शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमित्यर्थः । ऋद्धं राज्यं शशास ॥ ८५ ॥

तांमेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।

वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

तामिति ॥ परिवादभीरोर्निन्दाभीषेरत एव एकभार्यामपि साध्वीमपि तां
क्रीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभान्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः
सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य कथन्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥ ८६ ॥

पाठा०-१ 'इति'. २ 'निहन्ता'. ३ 'परिदेवितान्वम्'. ४ 'सपदि'.

५ 'संवाप्सः'. ६ 'योगम्'. ७ 'तस्य'. ८ 'रमे'.

टिप्प०-१ न तु वीवनेच्छेति भावः-इति दिनकर० ।

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
 तस्या एव प्रतिष्ठितिसखो यत्कतूनाजहार ।
 वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
 सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विपेहे ॥ ८७ ॥

इति धीरयुवने महाकाव्ये कविध्रीकालिदासकृतौ सीतापरित्यागो
 नाम चतुर्दशः सर्गः ।

सीतामिति ॥ दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वाऽन्यां श्रियं
 नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् । 'उपायमः स्वकरणे' (पा. १।३।५६) इत्या-
 त्मनेपदम् । किंच, तस्याः सीताया एव प्रतिष्ठितेः प्रतिमायाः हिरण्मय्याः सखा
 प्रतिष्ठितिसखः सन् कतूनाजहाराद्धतवानिति यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा
 धोप्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निष्ठं परि-
 त्यागेन यदुःखं तत्कथमपि विपेहे विसोढवती ॥ ८७ ॥

इति महोपाध्यायकोशाचलमहिनाथसूरिविचितायां शतसंज्ञान्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

भारण्यक गृहस्थानं शत्रुरो यद्रजःरुजाः ।
 स्वयमौद्वाहिकं गंहं तस्मै रामाय ते नमः ॥

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

वुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

कृतेति ॥ कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव । वुभुजे भुक्तवान् । नतु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नलक्षितमेखला । पृथिव्याः कान्ता-समाधिर्व्यज्यते । रामस्य ह्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥ १ ॥

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिक्षेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

लवणेनेति ॥ लवणेन लवणाख्येन तामिक्षेण तमिक्षाचारिणा । रक्षसे-त्यर्थः । विलुप्तेज्या छनयामकिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुना-भाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितार-मभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥ २ ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन्न प्रजहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

अवेक्ष्येति ॥ ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिन्नलवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथा हि—त्रायत इति त्राणं रक्षन्म् । कर्तारि ल्युट् । तद्भावे शाप एवात्र यथा ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति । शापदानात्तपसो व्यय इति प्रतिदेः ॥ ३ ॥

प्रतिशुधाय काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थं च प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

प्रतीति ॥ काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुधाय प्रतिजहौ । तथा हि—भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणा-वतरण धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजन यस्याः सा तथैव ॥ ४ ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विवुधद्विपः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

पादा०-१ 'धर्मसंरक्षणार्थं'; 'धर्मसंरक्षणार्थाय'. २ 'प्रस्थानम्'.

टिप्प०-१ 'स्वेककृतयोः' इत्यमरके 'केवलं शब्दोऽयं कृतार्थः । अन्यथा 'एव'कारे प्रत्यये पुनः 'केवलं'शब्दप्रयोगे षोडशस्य स्यात् । अन्ये त्वन्यथा समादधिरे । अन्ययोग्य-च्छेदार्थे 'एव'कारोऽयमयोग्यच्छेदार्थः 'केवलं'शब्दः । अपरे तु के मुखेऽवलामसमर्थामिति व्याचक्षिरे-इति दिनकर० ।

२ भुवि विष्णोर्वतारो धर्मसं संरक्षणार्थं; उक्तं च (गीता, अ. ४।७)—'यदा यदा हि धर्मस्य म्दानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्'-इति दिनकर० ।

त इति ॥ ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेल्लवणस्य वधोपायमा-
चक्षुः । हुनातीति लवणः । नन्वादित्वात्पुः । तत्रैव निपातनाणत्वम् । लवणः
शूली शूलवान् दुर्जयोऽजेयः । किंतु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतानभिगम्यताम् ।
'याज्ञायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते युधेः' इति केशवः ॥ ५ ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

आदिदेशेति ॥ अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः
शत्रुघ्नमादिदेश । अत्रोत्प्रेक्ष्यते—अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहाच्छत्रुघ्न-
नास्तेतोः । यथाभूतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव । शत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः ।
'अमनुष्यकर्तृके च' (पा. ३।२।५३) इति चकाराकृतप्रशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्ग-
सिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलप्रहणायपेष्टविद्धिः 'कृतत्युटो बहुलम्' (पा. ३।३।११३)
इति ॥ ६ ॥

रामस्य स्वयमप्रयागे हेतुमाह—

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्याघर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

य इति ॥ हि यस्मात् । पराञ्छत्रून्स्वापयतीति परंतपः । 'द्विपत्तरयोस्त्वापेः'
(पा. ३।२।३९) इति स्रष्टप्रत्ययः । 'यचि हलः' (पा. ६।४।९४) इति हलः ।
रघूणां मध्ये यः कश्चनैकः । अपवादो विशेषणान्मुत्सर्गं सामान्यशास्त्र-

टिप्पणी—१ पुरा किल मधुनामको राघवो महता तपश्चर्यया रुद्रं संप्रीणितवान् । तेन
तपसा गुह्ये हि रुद्रस्यैव दुर्जय शूलं दत्त्वा देवनाम्नगादीश्वरं प्रपदं देवुणादिदेश । स्वनिष्-
नसमयासन्नः स मधुः स्वपुत्राय लवणाय तं शूलं प्रदत्त्वा 'तं सदा शूलधारी भव, तेन न
कोऽपि त्वां हन्तुं प्रभवेत्' इत्युक्त्वा च शिवोपदेशं प्रतिष्ठितवान्—इति रामायणे (उच्छर-
स. ६१) कथानकम् ।

२ मनु—'अमनुष्यकर्तृके च' (पा. ३।२।५३) इति द्रुह्यप्रत्ययस्य विधानात् कथं 'शत्रुघ्न'
इति उच्यते,—अस्य देवत्वविकल्पानाममनुष्यकर्तृकरत्नम् । यज्ञ-मूढनिनुनादित्वात् कर्मत्वम्
इति भाष्यवृत्तिकारोक्तवात्सल्यम्—इति दिनकरः ।

३ अत्रारः

व्युत्पन्नं शास्त्रो-

विशेषद्वयवारात्

दिनकरः ॥

४ अत्रारः । अत्रारः सामान्यम्, अत्रारः विशेषः । यथा 'धीश' इत्यत्र 'दको
वन्नि' (पा. ६।१।७३) इत्यस्योत्सर्गस्य 'अत्रारः सर्वे दीपः' (पा. ६।१।११०) इत्यपवादः ।
५ अत्रारः—'मूढोऽहंलक्ष्मणो वापच्छत्रुघ्नेऽदेवताः । अत्रारः स विश्वेनो मूढो आकरणा-
त्सि ॥—इति हेमाद्रिः ।

मिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः । अतः शत्रुघ्नेवादिदेशेति
पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

अग्रजेनेति ॥ ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथि-
कोऽभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि संजातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभी-
रामोदमाना वनस्थलीः पश्यन्त्ययौ ॥ ८ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चाद्ध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

रामेति ॥ रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोऽ-
भिधेयो यस्य तस्य । धातोः 'इङ्ध्ययने' इत्यस्य धातोः पश्चाद्घिरधुपसर्ग इव ।
अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनायैत्येकत्र । अन्यत्र, -अभिधेयसाधनाय । अभवत्
'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । यथा 'इङ्किावधुपसर्गं न व्यभि-
चरतः' इति न्यायेनाधुपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सनिधिमात्रेणोपकरोति,
सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥ ९ ॥

आदिष्टवर्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।

विरराज रथप्रष्टैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥

पाठा०-१ 'वदा'. २ 'अनुपदं' (=सेनाङ्गं तस्य सिद्धये). ३ 'स गच्छ-
न्वदताम्'; 'स गच्छन्मतिमताम्'. ४ 'वरैः'.

टिप्पणी-१ बह्वभस्तु-रामादेशादनुपदं इति पाठमाहृत्य रामाजया सेनाङ्गं गजराजतुराग-
पदातिष्ठक्षणं तस्य शत्रुघ्नस्यानुपदं पश्चादभवत् । किमर्थम्? सिद्धये क्रियासिद्धयर्थम् इति
न्यायते ।

२ यथा उपसर्गनिरपेक्षतयैवार्थवत् 'इङ् अध्ययने' इत्यस्य धातोः पश्चाद्भ्राम्यधिकपसर्गो
भवति, तथा रामादेशात् कार्यसिद्धये संन्यनिरपेक्षतयैवानीमदराक्तिर्पस्य तस्य सेनाङ्गं पश्चा-
द्भ्राम्यभवत् । यद्यपि धातुरसर्गं न व्यभिचरति, उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति, एवमादि महा-
भाष्ये धातोरैवार्थवत्त्वादुपसर्गस्य षोडशत्वं निरणामि-इति दिनकर० । .

४ आदिष्टेति ॥ रथप्रष्टे रथाप्रगामिभिः । 'प्रष्टोऽप्रगामिनि' (पा. ८।३।९२) इति निपातः । मुनिभिः पूर्वोक्तरादिष्टवर्मा निर्दिष्टमार्गं गच्छंस्तपतां देवीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुप्रः । घालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमान्स्व्यं इव । विरराज । तेऽपि रथप्रष्टा इत्यनुसंधेयम् ॥ १० ॥

तस्य मार्गवशादेका वभूव वसतिर्यतः ।

रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

तस्येति ॥ यतो गच्छतः । इण्धातोः शत्रुप्रत्ययः । तस्य शत्रुप्रस्य मार्गवशाद्गतस्वन उत्कण्ठा उद्गीवा मृगा यस्मिन्स्वस्मिन्वाल्मीकीये वाल्मीकिसंबन्धिनि । 'वृद्धाच्छः' (पा. ४।२।११४) इति छप्रत्ययः । तपोवन एका वसती रात्रिर्वभूव । तत्रैका रात्रिमुपित इत्यर्थः । 'वसती रात्रिवेदमनोः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ क्लान्तवाहनं भ्रान्तयुग्मं तं कुमारं शत्रुप्रमृषिर्वाल्मीकिस्तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुत्कण्ठसंभावनाभिः पूजयामास ॥ १२ ॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वेत्ती प्रजावती ।

सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविद्य क्षितिः ॥ १३ ॥

तस्यामिति ॥ तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ । अस्य शत्रुप्रस्य । अन्तरस्या अस्त्रोत्पन्तर्वेत्ती गर्भिणी 'अन्तर्वेत्ती च गर्भिणी' इत्यमरः । 'अन्तर्वेत्पतिवतोर्नुक्' (पा. ४।१।३२) इति ङीप्, जुगागमथ । प्रजावती भ्रातृजाया सीता । क्षितिः संपन्नौ सन्नौ कोशदण्डाविद्य । सुतावसूत ॥ १३ ॥

संतानध्वजाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

संतानेति ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानध्वजादेवोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्

पाठा०-१ 'रथस्वनोत्कण्ठमृगे'; 'रथस्वनोत्कण्ठमृगे'. २ 'भ्रान्त'. ३ 'विषय'. ४ 'संपन्ना'.

टिप्प०-१ बालखिल्यै रथप्रष्टैः स्मद्प्रगामिभिरादिष्टवर्माभिः, ते हि तस्य सहचराः-रथि यत्तुभः ॥ यथोक्तं भागवते (स्कं. १२।११) 'बालखिल्याः सहस्रानि षष्टिर्द्वर्षयोऽमथाः । पुरतोऽभिमुखं सान्निधं पुरन्ति स्तुतिभिरिभुम् ॥' इति ।

सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युंकरथः सञ्जरथः सन् । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिर्मुनिमान्
मन्त्रयापृच्छप ययौ ॥ १४ ॥

स च प्राप मधूपद्मं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

चनात्करमिवादाय सत्त्वरशिमुपस्थितः ॥ १५ ॥

स चेति ॥ स शत्रुघ्नश्च मधूपद्मं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम
राक्षससत्ता । तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणध चनात्करं बलिमिव सत्त्वानां
प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥ १५ ॥

धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावधुशिरोरुहः ।

ऋव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जंगमः ॥ १६ ॥

धूमेति ॥ किंभूतो लवणः ? धूम इव धूमः कृष्णलोहितवर्णः । 'धूमधूमलौ
कृष्णलोहिते' इत्यमरः । वसागन्धो हृन्मेदोगन्धः । सोऽस्यालीति वसागन्धी ।
'हृन्मेदस्तु वसा वसा' इत्यमरः । ज्वाला इव चञ्चलः पिशङ्गाः शिरोरुहाः
केशा यस्य स तथोक्तः । 'विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिपु' इत्यमरः ।
ऋव्यं मांसमदन्तीति ऋव्यादो राक्षसाः, तेषां गण एव परीवारो यस्य स तथोक्तः ।
अत एव जंगमश्चिरिष्णुश्चिताग्निरिव स्थितः । कृष्यानुपक्षे, -धूमैर्धूपवर्णः । ज्वाला
एव शिरोरुहाः । ऋव्यादो गृध्रादयः इत्यनुसंधेयम् ॥ १६ ॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुदोघ संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

अपशूलमिति ॥ लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नोऽपशूलं शूलरहितं तं लवणमा-
साद्य रुदोघ । तथा हि-रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम् । अपशूलतैवात्र
रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि संमुखस्य दर्शने हि । 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः
जयः' (पा. ५।२।१६) इति स्वप्रत्ययः । अधिक्तरलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव ॥ १७ ॥

नातिपर्याप्तमालेक्ष्य मत्कुक्षेरथ भोजनम् ।

दिष्टया त्वमसि मे धान्ना भीतेनेचोपपादितः ॥ १८ ॥

पाठा०-१ 'संयुगीतः'. २ 'आलोक्ष्य'. ३ 'चेतनम्'.

..... नृपमाय भागमिव सरसानी जगन्ना
..... दिनकर० । कुंभीनसी मधुमायां

३ ऋव्यादानां पशुनां सहस्रेः परिकृतो बभ्रुवद्विधाग्निरिवोत्सित इति पूर्वेषु सवन्धः-इति
दिनकर० ॥ ऋव्याद्गणः शुभादिपरिवारः । सत्प्रेक्ष्यै-अगमद्विधाग्निरिव, सोऽन्वेवविधो
भवति-इति बभ्रुवः ।

इति संतर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

नेति ॥ इतीति ॥ युग्मम् । राक्षसो लवणः । अद्य मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भोजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिसमप्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव घात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्यं तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशुमुत्तं द्रुमम् । मुस्तास्तम्ब-मिव अक्षेणेनोत्पाटयामास ॥ १८-१९ ॥

सौमित्रेर्निश्चितैर्वाणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

सौमित्रेरिति ॥ नैर्ऋतेरितो रक्षःप्रेरितः शाख्यन्तरा मध्ये निश्चितै-र्वाणैः शकलीकृतः सन्, सौमित्रेः^१ शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किंतु पुष्परजः प्राप ॥ २० ॥

विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्यै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

विनाशादिति ॥ रक्षो लवणस्तस्य विनाशादेतोः । महोपलं महान्तं पापानम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव । 'मुष्टि'शब्दो द्विलिङ्गः । तस्यै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ २१ ॥

पेन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

पेन्द्रमिति ॥ स महोपलः शत्रुघ्नेनेन्द्रमिन्द्रदेवतास्त्रमस्त्रमुपादाय ताडि-तोऽभिहतः सन् । सिकताः घातियक्त्वाभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे । सतोऽपुनास्ति स परमाणुतिलाहुः ॥ २२ ॥

पाठा०-१ 'शकलीकृतम्'. २ 'विनाशं स्वस्य शूलस्य'; 'निशानं स्वस्य शूलस्य'. ३ 'तं च'. ४ 'सिकताभावं'; 'सिकताम्यः'. ५ 'हि पराम्'; 'अपराम्'.

टिप्प०-१ इयं सौमित्रिणां न प्राप किंतु वायुश्चात्तदुत्प्लवणैः प्राप-इति विनश्यत् ।

२ परमाणुतां श्लोकं कल्पुषा- 'कृतान्तरस्युपांशो यत्क्षमं इदमेवे रजः । भागस्य च रक्षो यः परमाणुः स उच्यते ॥' इति ॥ इयं लवणः सञ्जितवान्-इति वस्तुतः ।

तमुपाद्रवदुग्धम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल इयोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

तमिति ॥ निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः । 'ककुद्दोपणी' इति भयवतो भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोपशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजवाहू प्रवेष्टो दोः' इति पुल्लिङ्गसाहचर्यात्पुंसत्वं च । तथा च प्रयोगः—'दोप तस्य तथाविधस्य भजते' इति । सन्ध्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकतालस्तदाख्यवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पात-पवनेन प्रेरितो गिरिरिव । तं शत्रुममुपाद्रवदभिद्धतः ॥ २३ ॥

कार्पण्येन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

अतिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

कार्पण्येनेति ॥ स शत्रुलक्षणः । कार्पण्येन वैष्णवेन पत्रिणा बाणेन । उक्तं च रामायणे—'एवमेव प्रजनितो विष्णोस्त्रेजोमयः शरः' इति । 'विष्णुर्नारायण कृष्णः' इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन्, भुवः कम्पमानिनायाणीतवान् । देहभारादिलयर्षः । आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तत्राद्यादुतोभया यभूवुरित्यर्थः ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विपः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

वयसामिति ॥ हतस्य विद्वेषीति विद्विद तस्य विद्विपो रक्षस्योपरि वयसां पङ्क्तिं पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुमस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥ २५ ॥

स हत्वा लवणं धीरस्तदा मेने महौजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिह्वधशोभिनः ॥ २६ ॥

स इति ॥ स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदाऽऽत्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिह्वधेन शोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरे मेने । 'सोदरायः' (पा. ४।४।१०९) इति यप्रत्ययः ॥ २६ ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थस्तपस्त्रिभिः ।

शुशुभे विक्रमोदमं प्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

पाठा०—'तमुपाद्रवदुग्धम्य राक्षसो दक्षिणं करम्'; 'तमुपाद्रवदुग्धम्य दोपे रक्षोऽथ दक्षिणम्'; 'दक्षिण दोपमुद्यम्य लवणसमुपाद्रवन्'. २ 'शत्रोः'. 'रक्षताः'. ४ 'वीरम्'. ५ 'महामनाः'.

टिप्प०—१ दक्षिणे प्राक् जन्मना सोदराय श्रावयानित्यर्थः—इति दिनकर० ।

तस्येति ॥ चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य
शत्रुस्य विक्रमेणोद्ग्रमुत्तं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुमे ।
विमान्तस्य लज्जिव भूषणमिति भावः ॥ २७ ॥

उपकूलं स कालिन्ध्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

उपेति ॥ पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निःस्पृहः । मधुरा-
कृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुघ्नः कालिन्ध्या यमुनाया उपकूलं वृत्ते । विभक्त्य-
र्थेऽव्ययीभावः । मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ २८ ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्वभौ पौरैर्विभूतिभिः ।

स्वर्गाभिप्यन्द्यमनं कृत्वेषोर्पनिवेशिता ॥ २९ ॥

येति ॥ या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी, सुराज्ञ्या भावः
सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः ।
स्वर्गस्याभिप्यन्दोऽतिरिक्तजनस्तस्य वमनमाहरणं कृत्वा, उपनिवेशितोप-
स्थापितेव यमौ । अत्र कौटिल्यः—'भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण
स्वदेशाभिप्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्' इति ॥ २९ ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्त्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

तत्रेति ॥ तत्र मधुगया सौधगतो हर्म्याहटः स चक्रवाकिनीं चक्रवाक-
वतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ।
'वेणिः प्रवेणी' इत्यमरः । पश्यन्पिप्रिये प्रीतः । 'प्रीत् प्रीगने' इति घातोर्देवा-
दिकादिद् ॥ ३० ॥

सप्रति रामसत्तानुत्तान्तमाह—

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयी यथाविधि ॥ ३१ ॥

सखेति ॥ दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृन्मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकि-
रपि । 'मुद्गं पापनत्रपुत्रेषु कृत्' (पा. ३।२।८९) इति क्विप् । उभयोर्दशरथ-

पाठा०—१ 'परम्'. २ 'सा'. ३ 'पौरसगृदिभिः'. ४ 'विनिवेशिता'. ५ 'हेम-
भक्तिमयीम्'; 'हेमपद्मिनीम्'. ६ 'स वेणीम्'. ७ 'अथ'. ८ 'मन्त्रविन्'.

टिप्पण—१ स्वर्गस्य सारमादाय निर्मितेव—इति चतुर्भः ।

जनक्योः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कारं
संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥ ३१ ॥

सं तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

स इति ॥ स कविर्वाल्मीकिः कुशेर्दर्मैर्लवंगोपुच्छलोमभिः । 'लवो लवणकिञ्च-
ल्लुपसगोपुच्छलोमसु' इति वैजयन्ती । उन्मृष्टो गर्भक्लेदो गर्भोपद्रवो यद्येस्तौ कुश-
लवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तौ मैथिलेयौ तेषां कुशानां च लवानां चाख्यया नामतो
नाम्ना यथासख्यं कुशलवावेव चकार किल । कुशोन्मृष्टः कुशः । लवोन्मृष्टो
लवः ॥ ३२ ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

साङ्गमिति ॥ किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवावतिरान्तगत्यौ तौ साङ्गं च वेद-
मध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कवितावीजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं
रामायणाख्यं गापयामास । गापयतेर्लिट् । शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि-'
(पा. १।४।५२) इत्यादिना द्विकर्मस्त्वम् ॥ ३३ ॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरप्रतः ।

तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतो ॥ ३४ ॥

रामस्येति ॥ तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरप्रतौ मधुरं गायन्तौ तद्वि-
योगव्यथां रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः ॥ ३४ ॥

इतरेऽपि रघोर्वैश्यान्नयस्त्रेताग्नितेजसः ।

तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीप्यासन्द्विसूनवः ॥ ३५ ॥

इतरेऽपीति ॥ रघोर्वैश्या वंशे भवाः । त्रेतेत्यत्रयत्नेतामयः । तेषां तेज इव
तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्यो-
गात्तेषां योगाद्भरतादिसंबन्धात्पतिवत्नीषु भर्तृमतीषु जीवत्पतिकाशु । स्यातिम-
तीष्वित्यर्थः । 'पतिवन्नो सभर्तृस' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोऽनुकृ' (पा. ४।१।३२)
इति धीप्रत्ययो नुगागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ सन् येषां ते द्विसू-
नव इति विग्रहः । ऋत्विग्न्याद्यन्तस्य वृत्तिविषये वीष्पार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥३५॥

पाठा०-१ 'सुतो'. २ 'कविः प्रथमपद्धतिम्'. ३ 'अपरे'.

टिप्प०-१ उनुस्वरूपेण उवरासुगविशेष इत्यन्ये-इति दिनकर० ।

२ किंभूतां स्वकृतिम् ? कविप्रथमपद्धतिम्, करेरावा पदवी, तस्मादिवत्प्रत्ययस्य प्रसरात्पाठ-
प्रथमकृतिरिति जगति स्यातिः-इति बल्लभः ।

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहौ च बहुश्रुते ।

मथुराविदिशे सून्योर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥

शत्रुघातिनीति ॥ पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते शत्रु-
घातिनि सुवाहौ च तन्नामकयोः सून्योर्मथुरा च विदिशा च ते नगर्यो
निदधे । निधाय गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।

मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

भूय इति ॥ स शत्रुघ्नो मैथिलीतनयोः कुश-लवयोरुद्गीतेन निःस्पन्द-
मृगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमम् । भूयः पुनरपि तपोव्ययः
संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः । अत्यगात् । अतिक्रम्य गत
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।

लवणस्य वधात्पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥

वशीति ॥ वशी च लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैरत्यन्तं गौरवं
यस्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् । रथ्यासंस्कारैस्त्रोरणादिभिः शोभते या
तामयोध्यां विवेश च ॥ ३८ ॥

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं
सीतापरित्यागाद्भ्रुवोऽसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥ ३९ ॥

तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात्प्रीतस्तुरापाडिच शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

तमिति ॥ अग्रजो रामो लवणस्थान्तके हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम् । कालं-

पाठा०-१ 'निदधत्'. २ 'तवः'; 'कृती'; 'बली'. ३ 'अतिगौरवमीक्षितः';
'अधिगौरवमीक्षितः'.

टिप्प०-१ भूयस्तपोव्ययो मा भूय मा कदाचिन्मुनिर्मा पुनर्भोजनार्थं स्वापवेदिति
मार्गान्तरेण जगाम । किंभूतमाश्रमम् ? मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगं कुशलवसंगीतरा-
मायणाकर्मननिश्चलमृगम् इति बहुभः ॥ आतिथ्यविधिना यस्तपोव्ययः-इति हेमाद्रिः ।

२ विष्णुः शतमुखं कालनेमिनामकं क्रूरदागवमवपीडति मात्स्ये (अ. १७७) कथानकम् ।

नेमिर्नाम राक्षसः । तस्य वधात्प्रीतः । तुर वेगं सहत इति तुरापाडिन्द्रः
'छन्दसि सहः' (पा. ३।२।६३) इति ष्वि प्रत्यया । यद्वा,~सहतेर्णिवि कृते साहयत्तेः
क्विप् । 'अन्वेषामपि दृश्वते' (पा. ६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य वीर्षः । 'सहैः साहः
सः' (पा. ८।३।५६) इति षत्वम् । शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥४०॥

स पृष्टः सर्वतो वार्तमाख्यद्राक्षे न संततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

स इति ॥ सं शत्रुमः पृष्टः सन् । सर्वतो वार्तं कुशलं राक्षे रामाय ।
आख्यदाख्यातवान् । चक्षिणे लृङ् । 'चक्षिणः ख्यान्' (पा. २।४।५४) इति
ख्यात्वादेशः । 'अस्यतिवक्ति-' (पा. ३।१।५२) इत्यङ् । 'आतो लोप इटि च'
(पा. ६।४।६४) इत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लृङ् । संततिं कुशलवोत्पत्तिं नाख्यत् ।
कुतः ? कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥४१॥

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्गशय्यास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

अथेति ॥ अथ जनपदे नवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्त
यौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वारि । अङ्गशय्यास्यं यथा
तथाऽवतार्याङ्गस्थत्वेनैवावरोप्य । चक्रन्द चुकोश ॥ ४२ ॥

शोचनीयासि वसुधे ! या त्वं दृशरथाञ्जुता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कथात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

पाठा०—१ 'वार्ताम्'. २ 'आख्यात्'. ३ 'प्रख्यापयिष्यतः'. ४ 'पुत्रम्'
५ 'शय्याया.'. ६ 'अनु'. ७ 'अनुप्राप्ता'. ८ 'कृता'.

टिप्प०—१ यथा तुरापाडिन्द्रः शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमभ्यनन्दत् । किंभूत इन्द्र ? कालनेमिवधात्
प्रीतः कालनेमिदानवधान्मुदितः—इति बहुभः ॥ तुरा वेगं सहत इति 'तुरा'शब्द आनन्त
इति मुग्धबोधः । तुरं त्वरितं साहयत्वमिभवलरीम्—इति धीरस्वामी ।

२ राक्षे सर्वतः वार्तमाख्यत् नृपाय कुशलमाचक्षत्, न संततिं न तु सीतायाः पुधोत्तरं चिम् ।
किंभूतस्य कवेः ? काले कुलोऽवसरे प्रत्यापयिष्यतः कथयिष्यतः । 'वार्त'शब्द उभयलिङ्ग-
इति बहुभः ।

३ जानपदो विप्र उतरदोशलनेवासी दिनः अप्राप्तयौवनं बालमृतमनुप्राप्य कथा
तार्यं राक्षो द्वारि चक्रन्द—इति बहुभः ।

शोचनीयेति ॥ हे वसुधे ! वशरथाद्भ्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य
'कप्रात्कष्टतरं गता एती शोचनीयाऽसि ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा तस्य श्रुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

श्रुत्वेति ॥ गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य श्रुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरण-
स्य श्रुत्या जिह्वाय लजितः । कुतः ! हि. यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां
पदं स्पृशत् नास्पृशत् । वृद्धे जीवति यवीयाद्भ्रमियत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वस्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौधेरं वैवस्वतर्जिगीपया ॥ ४५ ॥

स इति ॥ स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्वेत्याश्वस्य वैवस्वत-
स्यान्तस्य जिगीपया जेतुमिच्छया कौधेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥ ४५ ॥

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः सं रघूद्वहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

आत्तेति ॥ स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः सन् । तत् पुष्पकमध्यास्य
प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वत्यशरीर वागुच्चचारोद्भव ॥ ४६ ॥

राजन् ! प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

राजप्रिति ॥ हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरिक्तः
प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमयेः । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि
भविष्यति ॥ ४७ ॥

इत्यातपचनाद्रामो विनेर्ष्येन्चर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पथेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

इतीति ॥ इत्यातपचनाद्रामो चर्णविक्रियां वर्णपचारं विनेर्ष्यपथेप्यन्
वेगेन निष्कम्पकेतुना पथेण वाहनेन पुष्पकेण । 'पत्रं वाहनपथयोः' इत्यमरः ।
दिशः पपात भावति स ॥ ४८ ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशार्खावलम्बनम् ।

वदशं फंचिद्वेष्याकंस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

पाठा०-१ 'पथः'. २ 'सहस्र'. ३ 'त्रिपांमया'. ४ 'घ'. ५ 'धास्य'.
६ 'मन्विष्यन्'. ७ 'विगृह्यन्'. ८ 'विलम्बनम्'. ९ 'इक्ष्वाकुः'.

१ इतीति, पथेपया वदशःपथिः कष्टम्, ततो रामविराटं कष्टारन्-इति हेमाद्रिः ।

अथेति ॥ अथैश्वाकुर्वंशप्रभवपेक्षवाको रामः । 'कोषधादण्' (पा. ४।२।१३२) इत्यणि कृते 'दाण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) इत्यादिनोकारलोपनिपातः । धूमैर्न पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्तुर्वपं ददर्श ॥ ४९ ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

पृष्टेति ॥ राज्ञा नाम चान्वयथ नामान्वयौ, तौ पृष्टौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः । 'सुपि-' (पा. ३।२।४) इति योगविभागात्कप्रत्ययः । स पुष्ट आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्टमिति ज्ञेयम् । शम्बुकं नाम शूद्रमाचष्ट बभावे किल ॥ ५० ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥

तपसीति ॥ तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । 'शीर्षच्छेदाश्च' (पा. ५।१।६५) इति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य - निश्चिद्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥ ५१ ॥

स तद्वक्त्रं हिमह्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥

स इति ॥ स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दाधानि श्मश्रुषु यस्य तत्तस्य वक्त्रम् । हिर्मह्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव । कण्ठ एव नालं तस्मादपातयत् ॥ ५२ ॥

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

टिप्पण-१ 'शूद्रस्य द्विजशुभ्रषा' (याज्ञ. आचार. १२०) इत्युक्तत्वात्तस्मान्धिकारिणः -इति दिनकर० ।

२ तपस्यनधिकारित्वात् ।... शूद्रस्य द्विजधर्माचरण लोकम्यत्तनकरम्, शूद्रस्योपवासमात्रोऽधिकारः-इति घञ्जभः ॥ शास्त्रा रामः शूद्रस्य तपस्यनधिकाराहोकार्णा दुःखावहमन एव शीर्षच्छेदमर्हतीति शीर्षच्छेद्यं तं ज्ञात्वा शूद्रं जग्राह-इति दिनकर० ।

३ दुष्टारेण निष्ठया गच्छिनाः केमरा यस्य तादृश पद्ममिवाश्रितकपैर्दम्भं श्मश्रु यस्य तत्तस्य शूद्रस्य वक्त्रं कण्ठनालादच्छिद्यतीति दिनकर० ।

कृतेति ॥ शूद्रः शम्भुसो राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन् । सतां
 गतिं लेभे । बुध्वरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा
 न लेभे । अत्र मनुः (८।३।१८) 'राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥' इति ॥ ५३ ॥

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।

महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

रघुनाथ इति ॥ रघुनाथोऽपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसाऽगस्त्येन ।
 इन्दुना शरत्काल इव संयुयुजे संगतः । इन्द्रावपि विशेषणं योज्यम् । 'रघु-
 नाथ' इत्यत्र छुभ्रादित्वाण्त्वाभावः ॥ ५४ ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कयम् ॥ ५५ ॥

कुम्भेति ॥ कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्कयमिवात्मनोच-
 नमूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्यपरिग्रहः । दिव्यानां
 परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥ ५५ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चाद्विचवृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

तमिति ॥ मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं दधद्दामः
 पश्चाद्विचवृते निवृत्तः । परासुर्भूतो द्विजात्मजः प्राक् रामात्पूर्वं विच-
 वृते ॥ ५६ ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्तयामास प्रातुर्वयस्वतादपि ॥ ५७ ॥

तस्येति ॥ पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैचस्वतादन्तकादपि प्रातु
 पाठा०-१ 'मार्गं संदर्शितात्मना'. २ 'समन्वितः'.

टिप्पण-१ मार्गसंदर्शितात्मना पथि प्रदर्शितात्मरूपेण । यथा शरत्काल इन्दुना संयुज्यते।
 शरत्कालस्य-इति वस्तुमः ।

२ तस्मै मुने समुद्रेण निपीडनेनात्मनिष्कयं दत्तमिव । पीतेनान्विना मुच मानित्वाः
 समुद्रं दत्तमिव । देवाः प्रथमदा किं जनिता पूर्णवृक्षविश्वरूपीजाताः इति -

इदमत्र- मयवर्षादि-१३ नाशु- यमादि-१ (५) ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥- ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रक्षकस्य । 'मीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा. १।४।२५) इत्यपादानात्प्रबन्धी । तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥ ५७ ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः सस्यमिधाम्भोमिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

तन्निति ॥ अध्वरायाश्चमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च । मेघा अम्भोभिः सस्यमिव । उपायनैरभ्यवर्षन् ॥ ५८ ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

दिग्भ्य इति ॥ निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न । 'धिष्यं स्थाने गृहे मेऽग्नौ' इत्यमरः । किंतु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः ॥ ५९ ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी यभौ ।

अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

उपेति ॥ चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुख्ययोध्या । उपशल्येऽपि प्रामान्तेऽपि निविष्टैः । 'प्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । तैर्महर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव । यभौ ॥ ६० ॥

ऋष्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

ऋष्य इति ॥ वैदेह्यास्त्यागोऽपि ऋष्यो वर्ण एव । कुतः ? यस्मात् प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणे यज्ञशालाविशेषः । तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः । 'जायाया निङ्' (पा. ५।४।१३४) इति समासन्तो निष्ठादेशः । पत्यु रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी । 'दाण्डिनायन-' (पा. ६।४।१७४) आदिसूत्रेण निपातेः । सा निजैव जाया पत्न्यासीत् । कविवाक्यमेतत् ॥ ६१ ॥

पाठा०-१ 'आसीत्सैव'; 'यस्यासीत्सैव'; 'तस्यासीत्सैव'.

टिप्पणं-१ 'प्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यत्र 'प्रान्त'शब्दो नगरपल्लवुगार्थे, यथा 'प्राम-शुक्रो न मक्ष्यः' इत्यादिवद्-इति दिनकर० ।

२ प्राग्वंशे देवयवने प्राग्देशस्थितस्य, न विषयेऽन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः रामस्य भैमीव सीता स्वर्णरूपा भार्याऽभूत्, भदारस्य यागानर्हत्वेऽपि पत्न्यन्तरं न स्वीचकारेत्यर्थः । 'प्राग्वंशः प्राग्निर्देश' इत्यमर-इति दिनकर० ।

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

विधेरिति ॥ ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोऽतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । 'घनर्थे कविधानम्' (वा. २२०४) इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातका राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥ ६२ ॥

अथ प्राचेतसोपह्वं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा. ४।१।१२०) कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । 'आतथ्योपसर्गो' (पा. ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपह्वम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । 'उपज्ञोपकर्म तदाद्याचिख्यासायाम्' (पा. २।४।२१) इति नपुंसकत्वम् । अथ्यते ज्ञायतेऽनेनेत्यनम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणारूपं काव्यम् । 'पूर्वपदात्सज्ञायामगः' (पा. ८।४।३) इति णत्वम् । उत्तरायणमितिवत् । इतस्ततोजगतुः । गायतेर्लिट् ॥ ६३ ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।

किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

वृत्तमिति ॥ रामस्य वृत्तं वर्णम् । वस्तिवति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । मेयमिति शेषः । तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठी गायकौ । पुनरिति शेषः । अत एव तर्किकेन निमित्तेन तो शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्यं न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्जैर्निवेदितम् ।

ददर्श सानुजो रामः शुभाय च कुतूहली ॥ ६५ ॥

रूप इति ॥ ते जानन्तीति तज्जा, तैस्तज्जैरभिर्ज्ञानिवेदितं तयोः कुशलवयो

पाठा०-१ 'नोदितौ'.

टिप्प०-१ तयोर्द्वीतप्रवने दत्तचित्ताऽभूनि मुखे यस्याः सर इत्या प्रातरनुकूलव्याप्तिर्धी निवांग ववसतीव वमो-इति दिनकरः ।

रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः
सन्, यथासंख्यं ददर्श शुभ्राव च ॥ ६५ ॥

तद्रीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी चभौ ।

हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥

तदिति ॥ तयोर्गीतश्रवण एकाग्राऽऽसका । अश्रुमुखी । आनन्दादिति
भावः । संसत् यथा प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव ।
चभौ श्रुशुभे । आनन्दपारवश्याशिष्यन्दमास्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

चयोवेपविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥

वय इति ॥ जनता जनानां समूहः । 'प्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत्' (पा.
४।३।७) इति तत्प्रत्ययः । चयोवेपाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः
कुशलवयो रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा, नवर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः । व्यतिष्ठतातिष्ठत् । 'समवप्रविभ्यः स्थः'
(पा. १।३।२२) इत्यात्मनेपदम् । विलयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

उभयोरिति ॥ लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा
न विसिष्मिये न विसिस्तवान्, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया
नैःस्पृहेण विसिष्मिये ॥ ६८ ॥

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

गेय इति ॥ गेये गीते को नु वां युवयोर्विनेता शिक्षकः । 'नु'शब्दः प्रश्ने ।

पाठा०—१ 'च सा'. २ 'वीक्षापत्ता'; 'वीक्ष्यापत्ता'; 'वीक्षापत्ता'; 'विस्रयेन'.

३ 'प्रीतिदानेन'. ४ 'कवेः कृतिः'.

टिप्प०—१ 'वा' इति पदैकदेशप्रयोगः, यथा-सत्या सत्यमामा, भीमो भीमसेनः, 'कस्य च
कवेरियं कृतिः' इति स्वयं राज्ञा पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसताम् । 'युवामित्यर्थेऽव्ययम्'
इति कृष्णभट्टाः । वां युवयोः संबन्धिनः कस्य कवेरिति केचिदप्याचक्षिरे । वां युवयोर्मध्ये कस्य-
इत्यपरे । पृष्टौचतुर्थी द्विवीयानु वनसौ' इति विभक्तीनां विभक्तिनिर्देशो तज्ज्ञापकादन्यथापि
वामादेश इत्यपरे । 'गेये केन विनीतिर्वाम्' इति दक्षिणावर्तः-इति दिनकरः । हेमाद्रि-
चल्लभादपरत् 'गेये केन विनीतौ वा' इति परतुः । प्रक्रियामसादे-वामिति युवामित्यर्थे इति ।

‘तु पृच्छायां वितर्के च’ इत्यमरः । इयं च कस्य कचेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्थन्तौ । विनेतारं क्वचि चेत्पर्यः । ‘गेये केन विनीतौ चाम्’ इति पाठे ‘वा’ इति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम् । तथा चायमर्थः—केन पुंसां वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ ? कर्मणि निष्ठा-प्रत्ययः ॥ ६९ ॥

अथ साधरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

ऊरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमसौ न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

अथेति ॥ अथ साधरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवान् प्राप्तः सन् । देहमात्मानं ऊरीकृत्य । आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः । राज्यमसौ प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥ ७० ॥

स तायाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः फारुणिको वधे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥^२

स इति ॥ वरुणा प्रयोजनमस्य फारुणिको दयालुः । ‘प्रयोजनम्’ (पा. ५।१।१०९) इति ठम् । ‘स्यादयालुः वारुणिकः’ इत्यमरः । स कवी रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामनुतावाख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वधे यथाचे ॥ ७१ ॥

तात ! शुद्धा समक्षं नः क्षुपा ते जातवेदसि ।

दौरात्म्याद्रक्षस्तां तु नाश्रत्याः ध्रुधुः प्रजाः ॥ ७२ ॥

तातेति ॥ हे तात ! ते क्षुपा सीता नोऽस्माकम् । अश्विनोः समीपं समक्षम् । ‘अभ्यपीभाषे शरत्प्रमृतिभ्यः’ (पा. ५।४।१०७) इति समासान्तश्च । जातवेदसि वक्षी शुद्धा । नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किंतु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्या-दश्रत्याः प्रजास्तां न ध्रुधुर्न विशश्वसुः ॥ ७२ ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रयतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदान्नया ॥ ७३ ॥

ता इति ॥ मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वास-यतु । विश्वासस्य युद्धिरूपत्वात् ‘नो गमिरबोधने’ (पा. २।४।४६) इति इणो गम्या-

पाठा०—१ ‘दूरीकृत्य’. २ ‘रामस्य’. ३ ‘तदात्मजौ’. ४ ‘तं परिग्रहम्’.

५ ‘तदाकल्पं यथास्य रामो राजीवलोचनः । सह हयंविषादाभ्यां युष्मत्तं मोक्ष-यान्गुमिम् ॥’.

देशे नास्ति । ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां चीता त्वदाह्वया प्रतिपत्स्ये
स्त्रीकरिष्ये ॥ ७३ ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

इतीति ॥ राज्ञेति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकी शिष्यैः
प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैरूपोभिरिव । आनाययामास ॥ ७४ ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

अन्येद्युरिति ॥ अथ काकुत्स्थो राम । अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुत-
प्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान् सनिपात्य मेलयित्वा कविं
वाल्मीकिम् । आहाययामासाकारयामास ॥ ७५ ॥

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामर्थं सीतया ।

ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं राम मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

स्वरेति ॥ अथ स्वर उदात्तादि । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या ऋचा
सवित्र्योदर्चिषं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेनोदर्चिषं
राममसौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥ ७६ ॥

कापायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

कापायेति ॥ कषायेण रक्त कापायम् । 'तेन रक्तं रागात्' (पा. ४।२।१)
इत्यण् । तेन परिवीतेन समृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव
सा चीता शुद्धा धाव्यीत्यन्वमीयतानुमिता ॥ ७७ ॥

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्थुस्तेऽर्धाद्भुक्ताः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥

पाठा०-१ 'आहाययामास'. २ 'सनिमग्नय'. ३ 'च'; 'इव'. ४ 'सह'.
५ 'सा तथा'. ६ 'अधोमुक्ता', 'उर्वामुक्ता'.

टिप्प०-१ 'नीवहो प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्युक्तत्वात् शिष्ये' इति द्वीया-इति दिनकर०।

२ स्वराणामुदात्तादीनां सरसात् साधुत्वं तदुक्तया ऋचा हुतदीप्ति रविमिव मुनि पुत्राभ्या-
मुपलक्षितया सीतया राममुपस्थित-इति दिनकर०॥ यथा मुनि ऋचा ('अ तस्मिन्निर्बुद्धेऽर्थम्'
इति) ऋग्वेदमन्त्रणोदर्विभुर्दित सूर्यमुपलक्षिते स्तीति । किंभूतया ऋचा ? स्वरसंस्कारवत्या,
सरा उदात्तादयः । 'निरवप' इत्येवमेतत् सिद्धिः । एन्द्रोक्तशुक्तया वा-इति बहुभ ।

३ तपसिन्यो हि कामाय वरु परिदधति-इति बहुभ ।

जना इति ॥ तस्याः सीतायाः वर्मण आलोकपथादर्शनमार्गात् प्रतिसंह-
तचक्षुषो निर्वर्तितदृश्यः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव अवाह्युखा
अवनतमुखास्तस्थुः ॥ ७८ ॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से ! स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

तामिति ॥ आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से ! भर्तुर्दृष्टि-
विषये समं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां
सीतामशाच्छास्ति स्म ॥ ७९ ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।

आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥

अथेति ॥ अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पय आचम्य
सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामासोच्चारयामास ॥ ८० ॥

वाङ्मनकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।

तथा विश्वंभरे देवि ! मामन्तर्घातुमर्हसि ॥ ८१ ॥

वाङ्मन इति ॥ वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्त्रालिखं
न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं विभर्ताति विश्वंभरा भूमिः । 'संज्ञायां मृतु-'
(पा. ३।२।४६) इत्यादिना सचप्रत्ययः । 'अर्द्धपत्-' (पा. ६।३।६७) इत्यादिना
मुनागमः । हे विश्वंभरे देवि ! मामन्तर्घातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥ ८१ ॥

एवमुक्ते तथा साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।

शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुच्यौ ॥ ८२ ॥

एवमिति ॥ साध्व्या पतिव्रतया तथा सीतयैवमुक्ते तत्र सद्योभवा-
द्भुवो रन्ध्राच्छातहृदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुच्यौ ॥ ८२ ॥

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिपेदुपी ।

समुद्ररतना साक्षात्प्रादुरासीदसुंधरा ॥ ८३ ॥

पाठा०-१ 'वता'. २ 'निपादिनी'. ३ 'समुद्रपतना'.

टिप्प०-१ तत्र सद्योभवात्प्राङ्मनमुत्पन्नं शातहृदाया विद्युतः संवन्धि शातहृदं ज्योतिरिव
प्रभासुन्दमुत्क्षिप्तम्-इति दिनकरः ।

तत्रेति ॥ तत्र प्रभामण्डले नागफणोरिक्षप्ते सिंहासने निपेदुष्यासीना
समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'खञ्जि
हसः' (पा. ६।४।१४) इति हसः । प्रादुरासीत् ॥ ८३ ॥

सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।

मा मेसिव्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

सेति ॥ सा वसुंधरा भर्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्गमारोप्य
तस्मिन्भर्तारं रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्याहरन्तमनादस्ते-
त्यर्थः । 'पृष्ठी चानादरे' (पा. २।३।३८) इति सप्तमी । पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

धैरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैपिणः ।

गुरुविधिवलापेक्षी शमयामास घन्विजः ॥ ८५ ॥

धरायामिति ॥ सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य घन्विज आतथनु-
पस्तस्य रामस्य धरायां विषये 'संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्तिदशां गुरु-
भ्रंशा शमयामास । अवश्यंभावो विधिरेति भावः ॥ ८५ ॥

ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं छेदं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

ऋषीनिति ॥ रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितान् । ऋषीन्सुहृदश्च
विसृज्य सीतागतं छेदं तदपत्ययोः कुशलयोगोर्निदधे ॥ ८६ ॥

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७ ॥

युधाजित इति ॥ किञ्च, भृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य

पाठा०—१ 'भर्तारि प्रहितेक्षणाम्'. २ 'रसायाम्'. ३ 'सीताम्युदरगैपिणः'.
४ 'युधाजितस्य'. ५ 'दिष्टप्रभावाय'. ६ 'धृतप्रजः'.

दिव्य०—१ तस्यां सभायां नागस्य शेषस्य फणाभिरिक्षप्ते सिंहासने उपविष्टा समुद्रा एव
वसन यस्याः सा पृथ्वी साक्षात्प्रत्यक्षा प्रकटीकभूव-इति दिनकर० ।

२ संरम्भं विषेयस्य यद्दत्तं तस्य द्रष्टा मुनिनिवर्तयामास-इति दिनकर० । 'विधिरल-
वान्, नाय वै पौरुषावसर-' इति स्वयमुवा दासो स्वयमागत्य निषिद्ध-इति बह्मभः ।

३ भरतमातुलस्य संदेशात् सिन्धुकूल देश भरताय ददौ । वरत ! मातुलेन संदिष्टं यथा
सुदृगेन्धर्वराकान्तोऽयं देशस्तद्रच्छ पिद्रावगाय-इति बह्मभः । युधाजितो मातुल आत्मीयक
देश संदेशप्रेषणभरताय ददौ, गन्धर्वाकान्तत्वात्प्रेतुमरास्वन्-इति बह्मभः ।

संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तेश्वराय । रामेणेति शेषः ।
भरताय ददौ ॥ ८७ ॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।

धातोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदौयुधम् ॥ ८८ ॥

भरत इति ॥ तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवल-
मेकधातोद्यं वीणाम् । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं
कांसतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ।' इत्यमरः । ग्राह-
यामास । आयुधं समत्याजयत् लाजितवान् । प्रहिलज्योर्ष्वन्तयोर्द्विवर्मकरं
निलमिलनुसंधेयम् ॥ ८८ ॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिपिच्यभिपेकार्हा रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

स इति ॥ स भरतः । अभिपेकार्हा तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तदा-
ख्ययोः । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावल्यां तक्षं तक्षशिलायामिति
राजधान्योर्नगरीरभिपिच्य पुनः रामान्तिकमगात् ॥ ८९ ॥

अद्भुदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।

शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

अद्भुदमिति ॥ लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनाद्भुदं चन्द्रकेतुं
च तदापथात्संभवौ पुत्रौ । कारापथो नाम देशः । तस्येश्वरौ चक्रे ॥ ९० ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

इतीति ॥ इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां
सर्वातानां जननीनां क्रमाद्निवापान्प्रादावृन्विदधुः ॥ ९१ ॥

उपेत्य मुनिषेपोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनी पश्येदायां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

पाठा०-१ 'आयुधान्'. २ 'तक्षपुष्करा'. ३ 'मुनिषेपेण'.

टिप्पण-१ ननु 'तक्षशिला-पुष्करवत्योर्नगरीयोः' 'तक्ष-पुष्कर' संज्ञे कथम्? उच्यते, -समु-
दायेषु प्रकृताः उभरा भवदेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायान् 'सत्यासत्यतान्' इतिवददोषः-इति
दिनकरः ।

२ कारापथेश्वरौ चन्द्रपथभू-इति पल्लभः ।

उपेत्येति ॥ अथ कालोऽन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं प्रोवाच ।
किमित्याह—रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् । रहस्यमर्हं
कुर्यादित्ययं । 'तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥

तथेति ॥ स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रक्या-
शितनिजस्वरूपः सन् । परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्दिवमध्यास्वलाचख्यौ ॥ ९३ ॥

विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।

भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥^१

विद्वानिति ॥ द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं
जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन् । तयोः
काल रामयोः समयं संवादम् । अभिनद्विभेद ॥ ९४ ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

स इति ॥ योगवियोगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन
पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्या चकार ॥ ९५ ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुपि ।

राघवः शिथिलं तस्यौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । सरयाश्चन्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं
शताशक्तं । आत्मचतुर्भागे तस्मिन्नलक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुपि पूर्वं स्वर्गं
जग्मुपि सति राघवो रामः भुवि त्रिपादमै इव । शिथिलं तस्यौ । पाद-

पाठा०—१ 'भारोडुम्'. २ 'गच्छ लक्ष्मण शीघ्रं त्व मा भूद्धर्मविपर्ययः । त्यागो
वापि वधो वापि साधूनामुभयं समम् ॥'. ३ 'चकार वितथाम्'. ४ 'शिथिलः'.

टिप्प०—१ 'तं त्यजे.' इति संकेतपूर्वकं जगौ-इति दिनकर० ।

२ परमेष्ठिन आदिनारायणस्वादेश्चायं स्वर्गमपितिष्ठेत्युक्तवान् इति दिनकर० ।

३ एतयोः राम-वमयोः संकेतं विद्वान् जानन्नपि लक्ष्मणः संकेतं विभिदे-इति दिनकर० ।

४ रामावतारो भगवांश्चतुरात्माऽवतीर्णः, तस्मिन्नात्मचतुर्भागे लक्ष्मणस्यै प्राङ् पूर्वं नाक-
मधितस्थुपि स्वर्गमारूढे राघवो रामो भुवि पृथिव्यां शिथिलं तस्यौ स्वल्पकालमस्वात् । क इव ?
त्रिपादमै इव; यथा त्रिपादं धर्मं, यथा कृते चतुष्पादमैः, त्रेतायामेकपादं अहर्न्यां स्तोकम-
तिष्ठत्-इति वल्लभः । यच्चोक्तम्-तद्गः शीघ्रं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः । अधर्मांश्चैख्यो
भयाः सयसङ्गमदैस्तव' इति भागवते ।

विकलो हि शिथिलं विष्टतीति भावः । त्रेतायां धर्मत्रिपादित्वाहुः । पादधनुर्थांशः अत्रिध
ध्वन्यते । 'पादा रम्यद्भितुर्थांशाः' इत्यमरः । त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्या-
सुपूर्वस्य' (पा. ५।४।१४०) इत्यकारलोपः समासान्तः ॥ ९६ ॥

सं निवेश्य कुशावल्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावल्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदकप्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्गृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

स इति । उदगिति च ॥ युग्मम् । स्थिरधीः स रामः । रिपव एव नागा
गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावल्यां पुर्यां निवेश्य स्थापयित्वा । सूक्तैः
समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् ।
'लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दने' इति विश्वः । शरावल्यां पुर्याम् । 'शरा-
वीनां च' (पा. ६।३।१२०) इति 'शर'- 'कुश'शब्दयोर्दीर्घः । निवेश्य । सानु-
जोऽग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तारि घातसख्यादनुरागात् । गृहान् वर्जयित्वा
गृहवर्जम् । 'द्वितीयायां च' (पा. ३।४।५३) इति णमुञ्ज । अयं क्वचिदपरीप्सायाम-
पीष्यते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा. ६।१।१५८) इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् ।
परीप्सा त्वरा । अयोध्ययान्वितोऽनुगत उदकप्रतस्थे ॥ ९७-९८ ॥

जगृहस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

जगृहुरिति ॥ चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभि-
रभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं मार्गं जगृहुः । तेष्वनुजगृहुरित्यर्थः ॥ ९९ ॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिता ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

उपस्थितेति ॥ उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्तानुकम्पित इति
भक्तानुकम्पिता । तेन रामेणनुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधि-
रोहणी चक्रे । 'निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी' इत्यमरः ॥ १०० ॥

पाठा०-१ 'सन्निवेश्य'. २ 'शरावल्याम्'; 'शरावल्यां च'; 'शरावल्यां च'.
३ 'चित्तज्ञाः'; 'वर्मज्ञाः'. ४ 'कपिराक्षसाः'.

1 अग्निपुरःसरः वेतामिसहितः, अपरं किंभूतः ! पतिवात्सल्याद् द्यौकशोऽप्यनोदात्त-
इति बहुभः ।

यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

यदिति ॥ यद्यस्मात्तत्र सरप्वा मज्जतां संमर्दः । गोप्रतरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पोऽभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

स विभुर्विबुधान्शेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

स इति ॥ विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुमीवादियु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ससु त्रिदशीभूता देवभुवनं गता ये पौराखेपां नूतनपुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां

विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा

कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

निर्वर्त्येति ॥ विष्वक्सेनो विष्णुः । एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य । लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनुमन्तं चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वयमिव । दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा । सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकप्रथभूतां स्वतनुं समूर्तिमविशत् ॥ १०३ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां

संजीविनीसमाख्यायां पञ्चदशः सर्गः ।

पाठा०-१ 'यद्गोप्रतरकल्पोऽभूद्दिमर्दः' । २ 'पौरायम्' । ३ 'दशमुखभयच्छेदकार्यम्' । 'दशमुखभयोच्छेदि कार्यम्' । ४ 'ससलोक' ।

टिप्प०-१ 'ससलोकप्रतिष्ठाम्' इति पाठमाधिल सप्तानां लोकानां प्रतिष्ठा यस्यां तादृशया समूर्तो प्राविश्य-इति व्याचक्षुर्दिनकरमिश्राः ।

पोडशः सर्गः ।

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।

तवारविन्दाक्ष ! पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

अथेतरे सप्तर्षुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेपां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ रामनिर्वाणानन्तरम् । इतरे लवादयः सप्तर्षुप्रवीराः । पुरः
पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्त-
च्छ्रेष्ठवस्तुभाणिनं चक्रुः । तदुक्तम्—‘जातौ जातां यदुत्कृष्टं तद्वन्नमभिधीयते’ इति ।
तथा हि—सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् । ‘हायनान्त-’ (पा. ५।१।१३०) इत्यादिना
युवादिक्वादणप्रत्ययः । एपां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥ १ ॥

ते सेतुवार्तागजवन्धमुख्यैरभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

त इति ॥ सेतुर्जलबन्धः । वार्ता कृपिगोरक्षणादिः । ‘वार्ता कृप्याद्युदन्तयोः’
इति विश्वः । गजवन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैरवन्धैः
सफलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्था अपीलर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त
इति प्रविभाषाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलां समुद्रा
इव । न व्यतीयुर्नातिचक्रमुः । अत्र कामन्दकः—‘कृपिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुक्षर-
वन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानां च निवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धो-
ऽपि वर्धयेत् ॥’ इति ॥ २ ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

चतुर्भुजेति ॥ चतुर्भुजो विष्णुः, तस्यांशा रामादयः ते प्रभवाः कारणानि
यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदश्च । ‘दानं गजमदे त्यागे’ इति विश्वः । प्रश्रुतिर्व्या-

टिप्प०—१ सप्तर्षुप्रवीराः लव-तक्ष-पुष्कराहद-चन्द्रकेतु-शत्रुघातिमुवाहवो-रघुश्रेष्ठाः
कुशं रत्नविशेषभाजं चक्रुः मुख्यमकुर्वन् । तस्य ते ऋदा बभूवुरित्यर्थः—इति वल्लभः ।

२ यथोक्तसिंताः सागरा वेलां न व्यतिक्रामन्ति—इति वल्लभः ॥ अभ्युच्छ्रिताः समृद्धास्ते कुशा-
दयोऽन्योन्यस्य यो देशानां प्रविभागस्तरुमीनां नानेकामन्ति सः । यथाऽन्वयो वेलां नोड्ढव-
यन्ति । तथा च कामन्दकः—‘कृपिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुं कुक्षरवन्धनम् ।...इति दिनकर० ।

पारः प्रवादथ । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलपायीनां स वंशः । साम-
योनिः पामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव ।
अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विसृष्टोऽभूत् । 'सामयोनिः' इत्यत्र पाल-
काप्यः—'सूर्यस्याण्डरूपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याय सप्त शाना-
न्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुमंतद्भजाः ॥' इति ॥ ३ ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्यकलत्रवेपामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

अथेति ॥ अथ अर्धं रात्रेरर्धरात्रः । 'अर्धं नपुंसकम्' (पा. २।२।४) इत्येक-
देशसमासः । 'अह.सर्वैरुद्देशसख्यातपुण्याय रात्रेः' (पा. ५।४।८७) इति धमासान्तो-
ऽन्वयः । 'रानादादा. पुत्रि' (पा. २।४।२९) इति नियमात्सुंस्त्वम् । अर्धरात्रे
निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः, न तु सुप्तः । कुशः प्रवा-
सस्यकलत्रवेपां प्रोषितभर्तृकावेपाम् । अष्टधा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वां ताम् । सुसुपेति
समासः । वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धैः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।

जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो वचन्ध ॥ ५ ॥

सेति ॥ सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धैः सज्जनसाधारणराज्यभियः
पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्वन्धुमतस्तस्य इशस्य पुरस्ता-
त्स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथाऽञ्जलिं वचन्ध ॥ ५ ॥

अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिचादर्शतलं प्रविष्टाम् ।

सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पस्थक-
शय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः । अनपोढार्गलमनुदाटितविष्कम्भमपि । 'तदि-
पाठा०—'ता सोऽनपोढार्गलम्'.

टिप्प०—1 यथा सामयोनिः सामवेदाध्यनायत्पत्र ऐरावणादीनां वशोऽष्टधा प्रसूतः । तथा
चोक्तम्—'हस्ताभ्यां परिगृह्याय सप्त सामान्यगायतन्' । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुमंतद्भजाः ॥
—इति दिनकर० ॥ सामयोनिः सामाभिगायतो ब्रह्मणः करादर्थी करिणः समुत्पन्ना इत्यागमः—
इति बल्लभः ।

2 प्रवासस्यकलत्रस्य पान्थस्य भार्या तस्या इव वेपो यस्याः सा ता विरहिणीवेषधराम्—
इति बल्लभः ।

3 'जय महाराज' इति शब्दपूर्व-इति दिनकर० ।

ष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अगारम् । आदर्शतलं छायामिव । प्रविष्टां
तं वनितां प्रोवाचावदत् ॥ ६ ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षिं चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे ! कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

लब्धेति । का त्वमिति च ॥ युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा

लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणा-

लिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं

विभर्षिं च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किं च, हे शुभे ! त्वं का ?

कस्य वा परिग्रहः पत्नी ? ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् ? वशिनां

जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत्तथाभूतं

मत्वाऽऽचक्ष्व ॥ ७-८ ॥

तमग्रवीत्सः गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥९॥

तमिति ॥ सा वनिता तं कुशमग्रवीत् । अनवद्याऽदोषा या पूः स्वपदोन्मु-

खेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन् ! मां संप्रति वीत-

नाथामनाथां तस्याः पुरो नगर्या अग्रोध्याया अधिदेवतां जानीहि ॥ ९ ॥

वस्त्रौकसारामभिभूय साहं सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

वस्त्रौकसारामिति ॥ साऽहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना वद्धोत्सवया

विभूत्या । वस्त्रौकसाराऽलका पुरी । 'अलका पुरी वस्त्रौकसारा स्यात्' इति कोशः ।

अथवा, - मानसोत्तरशैलशिरारवर्तिनी शरुनगरी । 'वस्त्रौकसारा शकस्य' इति विष्णु-

पाठा०-१ 'प्रवेशः'. २ 'दृश्यते'.

टिप्प०-१ अत्र 'ता' इति मूले पाठो मल्लिनाथसंमत इति प्रतीयते ।

२ अनुद्घातितकपाटेऽपि गेहे वेदमनि प्राप्ता सावकाशा वर्तसे योगप्रभावो न च दृश्यते,
अन्यत् विसृजे । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं विभर्षिं । योगिनो हि मुदिता भवन्ति । केव ?
मृणालिनीव, यथा कमलिनी हैममुपरागं विच्छायि च-इति चक्षुभः ।

३ योगभावः परकायप्रवेशादियोगशक्तिः-इति दिनकर० ।

४ अथ रिरसयागमनमिति चैत्रवाह-वशिनामिति-इति दिनकर० ।

पुराणात् । तामभिभूय विररुल समप्रशक्तौ स्वयि सूर्यवदये सति करु-
णामवस्थां वीनां दशां प्रपन्ना प्राता ॥ १० ॥

विंशीर्णतल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तसालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुप्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

विंशीर्णोति ॥ तल्पान्वष्टालिकाः । 'तल्पं शय्यादृशारेषु' इत्यमरः । अशनि
गृहभेदः । 'अर्द्धं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽल्पं गृहान्तरे' इति विश्वः । विंशीर्णानि तल्पा-
नामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । 'विंशीर्णकल्पादृशतो निवेशः' इति
वा पाठः । अश्रुः क्षौमाः । 'स्यादृशः क्षौमस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईषदसन्नातं विंशीर्णानि
विंशीर्णकल्पान्यदृशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तसालः क्लृप्तप्रकारः । 'प्राक्प्ररो
वरपः सालः' इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विनैवंभूतो मे निवेशः निवेशनम् ।
अस्तनिमग्नसूर्यमत्त्राद्रिजोर्नार्कमुप्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्य-
नुकरोति ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोल्लाविचितामिपाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

निशास्विति ॥ निशासु भास्वन्ति वीतिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपु-
राणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'वन्तार्थिनी तु वा वाति संकेतं साऽभिसारिका'
इत्यमरः । यः राजपथः संचरन्नेनेति संचरः संचारमाधनमभूत् । 'गोचरसंचर-'
(पा. ३।३।११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निर्गतः । नदत्सु मुखेषु या उल्ला-
स्ताभिर्विचितामिपाभिरन्विष्टमाताभिः शिवाभिः क्रोशीभिः स राजपथो
बाह्यते गम्यते । बहोरन्थो बहिर्भातुरस्तीत्युपदेशः ॥ १२ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।

वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

आस्फालितमिति ॥ यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् ।

पाठा०-१ 'विंशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः'. २ 'अर्ध'. ३ 'ज्वलन्मुख'. ४ 'नद-
न्मुखोल्लावचिता'. ५ 'ध्वनितामगच्छत्'. ६ 'दीर्घिकासु'.

टिप्प०-१ 'सूर्यवदये' इत्यनेन त्वमेव पतिर्न्याय्य-इत्याह बह्वभः । हेमाद्रिस्त-
'वसौकसारा शक्रस्य याम्या सवमिनी तथा । पुरी मुखा जलेऽस्य सोमस्य तु विभावरी ॥'
वयनां रत्नानामोक्तेः सवमिः सारा । 'ओक्त' इत्यदन्तोऽपि इत्याह ।

२ नदन्मुखो मुखेभ्यो निर्गता उक्ता नदन्मुखोल्लाविकाविचिन् ।

जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्त्रमन्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दी-
र्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गैर्विपाणैराहतं सव क्रोशति ।
न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्णाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति
वृक्षेशयाः । 'अधिकरणे शेतेः' (पा. ३।२।१५) इत्यप्रत्ययः । 'शयनासत्रास्त्रि-
कालात्' (पा. ६।३।१८) इत्यल्लसप्तन्याः । मृदङ्गशब्दानामपगमाद्भावाद-
लास्या नृत्तशून्याः । दवोऽरण्यवहिः । 'दवदावौ वनारण्यवही' इत्यमरः । तस्यो-
ल्काभिः स्फुलिङ्गैर्द्वैतेभ्यः शेषाणि वर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वं
वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।

सद्योहतन्यङ्कुभिरक्षदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे' ॥ १५ ॥

सोपानेति ॥ किञ्च, येषु सोपानमार्गेषु रामा रम्यः सरागाँलाक्षारवा-
शश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मे नम मार्गेषु सद्योहतन्यङ्कुभिर्नारितमृगव्या-
घ्रैरक्षदिग्धं क्षिरलिप्तं पदं निधीयते ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरन्धासिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

चित्रेति ॥ पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः
क्षरेणीभिः । चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्रीनेमे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गा-
श्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशास्तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः
सन्तः संरन्धासिंहप्रहृतं वृषितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गात्रिमोक्षपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

स्तम्भेष्विति ॥ उत्क्रान्तवर्णक्रमा विधीर्णवर्णविन्यासाद्याश्च धूसराश्च
वाद्यासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिवृत्तीनां दास्ययीणां फणिभि-

पाठा०-१ 'चरणाङ्गरागान्'. २ 'अद्य'. ३ 'निर्मोक्षपट्टाः'.

दिप्य०-१ कर्णमृदङ्गराभ्यं करोतीत्यर्थः-इति दिनकर० ।

२ 'दत्तमृणाल-' इति सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्सनास-इति दिनकर० ।

पुराणात् । तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंशये सति कर्ष-
णामवस्थां कीना दशा प्रपन्ना प्राप्ता ॥ १० ॥

विंशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पर्यस्तसालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

विशीर्णति ॥ तल्पान्यदालिका । 'तल्प शय्याद्वारेषु' इत्यमरः । अङ्गानि
शुद्धभेदः । 'अष्ट भेदे च शुष्के चक्षुर्भेदोऽल्पं गृहान्तरे' इति विश्वः । विशीर्णानि तल्पा-
नामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । 'विशीर्णकल्पाट्टशतो निवेशः' इति
वा पाठः । अद्वा क्षौमा । 'स्वादद् क्षौममद्यियाम्' इत्यमरः । ईषदसमाप्त विशीर्णानि
विशीर्णकल्पान्यट्टशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तसालः सप्तप्राकारः । 'प्राकारो
वरुण साल' इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विनैवभूतो मे निवेशः निवेशनम् ।
अस्तनिमग्नसूर्यमत्तादिलीनार्कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयत्य-
नुकरोति ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नैदन्मुखोल्काविचितामियाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

निशास्विति ॥ निशासु भास्वन्ति शीतिमग्नि कलान्यव्यक्तमपुराणि नूपु-
राणि यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'शन्तार्थनी तु या याति सकेत साऽभिसारिका'
इत्यमरः । यः राजपथः संचरत्यनेनेति संचरः संचारसाधनमभूत् । 'गोचरसंचर-'
(पा ३।३।११५) इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नैदन्सु मुखेषु वा उल्का-
स्ताग्निर्विचितामियाभिरन्विष्टमात्माभिः शिवाभिः क्लेशीभिः स राजपथो
बाह्यते गम्यते । बहिरन्वो बहिष्वातुरस्वीत्युपदेशः ॥ १२ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरर्धनिमन्वगच्छत् ।

वन्येरिदानी महिषैस्तदग्मः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

आस्फालितमिति ॥ यदग्मः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ताडितं सत् ।

पाठा०-१ 'विशीर्णतल्पो गृहसनिवेश' २ 'अर्ध' ३ 'ज्वलन्मुख', 'नद-
न्मुखोल्काविचिता' ४ 'प्यनितामगच्छत्' ५ 'दीर्घिकासु'

टिप्प०-१ 'सूर्यवंशये' इत्यनेन त्वमेव पति-याव्य-इत्याह वल्लभः । हेमाद्रिस्तु-
'वसोऽसारा शकस्य याम्बा सवमिनी तथा । पुरी मुखा अलेशस्य तोमस्य तु विभावरी ॥'
वसुतां रत्नानामोके सवमि सारा । 'ओक' इत्यदन्तोऽपि इत्याह ।

२ नदभूयो मुखेभ्यो निर्गता उल्का नदमुखोल्कात्त्वानिर्वचिनम् ।

जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्रमन्वगच्छदन्वकरोत् । तद्दी-
र्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शूङ्गैर्विपाणैराहतं सत् क्रोशति ।
न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दबोल्काहतशेषवर्धाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् । वृक्षे शेरत इति
वृक्षेशयाः । 'अधिकरणे श्वेतेः' (पा. ३।२।१५) इत्युत्प्रत्ययः । 'शयवासवासिष्व-
कालात्' (पा. ६।३।१८) इत्यलुप्तसप्तम्याः । मृदङ्गशब्दानामपगमादभावाद-
लास्या नृत्वशून्याः । दबोऽरप्यवङ्गिः । 'दबदावौ वनारप्यवङ्गी' इत्यमरः । तस्यो-
ल्काभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि वर्हाणि तेषां ते क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वं
वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्तरागान् ।

सद्योहतन्यङ्कुभिरस्त्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १५ ॥

सोपानेति ॥ किञ्च, येषु सोपानमार्गेषु रामा रम्यः सरागाँलक्षारसा-
शंश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मे मम मार्गेषु सद्योहतन्यङ्कुभिर्मारितमृगैर्ब्या-
घ्रैरस्त्रदिग्धं रथिरलिप्तं पदं निधीयते ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धासिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

चित्रेति ॥ पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः
करिणीभिः । चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्रीनेमे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गा-
श्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशात्पामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः
सन्तः संरब्धासिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारे वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गात्रिमौकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

स्तम्भेष्विति ॥ उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासात्प्राथ धूसराश्च
यान्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां धीप्रतिवृत्तीनां दाहमयीणां फणिभि-

पाठा०-१ 'चरणाद्गराणाद्'. २ 'अद्य'. ३ 'निमोक्पट्टः'.

टिप्पण-१ कर्णदुःखदं करोतीत्यर्थः-इति दिनकर० ।

२ 'दत्तमृणाल-' इति सापेक्षत्वेऽपि गमयतात्तमास-इति दिनकर० ।

विमुक्ता निर्मोका कबुका एव पट्टा । 'समौ कश्चुकिर्मोको' इत्यमर । सङ्गा-
त्सकत्वात् स्तनोत्तरीयाणि त्वनाच्छादनवद्वाणि भवन्ति ॥ १७ ॥

कालान्तरदयामसुधेषु नक्तमितस्ततो रुढतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादा ॥ १८ ॥

कालेति ॥ कालान्तरेण काश्चेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेष्वितस्ततो
रुढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु रूढेषु नक्त रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव शुद्धि-
स्वाच्छ्व येषां तादृशा अपि । ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स त एव चन्द्रपादाश्चन्द्र-
रमय । 'पादा रम्याद्द्वितुयांशा' इत्यमर । न मूर्च्छन्ति । न प्रतिफलतीत्यर्थ-
॥ १८ ॥

आवर्त्य शाखा सदय च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्ये. पुलिन्दैरिव वानरैस्तां क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीया ॥ १९ ॥

आवर्त्येति ॥ क्व, विलासिनीभिः सदय शाखा एतावयवानावर्त्या

नमस्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि ता मदीया उद्यानलता ।

वन्ये पुलिन्दैर्म्लेच्छविशेषैरिव वानरे. उभयैरीत्यर्थः । क्लिश्यन्ते पीज्यन्ते ।

क्लिश्नाते कर्मणि लट् । 'भेदा किरातशबरपुलिंदा म्लेच्छजातय' इत्यमर ॥ १९ ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालेर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

रात्राविति ॥ रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशया इत्यर्थः ।

दिवापि दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया काला वियुता रहिता विच्छिन्नो

नद्यो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालेर्लतातन्तुवितानैः । तिरस्क्रि-

यन्ते छाद्यन्ते ॥ २० ॥

वलिक्रियावर्जितसंकतानि ज्ञानीयससर्गमनाभुवन्ति ।

उपान्तयानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥

वलिक्रियेति ॥ 'वलि पूनोपहार स्यात्' इति शश्वतः । वलिक्रियावर्जि-

तानि संकतानि येषां तानि ज्ञानीयानि ज्ञानसाधनानि चूर्णंकीनि । 'इत्यल्युटो

बहुभम्' (पा ३।३।११३) इति करणेऽनीयर्प्रत्ययः । ज्ञानीयससर्गमनाभु-

वन्ति सस्युवयनि शून्यानि रिक्तायुपान्तेषु यानीरगृहाणि येषां तानि च

दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥ २१ ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।

हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीमयोध्यां
मामभ्युपेतुमर्हसि । कथमेव ? ते गुरुः पिता रामस्तां प्रसिद्धां कारणवशान्मा-
नुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥ २२ ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।

पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरवन्धेन तिरोवभूव ॥ २३ ॥

तथेति ॥ रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं यात्रां प्रतीतो
दृष्टः सन्, तथेति प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवताप्यभिव्यक्तमुख-
प्रसादा सती । इष्टलभादिति भावः । शरीरवन्धेन शरीरयोगेन करणेन तिरो-
वभूवान्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय देवं रूपमग्रहीदित्यर्थः ॥ २३ ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥

तदिति ॥ नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभायां द्विजे-
भ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वा नं कुलराजधान्या साक्षात् स्वयमेव पतित्वे
विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीलपूजयन् । आशीर्भिरिति शेषः । अत्र
गार्ग्यः—‘दृष्ट्वा स्वप्नं सोमनं नैव सुप्यात्पथाद्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र
साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः श्रीणयेयुर्नरेन्द्रम्’ । इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥ २४ ॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुव्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

कुशावतीमिति ॥ स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रि-
यसात् । ‘तदधीनयन्त्रे’ (पा. ५।४।५४) इति सातिप्रत्ययः । ‘श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते’
(पा. ५।२।८४) इति निपातः । ‘श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ’ इत्यमरः । कृत्वा यात्रा-
नुकूलेऽहनि सावरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैरनु-
व्रुतोऽनुगतः सन्, अयोध्याभिमुखं प्रतस्थे ॥ २५ ॥

सा केतुमालोपयना वृहद्भिर्विदारशैलानुगतेव नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवजंगमराजधानी ॥ २६ ॥

सेति ॥ केतुमाला एव उपयतानि यस्याः सा बृहद्भिर्नागैर्गजैर्विहारशैलैः
नीडाशैलैरनुगतैव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा । सा सेना तस्य
कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी सचारीणी नगरीव । अभवद्भूव ॥ २६ ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

वभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

तेनेति ॥ आतपत्रमेवामल मण्डलं विन्ध्व यस्य तेन । तेन कुशेन पूर्वनि-
वासभूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः । आतपत्रवद्मलमण्डलेनो-
दितेन शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमसास्तीत्युदन्वान् उद-
धिरिव । वभौ । 'उदन्वानुदर्या च' (पा. ८।२।१३) इति निपातनात्साधु ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य बरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीर्य सोढुम् ।

वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यासुरोहेष रजश्छलेन ॥ २८ ॥

तस्येति ॥ प्रयातस्य प्रथितस्य तस्य कुशस्य बरूथिनीनां सेनाना कर्त्राणां
'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा. २।३।६५) इति कर्तरि षष्ठी । पीडां सोढुमपर्याप्तव-
तीवाशकेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यासुरोहेव ।
इत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना दृश्ये नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमर्ति चकार ॥ २९ ॥

उद्यच्छमानेति ॥ पश्चात्तुशावलाः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पुरो-
ऽप्रे निवेशे निमित्ते । निवेशं चेत्यर्थः । उद्यच्छमानोद्योगं कुर्वती । 'समुदाहृ-
यो यमोऽग्रन्ये' (पा. १।३।७५) इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च
व्रजन्ती नृपस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा दृश्ये तत्रैव सामग्र्य-
मर्ति कृत्स्नतावुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्य द्विपानां मदचारिसेकात्पुरामिधाताच्च तुरंगमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पद्भ्यां पद्भ्योऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

तस्येति ॥ नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदचारिभिः सेकात्तुरंगमाणां

पाठा०—१ 'उद्गतेन', २ 'विसोढुम्', ३ 'उद्गच्छमाना', ४ 'सामग्र्यपदम्'.

टिप्पण—१ 'पीडा'शब्दस्य साधुत्वं प्रथमसर्गे एव प्रत्यपादि-इति दिनकर० । यो वाचां
न स इवे सोऽवश्यमन्यत्र याति-इति शिशु० ।

श्वुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि
रेणुत्वमियाय । तस्य तावदस्त्रीलथः ॥ ३० ॥

मार्गैपिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेच महाविरावा वद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

मार्गैति ॥ वैन्ध्येषु विन्ध्यसबन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु । 'कट-
कोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । मार्गैपिणी मार्गावलोकिनी । अत एव बहुधा
विभिन्ना । महाविरावा वीर्षशब्दा सा सेना । रेवेच नभंदेव । 'रेवा तु नभंदा
सोमोद्भवा मेघलक्ष्यका' इत्यमरः । गुहामुखानि वद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिष्वानवन्ति
चकाराकरोत् ॥ ३१ ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

स इति ॥ धातूनां गैरिकायीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रधारा यस्य ।
प्रयाणे ये ध्वनयः क्ष्वेडहेपादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्यैवंविधः स प्रभुः
कुशः । पुलिन्दैः किरातरुपपादितानि समपिंतान्युपायनानि पश्यन् । विन्ध्यं
व्यलङ्घयन् ॥ ३२ ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुवन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नवालव्यजनीयभ्रुवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

तीर्थे इति ॥ तदीये वैन्ध्ये तीर्थेष्वतारे गजा एव सेतुत्तस्य वन्धाद्धेतोः
प्रतीपगां पथिमवाहिनीं गङ्गामुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा
हंसा अयत्नेन वालव्यजनीयभ्रुवुश्चामराण्यभूवन् । अभूततद्भावे च्विः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोपाद्गसावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्रातिनिमित्तमम्भस्यैस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स कुशः कपिलेन मुनिना रोपाद्गसावशेषीकृता विग्रहा
देहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं
नौलुलितं धुभितम् । त्रिस्रोतस इदं त्रैस्रोतसम् । गङ्गमम्भो ववन्दे ॥ ३४ ॥

इत्यध्वनः कैश्चिद्दहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरख्याः ।

येदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

पाठा०-१ 'मार्गैपिणां', २ 'विन्ध्येषु'; 'विन्ध्यस्य', ३ 'लोलसितम्',
४ 'तीरम्'.

इतीति ॥ इति कैश्चिद्दहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरयवाः कूलं समासाद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखाना रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पर्दं येषां तान् । गृपाञ्छतशोऽपश्यत् ॥ ३५ ॥

आध्वय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

आध्वयेति ॥ कुलराजधान्या उपवनान्तवायु- कुसुमद्रुमाणां शाखा आध्वयेषद्भूत्वा । सुरभिर्मन्दध्वलयः । शीतान्सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैलोक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥ ३६ ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास वलीं चलानि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कु शरो वा यस्य सः । 'शल्यं शङ्को शरे वंशे' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः । कुलस्य ध्वजधिहभूतो वलीं स राजा चलाध्वजन्तो वा ध्वजा येषां तानि । तानि चलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये प्रामान्ते । 'प्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । निवेश- यामास ॥ ३७ ॥

तां शिल्पिसंधाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतं संभृतसाधनत्वात् ।

पुरं नवीचक्रुः अपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वाम् ॥ ३८ ॥

तामिति ॥ प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिना तक्षादीना संधाः संभृतसाध- नत्वान्मिलितोपकरणत्वार्तां तथागताम् । शन्यामित्यर्थः । पुरमयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाब्जल्लेकाग्निदाघग्लपितां श्रोमत्तप्तामुर्वामिव । नवीचक्रुः पदि- पूर्याचक्रुः ॥ ३८ ॥

ततः सपर्यां सपशूपद्वारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

तत इति ॥ ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्चा इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्त्रदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधान- विद्भिः प्रयोज्यैः पशूपदारैः सहितं सपशूपद्वारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र व्यन्ताग्निचपुनरिल्लनुसधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे

पाठा०-१ 'उपवनान्तवातः'. २ 'प्रयुक्ताः'. ३ 'तथाविधां'. ४ 'पुनः'.

५ 'निवर्तयामास'.

कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृत्तेरप्यन्तर्करा प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥ ३९ ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।

यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

तस्या इति ॥ स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं 'राजशब्द'पूर्वं निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोपसोः' इति विधः । कामी कान्त-हृदयमिव प्रविश्य । अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममालादिकं यथाप्रधानं मानानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तप्तदुचितगृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥ ४० ॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

पूरायभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

सेति ॥ विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा । 'विपणिः पण्यवीथिश्च' इत्यमरः । सा पूः अयोध्या । मन्दुरासंश्रयिभिरशालासंश्रयण-शीलैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वि-' (पा. ३।२।१५७) इत्यादिनेनिप्रत्ययः । तुरंगैरथैः । शालानु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्त्राङ्गतैः प्राप्ते-नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा नारीव । आयभासे ॥ ४१ ॥

वसन्त तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभार्मधिरोपितायाम् ।

न मैथिलेयः स्पृहयांचभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

वसन्निति ॥ स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभामधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतावयोध्यायां वसन् । दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय तथाऽलकेश्व-राय कुवेरायपि न स्पृहयांचभूव । तावपि न गणयामासेत्यर्थः । 'स्पृहेरीषितः' (पा. १।४।३७) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेनायोध्याया अन्यनगरविशामित्वं गम्यते ॥ ४२ ॥

कुशस्य कुमुदतीसंगमं प्रसूति—

अथास्य रत्नप्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्यासद्दार्पांशुकमाजगाम धर्मः प्रियाघेशमिचोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

पाठा०—१ 'गृहेन्द्रार्थः'. २ 'शालाविधिस्तम्भगतैः'; 'शालागृहेः स्तम्भ-गतैः'; 'शालागृहस्तम्भगतैः'. ३ 'विपणिस्थपण्यः'. ४ 'अधिरोपितायाम्'. ५ 'दिवो वेशम्'.

टिप्प०—१ एतेन इकदुभेरनुत्पत्तत्वं दाहः, तापुतीवृत्तपवनयोध्याया इति भावः-इति दिनकरः ।

आपिञ्जरा वद्धरजःकणत्वान्मक्षर्युं दारा शुशुमेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्यापि देहं गिरिशेन रोपात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥५१॥

आपिञ्जरेति ॥ वद्धरजःकणत्याध्यासरजःकणत्वादापिञ्जरोदारा शशी-
वशी अर्जुनस्य ककुभृक्षस्य । 'इन्द्रः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । मक्षरी । देहं
दग्ध्यापि रोपाद्विरिशेन गिरिस्त्वस्य निवासत्वेन गिरिशस्त्वेन । लोमादित्वाच्छ-
प्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शेतेर्ङः' (वा. १९१९) इत्यस्य छन्दसि
विधानाद्भोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं न्याय्यम् ।
खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वाव । शुशुमे ॥ ५१ ॥

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीघ्रं नवपाटलं च ।

संचध्रता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥५२॥

मनोज्ञेति ॥ मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते । सहकारभङ्गं चूतपद्मवस-
ण्डम् । पुराणं वासितं शेरतेऽनेनेति शीघ्रः पद्मेक्षुरसप्रवृत्तिकः सुराविशेषस्तम् । 'शीघ्रो
शुक्' (उ. सू. ४७८) इत्युणादिसूत्रेण 'शीघ्रं स्वप्ने' इत्यस्मादात्तोर्धुवप्रत्ययः । 'पद्मे-
रिक्षुरसैरखौ शीघ्रः पकरसः शिवः' इति यादवः । नवं पाटलायाः पुष्य पाटलं च
संचध्रता संचध्रयता निदाघावधिना प्रीप्मकालेन । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीन्नि
काले विद्येऽपि च' इति विथः । कामिजनेषु विषये सर्वे दोषास्वापादयः
प्रमृष्टाः परिहृताः ॥ ५२ ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाढे यभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्यौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

जनस्येति ॥ तस्मिन्समये प्रीप्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सवि-
शेषे सातिशय यथा तथा कान्तौ यभूवतुः । कौ द्वौ ? तापापनोदे क्षमा योग्या,
पादयोर ोः पादाना रस्मीना च सेवा ययोस्तौ । उदयस्यावभ्युदयस्यौ स
च नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

पाठा०-१ 'रुचे'. २ 'खण्डीकृतज्या'. ३ 'पुराणशीघ्रम्'. ४ 'स्तौ'.
५ 'पादसेवः'. ६ 'स चोदयस्यः'; 'नवोदयस्यौ', 'नवोदयस्यः'.

टिप्प०-१ वसवर्तौ सर्वे गुणाः कन्दर्पोऽपादका भवन्ति -इति सुमति० ।

२ तापो दारिद्र्यदुःख, उपापश्च, तस्य तापापनोदे स्फुटने क्षमा समर्था पादसेवा यस्य
स तापापनोदक्षमपादसेवः सदा सर्वदोदये राजाभ्युदये विद्यतीति सदोदयस्य उदयादौ
स्विकश्च-इति सुमति० ।

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरय्याः ।
 विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि श्रीम्भसुखे वभूव ॥ ५४ ॥
 अथेति ॥ अथोर्मिषु लोलाः स्रृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिन्त्वस्मिन् ।
 'जोलधलसत्सृष्णयोः' इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके । पचायच् ।
 श्रीम्भेषु सुखे सुखकरे सरय्या अम्भसि पयति तस्य कुशस्य वनिता-
 सखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा वभूव ॥ ५४ ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥

स इति ॥ चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोप-
 कार्या यस्यात्त्वाम् । आनायो जालमेपामस्तीत्यानायिनो जालिकाः । 'जालमानायः'
 (पा. ३।३।१२४) इति निपातः । 'आनायः पुंसि जालं स्यात्' इत्यमरः । तैः, अप-
 कृष्टनक्रामपनीतप्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संप्रप्रभावयोरनुरूपं योग्यं यथा
 तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र वामन्दकः—'परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तटलेस्वा-
 स्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनकमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥'
 इति ॥ ५५ ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सन्नूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सेति ॥ सा सरित् सरयूः । तीरसोपानपथेनावतारादवतरणादन्योन्यं
 केयूरविघट्टिनीभिः संनदाद्गदसंपर्पिणीभिः सन्नूपुरक्षोभाणि सन्नूपुरस्खलनानि
 पदानि वासां ताभिरङ्गनामिहेतुभिरुद्विग्नहंसा भीतहंसाऽऽसीत् ॥ ५६ ॥

पैरस्पराम्भुक्षणतत्पराणां तासां नृपो मञ्जनरागदर्शी ।

नौसंथयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालव्यजनां वभाषे ॥ ५७ ॥

परस्परेति ॥ नौसंथयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामास-
 कानां तासां श्रोणां मञ्जने रागोऽभिलाषत्वदर्शी नृपः पार्श्वगतामुपात्त-

पाठा०-१ 'विहतोपकार्याम्'. २ 'विलग्नहंसा'; 'विविग्नहंसा'. ३ 'परस्परा-
 क्षेपण'.

वालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरवाहिणीं^१ बभाषे । 'किरातस्तु द्रुमा-
न्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मात्स्यजालन्तरे द्वयोः' इति केशवः ॥ ५७ ॥

पश्याचरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संध्योदयः साध्र इवैष वर्णं पुप्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥५८ ॥

पश्येति ॥ गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽचरोधैर्विगाह्यमानो विलोच्च-
मान एष सरयूप्रवाहः । साध्रः सन्धेयः संध्योदयः सध्याविर्भाव इव । अनेकं
नानाविधं वर्णं रक्षणीतादिकं पुप्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥ ५८ ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।

तद्वध्मतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

विलुप्तमिति ॥ नौलुलिताभिर्नौलुलिताभिरद्भिः । अन्तःपुरसुन्दरीणां
यदञ्जनं कञ्चलं विलुप्तं इतं तदञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या राग-
शोभा एव वध्मतीभिर्घटयन्तीभिरद्भिरासां प्रतिमुक्तं प्रक्षीर्षितम् । प्रतिनिधि-
दानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥ ५९ ॥

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्रोदुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्वाहुभिरप्सु यालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

एता इति ॥ गुरु दुर्बलं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रो-
णिपयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्रोदुमशक्नुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः श्लिष्टा-
ङ्गदैर्वाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात् क्रीडाभिनिवेशपारत-
ङ्ग्यात् । प्लवन्ते तरन्ति ॥ ६० ॥

पाठा०-१ 'अशक्नुवन्त्यः'.

टिप्प०-१ 'स्त्रियां चामरवाहिन्यान्' इत्युक्तत्वात् 'किरातीं' पदेनैव चामरग्रहणे लभ्येऽपि
सर्वदैव स्त्रियाश्चामरग्रहण न समवतीत्यत 'उपात्तवालव्यजनाम्' इति न पौनरुक्त्यम्—इति
दिनकर० ॥ किरातीं निर्वाणकस्त्रीं बभाषे—इति सुमति० ।

२ पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मेत्वात्, प्रवाह इति द्वितीयाभावः । 'पश्य नृगो घावति' इतिवत्-
इति हेमाद्रिः ।

३ नौलुलितमञ्जनविलोपे हेतु—इति हेमाद्रिः ।

४ यथाऽनेन नेत्रयोः शोभा सपाद्यते तथाऽद्भिरपि संपादितेत्संधः । 'रागोऽनुरागे मात्सर्ग-
रक्तवर्णे रजस्यपि' इति केशवः—इति दिनकर० ।

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो धारिविहारिणीनाम् ।
पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥

अमी इति ॥ धारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो अथ निम्नगायाः
स्रोतसि पारिप्लवाश्चबलाः । 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । अमी
शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णभूया शैवाललोलाञ्जलनीलिप्रियान् । 'जल-
नीली तु शैवालम्' इत्यमरः । मीनांश्छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वा-
च्छरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

आसामिति ॥ जलस्यास्फालने तत्पराणामासकानामासां क्षीणां मुक्ता-
फलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषूत्सर्पेभ्यस्तन्ति ये तेषु शीक-
रेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गहन हारोऽत एव छिदुरः स्वयं छिन्नोऽपि न
संलक्ष्यते । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' (पा. ३।२।१६२) इति कुरचत्वयः । शीकर-
संसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ६२ ॥

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेभङ्गो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।

जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥

आवर्तंति ॥ विलासिनीनां विलसनक्षीणानां क्षीणाम् । 'वौ क्यलसद्वयसम्भः'
(पा. ३।२।१४३) इति घिनुष्प्रत्ययः । रूपावयवानामुपमेशानां वान्युपमानानि
लोकप्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुपमानमित्य-
त्राह—नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिः शोभाया आवर्तशोभा । 'सादावर्तोऽम्मसां
भ्रमः' इत्यमरः । भ्रुवां भङ्गस्वरंगः । स्तनानां द्वन्द्वचराश्चक्रवाक्यः । 'उपमानम्'
इति सर्वत्र संबध्यते ॥ ६३ ॥

पाठा०-१ 'शैवाललोलाः'. २ 'करास्फालन'. ३ 'भङ्गाः'. 'मन्त्राः'.

टिप्पण-१ 'पूर्वमुत्सारितजलचरत्वादिभे मत्स्यायन्ते-इति हेमाद्रिः ॥ कर्णपूररूपेन तदा-
प्रादुर्भावयन्ति-इति नन्दः ।

मणोपमाने गम्भीरनाभेरिति भावः—इति व्याचष्टे । ६३।१।१५५५ इति नन्दः । जलभ्र-
रधु० २७

तीरस्थलीवर्हिभिस्तकलापैः प्रस्निग्धकैरभिनन्द्यमानम् ।

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥

तीरेति ॥ उत्तरकलापैरुपबर्हैः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषा तैः । तीरस्थ-
लीषु स्थितैर्वर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीतानुसारि ।
आसां क्षीणां संवन्धि । वार्यैव मृदङ्गस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमू-
च्छति व्याप्नोति ॥ ६४ ॥

संदष्टवल्नेष्ववलानितम्ब्रेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुंतुल्याः ।

अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

संदष्टेति ॥ संदष्टं प्रखेपु जश्वेकारवांछितवल्नेष्ववलाना नितम्ब्रेष्वधिक-
रणेषु । इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयाऽन्तरितान्यावृत्तानि चान्युद्भूति नक्षत्राणि तत्तु-
ल्याः । मुञ्जामयत्वादिति भावः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः । निश्चला इत्यर्थः ।
रशना एव कलापा भूषाः । 'कलापो भूषणे बर्है' इत्यमरः । मौनम् । निःशब्द-
तामित्यर्थः । भजन्ते ॥ ६५ ॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिकाः ।

चक्रेतरात्रैरलकैस्तत्तुण्यश्चूर्णारुणान्वारिलधान्यमन्ति ॥ ६६ ॥

एता इति ॥ दर्पात्सखीवनं प्रति करैस्तपीडिता उत्सारिता वारिधारा
याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिका एतास्तत्तुण्यो चक्रेत-
रात्रैर्जलसेकादज्वप्ररलकैः करणश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिररुणान्वारिलधानुदग्निन्दन-
यमन्ति वयन्ति ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'मूर्च्छत्यनुरक्तम्'. २ 'उडुकवपाः'. ३ 'आसाम्'. ४ 'रसना'.
५ 'गन्धधारम्'. ६ 'आरात्'. ७ 'वहन्ति'.

टिप्प०-१ मेघशब्दानुकारिणीकलेखत्रादिजलशब्दप्रवणसमनतर इत्यंशुद्रतः कलापो
येषा तैः । प्रस्निग्धः केकाशब्दो येषा तैः कूलस्थलीवासिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमान गीतमनुगच्छ-
तीति वाङ्मयम्, रक्तं ताण्युक्तमासां क्षीणां निम्बेर्विदोः कान्त्सा वार्यैव मृदङ्गस्य वाद्यं कर्मेषु
मूर्च्छति वर्धते—इति दिनकर० ।

२ अत्र यद्यपि सामान्येनैव वल्नमधिकृतं तथापि चन्द्रप्रकाशसाम्यार्थं दुकूलमवसेवम्—
इति दिनकर० ॥ दुकूले धुमाया आरुष्यते इति दुकूलम्—इति क्षीरस्वामी ।

३ मावेऽनुकल (८६५)—रामागाननवरतीरणाहमाजां नारावं व्यतनुव मेखला
कलापः । इत्यादिबलक्रीडाकाले दुकूलधरत्वादिन्दुप्रभासाम्यम्—इति हेमाद्रिः ।

४ अत्र 'वहन्ति' इति पाठमाश्लेष 'जलसेकादज्वप्ररलकैः कुङ्कुमादिचूर्णैरुणान् वल्न-
लवान् वहन्ति । पुनः शिष्टयेवेति विशेषः—इति व्याचष्टे दिनकर० ।

उद्धन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोश्च एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेपः ॥ ६७ ॥

उद्धन्धेति ॥ उद्धन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्रलेखः धारित-
पत्ररचनः । विश्लेषिणो विस्त्रंसिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताडद्वा यस्मिन्सः ।
एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेपो नेपथ्यं मनोश्च एव ।
रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः ॥ ६७ ॥

स नौविमानादवतीर्थं रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।

स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

स इति ॥ स कुशो नौविमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः । तस्मादव-
तीर्थं विलोलहारः सन्, ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह स्कन्धावलग्नोद्धृ-
तपद्मिन्युत्पाटितनखिनी यस्य स तथोक्तः सन् । 'नवृत्तध' (पा. ५।४।१५३) इति
कप्रत्ययः । वन्यो द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ॥ ६८ ॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥

तत इति ॥ ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'भुवध' (पा. ४।१।४७)
इति चकारादिष्णुच् । नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा
विरेजुः । प्रागेव इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवल्य अपील्यर्थः । मुक्ता मणयो नय-
नाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत? अभिरामा इति किमु
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

वर्णोदकैः काञ्चनैश्चमुकेस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोऽतितरां चभासे सधातुनिप्यन्द इवाद्रिराजः ॥ ७० ॥

पाठा०-१ 'उद्धन्धकेशः'. २ 'जालशोभः'; 'कर्णवेष्टः'. ३ 'विलोलमालः';
'विलोलमाल्यः'. ४ 'स्कन्धावलग्नोद्धृतपद्मिनीकः'; 'स्कन्धावलग्नो वतपद्मिनीकः'.
५ 'अधिगताः'; 'अभिगताः'. ६ 'उन्मयूखं'. 'किमुतेन्द्रनीलम्'. ७ 'शङ्खसंख्यैः'.

टिप्प०-१ कामोदीनक दवाभूदित्यर्थः-इति दिनकर० ।

३ विलोलाः परस्परं जलसेकादिना चपला माल्या पुष्पस्रग्वत्सा । 'विलोळमाल्यः' इति
पाठनादल्य मालयाः पद्मिन्युपमानम्-इति म्याचष्टे मुमति० ।

३ ततः शोभायता नृपेन संगतास्ताः स्त्रियो मयं वसुः । कथमित्याह-मुक्तामालाः प्रागेव
रम्या उद्धृतपद्मिन्द्रनीलमणि प्राप्य किमु-इति दिनकर० ॥ इन्द्रनीलमणि प्राप्यापिक्रमेण
भवति-इति मुमति० ।

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

गाह्वरमतं तीरगतस्तरस्त्री भुजंगनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७ ॥

तत इति ॥ ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्त्री बलवान् स कुश-
स्तीरगतः सन् धनुराततज्यमधिष्य कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय
गाह्वरमतं गरुमदेवताकमस्त्रं समाददे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्हृदः संहितमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।

रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नक्षेत्रे संहितमात्रे सत्येव हृदः क्षोभादेतोः समा-
विद्धाः संघट्टितास्तरंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन्पातयन् । अवपाते
गजप्रहणगते मग्नः पतितः । 'अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तश्छन्नस्तृणादिना' इति यादवः ।
वन्यः करीव परुषं घोरं ररास दध्वान् ॥ ७८ ॥

तस्मात्समुद्रादिव मध्यमानादुद्धृत्तनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

तस्मादिति ॥ मध्यमानात्समुद्रादिव । उद्धृत्तनक्रात्प्रमितग्राहात्तस्माद्भ-
दात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव । कन्यां पुरस्कृत्य
भुजंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥ ७९ ॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रद्वेष्वनिर्वन्धरूपो हि सन्तः ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः । 'द्वौ विशौ वंद्यमनुजौ' इत्य-
मरः । विभूषणं प्रत्युपहरति प्रलर्पयतीति विभूषणप्रत्युपहारः । 'कर्मण्यप्यु'
(पा. ३।२।१) । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं
वीक्ष्य सौपर्णं गाह्वरमतमस्त्रं प्रतिसंजहार । तथा हि-सन्तः प्रद्वेषु नम्रेष्व-
निर्वन्धरूपोऽनियतकोपा हि ॥ ८० ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विपामङ्केशमस्त्रविद्वान् ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्ध मूर्ध्ना मूर्धाभिपिक्तं कुमुदो वभाषे ॥ ८१ ॥

-पाठा०-१ 'अभिघ्नन्'; 'भिन्दन्'. २ 'अङ्कुशमाशु विद्वान्'; 'अङ्कुशवद्विदित्वा'.

टिप्प०-१ यस्मात् सन्तः प्रद्वेषु नम्रेषु अनिर्वन्धरूपो उररक्षितः क्षीणक्रोधा भवन्ति-इति
सुमतिः ।

त्रैलोक्येति ॥ अर्द्धं विद्वानस्यविद्वान् । 'न लोक-' (पा. २।३।६९) इत्यादिना पृष्ठीसमासनिषेधः । 'द्वितीया श्रिता-' (पा. २।१।२४) इत्यत्र 'गम्यादीनामुपसंख्यानद्वितीया' (वा. १२४७) इति योगविभागाद्वा समासः । गरुडास्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चतुर्वर्ष्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् । अत एव प्रभावाद्धिपामङ्कुशं निवारकं मूर्धाभिपिकं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्धाऽभिवन्द्य प्रणम्य वभाषे ॥ ८१ ॥

अवैमि कार्यान्तरमानुपस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।

सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ? ॥ ८२ ॥

अवैमीति ॥ त्वाम् । 'ओदनान्तरस्तण्डुल' इतिवत् कार्यान्तरः कार्यार्थः ।

'स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्येषु चान्तरम्' इति शाश्वतः । स चासौ मानुपश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आश्व. घ. १।१।५) इति श्रुतेरित्यर्थः । स जानन्नहमाराधनीयस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः । 'धृ प्रीता' इति धातोः त्रिधां क्त्वि । विघातं कथं नामाचरेयम् ? असंभावितमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य बालातिकुतूहलेन ।

हृदात्पतज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥

करेति ॥ कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा । कन्दुकार्यमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला अन्तरिक्षाज्योतिर्नक्षत्रमिव । 'ज्योतिर्भयोतदृष्टिषु' इत्यमरः । हृदात्पतत्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्य । अतिकुतूहलेनात्यन्तकौतुकेन । आदत्ताग्रहात् ॥ ८३ ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।

भुजेन रक्षापरिधेण भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥

तदिति ॥ तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना रीधेण । ज्याघातेन आरेखा रेखाकारा ग्रन्थयस्तासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्य तेन । भूमे रक्षायाः

पाठ०-१ 'कराभिघातोच्छ्रितकन्दुका'. २ 'जवात्पतत्'; 'भौत्पातिकम्'. ३ 'ज्याघातरेखास्थिर'.

टिप्प०-१ 'भौत्पातिकं ज्योतिरिवान्तरिक्षात्' इति पाठमाह्व-उत्पाते भवमीत्पातिकम् । उत्पाते उपद्रवः । 'हृदात्पतज्योति' इत्यपि पाठः- इति व्याख्यातवान् मुमति० ।

२ धनुर्वेदाभ्यासकुरन्नेन- इति मुमति० ।

परिषेण रक्षार्गलेन । 'परिषो योगभेदात्प्रमुदरेऽर्गलघातयोः' इत्यमरः । अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु । एतैर्विषयैर्महाभाग्यशौर्यधुरधरत्व- बलवत्त्वादि गम्यते ॥ ८४ ॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
 आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूपया पार्थिव ! पादयोस्ते ॥ ८५ ॥
 इमामिति ॥ किञ्च, हे पार्थिव ! ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूपया परि-
 चर्याया । 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छाया परिचर्याप्रदानयोः' इति विश्वः । आत्मापराध-
 माभरणप्रहणहपं नुदतीम् । परिजिहीषन्तीमित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच' (पा.
 ३।३।१३२) इति चकाराद्वर्तमानार्थे शतृप्रत्ययः । 'आच्छेन्नशोर्नुम्' (पा. ७।१।८०)
 इत्यस्य वैकल्पिकत्वाद्भ्रमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं मणिनीं
 कुमुद्वतीमनुमन्तुं नार्हसीति न । अर्हस्वेवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

इत्युचिर्यानुपहृताभरणः क्षितीशं
 श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
 संयोजयां विधिवदास संमेतयन्धुः
 कन्यामयेन कुमुदः कुलभूपणेन ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वश्लोकम् । ऊचिवातुक्त्वात् । नुवः कस्युः । उपहृताभरणः
 प्रलपिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद ! भवाऽश्लाघ्यः स्वजनो बन्धुः । इत्यनु-
 भाषितारमनुवकारं क्षितीशं कुशं समेतयन्धुर्युक्त्वन्धुः सन् कन्यामयेन
 कन्यारूपेण कुलयोर्भूपणेन विधिवत्संयोजयामास । न केवलं तदीयमेव
 किंतु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं
 तु प्रागेव समाहितम् ॥ ८६ ॥

'तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते
 माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छ्रयस्य ।
 दिव्यस्तूर्यधनिरुदचरद्व्यश्रुवानो दिगन्ता-
 न्गान्धोदग्रं तदनु चतृषुः पुष्पमाध्यर्षमेघाः ॥ ८७ ॥

पाठा०-१ 'निजापराधम्' । २ 'उपचिताभरणः' ; 'उपहृताभरणः' । ३ 'अभि-
 भाषितारम्' । ४ 'समेकयन्धुम्' ।

टिप्प०-१ 'कूपानुप्रत्ययत्वे स्तिटि' (पा. ३।१।१०) इति नियमात् 'विधिवत्' इति मध्ये
 प्रयोगक्षिन्त्यः । अथवा 'विधिवत्' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वात्त्रिदोष इति कश्चिदिति सि शु० । १

तस्या इति ॥ मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायैत्यर्थः ।
मौङ्गल्या मङ्गले चायुर्या ऊर्णा मेपादिलोम । 'ऊर्णा मेपादिलोमि स्यात्' इत्यमरः ।
अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तथा चलयिनि बलयवति तस्याः कुमुद्व्या
हस्ते पाणावुच्छिखस्योदर्चिपः पावकस्य पुरोऽप्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिग्-
न्तान् व्यश्रुवानो व्यामुचन् । दिग्घस्तूर्यध्वनिद्वचरदुत्थितः । तदन्वा-
श्र्या अद्भुता मेघा गन्धेनोद्ग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि । जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् ।
चतुःपुः । 'आथर्व'शब्दस्य 'सिद्धं तृप्तममी त्रिपु । चतुर्दश' इत्यमरवचनात्त्रि-
लिङ्गत्वम् ॥ ८७ ॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ

कुमुदतीपरिणयो नाम पोडशः सर्गः ।

इत्थमिति ॥ इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ।
'तद्धितार्थ-' (पा. २।१।५१) इत्यादिना तत्पुरुषः । अदन्तद्विगुवेऽपि पात्राद्यन्त-
स्वान्तपुंसकत्वम् । 'पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तस्य गुरु
रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । 'औरसो धर्मपत्नीजः' (२।१२८) इति
याज्ञवल्क्यः । मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं
पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा । एकस्त्वयोरन्यतरः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वैन-
तेयाद्रुडात् । गुह्या वैष्णवांशेन पुत्रेण त्याजितकौर्यादिति भावः । शङ्कां भयम-
त्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्यालां कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमत एव
पौरकान्तः पौरप्रियः सन् । शशास ॥ ८८ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां पोडशः सर्गः ।

पाठा०—'विपधरिपोः'; 'अहिकुलरिपोः'.

१ टिप्प०—१ मङ्गलनिमित्तं दूर्णाकङ्कण तदस्यास्तीति माङ्गल्योर्णावलयी तस्मिन् इति सुमति०

२ तक्षकस्य नागराजस्य पञ्चमं प्रतिपौत्र-इति सुमति० ॥ तक्षकपौत्रस्य पौत्रम्-इति
दिनकर० ।

३ पितुः कादवपस्य वधाद्रिपुभूताद्रुडात्-इति दिनकर० ।

सप्तदशः सर्गः ।

नमो रामपदान्भोजं रेणवो यत्र संततम् ।

कुयन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

अतिरिचं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुदती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्रसादमिद्य चेतना ॥ १ ॥

अतिरिचि मिति ॥ कुमुदती काकुत्स्थात्कुशात् । अतिरिचं नाम पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्रहरात् । 'क्षी यामप्रहरो समौ' इत्यमरः । प्रसादं वैशद्यमिद्य । प्राप । ब्राह्मे सुहृते सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

स पितुः पितृमान्वंशं मानुश्चानुपमद्युतिः ।

अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

स इति ॥ पितृमान् । प्रसंगार्थं मत्तुर् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः सवितुधेदं विशेषणम् । सोऽतिरिचिः पितुः कुशस्य मानुः कुमुदत्याश्च वंशम् । सविता । उत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपुनात् पवित्रीकृतवान् ॥ २ ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

तमिति ॥ अर्थाच्छन्दार्थानदानसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्तीत्यर्थं विदुः तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशः । तमतिथिमादौ प्रथमं कुलविद्यानामान्वीक्षिकी-प्रसीवार्ता-दण्डनीतीनामर्थमभिधेयमग्राहयदबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः । अहर्ष्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥ ३ ॥

पाठा०-१ 'आप'.

टिप्प०-१ अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, न पुनरापेति कालभेद इति काव्यप्रकाशे । तद्धी-कारुदभास्करश्च सर्वेषां चेतनाऽद्यापि प्रसादमाप्नोति इत्यादिवर्तमानकाल एव न्याय्यः-इति हेमाद्रिः ।

२ बहुभस्तु-प्यन्ता अपि द्विकर्मका भवन्ति । यथा-'वाचयति पुत्रं शोकं पिता-इत्याह ॥ 'छगृहदृशाम्'- इति केन्दिरिति कर्म । भट्टिकार्ये (२।४२)-'अग्निप्रहत्तं जनको धनुस्त्वत्' इति विधासंबन्धे बुद्धयर्थत्वाद्विधीया च । एके पूर्वापे अहेर्बुद्धयर्थत्वात् 'कुशम्' इति द्विधीया उच्यते । 'वेन' इति विभक्तिविशेषणामं कुर्वन्ति-इति हेमाद्रिः ।

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।

अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥

जात्य इति ॥ जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन । 'अभिजातः कुलीनः स्यात्' इत्यमरः । शौर्यवता वशिना तेनातिथिना । करणेन एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकत्वम् । अमन्यत । सर्वगुणसामभ्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

स इति ॥ स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् । 'योपधात्-' (पा. ५।१।१३२) इत्यादिना वुञ् । उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येन । अवधि इतश्च । 'लुञ्चि' (पा. २।४।४३) इति हनो वधादेशः ॥ ५ ॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।

अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

तमिति ॥ कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव । तं कुशमन्वगात् । कुशस्तु । कुः पृथ्वी तस्य मुत्प्रीतिः संवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तयोरिति ॥ तयोः कुश-कुमुदयोर्मध्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः, तद्भाक् । आसीत् । द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्या

पाठा०-१ 'जन्म', २ 'सहायिकम्', ३ 'सः', ४ 'च', ५ 'अंशभागिनी'.

टिप्प०-१ 'जन्मः' इति पाठे जन्मो जनकः-इति दिनकर० ।

२ 'कुमुदानन्दम्' इत्युभयविशेषणम्; रवीन्दुकुलोभयोत्पत्तित्वात् इति बल्लभः ।

३ यथा कौमुदी चन्द्रमनुयाति । यत् उक्तं च-'तिस्रः कोट्यर्थकोटी च यावद्रोमाणि मानवे । तावदर्थसहस्राणि भर्तार याऽनुगच्छति-इति सुमति० ।

४ तदर्थं समरे मृतत्वात्-इति बल्लभः ।

५ कुमुद्वती पारिजातपुष्पांशभागिनी शच्याः सख्यासीत्; पत्यनुगमनात् । 'तिस्रः कोट्यर्थकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्काळं वसेत्सर्वे भर्तारं याऽनुगच्छति' इति शङ्खांगिरसौ-इति हेमाद्रिः ।

इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी । 'संपृच-' इत्यादिना भजेर्धितुष्ण-
त्ययः । सत्प्यासीत् । कस्तादित्वादिवस्वतिः साधुः ॥ ७ ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्वरन्तः पश्चिमामाशां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

तदिति ॥ सङ्ग्रामयायिनः सङ्ग्रामं यास्यतः । आब्रुवन्त्ये गिनिः । 'अकेनो-
र्भविष्यदाधमर्षयोः' (पा. २।३।७०) इति षष्ठीनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुशस्य
पश्चिमामन्तिमामाशां विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवस्था स्वरन्तो मन्त्रिवृद्धा-
स्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुनिदधुः ॥ ८ ॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्रेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

त इति ॥ ते मन्त्रिणस्वस्थातिथेरभिषेकाय शिल्पिमिरुद्रेदि उपतवेदिकं
चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठित नवं विमानं मण्डपं कल्पया-
मासुः कारयामासुः ॥ ९ ॥

तत्रेनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

तत्रेति ॥ तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितमेनमतिथिं हेम-
कुम्भेषु संभृतैः सगृहीतैस्तीर्थवारिभिः । करणैः प्रकृतयो मन्त्रिणा उप-
तस्थुः ॥ १० ॥

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्वेराहतपुष्करैः ।

अन्यमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

नदद्भिरिति ॥ आहतं पुष्करं मुग्न्य वेपा लौ । 'पुष्करं करिहस्तामे वायभा-
ण्डशुबेऽपि च' इत्यमरः । स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्वेस्तस्यातिपे-
रविच्छिन्नसंतत्यविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं भावि शुभमन्यमीयतातु-
मितम् ॥ ११ ॥

पाठा०-१ 'वितानम्'. २ 'उपशोभितम्'. ३ 'संतते'.

टिप्प०-१ अत्र प्राप्तिमात्रविवक्षया परस्मैपदम्-इति दिनकर० ।

२ 'स्निग्धगम्भीरम्' इत्युभयसूचनं सूचयन्ति । उक्तं च शकुन्तलार्णवे-'स्तरिदु'स्य भवेद्दुःखं
सुखं सर्वं शकुन्तलः । आहतानि च वापानि स्निग्धवाचा च मद्भरम् ॥ एति हेमाद्रिः ।

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्सं भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

दूर्वेति ॥ सोऽतिथिः दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्च अभिन्नपुटा बालप-
ल्लवाद्योत्तराणि प्रधानानि येषु तान् । अभिन्नपुटानि मधुकुमुष्पाणीति केचित् । कम-
लानीलान्ये । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्ताः नीराजनाविधीन्भेजे ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वेभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिपेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

पुरोहितेति ॥ पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो ब्राह्मण जिष्णुं
जयशीलं तमतिथिं जैत्रैरथर्वशीलैरथर्वभिर्गन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिपेक्तुमुप-
चक्रमिरे ॥ १३ ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिपेकश्चीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विपः ॥ १४ ॥

तस्येति ॥ तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्यौघमहती महाप्रवाहा । अभि-
पिच्यतेऽनेनेत्यभिपेको जलम् । स एव श्रीः । यद्वा, -तस्य श्रीः समृद्धिस्त्रिपुरद्विपः
शिवस्य, मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव । व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां द्वेष्टेति विग्रहः ॥ १४ ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

स्तूयमान इति ॥ तस्मिन्क्षणेऽभिपेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः सोऽ-
तिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् । कर्तारि कः । अत एव सारङ्गैर्धातकर्भिनन्दितः
पर्जन्यो मेघ इव । अलक्ष्यत ॥ १५ ॥

पाठा०-१ 'जातिवृद्धप्रयुक्तान्'. २ 'च'. ३ 'द्विजोत्तमाः'. ४ 'अत्रैरपाहा'.
५ 'प्रवृष्टः'; 'प्रवृष्ट इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दते'. ६ 'चातकैः'.

टिप्पण-१ अभिन्नं सदृष्टं पल्लवपुटमस्येति अभिन्नपुटं मधुकं च एतान्युत्तरयत्र तं ज्ञातिवृद्धैः
प्रयुक्तं नीराजनाविधिमारात्रिकं स नृपो भेजे । अभिन्नपुटः कापांसो वा महातको वा । अभि-
न्नपुट- इति पाठेऽहत् वासः-इति दिनकरः । दूर्वायवाङ्कुरः प्लक्षत्वक् च अभिन्नपुटानि च
तेरुत्तरं भेदम् । अभिन्नपुटानि मधुकुमुष्पाणि, संदष्टपल्लवव । यद्वा, -दूर्वादिभिरभिन्नाः पुता-
पुयारः पल्लवास्तेरुत्तरं सहितम् । 'पुट'शब्दस्य पल्लवार्थत्वे सप्तशत्याम्-संदष्टोऽपुटः' इति
हेमादिः ।

न्यः कश्चन भास-
रा नाशयन्तु) इति

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

तस्येति ॥ सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः कुर्वन्तस्तस्य वृष्टिसेकात् । विद्युतोऽयं वैद्युतः । तस्याविन्धनस्याग्नेरिव । द्युति-
वैद्युधे ॥ १६ ॥

स तावदभिपेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतेषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

स इति ॥ सोऽतिथिरभिपेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत्तावत्परिमाणं
वसु धनं ददौ । यावता वसुना । एषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समप्रदक्षिणा
यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्दायित्वन्वयः ॥ १७ ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिपमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तेर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

त इति ॥ प्रीतमनसस्ते स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशिपमुदैरयन्
ग्याहरन् साशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तेः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादि-
भिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोद्दीक्षणं न
चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां बधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरोः मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

बन्धेति ॥ सोऽतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदबधार्हाणामवध्यताम् । धुर वहन्तीति
धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भास्व मोक्षं गवामदोहं वत्सानां पानार्थं
दोहनिकृत्तिं चादिशदादिदेश ॥ १९ ॥

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशाद्येष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥

क्रीडेति ॥ पञ्जरस्थाः शुकादयः । अस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि । किमु-
त्तान्य इति 'अपि'शब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनात् । लब्धमोक्षाः सन्तो
यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छानारिणोऽभवन् ॥ २० ॥

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः सोऽतिथिः । नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादिः' इत्यमरः । तत्र न्यस्तं स्थापितं शुचिं निर्मलं सोत्तरच्छदमास्त्ररणसहितं गजदन्तस्यासनं पीठमध्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिकपाणयः ।

आकल्पसाधनैस्तैस्तरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

तमिति ॥ तोयेन निर्णिकपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका अलंकारो धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाश्यानकेशान्तं शोपितकेशपाशान्तं तमतिथिं तैस्तरुकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिः । उपसेदुरुपतस्थुः, अलंचकुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

त इति ॥ ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेणोन्नद्धमुद्गदमन्तर्गतस्रजमस्यातियेर्माँलिं धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण माणिक्येन प्रत्यूषुः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥ २३ ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

चन्दनेनेति ॥ किंच, मृगनाभ्यां कस्तूरिकया सुगन्धिना चन्दनेन अङ्गरागमङ्गविलेपनं समापय्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना गोरोचना यस्मिंस्तत्पत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥ २४ ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्धी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

पाठा०-१ 'कक्ष्यान्तर'. २ 'तस्य'. ३ 'मुक्तागुणानद्धम्'. ४ 'अभ्यन्तरस्रजम्'. ५ 'धर्मिना'; 'बन्धिना'. ६ 'दुकूलभाक्'; 'दुकूलभृत्'; 'हंसचिह्नदुकूलवत्'.

टिप्प०-१ प्रसाधका नापितादवस्त्रैस्तरुङ्कारसाधनेर्शरकटकादिभिर्धूपेन दयाना किञ्चिच्छुष्का केशानामन्तः स्वरूपं यस्य तं नृपमवस्थिताः-इति दिनकर० ॥ धूपेनाश्यानं हंसचक्रुः केशान्ताः यस्य तम् । 'अन्तः'शब्दः स्वरूपे वा-इति हेमाद्रिः ।

आमुक्तेति ॥ आमुक्ताभरणः आसृजिताभरणः । स्रजोऽस्य सन्तीति स्रग्वी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा. ५।२।१२१) इति विनिप्रत्ययः । हंसाधि-हमस्येति हंसचिह्नं बहुकूलं तद्भान् । अत्र बहुव्रीहिर्नैवार्यसिद्धेर्मतुवानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्यादिवत् वर्मधारयादपि मत्वर्थाय प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव वधूर्नबोधा तस्या वरो बोधा । 'वधूः लुपा नवोढा स्त्री वरो जामा-तृपिङ्गयोः' इति विश्वः । सोऽतियिः । अतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवंविशेषणः ॥ २५ ॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शं हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

नेपथ्येति ॥ हिरण्मये सौवर्णं आदर्शं दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेपं पश्य-तस्तस्यातिथेश्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरु-स्तस्य छायेव । विरराज । तस्य सूर्यसकान्तविम्बस्य सभवात् 'मेरौ' इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

स इति ॥ सोऽतिथी राजककुदानि राजविद्वानि छत्रचामरादीनि । 'प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ऋदोऽङ्घ्रियाम्' इत्यमरः । तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजयशब्दः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति हलानुधः । सुधर्माया देवसभाया अनवमानम्यूनां सभामास्थानीं ययौ । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमरः ॥ २७ ॥

वितानसहितं तत्र मेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

वितानेति ॥ तत्र सभाया वितानेनोद्बोधेन सहितम् । 'बल्ली वितानमु-द्बोचः' इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैरुद्धृष्टमुल्लिखितं पादपीठं यस्य तत् । पितुरिदं पैतृकम् । 'ऋतष्ठम्' (पा. ४।३।७८) इति ठञ्प्र-त्ययः । आसनं सिंहासनं मेजे ॥ २८ ॥

पाठा०-१ 'नवे'. २ 'महीभुजाम्'.

- टिप्पण-१ यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । सोऽप्यनेकाभरणान्वरतयुक्त इति-इति बहुभुवः ॥ वक्ष्यतरोरपि बहुलद्वारिव नूतनस्यादित्यस्वारुणत्वात्, हेमादरांसादृश्यं मेरावेव वर्तमानस्य कल्पवृक्षस्य सूर्ये प्रतिबिम्बः सभवतीति 'मेरौ' इत्यधिकः प्रयोगश्चिन्त्य-इति तिथुः ।

क्रममाणधरत् । 'अनुपसर्गाद्वा' (पा. १।३।४३) इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् ।
धां चकार । स्वर्गश्रेष्ठदृशी चक्ररेत्यर्थः । 'शोः स्वर्गपुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥३२॥
तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौष्प्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥

तस्येति ॥ तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्रमुच्छ्रितमुन्नमितम् । अमलत्विषा तेन
छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौष्प्यं संतापसङ्घृतं
नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमन-संतापहरणलक्षणयोः कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिर-
लंकारः । तदुक्तम्—'कार्यस्तरणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः' इति ॥ ३३ ॥

धूमादग्नेः शिक्षाः पश्चादुदयादंशवो रवेः । ५. ०. ११)

सोऽप्रीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

धूमादिति ॥ अग्नेर्धूमात्पश्चात् । अनन्तरमित्यर्थः । शिक्षा ज्वालः ।
रवेरुदयात्पश्चादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोऽतिथिस्तेजसा-
मप्रभावीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सद्य एव । उत्थित उदितः । अपूर्व-
मिदमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तं प्रीतिविशदैनैर्नैरन्वयुः पौरयोपितः ।

शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्ष्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ पौरयोपितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नैः करणैस्तमतिथिम् ।
अन्वयुरनुजग्मुः । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव ? शरदि प्रसन्नैर्ज्योति-
र्भिर्नक्षत्रैर्विभावर्ष्यो रात्रयो ध्रुवमिव । ध्रुवपाशवदत्वात्ताराचक्रस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पाठा०—१ 'वियोगोष्मा'; 'वियोगोष्णम्'. २ 'हृतम्'; 'हवः'. ३ 'शिक्षा'.
४ 'तेजसः'. ५ 'विशदम्'. ६ 'उद्दुपम्'.

टिप्पण—१ अभिषिक्तेन राज्ञा गजमारुह्य पुर्याः प्रदक्षिणा कार्येत्वाचारः-इति हेमाद्रिः ।

२ अन्योपरि छत्रे धृतेऽयस्य तापाभावः-इति हेमाद्रिः ।

३ अग्न्यादेर्बृत्तिमतीत्य व्यापारमुल्लङ्घ्य गुणैः सममेवोत्थित उदयश्चास्य संपन्नः । तदैव
प्रश्वसौदार्यादयो गुणा उदभवन्-इति बल्लभः ।

४ 'विशद'शब्दः पाण्डुरे प्रोक्तः इति विश्वः-इति हेमाद्रिः ।

५ पुरप्रदक्षिणे यत्र यत्रासी वभ्राम तत्र ब्वलोकयन्-इति हेमाद्रिः ।

६ उक्तं विष्णुपुराणे नमोऽस्तुवेवं भगवतः शिशुमाराकृतिप्रभोः । दिवि रूपं हरेयंचु तस्य
पुच्छे खितो ध्रुवः ॥ एष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रस्यदिकान् घटान् ॥ इति ।

७ अत्र 'विभावर्ष्य इवोद्दुपम्' इति पाठनाश्रित्य-यथा विभावर्ष्यः रात्र्यः ज्योतिर्भिस्तारके-
दुपं चन्द्रमिव अनुयन्ति-इति व्याचष्टे सुमतिः ।

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

अयोध्येति ॥ प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्यादेवताश्चानुध्येय-
मनुप्राप्तमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः संनिधानैः । अनु-
दध्युरनुजगृहः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमात्मयाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या संनिदधु-
रित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिपेकजलैराश्रुता ।

तावदेवास्य बेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

यावदिति ॥ अभिपेकजलैराश्रुता सिका वेदिरभिपेकवेदिः । यावन्नाश्या-
यते न शुष्यति । कर्तारि लट् । तौ दुःसहः प्रतापो बेलान्तं
बेलपर्यन्तं प्राप ॥ ३७ ॥

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य घन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

वसिष्ठस्येति ॥ गुरोर्वसिष्ठस्य मन्त्राः । घन्विनस्तस्यातिथेः सायकाः ।
इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तादवसाध्यं किम्? न
किंचिदित्यर्थः । तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥

स धर्मस्यसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

स इति ॥ धर्मं तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । 'राज्ञा समासदः कार्यो रिपी
मित्रे च ये समाः' (याज्ञ. २।२) इत्युक्तलक्षणाः, तेषां सखा धर्मस्यसखः ।
तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः ।
अर्थिनां साध्यार्थवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान् संशयादेतोच्छे-
द्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वाद्दशविधैर्गणानित्यर्थः । व्यवहारानुष्ठादानादिविवादान् ।
स्वयं ददर्शानुसंदधौ । न तु प्राद्विवाक्यमेव नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः
(व्यव. १) — 'व्यवहारानुष्ठापः पश्येद्विद्विद्भिर्नाद्विद्भिः सह' । इति ॥ ३९ ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विभ्रापनाफलैः ॥ ४० ॥

तत इति ॥ ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यान्नुजीविनः । अभिव्यक्तं
 मुखप्रसादादिलिप्तैः स्फुटीभूतं यःसौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितं
 सूचितैः पाकाभिमुखैः सिञ्च्यन्मुद्यैर्दिज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रेषितायैर्गु-
 योज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—‘नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ पिज्ञप्ती च यदृच्छया ।
 मृत्यान्घनैर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यता व्रजेत्’ इति ॥ कविश्च वक्ष्यति—‘अशोभ्यः-’
 (१७।४४) इति अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य बृहस्पत्याधिर्घ्वन्यत इत्यनु-
 सधेयम् ॥ ४० ॥

प्रजास्तद्गुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

प्रजा इति ॥ प्रजास्तस्यातिथेर्गुणा पित्रा कुशेन । नभस्ता श्रावणमासेन
 नद्य इव । विवर्धिताः तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव
 भूयसीं वृद्धिम्भुदयमाययुः । प्रजापोषणेन पितरमल्लिखयित्वावित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भ्रमवतः शश्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

यदिति ॥ सोऽतिथिः । यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तन्न मिथ्याऽनृतं
 नाभूत् । यद्वस्तु ददौ तन्न जहार न पुनराददे । किंतु शश्रूनुद्धृत्योत्खाय
 प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन् । भ्रमवतो भ्रमनियमोऽभूत् ॥ ४२ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिपिचे मनः ॥ ४३ ॥

वय इति ॥ वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैर्धर्याणां मध्य एकैकं मद-
 कारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्नास्ति समस्तानि । मिलितानीति
 शेषः । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्सिपिचे न जगर्व । सिञ्चतेः स्मरितेत्त्वादा-
 त्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वात्
 ‘मद’शब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च—‘ऐश्वर्यरूपतादृश्यकुलवियावलेरपि । इष्ट-
 काभादिना ह्येषामवज्ञा गर्व ईरितः । मदस्त्वानन्दसमोहः समेदो मदिराकृतः ॥’
 इति । अत एव कविनापि ‘उत्सिपिचे’ इत्युक्तम्, नतु ‘उन्ममाद’ इति ॥ ४३ ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद्दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु
सतीषु स राजा नवोऽपि । दृढमूलो द्रुम इव । अक्षोभ्योऽप्रभृष्य
आसीत् ॥ ४४ ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान्प्रदूर्ध्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

अनित्या इति ॥ यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिवृषा अनित्याः । द्विपन्ति
क्षिप्रान्ति चेत्यर्थः । किञ्च, ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः सोऽभ्यन्तरा-
नन्तर्वर्तिनो नित्यान्प्रदूर्ध्वमजयद्रिपून्कामक्रोधादीन् । पूर्वमजयत् । अन्तःशत्रुजये बाह्या
अपि न दुर्जया इति भावः ॥ ४५ ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन्श्चपलापि स्वभावतः ।

निकपे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

प्रसादेति ॥ स्वभावतश्चपला चंबलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्नूपे ।
निकपे निकपोपले हेमरेखेव अनपायिनी स्थिराऽऽसीत् ॥ ४६ ॥

फातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यानुनाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

फातर्यमिति ॥ केवला शौर्यवर्जिता नीतिः फातर्यं नीरवम् । शौर्यं 'के-
लम्' इत्यनुपञ्जनीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टा-
प्रायमित्यर्थः । 'व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः' इति हल्लयुषः । अतो
हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां नीति-शौर्याभ्यां सिद्धिं
जयप्राप्तिम् । अन्वियेष गवेपितवान् ॥ ४७ ॥

न तस्य मण्डले रण्डो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवत्किञ्चिद्भ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

पाठा०—१ 'यद्मूलः'. २ 'सदा'. ३ 'प्रसादसुमुखे'; 'प्रसादविमुखे'.
४ 'हेमरेखा'. ५ 'राज्ञाम्'. ६ 'ननस्य'.

टिप्पण—१ 'मनो मनुजो मनो मानिनी मदनो मरुत् । मा मरो मरुतो मरुतो
मरुता दश पञ्चला' इति लक्ष्म्या निसर्गव्यञ्जलत्वमुक्तनिबुद्धेः ।

२ उक्तं च—'वीरगादुद्दिग्दे लोको गृहः सर्वत्र शप्यते । एवं बुद्ध्या मरुतात् । ना वीरुनो
सा गृहपदं ५' इति सुमतिः ।

न तस्येति ॥ न्यस्ता, सर्वत प्रहिता प्रणिधयश्चरा एव दीघितयो रत्मयो
यस्य तस्य । 'प्रणिधि प्रार्थने चरे' इति शाश्वत । तस्य राज्ञ । व्यभ्रस्य निमै
षस्य विचस्वत, सूर्यस्येव । मण्डले स्वविषये किञ्चिदल्पमप्यदृष्टमज्ञात नाभ-
वघ्नासीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थं ॥ ४८ ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्ट महीक्षिताम् ।

तत्सिपेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुख ॥ ४९ ॥

रात्रिदिवेति ॥ रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । 'अचतुर-' (पा ५।४।७७)
इत्यादिनाधिकरणार्थे द्वन्द्वेऽस्त्प्रत्ययान्तो निपात । अव्ययात्तत्त्वादव्ययत्वम् । अत्र
षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यथ । तयोर्विभागा अज्ञा । प्रह-
रादयस्त्रेषु । महीक्षिता राज्ञा यदादिष्टम् 'इदमस्मिन्काले कर्तव्यम्' इति मन्वादि-
भिरुपदिष्ट तत्स राजा विकल्पपराङ्मुख सशयरहित सन् । नियोगेन
निश्चयेन सिपेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थं । अत्र कौटिल्य — कार्याणा नियोगविकल्प-
समुच्चया भवति,—अनेनैवोपायेन नान्यनेति नियोग । अनेन वान्येन वेति विकल्प ।
अनेन चेति समुच्चय ' इति ॥ ४९ ॥

मन्त्र प्रतिदिन तस्य यभूव सह मन्त्रिभि ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

मन्त्र इति ॥ तस्य राज्ञ प्रतिदिन मन्त्रिभि सह मन्त्रो विचारो यभूव ।
स मन्त्र सेव्यमानोऽप्यन्वहमावर्त्तमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न
प्रकाश्यते । तत्र हेतु गुप्तद्वार इति । सवृतेऽज्ञितान्तरादिज्ञानमार्ग इत्यर्थं ॥ ५० ॥

परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परै ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकाल स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

परेष्विति ॥ यथाकालमुक्त्वालयनतिक्रमेण स्वपन्नपि सोऽतिथि परेषु
शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्त्र्यादितीर्थेष्विति शेष । क्षिप्तै, प्रहितरविज्ञाता-
परस्परे येषा तै । अन्योन्याविज्ञातेरित्यर्थं । अपसर्पैश्चरै । 'अपत्तपश्चर स्पश'
इत्यमर । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थं । अत्र काम-
न्दक — 'चारान्विचारयत्तीर्थेष्व्वात्मनश्च परस्य च । पापपञ्चादीनविज्ञातानन्योन्यमित-
रैरपि ॥' इति ॥ ५१ ॥

पाठा०—१ 'विभागेन' २ 'महीभृताम्' ३ 'निक्षिप्तै' ४ 'यथाकालस्वपन्नपि'.

टिप्प०—१ पक्षदशमुहूर्तेषु—इति हेमाद्रि ।

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोदुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्रिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

दुर्गाणीति ॥ द्विषां रोदू रोधकस्यापि, न तु स्वयं रोध्यसेल्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्घेषाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् । न च निर्भोकस्य किं दुर्गेरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दि सिंहो भयाद्धेतोः । गिरिगुहासु शेत इति गिरिगुहाशयो न हि, किंतु स्वभाव एवेति शेषः 'अधिकरणे शेतेः' । (पा. ३।२।१५) इत्यच्प्रत्ययः । अत्र मनुः (५।७०)—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वार्षमेव वा । न्दुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥' इति ॥ ५२ ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्यानिरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

भव्येति ॥ भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः, न तु विपरीताः । प्रत्यवेक्षां 'एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यम्' इत्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव निरत्यया निर्वाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यते ये शालयस्तेषां सधर्माणः । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्छे-
वलात्' (पा. ५।४।१२४) इत्यनिच्छप्रत्ययः समासान्तः । तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे । फलिता इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भाषः ॥ ५३ ॥

अपथेन प्रवृत्ते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

अपथेनेति ॥ सोऽतिथिरुपचितोऽपि वृद्धि गतोऽपि सन् । जातु कदाचिदप्यपथेन कुमार्गेण न प्रवृत्ते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथा हि—लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पुरोत्पीठे सत्त्वां नदीमुखेनैव नदीप्रवेश-
मार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम्, न त्वन्यथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

काममिति ॥ प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । देवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्यः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य

प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् ।
उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—‘क्षीणाः प्रकृतयो लोभं
बुद्ध्या यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्वमित्रं वा भर्तारं प्रन्ति वा स्वयम् ॥’
तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोदपादयेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाग्भःप्रार्थी वृचानलः ॥ ५६ ॥

शक्येष्विति ॥ शक्तिमतः शक्तिष्वन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु
शक्तिविषयेषु स्वस्माद्दीनबलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राऽभवत् । न तु समधिके-
ष्वित्यर्थः । तथा हि—समीरणसहायोऽपि दवानलोऽग्भःप्रार्थी जलान्वेषी
न । दग्धुमिति शेषः । किंतु तृणस्रादादिऋमेवान्विष्यतीत्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—
‘समज्यायोभ्यां संदधीत, हीनेन विशृङ्खीयात्’ इति ॥ ५६ ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां वयाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

न धर्ममिति ॥ स राजा । अर्थकामाभ्यां धर्मं न वयाधे न नाशितवान् ।
तेन धर्मेणैव तावर्थ-ममौ न । अर्थं कामेन कामं वाऽर्थेन न वयाधे । एतद्वैरा-
ग्यसक्तो नाभूदित्यर्थः । किंतु त्रिषु धर्माथकामेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

हीनानिति ॥ मित्राणि हीनान्यविशीणानि चेर, अनुपकर्तृण्यनुपकारीणि ।
प्रवृद्धान्यविसृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टते । अपकुर्वत इत्यर्थः । ‘अकर्मकच’
(पा. १।३।४५) इत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः ।
‘मित्रं सुहृदि मित्रोऽकै’ इति विश्वः । मध्यमशक्तीनि नाविशीणोच्छ्रितानि यथा-
स्यास्तथा स्थापितानि ॥ ५८ ॥

‘शक्येष्वेवाभवद्यात्रा’ (१०।१६) इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्मारमाह—

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

यथावेभिर्वलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

पाठा०—१ ‘देवोऽनलः’; २ ‘वतिविशिष्टः’; ‘वरीभ्विशिष्टः’; ‘वर्ति विशिष्टः’.

- टिप्पणं—१ यः धर्माथकामान्सममेव सेवते सोऽपमः, यो ह्यौ सेवते स मध्यमः, धीन्धर्माथे-
कामान् यः सेवते स उच्चमनः-इति हेमाद्रिः ।

परेति ॥ सोऽतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चिन्त्य । एभिः शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्वलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् । 'बल'शब्दान्मतुवन्तादिप्रत्ययः । 'विन्मतोर्लुङ्' (पा. ५।३।६५) इति मतुपो लुङ् । ययौ चात्रां चक्रे । अन्यथा न बलिष्ठचेत् । आस्तातिष्ठत् । न ययावित्यर्थः । अत्र मनुः (७।१७१) — 'यदा मन्येत भावेन द्रष्टं पुष्टं बलं स्वरुम् । परस्य विपरीतं च तदा यायादित्युप्रति ॥ यदा तु स्यात्परिक्षीणो याहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयशरीरम्' इति ॥ ५९ ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अभ्युगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

कोशेनेति ॥ कोशेनार्थचयेन । आश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः । इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः । तथा हि-अभ्युगर्भे यस्य सोऽभ्युगर्भः, जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः । 'मूङ् बन्धने' । पृषोदरादित्वात्साधुः । चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते । न तु कर्तरे ऋः । अत्र कामन्दकः—'धर्महेतोस्तथाऽर्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च संरक्षयः कोशो धर्मवता सदा ॥' इति ॥ ६० ॥

परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निर्पून् ॥ ६१ ॥

परकर्मेति ॥ स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्तादीन्यपहन्तीति परकर्मापहः सन् । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।३।१०१) इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्भिन्तेर्ङ् प्रत्ययः । स्वेषु कर्मसूद्यत उद्युक्तोऽभूत् । किञ्च, रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत् संवृतवान् । अत्र मनुः (७।१०५) — 'नास्य छिद्रं परो म्रियेदाद्विशाच्छिद्रं परस्य तु । गृहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥' इति ॥ ६१ ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहात् व्यशिव्यत् ॥ ६२ ॥

पित्रेति ॥ दण्डो दमः सैन्यं वा, तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् । 'युद्धायस्योः संपरायः' इत्यमरः । तमर्हतीति सांपरायिकः । 'तदर्हति'

पाठा०-१ 'कोशात्'. २ 'अभिगम्यते'; 'अनुगम्यते'. ३ 'रन्ध्रे च'. ४ 'द्विपाम्'. ५ 'पितृसंवर्धितः'. ६ 'सांपरायणः'. ७ 'नावशिव्यत्'.

(पा. पा १।६३) इति टक्प्रत्यय । दण्ड सैन्यम् । 'दण्डो यमे मानमेदे लघुडे दम सैन्ययो' इति विश्व । स्वदेहान्न व्यञ्जिष्यत नाभियत । स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबल स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थं ॥ ६२ ॥

सर्पस्येध शिरोरत्न नास्य शक्तित्रय पर ।

स चक्रप परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

सर्पस्येति ॥ सर्पस्य शिरोरत्नमिव । अस्य राज्ञ शक्तित्रयं परं शत्रुर्न चकर्प । स तु परस्मात् शत्रो । तत् शक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष आयस लोहविकारमिव चकर्प ॥ ६३ ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेपूपवनेष्विव ।

सार्था, स्वैर खंकीयेषु चेरुवैश्रमस्त्रिवाद्रिषु ॥ ६४ ॥

वापीष्विति ॥ स्रवन्तीषु नदीषु वापीषु वीथकास्त्रिव । 'वापी तु वीथिका' इत्यमर । वनेष्वरण्येषु । उपवनेष्वारामेष्विव । 'आराम स्यादुपवनम्' इत्यमर । अद्रिषु खकीयेषु वेदमस्त्रिव । सार्था वगिवप्रभृतय, स्वैर खेच्छया चेरुश्चरन्ति स ॥ ६४ ॥

तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सपद ।

यथास्वमाश्रमेश्चक्रे वर्णैरपि षडशभाक् ॥ ६५ ॥

तप इति ॥ विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् । तस्करेभ्य, सपदश्च रक्षन् । स राजा । आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्व स्वमनतिक्रम्य षडशभाक् चक्रे । यथाक्रममाश्रमैस्वपतो वर्ण सपदा च षडशभाकृत इत्यर्थं । षष्टोऽश षडश । 'सख्या'शब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥ ६५ ॥

खनिभि सुपुत्रे रत्न क्षेत्रे सस्य वनेर्गजान् ।

दिदेश वेतन तस्मै रक्षासदृशमेव भू ॥ ६६ ॥

खनिभिरिति ॥ भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृश रक्षणानुरूपमेव वेतनं मृति दिदेश ददौ । कथम् ? खनिभिराकरै । 'खनि त्रिनामाकर स्यात्' इत्यमर । रत्न मणिक्यादिक सुपुत्रेऽजीजनत् । क्षेत्रे, सस्यम् । वनेर्गजान् हस्तिन सुपुत्रे ॥ ६६ ॥

पाठा०-१ 'स्वैर सार्था' २ 'वदीयषु' ३ 'इव'

टिप्प०-] आकरै रत्न सुपुत्रे तथा क्षेत्रे सस्यम्-इति बहुभ ।

सं गुणानां बलानां च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥

स इति ॥ पण्मुखविक्रमः स राजा पण्णां गुणानां संधिविग्रहारीनां

बलानां मूलमृत्वादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जाना-

तीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः । कर्मविवक्षायामुपपदसमासः ।

‘आतोऽनुपसर्गे कः’ (पा. ३।२।३) इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठीसमासः ।

‘इगुपध’—(पा. ३।१।१३५) इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । ‘इदमत्र प्रयोक्तव्यम्’

इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजं नीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

इतीति ॥ इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपार्यैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं

क्रमात् सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा । आ तीर्थान्मन्त्र्याद्यष्टादशात्मकतीर्थ-

पर्यन्तम् । ‘यो नौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं

स्वात्’ इति हलायुधः । तस्या नीतेः फलमप्रतीघातमप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे

प्राप्तवान् । मन्त्रादिषु चमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते, स तस्य फलतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।

मेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरंगामिनी ॥ ६९ ॥

कूटेति ॥ कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण

योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरंगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं

मेजे । ‘कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका’ इत्यमरः । जयश्रीस्तमन्विष्या-

गच्छदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

प्राय इति ॥ अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातिवेजसैव भग्नत्वात्तस्य राज्ञः ।

गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भिन्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव । प्रायः

प्रायेण रणो दुर्लभः । खल्वर्थयोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥ ७० ॥

पाठा०-१ ‘गुणानां च’. २ ‘दण्डनीतिम्’. ३ ‘वीरकामिनी’. ४ ‘आसीत्’.
५ ‘गन्धभग्नानि’.

टिप्पण—१ स च ‘तस्य गन्धं समाप्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्रिपाः । स वै गन्धगजो नाम
नृपतेर्विजयावहः ॥’ इत्युक्तः ।

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविध क्षयी ॥ ७१ ॥

प्रवृद्धाविति ॥ प्रवृद्धौ सत्त्वा चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधश्चन्द्र-
वदेव प्रवृद्धौ हीयते । 'प्रवृद्ध' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्र-समुद्राभ्यां
समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । 'जिह्वाक्षि-'
(पा. ३।२।१५७) इत्यादिनेनिप्रत्ययः । नाभूत् ॥ ७१ ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

सन्त इति ॥ अत्यर्थं कृशा दरीद्रा अत एवार्थिनो याचनशीलाः सन्तो
विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोऽभिगमनात् उदधेरभिगमनाज्जीमूता इव । दातृत्वं
प्रापुः, अर्थियु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रपच्छरीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि वंबुधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥

स्तूयमान इति ॥ स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव समाचरन्त एव
स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि हीनत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारि-
णो द्वेषीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो वंबुधे । 'गुणाढ्यस्य सतः पुंसः
स्तुतौ लजेव भूपणम्' इति भावः ॥ ७३ ॥

दुरितं दर्शनेन प्रंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इयोदितः ॥ ७४ ॥

दुरितमिति ॥ स राजा । उदितः सूर्य इव । दर्शनेन दुरितं प्रन्निवर्तयन् ।
तथा च स्मर्यते—'अग्निचित्कपिला सती राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनर्येते
तस्मात्पश्येत नित्यशः' इति । तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्वार्थेन समर्थनेन च तमोऽज्ञानं
ध्वान्तं च नुदन् शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वधीनाश्चक्र ॥ ७४ ॥

इन्दोरंगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

. पाठा०—१. 'जना'. २. 'अत्यर्थमहतः'; 'अत्यन्तं महिम'. ३. 'अर्थियु'; 'अर्थि-
नाम्'. ४. 'पश्ये'. ५. 'तत्कार्यद्वेषिणो'. ६. 'दर्शनं निघ्नन्'. ७. 'स पालयांचक्रे';
'स रत्नयांचक्रे'; 'वितमसश्चक्रे'. ८. 'न ययौ ताविव क्षयम्'; 'न ययौ
तावदक्षयम्'. ९. 'गमच्छयः'.

इन्दोरिति ॥ इन्दोरंशवः पञ्चेऽगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यां-
शवः कुमुदेऽगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं
लेभिरे प्रापुः ॥ ७५ ॥

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीपोरंश्वमेघाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

परेति ॥ अश्वमेघाय जिगीपोरस्य विचेष्टितं दिग्विजयरूपं यद्यपि परा-
भिसंधानपरं शत्रुबन्धनप्रधानं तथापि तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव । 'धर्मपध्यर्थन्या-
यादनपेते' (पा. ४।४।९२) इति यत्प्रत्ययः । बभूव । 'मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः
परान्संधधात्' इति कौटिल्यः ॥ ७६ ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

एवमिति ॥ एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमायं प्रभावेण कोशद-
ण्डजेन वैजसा । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः उद्यन्नुद्यमानः सः ।
वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव । राज्ञां राजा राजराजो बभूव ॥ ७७ ॥

पञ्चमं लोकपालानां तमूचुः साम्ययोगतः ।

भूतानां महतां पृष्टमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

पञ्चममिति ॥ तम् । राजानमिति शेषः । साम्ययोगतो यथाक्रमं लोक-
संरक्षणपरोपकारभूधारणरूपसमानधर्मत्वबलाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्च-
ममूचुः । महतां भूतानां पृथिव्यादीना पञ्चानां पृष्टमूचुः । कुलभूभृतां
कुलाचलानां महेन्द्रमलयदीना सप्तानामष्टममूचुः ॥ ७८ ॥

पाठा०-१ 'यदापि'. २ 'अश्वमेघार्थम्'. ३ 'धर्माय'. ४ 'राजा राजाम्'.
५ 'नानूचुः साधर्म्ययोगतः'.

टिप्पण-१ तं लोकपालानां पञ्चमं दिशा चतुष्टयस्य लोकपालाश्चत्वार एव, 'चतस्रः कीर्त-
वेदयो दत्त वा ककुभः कच्चिद' इति चाग्भट्टे । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां षष्ठं कुलभूभृतां
अष्टममूचुः । 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानुष्टपर्वतः । विध्यश्च परियात्रश्च सप्तैवे कुलप-
र्वताः ॥' इति विष्णुपुराणे । सप्तानो धर्मो बभूव स सधर्मो, तस्य भावः साधर्म्यम्, तस्य
योगतः । 'लोकपालानाम्' इति पाल्नात् । 'भूतानाम्' इति परोपकरणात् । 'भूभृताम्' इति
भूमिधारणात् इति हेमाद्रिः ।

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याङ्गां शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

दूरेति ॥ भूपालाः शासनेषु पत्रेष्वर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञ आङ्गाम् ।
देवाः पौरंदरीमैत्रीमाङ्गामिव । दूरापवर्जितच्छत्रैर्दूरात्परिहृतातपत्रैः शिरो-
भिर्दधुः ॥ ७९ ॥

ऋत्विजः स तथानर्चं दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

ऋत्विज इति ॥ स राजा महाक्रतावधमेधे । ऋत्विजो याजकान् दक्षिणा-
भिस्तथानर्चयामास । अर्चतेभौवादिकालिद् । यथाऽस्य राज्ञो धनदस्य च
नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् । उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ८० ॥

इन्द्राहृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभू-

द्यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोपवृद्धिं कुबेर-

स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं मेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतावतियवर्णनं
नाम सप्तदशः सर्गः ।

इन्द्रादिति ॥ इन्द्राहृष्टिर्भूत् । यमो नियमिता निवारिता गदस्य
रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोऽभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां नाविक्रानो
कर्मणे संचाराय शिवजलपथः । मुचरजल्मागोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघु-
रामादिमहिमाभिन्नः कुबेरः कोपवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन्राज्ञि
विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं मेजिरे । 'दुर्वलो बलवत्सेवी
बिरुदाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तयैवमवस्थितः' इति श्रौटिस्यः ॥ ८१ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ।

निषधोऽपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पात्यामास । 'भुजोऽनवने'
(पा. १।३।६६) इति नियमात् परस्मैपदम् ॥ ४ ॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्चियं प्राप नलाभिधानः ।

यो नड्डलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्नान्नलिनाभवकः ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ अनलौजा नलाभिधानो नलास्यस्तस्य निषधस्य तनयस्तस्य
निषधस्यान्तेऽवसाने वंशश्चियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवकत्रो यो नलः ।
गजो नड्डलानि नड्डप्रायस्थलानीव । 'नड्डशादाद् ड्डल्' (पा. ४।२।८८) इति
ड्डल्प्रत्ययः । परेषां बलान्यमृद्नान्मर्द ॥ ५ ॥

। नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे नभस्तलदयामतनुं तनूजम् ।

ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ६ ॥

नभ इति ॥ नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतयशाः स नलो नभस्तलदयाम-
तनुं नभःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसङ्गमित्यर्थः । नभो-
मासमिव ध्रावणमासमिव । प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥ ६ ॥

तस्मै विसृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

मृगैरजयं जरसोर्पदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्वयन्ध ॥ ७ ॥

तस्मा इति ॥ धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थय तस्मै नभसे
तदुत्तरकोसलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जंरयोपदि-
ष्टम् । वार्थके विकीर्णमित्यर्थः । मृगैरजयं तैः सह सगतम् । 'अजयं सगतम्'
(पा. ३।१।१०५) इति निपातः । पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसर्ववनिवृत्तये बन्ध-
मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः । 'अदेहबन्धाय' इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास
इष्यते ॥ ७ ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽर्जेनि पुण्डरीकः ।

शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव र्थिता र्थीः ॥८॥

पाठा०—१ 'वस्मिन्'. २ 'तद्यभवः'; 'स प्रभवः'; 'तद्यसवः'. ३ 'पतिष्टन्'.
४ 'अजय'. ५ 'मनः'. ६ 'आहितपुण्डरीकम्'; 'आहितपुण्डरीक्षम्'. ७ 'आधिता'.

टिप्पणं—१ स नलो नभोमदलवत् इयामं नभः उभ्दरूपेण नाम्ना प्रसिद्धम्, लोकानां
ध्रावणनासमिवाहितं पुत्रं प्राप-इति दिनकरः ।

२ अत्र 'जरयोपदिष्टम्' इति पाठमाहृत्य निवेदान्मृगैरजयं सगतं मनो मोक्षाय बन्ध-
इति न्याचष्टे दिनकरः ।

तेनेति ॥ तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव । राज्ञा-
मज्ज्यो जेतुमशक्यः । 'क्षय्यज्यो शक्यार्थे' (पा. ६।१।८१) इति निपातना-
त्साधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाक्ष्यः पुत्रोऽजनि जनितः । पितरि शान्ते
स्वर्गं गते सति । आहृतपुण्डरीका गृहीतश्वेतपद्मा श्रीर्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं
मिथुमिव श्रिता ॥ ८ ॥

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदेक्षम् ।

क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चैचार ॥ ९ ॥

स इति ॥ अमोघं धनुर्यस्य सोऽमोघधन्वा । 'धनुपध' (पा. ५।४।१३२)

इत्यनवादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयो-
पपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्'
(पा. ५।४।१३३) इत्यनवादेशः । क्ष्मां लम्भयित्वा प्राप्य । लनेर्गल्यर्थत्वाद्भिक-
र्मकत्वम् । क्षान्ततरोऽत्यन्तसहिष्णुः सन् । वने तपश्चचार ॥ ९ ॥

अनीकिनीनां समरेऽप्रयापी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।

व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

अनीकिनीनामिति ॥ तस्य क्षेमपन्वोऽपि समरेऽनीकिनीनां चन्-
नामप्रयापी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोऽभूत् । अनीकपदावसान-
मनीकघ्नान्तं देवादि देवघ्नदपूर्वं यस्य नाम 'दिवानीक' इति नामपेयं त्रिदिवे
सर्गेऽपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥ १० ॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्धभूय ॥ ११ ॥

पितेति ॥ स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषापरेण तेन
पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवादीक आत्मजवत्सलेन तेन
पित्रा पितृमान्धभूय । लोके पितृत्व-पुत्रत्वयोः फलमनयोरेवासीदित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुण्यस्तयोरात्मसमे चित्रोढामात्मोद्भवे वर्षचतुष्टयस्य ।

धुरं निधायफनिधिगुणानां जगाम यज्या यजमानलोकम् ॥ १२ ॥

पाठा०-१ 'दधम्'. २ 'क्षान्तवनुः'. ३ 'चकार'. ४ 'अधिक्यारसलेन'.

टिप्पण-१ वना पुण्डरीको दिग्गजो द्विपानामज्योर्लक्ष । वानो द्विपानामज्योर्लक्ष इति
प्राच्यः ॥ दिग्गजाश्च-देवतः १ पुण्डरीको वासनः कुजरोऽन्नतः । पुण्डरीकः प्राच्योम-
सुवदीकश्च दिग्गजाः ॥ इतिदिनोक्तः ।

पूर्वं इति ॥ गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्टवास्तयोः पितृ-पुत्रयोर्मध्ये
 पूर्वं. पिता क्षेमधन्वाऽऽत्मसमे स्वतुल्य आत्मो द्रुवे पुत्रे देवानीके चिरोदां
 चिरं धृता वर्णचतुष्टयस्य धुर रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यष्टुलोकं नाकं
 जगाम ॥ १२ ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्स्वेषामिवासीद्विपतामपीष्टः ।

सकृद्विज्ञानपि हि प्रयुक्त माधुर्यमीष्टे हरिणान्प्रहीतुम् ॥ १३ ॥

वशीति ॥ तस्य देवानीकस्य वशी समर्थं सुतोऽहीनगुर्नामेति वक्ष्यमाणना-
 मक । वश वशरर मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वद. खच्' (पा ३।२।३८)
 इति खच्प्रत्यय । तस्य भावस्तरप्रम् । तस्मादिष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विपता-
 मपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्वादेवानीर्निर्धारणं लभ्यते । तथा हि—प्रयुक्त-
 मुच्चारित माधुर्यं सकृदेव्यार विविज्ञान् भीतानपि हरिणान्प्रहीतुं वशी स्तुं-
 मीष्टे शक्नोति ॥ १३ ॥

अहीनगुर्नाम सर्वां गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थं व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

अहीनगुरिति ॥ अहीनबाहुद्रविणः समप्रभुत्वरुम । 'द्रविण काश्चनं
 विस द्रविण च पराक्रम' इति विश्व । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात्नीचससर्गविमु-
 खत्वाद्धेतोर्युवाऽप्यनर्थं रनर्थकरं व्यसने. पानयूतादिभिर्विहीनो रहितो योऽही-
 नगुर्नाम स पूवाचो देवानीकमुत समग्रां सर्वां गां भुव शशास ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'महीम्' २ 'अनर्थव्यसने', 'अनार्थव्यसने'

टिप्प०—१ त्रिनेन्द्रियस्तस्य देवानीकस्य पुत्रप्रियवादित्वात् स्वकधूनामिवासीणामभ्यभि-
 मतोऽभूत् । हि यतः सकृत्प्रयुक्तं गीतमाधुयं विविज्ञान् व्रत्तानपि हरिणान्भावयितुं शीष्ट
 समर्थं भवति—इति दिनकर० ॥ तस्य देवानाकस्य वशंवदत्वात् प्रियवादि वच् स्वेषामिव
 स्त्रीयानामिव द्विपतामपीष्टो बभूव । अरीणामपि प्रियोऽभवत् । हि निश्चिन्तम्, सकृदपि प्रयुक्त
 माधुर्यं नेय विज्ञानपि व्रत्तानपि हरिणांमृगान्प्रहीतुमीष्टे वशीकृतुं प्रभवति । वशी त्रिने-
 न्द्रिय इति बहुभम् ।

२ तरुणोऽपि स्त्रियोऽङ्ग-भृगया-यान-वाक्पारुष्यादि-वसनवर्जित् । उक्तं च—'असन्मैत्री
 हि शोषाय'—इति बहुभम् ॥ युवापि यो हीनानां दुराचाराणां संवमात्पराङ्मुखत्वादनर्थमूलं
 व्यसने स्त्रियोऽक्षादिनी रहित—इति दिनकर० ॥ अथ हि 'अहान' 'अहीनर' इत्यादिनामभिरपि
 पुराणेषु प्रयिनो वरीवर्ति ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥

गुरोरिति ॥ पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोऽहीनगुश्च गुरोः
पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान् विष्णुरिव । अस्खलितैर-
प्रतिहृतैश्चतुर्भिरुपक्रमः सामाद्युपायैः । 'सामादिभिरुपक्रमः' (७।१०७) इति
मनुः । चतुर्दिगीशश्चतस्रणां दिशामीशो बभूव ॥ १५ ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतयरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाञ्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिपेवे किल पारियात्रम् ॥ १६ ॥

तस्मिन्निति ॥ अरीणां जेतरि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते
प्राप्ते सति । उच्चैःशिरस्त्वादुच्चतशिरस्त्वाञ्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो
येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः सिपेवे
किल ॥ १६ ॥

तस्याभवत्सुनुरुदारशीलः शीलः शिलापट्टविशालवक्षाः ॥

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामव्रजदीव्यमानः ॥ १७ ॥

तस्येति ॥ तस्य पारियात्रस्य । उदारशीलो महावृत्तः । 'शीलं स्वभावे सदृते'
इत्यमरः । शिलापट्टविशालवक्षाः शीलः शिलाख्यः सुनुरभवत् । यः सुनुः
शिलीमुखैर्वाणैः । 'अलिवाणौ शिलीमुखा' इत्यमरः । जितारिपक्षोऽपीद्व्य-
मानः स्तूयमानः सन् । शालीनतामवृष्टतां लब्धामव्रजद्गच्छत् । 'स्यादवृष्टे तु
शालीनः' इत्यमरः । 'शालीनक्रीपीने अष्टाकार्ययोः' (पा. ५।२।२०) इति
निपातः ॥ १७ ॥

तमिति ॥ अनिन्दितात्माऽगर्हितस्वभाव स पारियात्र । आत्मसंपन्नं
 बुद्धिसपन्नम् । 'आमा यन्नो धृतिर्बुद्धि स्वभावो ब्रह्म धर्मं च' इत्युभयत्राप्यमर ।
 युवानं तं शिल युवराज कृत्वच सुखान्यभुङ्क्त । न त्वक्वैत्येवकारार्थं ।
 किमर्थं 'युवराज'शब्दकरणमित्याशङ्क्या-यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखोप
 रोधीति । हि यस्माद्वाद्या वृत्त प्रजापालनादिरूप सुखोपरोधि बहुलवात्सु
 स्वप्रतिबन्धकम् । अत एव उपरुद्धवृत्तम् । उपरुद्धसदृशमित्यर्थं । उपरुद्ध कारा-
 दिबद्ध । उपरुद्धस्य स्वयमूढभारस्य च सुख नास्तीति भाव ॥ १८ ॥

त रागवन्धिष्ववित्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १९ ॥

तमिति ॥ राग वध्रंतीति रागवन्धिष्वन । रागप्रवर्तका इत्यर्थं । तेषु भोगेषु
 द्विषयेऽवित्तमेव सत किंच विलासिनीना भोक्त्रीणा साभाग्यविशेषेण
 मौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्य भोगार्हम् । 'चजो कु धिष्यतो' (पा ७।३।५२)
 इति वृत्त्वम् । त पारियात्र रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमापि । अत एव वृथा
 मत्सरिणी रतिक्षमासु । विगतिनीधित्यर्थं । जरा जहार वशीचकार ॥ १९ ॥

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्र ।

सुतोऽभवत्पद्भुजनाभकल्पेन कृत्स्नस्य नाभिनृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

उन्नाभ इति ॥ तस्य शिलाख्यस्य । उन्नाभ इत्युद्गतनामधेय प्रसिद्धनामा
 ऽयथार्थं यथा तथोन्नत नाभिरन्ध्र यस्य स । गम्भीरनाभिरित्यर्थं । तदुक्तम्—

पाठा०—१ हिल्याय भोगास्तपसोत्तमेन त्रिविष्टप प्राप्तवात् क्षितीशे । तदात्मज
 सागरधीरचेता दशशत पृथ्वीं सकला नृसोम ॥'—(नृसाम—मनुष्यचन्द्र जना-
 द्वादकत्वात्—इति चह्लुभ ।) २ 'आसीत्सुत' ३ 'तुल्य'

टिप्पण—१ अत्र 'अयुवान' इति पाठमादृत्य—आत्मज शिलमयुवानमेव षोडशवर्षधरमेव
 युवराज कृत्वा—इति न्याचष्ट दिनकर० ।

२ यतो हेतोरपरुद्धस्य वृत्तमिव बर्तन यत्तु तद्वागा वृत्तमाचरण सुखविप्रकरम्, राज्यकार्य
 व्यग्रवादनवाशावात् । अत्र च—'परेष्वक्षिप्तकार्यो य कमाण्वारभत स्वयम् । सोऽपरुद्ध
 इति ख्यातो राजा न सुखभाग्यभवेत्'—इति दिनकर० ॥ चह्लुभस्तु—'आरण्यहितभारो य
 क्षयाण्यारभते स्वयम् । उपरुद्ध' स वचनो न राजा सुखमाग्न भवेत्' इत्याह ।

३ स्त्रीणां रतावधमा वृथामात्सर्ययुक्त जरापुरागे वृत्तिवेषां तेषु भोगेषु विदुस्त्वमेव सौभा-
 ग्यविशेषेण भोग्य कर्मन् य तमलकठवची—इति दिनकर० ॥ मत्सरिणी नात्सर्ययुक्ता, मदक
 धरे कथं विलासिनीना भोग इति मत्सरयुक्ता—इति चह्लुभ ।

‘स्वः सर्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते’ । पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः
 छत्त्रस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् । ‘नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि
 कचिदीरितः’ इति विश्वः । सुतोऽभवत् । ‘अप्रत्यन्वपूर्वात्सामलोमः’
 (पा. ५।४।७५) इत्यत्रात्रिति योगविभागादुज्जाम-वज्रनाभादयः सिद्धाः ॥ २० ॥

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।

यभूव वज्राकरभूयणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रनाभः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति सद्भामे वज्र-
 घोषोऽशनितुल्यध्वनिर्वज्रजामो नाम तस्योज्जामस्यत्तमजो वज्राणां हीरकाण-
 माकराः खनय एव भूयणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः पतिर्यभूव किल खल ।
 ‘यज्ञं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नमेदेऽप्यशनावाचनान्तरे ॥’ इति
 केशवः ॥ २१ ॥

तस्मिन्गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खमणवान्ता ।

उत्खातशत्रुं धसुयोपतस्ये रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्वज्रगमे सुकृतोपलब्धां सुधर्माजितां द्यां स्वर्ग
 गते सति । उत्खातशत्रुमुद्धतशत्रुं शङ्खं नाम तत्संभवं तदात्मजमणवान्ता
 धसुधा खनिभ्य आरुरेभ्य उदितैश्चरै रत्नोपहारैश्चकृष्टवस्तुसमर्पणैः ।
 उपतस्ये सिपेवे । ‘जाती जाती यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते’ इति भरत-विद्यो ॥ २२ ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपेदे पद्मंश्विरूपः ।

वेलातटेपूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युपिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥

तस्येति ॥ तस्य शङ्खस्यावसानेऽन्वे हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । आदि-
 नोरिव रुग्मस्येत्यश्विरूपोऽतिमुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः । ‘पित्र्यम्’ इति सं-
 न्धिपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपेदे । वेलातटेपूषिता निषिधाः सैनिका

पाठा०—१ ‘उत्खातमजः’ । २ ‘भेजलायाः’ । ३ ‘वज्रनाभः’ ; ‘वज्रनामा’ ।

४ ‘स्वः’ । ५ ‘सुकृतोपलब्धम्’ । ६ ‘स्रग्दनम्’ ; ‘पण्डगम्’ । ७ ‘सनिर्वः’ ।

८ ‘हरिदश्वनामा’ । ९ ‘भश्वरूपः’ । १० ‘व्युपिताश्वम्’ ।

टिप्पण्य—१ उग्राम हरपुत्रं प्रतिदं नाम यस्य स विष्णुपुत्रः सर्वस्य द्वादशरात्रमण्ड-
 लस्य नाभिः प्रधानभूयत्यस्य शस्य सुतोऽभूव-इति दिनकरः ।

२ ‘वपारेर-’ (वा. १।४) इत्यादिना संमती सिद्धवेदाननेन-इति दिनकरः ।

३ एतेन दिविन्दरूपमन्-इति यत्तमः ।

अश्वाश्च यस्य तम् । अन्वर्थेनामानमित्यर्थ । यं पुन पुराविदो वृद्धा ध्युपिता-
श्वमाहु ॥ २३ ॥

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।

पातुसहो विश्वसख. समग्रा विश्वभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४ ॥

आराध्येति ॥ तेन क्षितेरीश्वरेण ध्युपिताश्चन विश्वेश्वर काशीपतिमा
राध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसख. समग्रा सर्वा विश्वभरा भुव पातु
रक्षितु सहत इति सह क्षम । पचाषच् । आत्मजमूर्ति. पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव ।
'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आथ सू १।१५) इति श्रुते । विजज्ञे सुषुवे । विपूर्वो
जनैर्गर्भविमोचने वतते । यथाह भगवान्पाणिनि — 'समा समा विनायते' इति ॥ २४ ॥

अशे हिरण्याक्षरिपो सँ जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञ ।

द्विपामसह्य. सुतरा तरूणा हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥

अश इति ॥ नयज्ञो नीतिज्ञ स विश्वसह । हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरशे ।
हिरण्यनाभे तन्नामि तनये जाते सति । तरूणा सानिलो हिरण्यरेता हुत-
मुगिव । द्विपा सुतरामसह्योऽभूत् ॥ २५ ॥

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सु ।

राजानमाजानुविलम्बियाहु कृत्वा वृती चल्कलवान्भूव ॥ २६ ॥

पितेति ॥ पितृणामनृण. । निवृत्तपितृण इत्यर्थ । 'प्रपश पितृभ्य'
इति श्रुते । अत एव कृती । कृतकृत्व इत्यर्थ । पिता विश्वसहोऽन्ते वयसि
बाधकेऽनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सु । मुमुक्षुरित्यर्थ । आजानुविल-
म्बियाहु दीर्घबाहुम् । भाग्यसपन्नमिति भाव । त हिरण्यनाभ राजान कृत्वा
चल्कलवान्भूव । वन गत इत्यर्थ ॥ २६ ॥

कौसल्य इत्युत्तरकोसलाना पत्यु पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्योरस. सोमसुत सुतोऽभून्नेत्रोत्सव सोम इव द्वितीय. ॥ २७ ॥

कांसरय इति ॥ उत्तरकोसलाना पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्य

पाठा०-१ 'विश्वसख', 'विश्वसम', 'विष्णुसम' २ 'ऽधिजज्ञे' ३ 'विश्व-
सह', 'विश्वसृज' ४ 'सुजाते'

टिप्प०-१ पुराविदो अध्युपिताश्चनामान कश्यपिः-इति दिनकर० ॥

२ दिवा इति ऋषिः पृथी-इति दिनकर० ।

३ पितृणां सुतोत्पादनादनृण-इति दिनकर० ।

शाभरणस्य सोमसुतः सोमं श्रुतवतः । यज्वन इत्यर्थः । 'सोमे सुवः' (पा. ३।२।९०) इति क्विप् । तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव । नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौसल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत् ॥ २७ ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

यशोभिरिति ॥ आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधावव्ययीभावः । यशोभिः । प्रकाशः प्रसिद्धः, स कौसल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः । 'ब्रह्म'शब्दान्मतुषन्तादिष्टन्प्रत्यये 'विन्मतोर्लृक्' (पा. ५।३।६५) इति मनुषो लृक् । 'नस्तद्धिते' (पा. ६।४।१४४) इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेऽधिकारे प्रजापालनश्रुत्ये । आधाय निधाय । ब्रह्मणो भाषो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्वामाजगाम । मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'स्वाब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' इत्यमरः । भुवो भावे क्यप् ॥ २८ ॥

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं सम्यद्गृहीं शासति शासनाङ्गम् ।

प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥

तस्मिन्निति ॥ कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये । 'विकशकं तु तद् । यत्तिर्यनिक्षमसुरसि शिरास्वापीडशेखरं' इत्यमरः । सुप्रजसि सत्संतानवति । 'निलमसिचप्रजामेधयोः' (५।४।१२२) इत्यसिचप्रत्ययः । तस्मिन् प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्गं शासनविहंगं महीं 'विपीडं निर्वाधं यथा तथा सम्यक्शासति सति । आनन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दवाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं ननन्दुः ॥ २९ ॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः ।

तं पुत्रिणां पुष्करपत्रनेत्रः पुत्रः समारोपयद्ब्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

पात्रीकृतेति ॥ गुरुसेवनेन पित्रादिशुभ्रपया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । पत्ररथेन्द्रकेतोर्गुरुडध्वजस्य स्पष्टा-

पाठा०-१ 'ब्रह्मभूयाम्'. २ 'विपीडाम्'. ३ 'शोभनाङ्गम्'; 'शासनाङ्गम्'.
४ 'आनन्दजलाकुलाक्ष्यः'; 'आनन्दजलोक्षिताक्ष्यः'. ५ 'स्पष्टाकृतिः'.

टिप्प०-१ वा वा ब्रह्मादिभियाश्चरकृता धर्मरत्नी, तस्यां स्वयमुत्तमदिवः पुत्र औरसः इति मिताक्षरा ।

२ विपीडां निरानयाम्; शोभनाङ्गं निजशासनविहंगम्-इति वस्तुभः ।

कृतिः स्पष्टवपु । तत्स्वरूप इत्यर्थः । 'आकृतिः' कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विश्व । पुष्करपत्रनेत्रः पद्मदलाक्ष पुत्रः पुत्राख्यो राजा । यद्वा, - 'पुत्र'शब्द आवर्तनीय । पुत्र पुत्राख्य पुत्र सुत । तं ब्रह्मिष्ठ पुत्रिणामग्रसंख्या समा-रोपयत् । अग्रगण्य चकारेत्यर्थः ॥ ३० ॥

वशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥

वंशेति ॥ स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषया । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्ण । अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्र भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिपुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठा संभाव्य सपाय । त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु । 'दिवसख्ये सज्ञायाम्' (पा. २।१।७) इति समास । उपस्पृशन् स्नान कुर्वन् । त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥ ३१ ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।

तस्मिन्पुष्यशुद्धिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्ताया पाणनास्या तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्त काल' (पा ४।२।३) इत्यप्रत्ययः । 'टिड्ढाणञ्-' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना षीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन त पुष्ये पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्शुद्धिते सति जनः समग्रा पुष्टिं शुद्धिमपुष्यन् ॥ ३२ ॥

महीं महेच्छ. परिकीर्य सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।

तस्मात्सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरु. ॥३३॥

महीमिति ॥ महेच्छो महाशय । 'महेच्छस्तु महाशय' इत्यमरः । जन्म-भीरु. ससारभीरुः स पुत्र सूनौ महीं परिकीर्य विस्त्रय्य मनीषिणे ब्रह्म-

पाठा०-१ 'वंशधरेण'. २ 'आप स्पृशन्', 'अप. स्पृशन्'. ३ 'त्रिषु शान्तिम्'. ४ 'पद्मरागम्'. ५ 'पुष्याम्'. ६ 'पुष्यम्'. ७ 'यस्मिन्'. ८ 'पुष्य'.

टिप्पण-१ त्रिपुष्करेषूपस्पृशन् तीर्थेषु स्नानसन्ध्यादिकर्मै कुर्वन् शार्गितामाप-इति बल्लभ । २ प्रभानिर्जितपद्मराग प्रभया निर्जित पद्मरागो येन सतन् । यस्मिन्शुद्धिते सति जनाः समग्रा पूर्णा पुष्टिं प्राप्नु-इति बल्लभ ।

३ यस्मिन्पुष्ये जाते सति लोका द्वितीयपुष्यनक्षत्रे इव पूर्णा पुष्टिं पुष्यन्ति सः । उक्तं च- 'चन्द्र विहरेऽप्यथ गोचरे वा सिद्धयन्ति कार्याणि कृतानि पुष्ये ॥' इति दिनकरः । 'पुष्य परकृत इति न तु पुष्यकृत पर । अपि द्वादशमे चन्द्रे पुष्य' सर्वाधिकारक' इति शिशुः । अनेन कवेर्योति शक्येति शरंगतत्त्व सम्यग्विभाव्यते ।

विद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽपितात्मा । शिष्यभूतः सन्निलयः । सयोगायोगिन-
स्तस्मान्जैमिनैर्योगं योगविद्यामधिगम्याजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षायकल्पत
समपद्यत । कल्पेः संपद्यमाने चतुर्थो वक्तव्यः । मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिर्ध्रुवाम् ।

यस्मिन्ध्रुवज्यायसि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमर्तामरीणाम् ॥ ३४ ॥

तत इति ॥ ततः परं स पुण्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः । तदात्मज
इत्यर्थः । ध्रुवैणीत्तानपादिनोपमेयः । 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । ध्रुव-
संधिर्ध्रुवाम् प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसंधी
संनमताम्, अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः
सार्थकनामैत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।

मृगायताक्षो मृगायाविहारी सिंहाद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥

सुत इति ॥ मृगायताक्षो नृसिंहः पुरपश्रुः स ध्रुवसंधिर्दर्शात्ययेन्दु-
प्रियदर्शने प्रतिपश्रुनिने सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सखेव मृगायाविहारी
यत्, सिंहाद्विपदं मरणमवापत् । व्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ॥ ३५ ॥

स्वर्गामिनस्तस्य तमैर्कमत्यादमात्यधर्मः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥

स्वरिति ॥ स्वर्गामिनः स्वर्गतस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यधर्मः । अनाथा नाय-
हीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलावलम्ब-
नमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनम् । एकमत्याद्विधिवत् साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं
चकार ॥ ३६ ॥

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शार्कसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुंढालपुष्करेण तोयेन चाप्रीढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

पाठा०-१ 'सत्यभवम्'. २ 'ध्रुवोपमेयम्'. ३ 'ध्रुवसंधिम्'. ४ 'उर्वी'.
५ 'सत्यसंधिः'. ६ 'नृपाणाम्'. ७ 'नृसोमः'. ८ 'पृष्ठपुत्रम्'. ९ 'पुष्करकुन्दमलेन';
'जुह्वनलपङ्कजेन'.

टिप्प०-१ दर्शात्यये इन्दुः प्रतिपश्रुद्वारात् प्रिये दर्शनं यस्य तस्मिन्नाकादे सुदर्शन-
नाग्नि पुत्रे स मृगबन्दिनाकनेत्रो मृगवा यत्रो नृणां मध्ये भेदः स ध्रुवसंधिः सिंहाद्विपदं नृधि
भार-इति दिनकरः ।

नचेति ॥ अप्रौढनरेन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा
व्योम्ना । शशः शिशुरेकः सिद्धो यस्मिन् । 'पृथुकः शशकः शिशुः' इत्यमरः ।
येन काननेन च । कुड्मलं बुड्मलावस्थं पुष्करं पद्मं यस्मिन्नेन तोयेन
चोपमेयमुपमातुमर्हम् । आसीत् । नवेन्द्राद्युपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्वश्रीनत्वानि
सूचितानि ॥ ३७ ॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

दृष्टो हि वृष्वङ्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥३८॥
लोकेनेति ॥ स बालो मौलिपरिग्रहात्स्वीकाराद्देतोः पितुस्तुल्यः
पितृस्वरूप एव भावी भविष्यति इति लोकेन जनेन संभावितत्वार्कितः । तथा
हि-कलभप्रमाणः कलभमानोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्य । आशा दिशो
वृष्वङ्गच्छन् दृष्टो हि ॥ ३८ ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्र्यवेशम् ।

पद्मर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रेक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥

तमिति ॥ राजवीथ्यां राजमार्गंऽधिहस्ति इस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
यान्तं गच्छन्तम्, हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वा-
त्त्वादिना गृहीतमग्र्यवेशमुदारनेपथ्ये पद्मर्षाणि भूतः पद्मर्षः । 'तद्धिताथे'-(पा.
२।१।५१) इत्यादिना समासः । 'तमवीथो मृतो भूतो भावी' इत्यधिकारे 'चित्त-
वति नित्यम्' इति तद्धितस्य लृक् । ईषदसमाप्तः पद्मर्षः पद्मर्षदेशीयः । 'ईषद-
समाप्ता'-(पा. ५।३।६७) इत्यादिना देशीयप्रत्ययः । तं पद्मर्षदेशीयमपि बालमपि

पाठा०-१ 'मौलिपरि'. २ 'अतिहस्तयन्त'; 'यन्तम्'. ३ 'पूर्वकायम'; 'मध्य-
देशम्'.

टिप्पण-१ नवेन्दुवृत्तेनाकाशेन शशः शिशुरेकः सिद्धो यत्र येन वनेन च बुड्मलमात्र
पद्मं येन येन जलेनेत्रोपमेयमासीत्-इति दिनकर० ।

२ करिशिशुप्रमाणोऽपि मेघः पूर्ववातं प्राप्य दिशो व्यापनशीलो दृष्टः-इति दिनकर० ।
स बुद्धशंभो मौलिपरिग्रहात् बुलाभालस्वीकारणात् लोकेन पितुरेव भावी संभावितो मेने-
इति बल्लभः ।

३ 'अतिहस्तयन्तम्' इति पाठमादृत्य-राजमार्गं हस्तिनाऽतिव्रामन्तमतिहस्तयन्तं शिशु-
त्वान्महामान्रेणावलंबितो मध्यो देशो यस्य तं पद्मर्षप्रमाणमपि तं नृपं प्रभुशक्तिबुक्तत्वात्
पितृगौरवेण पश्यन्ति स-इति दिनकर० ॥ पौरास्तु पद्मर्षदेशीयमपि प्रभुत्वाद्गौरवेण प्रेक्षन्त
। नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
। दि राजा गजारूढः पुर प्रदक्षिणी-

तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि याद्गौरवं तादृशो-
नैव ददृशुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥

काममिति ॥ स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्प्रतिपूर-
णाय नाकल्पत । चालत्वाभ्यामुं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनक-
गौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा विस्तारितदेहः सन्, तत्
सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥ ४० ॥

तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंसृशन्तौ तपनीयपीठम् ।

सालककौ भूपतयः प्रसिद्धैर्वचन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्सिंहासनादपादानात् अधोऽधोदेशं प्रति किञ्चिदिवाव-
तीर्णापीठम्बौ तपनीयपीठं ध्यानपीठमसंसृशन्तौ अल्पकत्वादव्याप्तौ साल-
ककौ लाधारसावसिक्कावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैर्वचन्तौ मौलि-
भिर्मुकुटैर्वचन्दिरे प्रणमुः ॥ ४१ ॥

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

मणाविति ॥ अल्पप्रमाणेऽपि मणाविन्द्रनीले प्रभावात्तेजिष्ठत्वाद्धेतोर्महा-
नील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भकेऽपि विशावपि तस्मिन्
सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

पर्यन्तसंचारितचामरस्य फपोल्लोलोभयकाकपक्षात् ।

तस्याननादुच्चरितो विर्योदश्चस्खाल वेलास्यपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते यस्य तस्य गालस्य संबन्धिनः
फपोलयोल्लोलायुभौ फाकपक्षौ यस्य तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचन-
मणवानां वेलास्यपि न चस्खाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभक्तो नासीदित्यर्थः । चपल-
संहरणेऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादिलत्र 'श्रुतिविषये उभयपुत्र
इतिवद् 'उभ'शब्दस्थाने 'उभय'शब्दप्रयोगः' इत्युक्तं प्राक् ॥ ४३ ॥

पाठा०-१ 'भाषितनम्'; 'भा विवानात्'. २ 'सकुडुमी'. ३ 'प्रयुक्तः';
'प्रसिद्धः'. ४ 'मपि वादः'.

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

निर्वृत्तेति ॥ निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन्कृतकनकपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः सितमुखः स राजा । अरिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥ ४४ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादेपि भूपणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सौऽनुभावाद्भुरं धरिञ्चया विभरांचभूव ॥ ४५ ॥

शिरीषेति ॥ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत एव स राजा भूपणेनापि खेदं भ्रमं यायाद्गच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धरिञ्चया धुरं भुजे भारमनुभावात् सामर्थ्यात् । विभरांचभूव चभार । 'नीहो-मृहुवां श्लवष' (पा. ३।१।३९) इति विकल्पादाभ्यप्रत्ययः ॥ ४५ ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वानि तावच्छूनवृद्धयोगात्फलान्युपायुक्तं स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥

न्यस्तेति ॥ अक्षरभूमिकायामक्षरलेखवस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासा लिपिं पञ्चाक्षरार्णामिका कात्स्न्येन यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छूनवृद्धयोगाद्विद्यादृढवसर्गात्सर्वानि दण्डनीतेर्दण्डशास्त्रस्य फलान्युपायुक्तान्वभूत् ॥ प्रागेव चद्रकलस्य तस्य पश्चादभ्यस्यमानं चात्र सवादार्थमिवाभवदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।

संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥

पाठा०—१ 'निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टवन्धे'; 'निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टवन्धे'. २ 'शिरीषपुष्पोपम'. ३ 'अथ'. ४ 'च'. ५ 'विभरांचकार'. ६ 'तावरिक्षतीशः'; 'तावत्फलानि'. ७ 'वृद्धानि'; 'पङ्कानि'. ८ 'भागम्'; 'भागात्'. ९ 'उदीक्षमाणम्'; 'उपेक्षमाणा'.

टिप्प०—१ अभिप्रेक्षकाले योग्यः काञ्चनपट्टवन्धो यस्य स सुदर्शनो रिपुखीणामाननामि तेनैव तिलकेनैव रक्षितानि कृतवान्; तामा भरुहन्ननात्-इति दिनकर० ॥ अरिसुन्दरीणां मुखानि शून्यानि चकार पश्यविशेषरहितान्यकापीत्; निर्वासितपतित्वात्-इति बल्लभः ।

२ अक्षराणां भूमिका शिक्षाशाला तस्यां न्यस्तानि च्छदिक्रया लिखितान्यक्षराणि यस्यास्तां लिपिं मातृकां यावन्न गृह्णाति-इति दिनकर० ।

उरसीति ॥ उरस्यथ यांसो निवेशभागो निवासवकाशो यस्याः सा । अत एव
प्रौढीभविष्यन्तं वर्धय्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्मविष्यतीति प्रतीक्षमाणा
लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव सं सुदर्शनम् । आतपत्रच्छा-
याच्छलेनोपजुगूहंलिङ्गि । छत्रच्छया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः
प्रौढपुरुषालामे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥ ४७ ॥

अनश्रुवानेन युगोपमानमवद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

अनश्रुवानेनेति ॥ युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेनाप्राप्तवत् । अवद्धं
मौर्वीकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन । अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमु-
ष्टियेन तेन । 'त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य सुदर्श-
नस्य भुजेन भूमी रक्षावत्यासीत् । किशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खड्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमौपुः४९

नेति ॥ काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं

प्रसारं न ययुः । किंतु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भ

आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्योदार्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमौपुः

खलु ॥ ४९ ॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्केशकरो गुरूणाम् ।

तिस्त्रिधर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥

स इति ॥ स सुदर्शनः पूर्वस्मिन्नन्मान्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मर-

न्निव गुरूणामक्केशकरः सन् । त्रयाणां धर्माधिक्यमानां धर्मस्त्रिधर्गाः । तस्या-

धिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यात्रयी-वार्ता-दण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः

प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटिल्यः—'धर्माधर्मौ त्रय्यामर्था-

नर्यौ वार्तायां नयानर्यौ दण्डनीत्याम्' इति । अत्र दण्डनीतिर्नधद्वारा काममूलमिति

दृष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः—

पाठ०-१ 'इयुः'.

टिप्प०—१ पित्र्याः प्रकृतीश्च अत्राह; [अमाल-सुहृद्-बलास्यास्त्रिधः प्रकृतीरावर्जया
भास-इति बहुभ० ।

‘नयी वार्ता दण्डनीतिस्त्रिस्तो विया मनोर्मताः । त्रया एव विभागोऽयं येन खन्नी-
क्षिकी मता ॥’ इति ॥ ५० ॥

व्यूह स्थितः किञ्चिद्वोत्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽञ्चितसव्यजानुः ।

आकर्णमाकृष्टसयाणधन्वा व्यरोचतांस्त्रे स विनीयमानः ॥ ५१ ॥

व्यूह्येति ॥ सः । अरो धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्षमाणोऽत एव,

उत्तरार्धे पूर्वमयं किञ्चिद्विद्युह्य विस्वार्य स्थितः । उन्नद्धचूड ऊर्ध्वमुख्य
वदकेतः । अञ्चितताडयित सव्यं जानु यस्य स आकर्णमाकृष्टं सयाणं
धनुर्धन्य वा येन स तयोक्तः सः । व्यरोचताशोभत ॥ ५१ ॥

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीय-

मनसिजतरुपुष्पं रागवन्धप्रवालम् ।

अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ स सुदर्शनो वनितानां ‘नेत्रनिर्वेशनीयं भोग्यम् । नेत्र-
पेयमित्यर्थः । ‘निवेशो भृतिभोग्यो.’ इत्यमरः । मधु क्षौद्रम् । रागवन्धोऽनुस-
गसतान एव प्रवालः पर्वतो यस्य तत् । मनसिज एव तद्वत्स्य पुष्पं पुष्प-
भूतम् । अकृतकविध्यट्टिमसपादनम् । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । ‘तत्स-
र्वादे-’ (पा. ५।२।७) इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातनाभरणसमूहभूतम् ।
आद्यं विलसितपदं विद्यसस्थान यौवनं प्रपेदे । विशिष्टमधुपुष्पाकराजातविला-
सपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सविशेषणमालारूपकमेतत् ॥ ५२ ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः

समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।

पाठा०-१ ‘व्यूहस्थितः’. २ ‘उत्तराङ्गम्’; ‘उन्नतसः’. ३ ‘बद्धेषु’. ४ ‘नेत्र-
निर्वेशपेयम्’. ५ ‘रागवन्धि’. ६ ‘दूत’.

टिप्पणं—१ उन्नद्धचूडोऽर्धवदचूड-इति बल्लभः ।

३ ‘नेत्रनिर्वेशपेयम्’ इति पाठमाश्रित्य नेत्रयोर्निर्वेशेन विस्तारेण पेयं पातुं योग्यं
सारवृक्षस्य पुष्पं रागलतायाः पल्लवमकृतकः स्वाभाविको विधिनिर्माणं यस्य तच्चादृशं
सर्वाङ्गव्यापकमाकरानां भूषणानां समूहं प्रथमविलसितस्य पदं यौवनं लेभे ।-इति व्याचष्टे
दिनकरः ॥ मधु एव पात्रेण पीयते, ततो युवतीनां नेत्रनिर्वेशपेयम्, निर्वेश्यतेऽनेनेति निर्वेशं
‘भावने, स्त्रीणां चक्षुःपात्रेण पातुं शक्यम्-इति बल्लभः ।

अधिविविदुरमाल्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ
पञ्चानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ।

प्रतिकृतीति ॥ दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यो दूति-
संदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तुल्यैश्चदिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्या-
सेभ्यः । 'पद्ममी विमर्के' (पा. २।३।४२) इति पद्ममी । समधिकतररूपाः ।
चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंतानकामैरमाल्यैराहृता
आनीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धिभ्यो प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ
श्रीश्च भूध्वे अधिविविदुरविविधे चक्रुः । आत्मना सपत्नीभावं चकुरित्यर्थः ।
'कृतसापत्निकाभ्यूढाधिविजा' इत्यमरः ॥ ५३ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमह्विनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
संजीविनीसमाख्यायामष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निविडायताम् ॥

अग्निवर्णमभिविच्य राघवः स्व पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिथ्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

अग्निवर्णमिति ॥ श्रुतवतां श्रुतसंज्ञानामपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो
राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थानेऽग्नितेजसं तनयम-
ग्निवर्णमभिविच्य नैमिषं^१ नैमिषारण्यं शिथ्रिये धितवान् ॥ १ ॥

पाठा०-१ 'सुतवतान्'.

टिप्प०-१ 'नैमिषम्' इति ज्ञान्तपाठान्तरम्; श्रीभागवतात्प्रथमस्कन्धे श्रीधरीटीकायां-
नक्षत्रा विस्तृत्य चक्रस्य नैमिः शीर्षके कुण्ठी भवति यत्र तत्रेमिषम्, नैमिषमेव नैमिषम्-
इति हेमाद्रिः ।

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुदजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

तथेति ॥ तत्र भूमिषु तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीरन्तरित-
भूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यामुदजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो विस्मृत-
मान्सः । कर्तारि कः । फले स्वर्गादिफले निःस्पृहस्तपः संचिकाय
संचितवान् ॥ २ ॥

लब्धपालनविधो न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तृमेव भुजनिर्जितद्विपा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

लब्धेति ॥ तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निघणो लब्धपालनविधौ लब्धस्य
राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप । अक्लेशेनापालयदित्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् ।
भुजनिर्जितद्विपा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याप्रवर्णस्य भोक्तृमेव कल्पिता,
प्रसाधयितुं न । प्रसाधन वष्टकशोधनम् । अलकृतिध्वन्यते । तथा च यथालं-
क्य नीता युवतिः केवलमुष्णभुज्यते तद्वदिति भावः ॥ ३ ॥

सोऽधिकारंमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनघयौघनोऽभवत् ॥ ४ ॥

स इति ॥ अभिकः कामुहः । 'अनुकामिकभीकः कर्मिता' (पा. ५।१।७४)
इति निपातः । 'वन्नः वानयिताऽभीकः वमनः वामनोऽभिकः' इत्यमरः । सोऽग्नि-
घणः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान् स्वयम-
वर्तयदकरोत् । अतःपरं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं व्यधीनं
नवं यौवनं यस्य सोऽभवत् । कथासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेदमसु मृदङ्गनादिषु ।

ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

कामिनीति ॥ कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गना-
दन्तस्य वेदमस्यधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभारः उत्तर उत्सवः । ऋद्धिमन्तं
साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत् । उत्तरोत्तराधिका तस्योत्सवपरम्परा
श्रुतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पाठा०-१ 'विस्मरन्'. २ 'अधिपः'. ३ 'तं निवेश्य'.

टिप्प०-१ विस्मृत इति कर्मणि क्तः । यथा प्रभाकरटीकायां-नत्वेवं दुरगारुदः दुरक्ष
विस्मृतो मवान् । 'विस्मरन्' इति वा पाठ - इति दिनकर० ।

२ भोक्तृमेव भूः कल्पिता, न तु साधयितुम् । कल्पयेति । लब्धः पाठनविधिर्न तस्मिं-
न्नादृशे तत्सुते सति भूः खेदं नाप-इति दिनकर० ।

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणा-
न्तरं क्षणमेवं सोढुमक्षमोऽशकः सोऽम्रिवर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्
समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥ ६ ॥

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

तद्गवाक्षविचरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

गौरवादिति ॥ जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवाद्गृह्णत्वादेतोः । मन्त्रिवचना-
जुरोधादिलयः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि
गवाक्षविचरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम्,
न तु मुखावलोचनप्रदानेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनस्वरागरूपितम् ।

मेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

तमिति ॥ कोमलेन शृङ्गेनात्मनस्वानां रागेणारूपेण रूपितं छुरितम् ।
अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुल्यं साम्यतामधिरो-
हति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृत-
नमस्काराः सन्तो मेजिरे सिपेविरे ॥ ८ ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

यौवनेति ॥ विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽम्रिवर्णो यौवनेन हेतुनोन्न-

पाठा०—१ 'अन्तरे च'; 'अन्तरेयुः'. २ 'समुत्सवा'. ३ 'केवलांशुनस्वरागरूपि-
तम्'; 'कोमलांशुनस्वरागभूपितम्'.

टिप्पणं—१ इन्द्रियार्थाः स्रक्-चन्दन-चनितादयः, तद्दहितमेकमपि क्षणान्तरं सोढुमसमर्थः,
अत एव दिवानिशमन्तःपुरे विहरन्-इति दिनकर० ।

२ 'अन्तर'शब्दो बहिर्योगे उपसंख्याने सर्ववद, अन्यत्र वृक्षवद । एतस्मिन्तरे भूप इति-
इति बल्लभः ।

३ बहुवचनात् कर्तारं त्युद् । यद्वा,—पङ्कजेन यत्तुलापिरोहणं तदस्यास्तीति अर्शमादित्वा-
दच्, तादृशस्त्वम्-इति दिनकर० ।

४ प्रौढो मन्मथो यस्य स नृपो यौवनेनोद्गतमदानां वनितानां स्तनक्षोभेन लोछानि कम-
छानि यासां ता वापीरगाहत । तासां वापीनामंशुभिर्गूढं गुप्तं मोहनगृहं कठिनागो यासां तां
कामिनीश्यागाहत-इति दिनकर० ।

रघु० ३०

तानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चमत्त्रानि कमलानि नाघा-
ता । तदभ्युभिस्तासां शीर्षघ्नगामभ्युभिर्गूढान्वन्तार्हतानि मोहनगृहाणि
सुरतभवनानि यासु ताश्च दीर्घिका व्यगाहत् । श्रीभिः सह शीर्षकाद्
भिन्नहारैस्त्वयं ॥ ९ ॥

तत्र सेकहृतलोचनाञ्जनैर्वीतरागपरिपाटलाघरैः ।

अङ्गनास्तत्रधिरु वैयञ्जोभयशार्पतप्रंछतकान्तिभिर्नुल्लेः ॥ १० ॥

तत्रेति ॥ तत्र शीर्षिञ्जस्तत्रा सेकेन हृत लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां
तै । रज्जवतेऽनेनेति रागो रागद्रव्य लक्षणादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गगुण । 'गुणे
शुक्रादयः पुत्रि' इत्यमर । घौतो रागपरिपाटलो येषां ते तथोक्ता अघस्य
येषां तै । निवृत्तसाकमिच्छागैरित्यर्थ । अत्र एवार्पितप्रंछनकान्तिभिः । अभिव्य-
ञ्जितस्वाभावविद्युत्गैरित्यर्थ । एवंभूतेर्मुखेस्तत्रभिवर्गमधिकं व्यलोभयन् प्रलो-
भितवत् ॥ १० ॥

घ्राणकान्तमधुगन्धकोर्यश्री. पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत सर्वासितासख. पुष्पिता. कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

घ्राणेति ॥ प्रियासख. सोऽभिर्गो घ्राणकान्तेन प्राणतर्पणेन मधुगन्धेन
कार्पिणीर्वनोहारिणी । रच्यन्त इति रचना, पानभूमय एव रचनाः, रचिताः
पानभूमय इत्यर्थ । वासितासख' करिणीसहचर । 'वासिता श्रीकरिण्योश्च'
इत्यमर । द्विप. पुष्पिता कमलिनीरिव । अभ्यपद्यताभिमत ॥ ११ ॥

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेपुरङ्गना ।

ताभिरप्युपहृत मुखाम्बु सोऽपिवद्दकुलतुल्यदोहद्वः ॥ १२ ॥

पाठा०—'लोचनाञ्जनम्'. २ 'व्यलम्भयन्'. ३ 'प्रकृति'. ४ 'वर्षिणी', 'वाहि-
नी'. ५ 'प्रियावृत'. ६ 'इक्षिनीसख'. ७ 'दोहद्वम्'.

टिप्पण—१ तत्र बापिकीडायां बलतेकेन इव लोचनाञ्जन येषां नैस्तथा धौतं स्थासितो
योऽसौ रागो रक्तकादित्वेन पाटलवर्णोऽप्यसौ येषां वैस्वयाऽपिता दत्ता प्रक्षिप्तकान्ति स्नाभा-
विकी शोभा येषां तैमुखैस्त्र नृपमधिकमन्वरञ्जयन्—इति दिनकर० ।

२ घ्राणेन्द्रियस्य कान्तमभिमत मधु मध मकरन्दश्च तद्रूपेण मनोवा' पानभूमे रचनाः
पल्लवाखण्णोदीन् स नृप प्राप । यथा वासिताभिर्दक्षिणीभिवर्जित' करी कुमुमिता' कमलिनी-
कंभवे—इति दिनकर० ।

सातिरेकेति ॥ अङ्गना रहो रहति सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखालसवमभिलेषुः । बकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलापः । 'अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृद' इत्यमरः । बकुलद्रुमस्याङ्गनामयार्थित्वात्तुल्याभिलापत्वम् । सोऽपि ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखालसवमपिवत् ॥ १२ ॥

अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुने ।

चलुकी च हृदयंगमस्वना चलुगुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

अङ्गमिति ॥ अङ्गपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उमे तस्याग्निवर्णस्याङ्गमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः । के उमे? हृदयंगमस्वना मनोहरप्वनिर्वलुकी वीणा च । चलुगुवाग्धुरभापिणी वामलोचना कामिन्यपि च हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः । स्रक्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानत्वेच्छप्रत्ययः । अङ्गाधिरोपितयोर्वीणा-वामाङ्गोर्वाद्य-गीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हेरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

स इति ॥ कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि माल्यानि चलयानि च यस्य स तथोक्तं मनो हरन् । नर्तकीनामिति शेषः । सोऽग्निवर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्वलङ्घिनीरित्यर्थः । नर्तकीर्विलसिनीः । 'शिल्पिनि ष्वुन्' (पा. ३।१।१४५) इति ष्वुन्प्रत्ययः । 'पिद्मौरादिभ्यश्च' (पा. ४।१।४१) ङीप् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु सनीपस्थेषु सत्सेव । अलज्जयत् लज्जामगमयत् ॥ १४ ॥

पाठा०-१ 'स्वनाम्'. २ 'मक्षुवाक्'. ३ 'अहरत्'. ४ 'अमज्जयत्'.

टिप्पणं—१ रहसि तेन राज्ञा दत्तमत एव सातिरेकोऽधिको मधुगन्धोऽस्मास्तीति तादृक् मुखालसवं स्त्रियोऽभिलिषेपुः बकुलेन तुल्यं दोहदं पानेच्छा यस्य स नृपः स्त्रीनिर्दत्तं मुखालसवमपिवत् । बकुलस्तु स्त्रीमुखमयरूपेण दोहदेन संस्कारेण पुष्पितो भवति-इति दिनकरः ।

२ अङ्गे यत् परिवर्तनं कुठनं तत्रोचिते तस्य नृपस्याङ्गमशून्यतां नीतवत्यी । के दे इत्याह-मनोवस्वना वीणा, रम्यवाक् कामिनीवक्ष-इति दिनकरः ।

३ अभिनयातिलङ्घनेन गुरुषोऽस्माधृपासत्सर्वतसो जानन्तीति पातां लज्जाऽभूदित्यर्थः-इति दिनकरः ।

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं खेदभिन्नतिलकं परिधमात् ।

प्रेमदत्तवन्दनानिलः पियत्रैत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

चार्यति ॥ किंच, चारु सुन्दरं नृत्यविगमे रासावसाने परिधमाद्वर्तन-
प्रयासात्स्वेदेन मिश्रतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तव-
न्दनानिलः प्रवर्तितमुखमारुतः पियन् । अमराणामलकायाश्चेश्वराविन्द्रकुबेरौ ।
अत्यजीवदति कम्पाजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभ-
मीदृशं सीमास्यमिति भावः ॥ १५ ॥

तस्य सावरणदृष्टसंघयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।

बहुभाभिरुपसृत्य चकिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥

तस्येति ॥ उपसृत्यान्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिवि-
न्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सत्संस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टाः प्रकाशात्
संघयः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा बहुभाभिः प्रेयसीभिः सामिभु-
क्तविषया अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चकिरे । यथेष्टं भुक्तश्चेत्तर्हाय निःस्पृहः सन्नस्मत्स-
जीवं नायासूतीति भावः । अत्र गोनर्दीयः—‘सपिष्टि विधिः—सावरणः, प्रकाशश्च ७ः
सावरणो भिक्षुक्यादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि’ इति । ‘इतः स्वयमुपसृत्य
विशेषार्थो तत्र स्थितोऽनुपजापं स्वयं सधेयः’ इति वात्स्यायनः । अन्यत्र गतं कथंचि-
त्संघाय पुनरुपगमायाघोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं चकुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीकिसलययाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।

मेखलाभिरसकृच्च वन्दनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥

पाठा०—१ ‘नृत्यविगमे’, २ ‘वन्दनानिलम्’, ३ ‘अन्वजीवत्’, ‘सोऽन्वजीवत्’.

४ ‘सामिभुक्तविषयाः’.

टिप्प०—१ ‘नृत्यविगमे’ इति पाठमाश्रित्य ‘भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृतं तालसमन्वितम्’
इति प्रतापरुद्रोक्तं नृत्यं च चरत्पुटादितालशुक्तवारस्वेदभिन्नतिलकत्व श्रयाङ्गीत्वं च । अत
एव नृत्यं सुखातिशयदेतुः—इति हेमाद्रिः । ‘वन्दनानिलम्’ इति पाठे मुखविशेषणम्—इति
द्विवकरः ।

२ अतः राजा सावरणो वेदान्तरेण गुप्तो दृष्टः प्रतिद्वः संधिः सन्धानं संकेतो येषु ते समा-
गमाः स्त्रीभिरुपसृत्य सान्यर्थं भुक्ताः सामिभुक्तास्त्वादृशा विषया येषां ते तादृशाः कृताः । यत्र
सुप्ते सर्वेऽप्यस्माभिः संभोगप्रकाशः प्रदश्यन्ते तर्हि नवीनकाम्यवरः वासुचिरत्वात् असान्
निहायान्यामयमभियन्तेति स्त्रीभिरशेषविशेषोपपन्नाः संभोगप्रवारा न दाहिता इति भावः—इति
द्विवकरः ।

अङ्गुलीति ॥ सोऽप्रिवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र गच्छन् । अङ्गुल्यः
 फिसलयानि तेषामप्राणि तैस्तर्जनं मर्त्तनं ध्रुविभङ्गेन ध्रुमेदेन कुटिलं कर्क
 वीक्षितं वीक्षणं चासृग्मेखलाभिर्धन्वनं चावाप । अपराधिनो दग्ध्या
 इति भावः ॥ १७ ॥

तेन वृत्तिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।

शुश्रुधे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

तेनेति ॥ सुरतस्य वारो वासरः, तस्य रात्रिषु दृतीनां विदितं यथा
 तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्वागे निषेदुषा तेनाप्रिवर्णेन विप्रलम्भपरि-
 शङ्किनो विरहशङ्किनः । प्रियधात्री जनस्य प्रियजनः । तस्य कातरं वचः 'प्रिया-
 नयनेन मां पाहि' इत्येवमादि रीतवचनं शुश्रुधे ॥ १८ ॥

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहाधर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।

वर्तते स स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

लौल्यमिति ॥ गृहिणीपरिग्रहादात्रोभिः समागमादेतोर्नर्तकीषु प्रेयसा-
 स्वसुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य । अङ्गुल्योः क्षरणेन
 खेदनेन सन्नवर्तिको विगलितशब्दकः सोऽप्रिवर्णस्तादा नर्तकीनां यपुस्तद्वपुष-
 लिपन् कथंचिद्वर्तते सावर्तत ॥ १९ ॥

प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महीक्षितम् ।

निन्दुस्तस्यविधिच्छलेन तं देव्य उज्जितरूपः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

प्रेमेति ॥ प्रेम्णा स्वमेवमेव प्रियस्थानुपगमे हेतुना गर्विते विपक्षे सपन्नजने
 मत्सरादादायतात्प्रदानमदनाच्च हेतोर्देव्यो रार उज्जितरूपस्य कथेषाः

पाठा०-१ 'कथितम्'. २ 'परिशङ्कितम्'. ३ 'उज्जितरूपा'.

पत्यस्तं महीक्षितम् । उत्सवविधिच्छलेन महोत्सवमव्याजेन । कृतोऽर्थः प्रयो-
जनं येन स कृतार्थः, तस्य भावं कृतार्थतां निन्युः । मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन
स्वमनोरथं वारयामासुरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतपण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्त्वोऽदुनोत्प्रेणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

प्रातरिति ॥ सोऽग्निवर्णः प्रातरेत्यागस्य परिभोगशोभिना दर्शनेन
हेतुना । इत्येर्ष्यन्ताद्भ्युद । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तपोष्ठाः खण्डिता
इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘श्रुतेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याङ्कपायिता’ इति । प्रणयिनीः
प्राञ्जलिः प्रसादयंस्तयापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः ।
तत्र शिथिलप्रयत्नः सञ्चित्यर्थः । पुनरदुनोत् पर्यताप्यत् ॥ २१ ॥

स्वमकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः क्रोधभिन्नचलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

स्वमेति ॥ स्वमे कीर्तितो विपक्षः सपत्नजो येन तं । तमग्निवर्णम् । अद्यदन्त्य
एव । त्वया गोत्रस्वल्नं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छद्दस्यास्त्ररणपटस्यान्ते-
मध्ये गलिता अश्रुविन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि भ्रमानि चलयानि
येषु तैर्विवर्तनैः पराग्निवर्णैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

कृत्तपुष्पशयनौल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधमयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥

कृतेति ॥ सोऽग्निवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । कृत्तपुष्पशयनौल्ल-
तागृहानेत्य । अवरोधादन्तःपुरजनाङ्गयेन यो वेपथुः कम्पलदुत्तरं तत्प्रधानं
यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः ।
अत्र षीबन्तस्यापि ‘दूती’शब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भ्रुस्वत्वं कृतम् । ‘अपि मापं मकं
ह्य्याच्छन्दोभङ्गं खजेद्विराम्’ इत्युपदेशात् ॥ २३ ॥

नाम बल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षयते ।

लोलुपं ननु मनो ममेति तं गोत्रविस्त्रलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

नामेति ॥ मया ते बल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तच्चाप्राधानं
लब्ध्वा तस्य लक्ष्मणभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि

काङ्क्षयते । ननु यत्तमम मनो लोलुपं शृणु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि
विरस्रलितं स्खलितवन्तं तममिवर्णंमृचुः । 'गोत्रं नाम्नि पुढेऽचछे' इति यादवः ।
तन्नामलामे सति तद्गायमपि काङ्क्षयते मनः । अहो तृप्तेति सोऽहुष्टमुपाल-
म्नन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

चूर्णवधु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलककाङ्क्षितम् ।

छत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥

चूर्णोति ॥ चूर्णैर्धशु चूर्णैर्व्यानतकरणरधोमुखात्स्थितायाः क्रियाश्चिबुरगलितैः
ईडुमादिभिर्बधु पिङ्गलम् । 'बधु स्यात्पिङ्गले त्रिषु' इत्यमरः । लुलितस्रगाकुलं वरि-
पदाख्यबन्धे क्रिया भूमिगतमस्तकतया पतिताग्निं लुलितस्रग्भिरावुलम् । छिन्नमेखलं
हरिविक्रमकरणैः क्रिया सन्निवृत्तैकचरणत्वात्छिन्नमेखलम्, गलितमेखलमित्यर्थः ।
अलककाङ्क्षितं धेनुवध्वे भूतलनिहितकान्ताचरणत्वाद्वाह्यारागस्यितं शयनं वर्तते ।
छत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्यामिवर्णस्य विभ्रमरतानि
कील्यारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत् स्फुटीककार । ध्यानतापीर्न
ऋक्षणं रतिरदृष्टे—'ध्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदावृष्टिः । तत्कटिं
समधिरेण वदभः स्याद्दुषादिपशुसंस्थितस्थितिः । भृगतस्तनभुजास्रमस्तवासुघतरिफ-
चमधोमुखी क्रियम् । प्राप्ति स्वरकृष्टमेदने वदभे वरिपदं तदुच्यते । योपिदेकचरणे
समुत्थिते जायते हि हरिविक्रमाद्दयः । न्यस्तदस्तशुगला निजे पदे योपिदेति षट्श्ल-
वदभा । अप्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुष्टते प्रिये ॥' इति ॥ २५ ॥

स स्वयं चरणरागमादधे योपितां नै च तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः ऋथांशुर्कर्मखलागुणपदैर्नितभ्यभिः ॥ २६ ॥

पाठा०-१ 'लुलितं स्रगाकुलम्'; 'लुलितं स्रगाकुलम्'. २ 'न'; 'तु न'; 'ननु'.
३ 'समाहितम्'.

टिप्पण—1 गोत्रविरस्रलितं सपत्नीनामग्रहणपरम्-इति वदभः । संभोगसमये गोत्रं
सपत्नीनाम तत्र रस्रलितं तं नृपं क्रिय वचुः । मिमचुरित्याह-तत्र प्रियजनस्य नाम प्राप्य
मया तस्य मायमप्यभिधुष्यते; यथा देववशात् तन्नाम प्राप्तं तथा भोग्यमपि भवेदिति मम
मनोकोट्युपमित्युचुः । 'वत्' इति खेदे; पतारुषीरा नापिकः-इति दिनकर-शिशु० ॥ हेमा-
दित्तवत्-तथा हि शूद्रारतिच्छे-मध्या वदरुपालंभेरषीरा पुरुषं यथा' इत्याह ।

२ बनेन ध्यानताख्यरतमुष्टम्, तथा केतुपादाग्रशक्तिभिः-मालामिराकीर्णमिति मकरंरत-
मुष्टम्, छिन्ना वेरुषा यस्मिन्निति गवरतमुष्टम्, अलकमेधेनाश्रितं निदमिति धेनुकर-
मुष्टम्-इति दिनकर० ।

स इति ॥ सोऽभिज्ञः स्वयमेव योपितां चरणयो रागं लक्षारसमादधे-
 र्पयामास । किं च, श्रुत्यांशुकैः । प्रियाहस्पर्शदिति भावः । नितम्बिभिर्नितम्ब-
 वद्विर्मेखलागुणपदैर्जघनैः । 'पथाभितम्बः स्त्रीकव्याः स्त्रीषु तु जघनं पुरः'
 इत्यमरः । लोभ्यमाननयन आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितोऽवहितो
 नादधे यथासम्यग्प्रागरचना स्पदिति भावः ॥ २६ ॥

चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्भूरतम् ॥ २७ ॥

चुम्बन इति ॥ चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रश-
 नाया विघट्टने श्रन्यविस्रंसने प्रसफ्ते सति हस्त्रं वणद्धि वारयतीति हस्तरोधि । इत्थं
 सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि वधूनां रतं सुरतं तस्यामिबर्णस्य
 मन्मथेन्धनं कामोदीपनमभूत् ॥ २७ ॥

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्निर्मपूवंमनुपृष्टेसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोह्रया वधूर्हानिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

दर्पणेष्विति ॥ सोऽभिवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्य-
 न्तीर्षधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वम् । अनुपृष्टं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् । स्मितेन
 मनोह्रया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन द्वीनिमीलितमुखी र्जावनतमुखी-
 श्चकार । तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कण्ठसक्तमृदुवाहुवन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥

कण्ठेति ॥ प्रियाः शयनादुत्थितं तममिबर्णं कण्ठसक्तं कण्ठापितं मृदुवाहु-
 वन्धनं यस्मिस्तत् । अग्रपादयोः स्त्रीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिस्तत् । नि-
 शात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यचुम्बनं तत्प्रार्थयन्त । 'दुष्णाच्—'

पाठा०-१ 'चुम्बने च विपरिवर्तिताधरम्'; 'चुम्बनेषु विपरिवर्तिताधरम्'; 'चुम्ब-
 नेषु विपरिवर्तिताधरम्'. २ 'मन्मथोत्तरम्'. ३ 'संश्रयः'. ४ 'दृष्टः'. ५ 'विरोध';
 'वियोग'.

टिप्पण्य-१ स नृपः स्त्रीणां चरणयो रागं लक्षारसं न्यधात् । श्रुत्यांशुकानि यत्र तैर्नि-
 तम्बिभिर्मेखलास्रथाणां पदैः स्थानीर्लोभ्यमान आकृष्यमाणे नेत्रे यस्य सोऽत्र एव लक्षारसक्षेपे
 तथा सावधानो बभूव-इति दिनकरः ।

२ सर्वतो विघ्नितोदधि वस्येच्छा यत्र तच्चादृशमपि मुग्धारतं तस्य राशो मन्मथसेन्धनम्
 दीपनमभूत्-इति दिनकरः ।

इत्यादिना द्विर्भक्तत्वम् । अत्र गोनर्दीयः—'रतावसाने यदि तुम्बनादि प्रयुज्य
यायान्मदनोऽस्य वासः' इति ॥ २९ ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्यमात्मनो राजवेपमतिशक्तशोभिनम् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

प्रेक्ष्येति ॥ युवा सोमिवर्णोऽतिशक्तं यथा तथा शोभमानमतिशक्तशोभिनं
दर्पणतलस्यं दर्पणसंक्रान्तम् । आत्मनो राजवेपं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न
नुतोप यथा व्यक्तलक्ष्म प्रमृत्विहं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥ ३० ॥

मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विभ्रं हे शठ ! पलायनच्छलान्वल्लसेति रुरुधुः कचग्रहीः ॥ ३१ ॥

मिश्रेति ॥ मित्रकृत्यं मुहूर्त्कार्यमपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्य-
तो गन्तुमुपुकमनवस्थितमवस्थानुमथमं तममिवर्णं प्रियाः, हे शठ हे गूढविप्रिय-
धरिन् । 'गूढमिप्रियकृच्छः' (२।७) इति दशरूपके । तव पलायनस्य छला-
न्यल्लसा तस्वतः । 'तस्वत्वे त्वदाजसा द्वयम्' इत्यमरः । विभ्रं जानीमः । 'विदो
लतो वा' (पा. ३।४।८३) इति वैकल्पिको मादेशः । इति उक्त्येति शेषः । कचग्रहीः
केदारार्थणे रुरुधुः । अत्र गोनर्दीयः—'शत्रुघ्नताभिगमने मित्रकार्ये तथापदि ।
प्रियेतेषु प्रियतमः हन्तव्यो वारगम्यया ।' इति । विरकलक्षणप्रस्तावे वास्या-
यनः—'मित्रकृत्यं चापदिश्यान्पत्र श्रेते' इति ॥ ३१ ॥

तस्य निर्दयरतिधमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।

अप्यशेरत गृहद्भुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

तस्येति ॥ निर्दयरतिधमेणालसा निधेश योषितः कण्ठसूत्रमालिङ्ग-
नभिद्येपमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाप्रारणं
तस्यामिवर्णस्य गृहद्भुजान्तरमप्यशेरत यद्यःस्यले शेरते सा । कण्ठसूत्रलक्षणं तु
—'यत्सुर्वंते यद्यसि यद्यस्य सानानिपातं निविद्येपगूढम् । परिधमार्थं शनर्दीयदग्धा-

पाठा०-१ 'उपदिश्य.' २ 'पार्श्वतम्.' ३ 'विपते'. ४ 'निर्दयरत्तधमालसाः'.
५ 'अपविष्य'. ६ 'कुङ्कुमम्'.

टिप्पण—१ अथ ये मित्रकार्येनस्त्रीति व्याजीकृत्य समीपावपचितमनवस्थितं यद्यत्तं तं
गूढं विदो भो शठ गूढमिप्रियधरिन् । हे पलायनच्छलान्वल्लसा परमापेक्षे विष जानीम
इति केदारमरे रुरुधुः । यत्तं कचग्रहीः शत्रुघ्नताभिगमने मित्रकार्ये तथाप्यादि । प्रियेतेषु प्रियतमः
हन्तव्यो वारगम्यया—इति दिनकरः ।

स्वात्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः' । इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा हि—

'वरसि वसितुश्चैरादिशन्ती वराज्ञी स्तनयुग्मुपपत्ते यस्तनालिङ्गनं तत्' इति ॥३२॥

संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकैति चरुपुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

संगमायेति ॥ संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमशातं चरतीष्टृहं प्रति गच्छ-
सीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः । 'ज्वलि-
तिकसन्तेभ्यो णः' (पा. ३।१।१४०) इति णप्रत्ययः । चाराथ ता दुलक्ष चारदूतयः ।
ताभिः कथितं निवेदितं तमप्रिवर्णम् । अङ्गनाः पुरोऽप्रे गताः । अवरुद्धमार्गाः
रुह्य इत्यर्थः । हे कामुक ! तमसा वृतो गूढः सन् कुतो वञ्चयिष्यसीति ।
रूपाभ्येति शेषः । चरुपुः । स्ववास निन्दुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योपितामुद्गुपतेरिचार्चिपां स्पर्शनिर्वृतिमसावचापुवन् ।

आरुह्य कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

योपितामिति ॥ उद्गुपतेरिन्दोरर्चिपां भासामिव । 'ज्वाला भासो न
पुंसार्चिः' इत्यमरः । योपितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शसुखमवाप्नुवन् । किञ्च,
रात्रिषु जागरपरः । दिवा दिवसेषु श्वेते स्वपितीति दिवाशयः । 'अधिकरणे
श्वेतेः' (पा. ३।३।१५) इत्यप्रत्ययः । असावप्रिवर्णः कुमुदाकरस्योपमां
षाम्यम् । आरुह्य प्राप ॥ ३४ ॥

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरचः ।

शिल्पिकार्य उभयेन वेजितास्तं विजिह्वनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

वेणुनेति ॥ दशनैः पीडिताधरा दशोष्ठाः । नखपदैर्नखधतैरङ्कितोरचधि-
ङ्कितोत्सङ्गाः । वेजिताधरोरुवादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया चेत्युभ-

पाठा०—१ 'पुरोगमाः'. २ 'न नः'. ३ 'स्पर्शनिर्वृतसुखानि'. ४ 'अनामुवन्'.
५ 'नखपदाङ्कितोरसः'. ६ 'शिल्पिकार्यः'; 'शिल्पिकार्यम्'.

टिप्पण—१ यद्वा, -कण्ठसूत्रं हारादि दूरीकृत्य-इति दिनकर० ।

२ सोऽपीन्दुकरस्पर्शाद्रात्रौ जागति, दिने श्वेते-इति दिनकर० ।

३ दशनैस्ताडिताः खण्डिता अथवा यासां तादृश्यो वेणुना वेजिता नखधतैरङ्कितावूरु यासां
ता नखपदाङ्कितोरवरत्तु वीणया चेत्युभयेन कुतोद्देगाः शिरसं वेणुवादनरूपं कुर्वन्तीः ।.....
अधरोरुससर्गमन्तरेण वेणुवीणावादनं न धरते, ते चानेन दन्तनखधृता अतस्त्वादाने प्राप्त-
दुःखाः क्रियो वक्रनेत्रैरेतमालोकितवतेति भावः-इति दिनकर० ।

येन । अधरोरुपीडाकरणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः क्षिप्तं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः । 'कर्मण्यण्' (पा. ३।२।१) इत्यण् । 'टिड्ढाणम्-' (पा. ४।१।१५) इत्यादिना ङीप् । तं विजिह्वानयनाः कुटिलदृष्टयः स्रसः । खं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति सामिप्रयं पश्यन्त्य इत्यर्थः । व्यलोभयन् । तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ॥ ३५ ॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥

अङ्गेति ॥ अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चश्रवः कारणं यस्य

उदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः । यथाह भरतः—'सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः' इति । नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीषूपधाय निधाय दर्शयन् । स मित्रसंनिधौ सहवरसमक्षं प्रयोगोऽभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिरभिनयार्थप्रकाशकैर्नाट्याचार्यैः सह संजघर्ष संपर्ष कृतवान् । संपर्षः परामिभवेच्छा ॥ ३६ ॥

इतः प्रमृति तस्य कृत्रिमाद्रिषु तत्तद्वृत्तविहारप्रकारमाह—

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।

प्रावृषि प्रमदवाहिणेष्वभूःकृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥

अंसेति ॥ प्रावृष्यंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुमानां च स्रजो यस्य तस्य । नीपानां कदम्बकुसुमानां रजसाङ्गरागिणोऽङ्गरागवत्स्तस्यामि-

पाठा०-१ 'रचनाश्रयम्'. २ 'उपधायं दर्शयन्'; 'उपदर्शयन्पुः'. ३ 'निपुणः'.

४ 'प्रियोक्तिभिः'. ५ 'संजघर्ष'. ६ 'अंसलम्'. ७ 'संभ्रमः'.

टिप्प०-१ मिथो रहसंगाश्रयं हस्तविन्यासादिसत्त्वं मनस्तदाश्रयं खेदरोमाञ्छादिवचनामयं भीतादीर्बेवरूपं स्त्रीषूपधायमिनीय...प्रयोगकुशलभरताचार्यैः सह संजघर्ष स्पर्षा शक्ने-इति दिनकर० ।

२ नृत्यस्य गात्रक्षेपात्मकत्वादङ्गाश्रयतापि षटते । 'अभ्युत्तरूपं तु सत्त्वं हि श्रेयं भाररसात्मकम् । आलोकितसमसाविप्रलोकितविलोकिते । उल्लोकिते वाग्वृत्ते तथा चैवावलोकिते ॥ अष्टौ दर्शनया भेदा नृत्यवापसमाश्रयाः ॥ इत्युक्तवासात्त्विकान्यवलोकितानीत्यन्ये-इति शिशु० ।

३ अथ कृतिः वृत्तविहारवर्णनं वर्णयत्यग्निमद्योक्तैः ।

वर्णस्य प्रमद्वर्हिणेपून्मतमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो विव-
सोऽभूद्भवत् ॥ ३७ ॥

विप्रहाच शयने पराध्वुत्तीनांनुनेतुमवलाः स तत्त्वरे ।

आचकाङ्क्ष घनशब्दविक्रवास्ता विवृत्य विशतीभुजान्तरम् ॥ ३८ ॥

विप्रहादिति ॥ 'प्राशुपि' इत्यनुपगम्यते । सोऽप्रिवर्णो विप्रहात्प्रणवकल्ला-
च्छयने पराध्वुत्तीरवला अनुनेतुं न तत्त्वरे न त्वरितवान् । किन्तु घनश-
ब्देन घनगर्भितेन विक्रवाश्रयिताः, अत एव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय भुजा-
न्तरं विशतीः प्रविशन्तीः । 'आच्छोनशोर्नुम्' (पा. ७।१।८०) इति तुम्बिकल्पः ।
ता अवला आचकाङ्क्ष । स्वयंप्रहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्वभुङ्क्षु सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता वैशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥

कार्तिकीष्विति ॥ कार्तिकेयनाः कार्तिकेयः । 'तस्येदम्' (पा. ४।३।१२०)

इत्यण् । ताम् यामिनीषु निशासु । शत्रुनिधेवचर्यः । सवितानान्युपरिवह्यावृतानि
हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्ध्वप्रलयः । हिमवारणार्थं सवितान-
नमुक्त्वा । ललिताङ्गनासखः सोऽप्रिवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता च सा
विशदा च ताम् । बहुलप्रहणात्सविशेषगमसासः । चन्द्रिकामन्वभुङ्क्षु ॥ ३९ ॥

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणिर्विम्बमिच हंसमेखलम् ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौघजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

सैकतमिति ॥ किंच, हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं श्रोणि-
विम्बमिच विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति तद्विधां
सरयूं । सौघस्य जालानि गवाक्षाः । त एव विवराणि । तैर्व्य-
लोकयत् ॥ ४० ॥

पाठ०-१ 'कुमापहाम्'; 'कुमापहाः'. २ 'विशदाः'. ३ 'चन्द्रिकाः'.

टिप्पण्यः—'देशकालबलात्क्षोपः प्रायः सर्वोऽपि योवितान् । जायते मुखसाध्योऽपि कुम्भ-
साध्यो हि रागन'-इत्याह शिशु० ।

१ 'कुमापहाम्' इत्ये पाठमादृत्य 'कुम्भपहाम्' इत्यस्य साधुत्वं 'सुनिर्णं यदि जीवितापहा'
(रघु. ८.४६) इत्यत्र प्रत्ययादि-इति न्यायव्याख्यानकारमित्राः ॥ शरत्कालीनं वर्णनमेतत् ।

३ श्रोणिर्विम्बमेव सैकतं प्रकटयति हंसा एव मेखला मेखला यस्मात्तां स्वस्य प्रियाणां विल-
सितमनुकरोतीति वाङ्मयी सरयुं स नृपो गवाक्षान्धेयदाक्षीय, विवरो श्रोणिर्विम्बादिकं भर्त्स-
प्रकटयन्तीति-दिनकर० ।

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।

जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं हेमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

मर्मरैरिति ॥ मर्मरैः संस्कारविशेषात्छन्दायमानैः । 'अथ मर्मरः । स्निते ब्रह्मपर्णानाम्' इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैर्लौक्याद्भक्ष्यमाण-
कनकनेत्रलोलुपं हेमनैर्हेमन्ते भवैः । 'सर्वत्राण्य तलोपश्च' (पा. ४।३।२२) इति
हिमन्त'शब्दादप्रत्ययस्य लोपश्च । निवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः त्रियः एकतो
नितम्बैवदेश आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्ध-विहंसनयोर्लोलुपमासक्तं तं जहुरा-
चक्रुः ॥ ४१ ॥

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेदमसु निवातकुक्षिपु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

अर्पितेति ॥ निवाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवे-
दमसु गृहान्तर्गृहेष्वर्पिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वाक्षिप्रत्वा दीपा एव दृष्टयो
यामिह्नाः । अत्रानिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमास्तापस्वेदापनो-
दनत्वादीर्षकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतमेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिर-
रात्रयस्तस्यामिदणस्य साक्षितां ययुः । विविक्तकालदेशत्वादधेरच्छं विजहा-
रेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अन्वनेनपुरवधृतविग्रहास्तं दुस्तसहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणेनेति ॥ अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन संभृतं जनितं सप-

पाठा०—१ 'त्यक्त'. २ 'साक्षिताम्'; 'प्रेक्ष्यताम्'. ३ 'भवकीर्ण'.

टिप्प०—] विरभ्रत्वाच्च मर्मरैः सशब्देरगुरुधूपधूपितैरेकतो नितम्बविवेकदेशेऽशुकशेषि-
त्वाद्भ्यक्ष्य प्रकटी भूता स्वर्णकाशो येभ्यस्तं हेमनैः हिमन्तुयोग्यैर्पोऽभिष्टवंस्त्रैरुद्ययनेऽशुकमोक्षे
चपठं तं नृपं बभूवुः । ईदृशैर्वसनैस्तस्य चेतो जहुरित्यर्थः-इति दिनकर० ॥ ईदं हेमन्तकालीनं
वर्णनम् ।

२ 'अन्व-अन्व संदर्भे', अत्र 'आग्रथनम्' इति उपदिशन्त्यः; अमरशेषे च 'अन्वयं गुण-
सन्दर्भे प्रपन्नं च' इति हेमाद्रिः ।

३ सुरतान्तराणि प्ररुषापितादीनि-इति दिनकर० । ईदं तु शिशिरर्तुवर्णनम् ।

४ शिशिरे रात्रयो दीपाः, अतः सर्वरतेषु-इति हेमाद्रिः ।

५ नसंभृतं वर्णनमिदम् ।

ह्रवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्य । अवधूतविप्रहास्यकविरोषाः सलो दुष्टसहवियोगं
दुःसहविहं तमन्वनेपुः । तद्विरहमसृजमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ताः स्वमकुमविरोप्य दोलया प्रेक्ष्येयन्परिजनेनापविद्धया ।

मुकरज्जु निविडं मयच्छलातरुण्ठयन्धनमयाप याहुभिः ॥ ४४ ॥

ता इति ॥ ता अज्ञाः स्वमङ्गं स्वधैर्यमुत्सृज्यमधिरोप्य परिजनेनापवि-
द्धया सप्रेषितया दोलया मुकरज्जु लफदोलासूत्रं यथा तथा प्रेक्ष्येयंथालयन्
भयाच्छलात्पतनभयमिषाद्वाहुभिः ज्ञानाभुर्जेर्निविडं कण्ठयन्धनमयाप प्राप ।
स्वयंप्रहाशेयमुत्समन्वभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तं पयोधरनिपिकचन्दनैर्मौक्तिकप्रथितचारुभूषणैः ।

श्रीष्मवेपविधिभिः सिधेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥

तमिति ॥ प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निपिकगुणितं चन्दनं येषु तैः ।

मौक्तिकैर्प्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रायाभरणैरित्यर्थः ।
श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मरुतादिमणियुक्तच्छटित्प्राणि येषु तादृशैर्श्रीष्म-
वेपविधिभिः कृष्णमन्त्रोचितनेप्यविधानैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तन्मिर्वर्णं सिधे-
विरे ॥ ४५ ॥

यत्स लैन्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपो ।

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नयः ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ सोऽभिर्गणो लघ्नः सहकारधूतशब्दो यस्मितं रक्तपाटलस्य
पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य समासवं मयं पपो । इति यत्तेनाश्रवणानेन
मधुनिर्गमाद्भवन्तापगमात् कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयोनिः क्षमः पुनर्नयः
प्रबलोऽभवत् ॥ ४६ ॥

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यथाहयदनङ्गर्वाहितः ॥ ४७ ॥

पाठा०—१ 'काश्चिदङ्क'. २ 'प्रेषयन्'. ३ 'प्रवृत्तया'; 'प्रबद्धया'. ४ 'मणिमे-
खलाः'. ५ 'अज्ञ'. ६ 'मोहितः'.

टिप्प०—१ ताः पतिभ्यामेति छन्देन दोलारब्धुं त्यक्त्वा नृपमाच्छिन्नित्यर्थः—इति दिनकर०
२ रक्तपाटलेन सहितनासवं यतो हेतोः स नृप' पपो तेन हेतुना मधोर्वसन्तस्य निर्गमादप-
गमात्शीघ्रः सरसस्य राहः पुनर्नयोऽभूत्—इति दिनकर० ।

एवमिति ॥ पंचमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोऽन्यकार्यविमुखः स पार्थिव
इन्द्रियाणां सुखानि मुखरूपि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभवनात्मनो लक्षणैः
कुटजस्रधारणादिचिद्वैर्निवेदितान् । अष्टगुरिदानीं वर्तेत इति ज्ञापितान् । ऋतू-
न्वर्षादीन् । अत्यवाहयदगमयत् ॥ ४७ ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराकमितुमन्यपार्थिवाः ।

आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

तमिति ॥ प्रमत्तं व्यसनासकमपि तं नृपं प्रभावतोऽन्यपार्थिवा आकृ-
मितुमभिवितुं न शेकुर्न शक्ताः । रतिरागसंभव आमयो व्याधिस्तु ।
क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षिणोदकर्शयत् ।
शापोऽपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किञ्चन्याः स्वहत्या उदेष्य रोहिष्यमेव
रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युक्त-
ख्यायते ॥ ४८ ॥

दृष्टदोषमपि तत्र सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिरजामनाश्रवः ।

स्वादुभिस्तु विषयैर्द्वैतस्ततो दुःखमेन्द्रियगणो निर्धार्यते ॥ ४९ ॥

दृष्टेति ॥ भिषजां वैद्यानामनाश्रयो वचति न स्थितः । 'वचने स्थित
आश्रवः' इत्यमरः । अविषेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति श्लेषः ।
तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु श्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् । तथा हि—

पाठा०-१ 'व'. 'बनाश्रयाः'; 'बनाश्रयम्'; 'बनास्पदम्'. ३ 'सः'; 'हि'.

४ 'हि वार्यते'.

टिप्प०-१ अनेन प्रकारेणोन्द्रियसुखानि निवेदितानूत्नविवाहितवान्-इति दिनकर० ।

२ नात्मनः स्वस्य लक्षणेन कुमुतादिना निवेदितान् शतानूत्नत्ववाहयदतिवक्राम-इति
हेमाद्रिः ।

३ प्रमादयुक्तमपि तं नृपं प्रमावादाकमितुं न समर्थाः, मुरते योऽपि रागोऽभिषाषल्लु-
त्पन्न आमयो रोगस्तु तं क्षीणं चकार । यथा मुतापरिल्यागादुष्टस्य दक्षस्य शापश्चन्द्रं क्षिणोति-
स-इति दिनकर० ।

४ अत्र तुल्य योगितालंकारः । 'नियतानां सकृदर्थैः सा पुनस्तुल्ययोगिता ।' (२०।२०४)
इति काव्यप्रकाशे-इति हेमाद्रिः ।

५ वैद्यानामनास्पदमस्वाधीनः स नृपो दुष्टो रोगः क्षयरोगरूपो यत्र तं वशादिसङ्गं न उल्लास-
दि यतः स्वादुर्कैर्वश्ये रूपादिभिः परिहृत इन्द्रियगणस्ततो विषयैः स्वस्तेन निवर्तते-
इति दिनकर० ।

इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्दृष्टस्तु हृत्थेत्तत्सोभ्यो विषयेभ्यो दुःखं कृच्छ्रेण
निवार्यते । यदि वार्यतेति शेषः । दुस्त्वजाः रक्त विषया इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सायलम्बगमना मृदुस्वना ।

राजयक्ष्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

तस्येति ॥ तस्य राजः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा ।
सायलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सायलम्बगमना । मृदुस्वना
हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन या परिहानिः क्षीणा-
वस्था सा । कामयते विषयानिच्छति कामयानः कामयमानः । कमोर्बलन्ताच्छानच् ।
'अनित्यमागमशासनम्' इति मुमागमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्त वामनेनापि (का. सू.
५।२।८३) 'कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिथ' इति । तस्य समवस्थया कामुकावस्थया
तुलां साम्यमाययौ प्राप । कलङ्कतो विशेषोऽवस्था । 'विशेषः कालिकोऽवस्था'
इत्यमरः ॥ ५० ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव घर्मपत्वलम् ।

राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

व्योमेति ॥ राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुलं पश्चिमकलायां स्थित
इन्दुर्वसिस्तकलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । 'वा'शब्द इवार्थे । यथाह
दण्डी—'इववद्वायथाशब्दौ' इति । पङ्कशेषं घर्मपत्वलमिव वामनार्चिरल्प-
शिवं दीपभाजनं दीपपात्रमिवाभूत् ॥ ५१ ॥

वाढमेपं दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥

वाढमिति ॥ वाढं सलमेव पार्थिवो दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं

पाठा०-१ 'मृदुस्वनी'. २ 'यक्ष्मणात्मपरिहानिः'; 'यक्ष्मणापि परिहानिः'.
३ 'स्थितेन्दुवत्'; 'स्थितेन्दुमत्'. ४ 'गूढम्'. ५ 'एषु'. ६ 'पुत्रसाधने'.

टिप्पणं—१ पाण्डु वक्त्र यत्र, अल्पं भूषणमसामर्थ्यावत्र सा तथा सायलम्बं यथादियुक्त
गमन यत्र सा तथा मृदुः स्वनो यत्र सा तादृशी यक्ष्मणाः क्षयरोगेण कृता तस्य राज्ञो हानिः
क्षीणता कामयानस्य समवस्थया तुला साम्यं मेजे—इति दिनकर० ।

२ 'गूढम्' इति पाठमाहृत्य एतेषु नृपः सन्तानार्थं कर्म पुत्रैर्दृष्टिं कुरुत इत्युक्त्वाऽदर्शिता रुग्
व्याधिर्यैस्तस्य मन्त्रिणो मृत इत्यप पापं शंसतीति तादृशीः प्रजा लोकानुचुः—इति
दिनकर० ।

कर्म जपादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तोऽस्य
राज्ञो मन्त्रिणोऽघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वद्वृक्षुः ॥ ५२ ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पायनीमनघलोक्ष्य संततिम् ।

वैद्ययज्ञपरिभाविनं गदं नं प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

स इति ॥ स त्वमिवर्णोऽनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पितृगमो-
वनीं संततिमनघलोक्ष्य । पुत्रमनवाप्येत्थैः । वैद्ययज्ञपरिभाविनं गदं
रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगात्तातिचक्राम । ममारेल्लथैः ॥ ५३ ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

तमिति ॥ पश्चिमक्रतुविदाऽन्त्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेता
मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव । 'आरामः स्यात्पवनम्' इत्यमरः ।
रोगशान्तिमपदिश्य शाश्वतिकर्म व्यपदिश्य तममिवर्णं संभृते समिद्धे शिखि-
न्यमौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥ ५४ ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंप्रहेराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपथियम् ॥ ५५ ॥

तैरिति ॥ आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संप्रहः
संनिपातर्न वैसादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभ-
गर्भविज्ञा तस्यामिवर्णस्य सहचारिणी नराधिपथियं प्रत्यपद्यत राज्यलक्ष्मीं
प्राप ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

बुष्णैर्विलोचनजलैः प्रयमाभितप्तः ।

पाठा०-१ 'प्राप्य दीपः'. २ 'दृष्ट'.

टिप्प० १ पावनीं सन्ततिमवनीस्य भित्तप्रयत्नविरहकारिण्यरोगं नातिचक्राम । यथा प्रदीपो
वायुं नातिक्रमति । सन्ततिमप्राप्यैव परासुरादीदिलभेः—इति दिनकर० ।

२ पश्चिमक्रतुरन्त्येष्टिः, तद्विदा पुरोहितेन सदिता मन्त्रिणः पुरोधान एव व्याभिन्विष्टतां
व्यापीकृत्य प्रदीपेभ्यो गुप्तं निदधिरे—इति दिनकर० ।

३ कृतः मकृतिमुख्यानां प्रधानपौरानां संप्रहो मेळने यस्तेनैभिभिः सम्यग्दृष्टं शुभं सत्पुत्र-
युवके गर्भलक्षणे यस्याः सा, तस्यामिवर्णस्य पत्नी शीघ्रं नृराज्यलक्ष्मीं प्राप्तिता राज्यमिषिकेत्थैः
—इति दिनकर० ।

निर्वापितः कनककुम्भमुज्जितेन

वंशाभिपेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तस्या इति ॥ तथाविधया नरेन्द्रविपस्या यः शोकस्तस्मादुष्णैर्विलो-
चनजलैः प्रथमाभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धारेकज्जितेन
शिशिरेण शीतलेन वंशाभिपेकविधिना लक्षणयाऽभिपेकजलेन निर्वापित
आप्यायितः ॥ ५६ ॥

तं भावाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-

मेन्तर्गुहं क्षितिरिय नभोवीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्वविरसचिवैर्हमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवर्दशिपद्भर्तुरव्याहताशा ॥ ५७ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृता-

वसिष्ठवर्णशृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ।

तमिति ॥ प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विवक्षितम् । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे-

पाठा०-१ 'वंशाभिपेकपयसा'; 'राज्याभिपेकपयसा'. २ 'भावाय प्रसवसम-
याकाङ्क्षिणीनाम्'; 'भूत्यर्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनाम्'; 'सन्तानप्रसवसमयाकाङ्क्षिणी-
नाम्'. ३ 'अन्तर्गर्भा'. ४ 'बभौ बीजमुष्टिम्'. ५ 'स्वविरसचिवैः'. ६ 'अवशात्'.

टिप्प०-१ तस्यास्तादृशस्य दयितस्य मरणशोकादुष्णैस्तस्या अक्षुभिः प्रथम संतप्तो गर्भः
पश्चात्स्वर्णघटमुखाविर्गतेन राज्याभिपेकजलेन निर्वापितः शैल प्रापितः । राज्ञी राज्याभिपेका-
द्राजवियोगबलेशमलाक्षीदिति भावः—इति दिनकर० ।

२ 'अन्तर्गर्भा' इति शब्देन अन्तर्गर्भेण उच्यते धीजमुष्टिं नभोवी-
स्थिताऽव्याहताऽचाञ्छनीयाऽऽशा
। प्वत् पाठयामास । ... 'अह्नीवे

वह्नभदेवदीक्षायाः प्राचीनतम पर्यायशब्द—'अत्र सत्यपि वंशे कालिदासेन विरा-
सर्गः किमिति न विहित इत्यभिप्रायं सम्यद् न विद्मः । तथा ह्यसिंघवर्णस्य पुत्र-
शीघ्रगः, तदनन्तरं मरु (मरु प्रधुत-सिंघ-अमर्षण-महसत् विश्वर-प्रसेनजित्-तक्षक-बृहद्-
काया ?) संधिमक्षसहस्रद्विधुतबृहद्दलाद्या बभूवुः' इति उच्यते, पर भाण्डारकरप्राच्य-
ग्रन्थसंग्रहीय (Ms. No. 449 of 1887-91) प्रतिकृतौ तु स न उच्यते । नार्य लेखो लेख-
केन स्वकपोलकल्पितो बलाद्वा ग्रन्थान्तनिविष्टो भवितुमर्हति; वह्नभदेवस्य व्याख्यानसमाप्तेर-

प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावार्थं
 भावाय । भूतय इत्यर्थः । 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु' इति
 यादवः । क्षित्तिरन्तर्गूढं नभोबीजमुष्टिमिव । ध्रुवणमास्तुतं बीजमुष्टिं यथा-
 धत्ते तद्वदित्यर्थः । 'मुष्टि'शब्दो द्विलिङ्गः । 'अङ्गीचौ मुष्टिमुत्सकौ' इति यादवः । अन्तर्गूढ-
 मन्तर्गतं गर्भं दधाना द्वेमसिंहासनस्थाऽव्याहृताश्च राक्षी मौलैर्मूले
 भवेर्मूलादागतैर्वा । आर्त्तरित्यर्थः । स्थविरसच्चिवैर्द्वामालैः सार्धं भर्तुं राज्यं
 विधिचद्विध्यैर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । अशिपच्छास्त्रि स । 'स-
 र्तिशास्त्र्यर्तिभ्यश्च' (पा. ३।१।७६) इति च्छेरट् । 'शासद्दङ्हलोः' (पा. ६।४।३४)
 इतीकारः ॥ ५७ ॥

इति महोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां
 संजीविनीसमाख्यायामेकोनविंशः सर्गः ।

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

रघुवंशश्लोकानुक्रमणिका ।

अ	सर्ग	श्लोकः	अथ	सर्ग	श्लोकः
अकरोत्स तदौर्ध्वदैहि	८	२६	अथ जातु करोर्ध्वीत	१५	७२
अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ	८	२०	अथ जानपदो विप्रः	१५	४२
अकार्यचिन्तासमकाल	६	३९	अथ तं सवनाय वीक्षि	८	७५
अकाले बोधितो भ्रात्रा	१२	८१	अथ तस्य कथंनिदङ्ग	८	७१
अक्षुणीजवलयेन नि	११	६६	अथ तस्य विवाहकौतु	८	१
अगस्त्यचिह्नादयनात्स	१६	४४	अथ तस्य विशांपद्वु	१०	५०
अग्निवर्णमभियिच्य	११	१	अथ तेन दशाहतः	८	७३
अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्त	१५	८	अथ धूमाभिताम्राक्षं	१५	४९
अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते	१९	१३	अथ नभस्य इव त्रिद	९	५४
अङ्गदं चन्द्रकेतुं च	१५	९०	अथ नयनसमुत्थं	२	७५
अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं	१९	३६	अथ पथि गमयित्वा	११	९३
अङ्गुलीकिसलयाप्रतर्ज	१९	१७	अथ प्रजानामधिपः	२	१
अचिरात्पञ्चविभिर्भागं	१०	४५	अथ प्रदोषे दोषज्ञः	१	९३
अजयदेकरथेन स	९	१०	अथ प्रभाषोपनतैः	५	५२
अजस्य गृह्णतो जन्म	१०	२४	अथ प्राचेतसोपज्ञं	१५	६३
अजिताधिगमाय मन्त्रि	८	१७	अथ मदगुरुपक्षैर्लोक	१२	१०२
अग्निदण्डमृतं कुश	९	२१	अथ मधुवनितानां	१८	५२
अतिथिं नाम क्वकुस्थान्	१७	१	अथ ययासुस्वमार्तव	९	४८
अतिप्रबन्धप्रहितास्त्र	३	५८	अथ यन्त्रारमादिश्य	१	५४
अतिष्ठत्प्रलयापेक्ष	१०	३	अथ रामशिरश्छेद	१२	७४
अतोऽयमश्वः कपिलानु	३	५०	अथ रोधसि दक्षिणोदपेः	८	३३
अत्रानुगोदं मृगयानि	१३	३५	अथवा कृतवाग्द्वारे	१	४
अत्राभिपेकाय तपोभ	१३	५१	अथवा मम भाग्यविहवा	८	४७
अत्रावियुक्तानि रथाञ्च	१३	३१	अथवा मृदु वस्तु हिंसि	८	४५
अथ काथिदजव्यपेक्ष	८	२४	अथ वान्मौक्तिशिष्येण	१५	८०

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
अथ विधिमवराप्य	५	७६	अथोपनीतं विधिवदि	३	२९
अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठि	८	१०	अथोपयन्त्रा सदशेन	७	१
अथ वेलासमासन्न	१०	३५	अथोपरिशाङ्गमरे	५	४३
अथ व्यवस्थापितवाक्	१४	५३	अथोपशान्ये रिपुभग्नशत्य	१६	३७
अथ समावृत्ते क्रमु	९	२४	अथोरगाख्यस्य पुरस्य	६	५९
अथ स विषयव्यावृत्ता	३	७०	अथोर्मिलोलोम्मदराज	१६	५४
अथ सावरजो रामः प्रा	१५	७०	अथोपूवामीशतवा	५	३२
अथ स्तुते बन्दिभिरन्व	६	८	अदः शरण्यं शरभङ्गना	१३	४५
अथाभ्यमहिषी राज्ञः	१०	६६	अदूर्वतिनीं सिद्धि	१	८७
अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं	६	५३	अदा ध्रियं पालितसंग	१३	६५
अथाङ्गराजादवतार्य	६	३०	अधिकं शुशुभे शुभंयु	८	६
अथात्मनः शब्दगुणं	१३	१	अधिगतं विधिवद्यद	९	२
अथायवंनिधेस्तस्य	१	५९	अध्यास्य चान्भःपृषतो	६	५१
अथाधिकक्षिप्रबिलोचने	१४	२६	अनघ्राणां समुद्धर्तु	४	३५
अथाधिशिर्षे प्रयतः	५	२८	अनयत्प्रभुराक्सिंप	८	१९
अथान्नपोद्गार्गलमप्यया	१६	६	अनवाप्तमवाप्तयं	१०	३१
अथानाथाः प्रकृतयो	१२	१२	अनश्रुवानेन युगोपमा	१८	४८
अथानुकूलध्रवणप्र	१४	४७	अनसूयातिस्त्र्येन पुण्य	१२	२७
अथान्धकारं गिरि	२	४६	अनाकृष्टस्य विषये	१	२३
अथाभिषेकं रघुवंश	१४	७	अनिप्रहृष्टासविनीत	१३	५०
अथाभ्यर्च्य विधातारं	१	३५	अनित्याः शत्रवो बाह्या	१७	४९
अथार्धरात्रे स्तिमितप्र	१६	४	अनीकिनीनां समरेऽप्र	१८	१०
अथास्य गोदानविधेर	३	३३	अनुप्रहृष्टप्रभिनन्दि	१४	७९
अथास्य रत्नप्रथितोत्त	१६	४३	अनुभवन्नवदोळम्	९	४६
अथेतरं सप्त रघुप्रवी	१६	१	अनुभूय वसिष्ठसंसृतैः	८	३
अथेप्सितं भर्तुंशु	३	१	अनेन कथिता राज्ञो	१०	५३
अथेश्वरेण ऋषकैश्चि	५	३९	अनेन चेदिच्छसि शूद्र	६	२४
अथैकधेनोरपरा	२	४९	अनेन पर्याप्तयताशु	६	२८

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
अनेन पाणौ विधिवद्भू	६	६३	अनी शिरीषप्रसवावतंस	१६	६१
अनेन यूता सह पार्थिव	६	३५	अमुं पुरः पश्यसि देव	२	३६
अनेन सार्धं विहराम्बु	६	५७	अमुं सहासप्रहितेक्ष	१३	४२
अन्यदा जगति राम	११	७३	अमूर्विमानान्तरलम्बि	१३	३३
अन्येद्युरथ काकुरस्थः	१५	७५	अमेयो मितलोकस्त्व	१०	१८
अन्येद्युरात्मानुचर	२	२६	अमोघं संदधे चास्मै	१२	९७
अन्योन्यदर्शनप्राप्तवि	१२	८७	अमोच्यमश्वं यदि मन्यं	३	६५
अन्योन्यसृतोन्मथनाद्	७	५२	अयं सुजातोऽनुगिरं	१३	४९
अन्वियेष सदशी स च	११	५०	अयःशुक्चित्तां रक्षः	१२	९५
अपतुपारतया विश	९	३९	अयोच्यादेवताश्वेनं प्रश	१७	३६
अपथेन प्रवृत्ते न जातू	१७	५४	अरिष्टशय्यां परितो	३	१५
अपनीतशिरस्त्राणाः	४	६४	अरुणरागनिषेधिभि	९	४३
अपशूलं तमासाद्य	१५	१७	अर्धमर्ष्यमिति वादिनं	११	६९
अपशोकमनाः कुटुम्बि	८	८६	आर्चिता तस्य कौसल्या	१०	५५
अपि तुरगसमीपाद्	९	६७	अर्धाञ्जिता सत्वरमुत्थि	७	१०
अपि प्रभुः सानुद्ययोऽनु	१४	८३	अर्पितस्त्रिमितदीपद्	१९	४२
अपि प्रघनेन मह	५	१०	अलं महीपाळ तप	२	३४
अप्यप्रणीमंश्रुकृता	५	४	अलं द्विपा मां प्रति	५	५८
अप्यर्धमार्गे परषाण	७	४५	अलिभिरज्वनविन्दुम	९	४१
अद्रवीश भगवन्मतंग	११	३९	अयक्ष्यं किलोदन्वा	४	५८
अभिनवान्गरिचेतु	९	३३	अवगच्छति मूत्रचेत	८	८८
अभिभूय विभूतिमार्तं	८	३६	अवत्रानासि मा यस्मा	१	७७
अन्वभूयत याहानां	४	५६	अवनिमेकरथेन व	९	११
अन्वासनिगृहीतेन	१०	२३	अवगितनाथोऽयमुद्गम	६	६२
अन्दुरिपतामिपिशुने	१	५३	अवभृपप्रयतो निय	९	२२
अनददन्मधुगन्धस	९	४२	अवाङ्मिन्वयोऽशु	४	२७
अमंश्रु चनेन परार्थं	३	२७	अवेश्यं रामं ते तस्मि	१५	३
अनी जनस्थानमपोड	१३	२२	अरेमि श्वाङ्तरानानु	१६	८२

	सर्गं	श्लोकः		सर्गं	श्लोकः
भवैमि चैनामनघेति	१४	४०	आदिष्टवर्मा मुनिभिः	१५	१०
अशून्यतीरा मुनिसनि	१४	७६	आधारवन्धप्रमुखैः	५	६
अशे हिरण्याक्षरिपोः स	१८	२५	आधूय शाखाः कुमुम	१६	३६
असलम्बिकुट्टजर्जुन	१९	३७	आधोरणाना गजस	७	४६
असकृदेकरथेन त	९	२३	आनन्दज. शोकजमथु	१४	३
असन्नमद्विष्वपि सार	३	६३	आपादपक्षप्रणताः	४	३७
असज्जनेन काकुत्स्थः प्र	१२	४६	आपिञ्जरा बदरजः	१६	५१
असमाप्तविधिर्यतो	८	७६	आपीनभारोद्बहन	२	१८
असह्यपीडं भगवन्न	१	७१	आमुक्ताभरणः स्रग्वी	१७	२५
असह्यविक्रमः सह्यं	४	५३	आयोधने कृष्णगतिं स	६	४२
असौ कुमारस्वमजोऽनु	६	७८	आराध्य विश्वेश्वरमीश्व	१८	२४
असौ पुरस्कृत्य गुरं	१३	६६	आरूढमर्दीनुदधीन्वि	६	७७
असौ महाकालनिकेत	६	३४	आलोकमार्गं सहसा	७	६
असौ महेन्द्रद्विपदान	१३	२०	आवर्ज्य शाखाः सदयं	१६	१९
असौ महेन्द्रादिसमान	६	५४	आवर्तेशोभा नतनाभि	१६	६३
असौ शरण्यः शरणोन्मु	६	२१	आवृष्वतो लोचनमार्गं	७	४२
अखं हरादाप्तवता	६	६२	आशास्यमन्यत्पुनर	५	३४
अस्य प्रमाणेषु समप्र	६	३३	आधास्य रामावरजः स	१४	५८
अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घ	६	४३	आससाद मिथिला स	११	५२
अहमेव मतो महीप	८	८	आससाद मुनिरात्मन	११	२३
अहीनगुर्नाम स गा सम	१८	१४	आसा जलस्फालनतत्प	१६	६२
आ			आसारसिक्तक्षितिबाष्प	१३	२९
आकारसदृशप्रज्ञः	१	१५	आसीद्वरः कष्टकितप्र	७	२२
आकीर्णंमृषिपत्नीना	१	५०	आस्फालितं यत्प्रमदाक	१६	१३
आकुञ्चिताप्राङ्गुलिना ततो	६	१५	आस्त्रादवद्भिः कवलैः	२	५
आततज्यमकरोत्स	११	४५	इ		
आतपाल्ययसक्षित	१	५२	इक्षुच्छायनिपादिन्यः	४	२०
आत्तशत्रुस्वदध्यास्य	१५	४६	इक्ष्वाकुवंशगुरवे	१३	७०
आदिदेशाय शत्रुघ्नं	१५	६			

सर्गं श्लोकः		सर्गं श्लोकः	
इक्ष्वाकुवंशप्रभवः	१४ ५५	इत्थं व्रतं धारयतः	२ २५
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो	५ ५५	इत्यध्वनः कैश्चिद्दोभिः	१६ ३५
इक्ष्वाकुवंशयः ककुदं	६ ७१	इत्यपास्तमखविघ्नयो	११ ३०
इतः परानर्मकहोयं	७ ६७	इत्यर्घ्यपात्रानुमित	५ १२
इतराप्यपि रक्षांश्चि	१२ ८२	इत्याप्तवचनाद्रामो	१५ ४८
इतरेऽपि रघोवंश्यान्	१५ ३५	इत्या प्रसादादस्यास्त्वं	१ ९१
इवस्वतश्च वैदेहीम	१२ ५९	इत्यारोपितपुत्रात्वे	१५ ९१
इति कर्मात्प्रयुजानो	१७ ६८	इत्युक्त्वन्तं जनकात्म	१४ ४३
इति क्षितीशो नवतिं न	३ ६९	इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तु	१२ ३८
इति जित्वा दिशो जिष्णु	४ ८५	इत्युद्गताः पौरवधू	७ १६
इति प्रगल्भं पुरुषा	२ ४१	इत्युत्त्वितानुपहृताभरणः	१६ ८६
इति प्रगल्भं रघुणा स	३ ४७	इदमुत्प्लुसितालकं	८ ५५
इति प्रतिष्ठुते राज्ञा	१५ ७४	इन्दीवरस्यामतनु	८ ६५
इति प्रसादयामासुत्ते	१० ३३	इन्दोरगतयः पद्मे	१७ ७५
इति वादिन एवास्था	१ ८२	इन्द्राद्दृष्टिर्नियमितगदो	१७ ८१
इति विज्ञापितो राज्ञा	१ ७३	इन्द्रियार्थपरिशून्यम	१९ ६
इति विरचितवारिभः	५ ७५	इमां लताशोकलतां च	१३ ३२
इति विस्मृतान्यकरणीय	९ ६९	इमां स्वसारं न यवीय.	१६ ८५
इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु	८ २३	इयमप्रतिबोधशायि	८ ५८
इति शिरसि स वामं	७ ७०	ईप्सितं तद्वज्राना	१ ७९
इति संतर्ज्यं शत्रुघ्नं	१५ १९	उ	
इति स्वमुर्भोजकुलप्र	७ २९	उत्खातलोकप्रयकण्टके	१४ ७३
इत्थं क्षितीशेन वशी	२ ६७	उत्तस्युपः सपदि पत्त्व	९ ५९
इत्थं गते गतघृणः	९ ८१	उत्तिष्ठ वत्सेलमृता	२ ६१
इत्थं अनितराणासु	१७ ४४	उत्तिष्ठ वत्से ननु सानु	१४ ६
इत्थं द्विजेन द्विवराज	५ ३३	उत्थापितः संवति रेणु	७ ३९
इत्थं नागद्विभुवनगु	१६ ८८	उदकप्रतस्थे स्थिरपीः	१५ ९८
इत्थं प्रयुग्वाद्यपम	५ ३५	उदधेरिव रंजानि	१० ३०

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
उदयमस्तमयं च	९	९	उवाच धात्र्या प्रथमोदि	३	२५
उदये मदवाच्यमुज्झ	८	८४	उपति त गजयूषक	९	७१
उदायुधानापततस्ता	१२	४४	ऋ		
उद्वन्पकेशक्ष्युतपत्र	१६	६७	ऋत्विज. स तथानर्चं दक्षि	१७	८०
उद्यच्छमाना गमनाय	१६	२९	ऋद्धापणं राजपथं स	१४	३०
उद्यतैरभुजयष्टिमा	११	१७	ऋषिदेवगणत्वधाभु	८	३०
उजाम इत्युद्रतनाम	१८	२०	ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते	१५	८६
उन्मुख. सपदि लक्ष्मणा	११	२६	ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य	१०	४
उपकूलं स कालिन्या. पु	१५	२८	ए		
उपगतोऽपि च मण्डल	९	१५	एकातपत्रं जगतः	३	४७
उपचितावयवा शुचि	९	४४	एको दाशरथिः कामं या	१२	४५
उपपन्नं ननु शिवं	१	६०	एतद्द्विरेर्मान्यवतः	१३	२६
उपयथौ तनुता मनु	९	३८	एतन्मुनेर्मानिनि शत	१३	३५
उपशस्यनिविष्टैस्त्वैध	१५	६०	एताः करोत्पीडितवारि	१६	६६
उपस्थितविमानेन वे	१५	१००	एता गुरुभोगिपयोधर	१६	६०
उपस्थिता पूर्वमपास्य	१४	६३	एतावदुक्त्वति दाश	१३	६८
उपहितं शिशिरादग	९	३१	एतावदुक्त्वा प्रतिया	५	१८
उपात्तविद्यं विधिव	५	३८	एतावदुक्त्वा विरते	२	५१
उपान्तयोर्निष्कृपितं, वि	७	५०	एते वयं संकृतभिन्न	१३	१७
उपान्तवानीरवगोप	१३	३०	एवं तयोके तमवेक्ष्य	६	२५
उपेय मुनिवैषोऽथ कालः	१५	९२	एवं तयोरध्वनि	५	६०
उपेय सा दोहददु.ख	३	६	एवमातरतिरामस	११	५७
उभयमेव वदन्ति	९	३	एवमाप्तवचनात्स	११	४२
उभयोरपि पार्श्ववर्ति	८	३९	एवमिन्द्रवसुत्वानि	१९	४७
उभयोर्न तथा लोकः	१५	६८	एवमुक्त्वति भीमदर्शने	११	७९
उभावुमाभ्या प्रणतौ	१४	२	एवमुक्ते तथा साध्या	१५	८२
उमावृषाङ्गौ शरज	३	२३	एवमुद्यन्प्रभावेण शाल	१७	७७
उरस्यपर्याप्तनिवेश	१८	४७	एषा त्वया पेशलमन्थया	१३	३४

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
एषा प्रसन्नस्तिमित	१३ ४८	कामं प्रकृतिवैराग्यं स	१७ ५५
एषोऽक्षमालावल्लवं	१३ ४३	कामरूपेधरस्तस्य	४ ८४
पे .		कामिनीसहचरस्य कामि	१५ ५
ऐन्द्रमजमुपादाय	१५ २२	कामेशोज्ञः समरे सोढुं	४ ६९
ऐन्द्रः किल नखैस्तस्या	१२ २२	कार्येन वाचा मनसा	५ ५
ऐरावतास्फालनविश्व	६ ७३	कार्तिकीषु सवितानह	१५ ३९
क		कार्येषु चैककार्यला	१० ४०
कण्ठसकसुदुधादु	१९ २९	कार्येन पत्रिणा शत्रुः स	१५ २४
कण्ठशयानेन कटं	२ ३७	कालान्तरक्षयामुषेषु	१६ १८
कथं नु शक्योऽसुनयो	२ ५४	करपापपरिवीचेन	१५ ७७
कराभिघातोक्षिप्तकन्दु	१६ ८३	किंतु यथां तत्रैत	१ ६५
करेण वातापनलम्बि	१३ २१	किमत्र चित्रं यदि क्व	५ ३३
कलत्रलिन्दाधुष्णा	१४ ३३	किमप्यहिंस्यस्तव	२ ५७
कलत्रवन्तमारुतान	१ ३२	किमात्मनिर्वाहकथामु	१४ ३४
कलत्रवाहनं बाणे कनी	१२ ३४	किंवा तवात्यन्तवियोग	१४ ६५
कलमन्यमतासु भाषितं	८ ५९	कुमारश्रुत्याकुशलेरदु	३ १२
कल्याणलुब्धैरथवा	१४ ६२	कुमाराः कृतसेत्कारा	१० ७८
कथितकराभ्यामुपगूढ	६ १३	कुम्भकर्मैः कर्षीन्द्रेण	१२ ८०
कथिद्विपरस्त्रज्ञहृतो	७ ५१	कुम्भपूरणभवः पटुः	९ ७३
कथिद्यथाभोगमनस्वि	६ १९	कुम्भयोनिरलंकारं	१२ ५५
कातरौऽति यदि बोद्धता	११ ७८	कुण्ड्व तावत्करभो	१३ १८
कातर्यं केवला नीतिः	१७ ४७	कुण्डेन कान्त्या वयसा न	६ ७९
का त्वं शुभे कस्य परिम	१६ ८	कुशावतीं श्रोत्रियसास्त	१६ २५
कार्पाभिक्ष्या तयोरासी	१ ४६	कुशेष्टपाताम्रतलेन	६ १८
कामं कर्णान्तविधान्ते	४ १३	कुसुमं कृतशोद्दस्त	८ ६२
कामं जीवति मे नाथ	१२ ७५	कुसुमजन्म ततो नव	९ २६
कामं न शोऽकल्पत पैतृ	१८ ४०	कुसुममेव न केवल	९ २८
कामं तृप्तः सन्तु यहत्र	६ २२	कुसुमान्धपि मात्रसंग	८ ४४

	सर्ग	श्लोकः		सर्ग	श्लोकः	
कुसुमैर्प्रथितामपार्थि	८	३४	कचित्स्वगाना प्रियमान	१३	५५	
कुसुमोत्खचितान्वलीभृ	८	५३	कचित्पथा सचरते	१३	१९	
कूटयुद्धविभिन्नेऽपि न	१७	६९	कचित्प्रभा चान्द्रमणी	१३	५६	
कूच्छूलब्धमपि लब्ध	११	२	कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्र	१३	५४	
कृतदण्डः स्वयं राज्ञा	१५	५३	क सूर्यप्रभवो बंशः	१	२	
कृतप्रतिकृतप्रीतैस्त्वयो	१२	९४	क्षणमात्रसखीं सुजात	८	३७	
कृतः प्रयत्नो न च देव	१६	७६	क्षतार्तिकल प्रायत	२	५३	
कृतवत्यसि नावधीरणा	८	४८	क्षत्रजातमपकारवेरि	११	७१	
कृतसीतापरित्याग. स	१५	१	क्षत्रियान्तकरणोऽपि	११	७५	
कृताञ्जलिस्वन्न यदम्ब	१४	१६	क्षितिरिन्दुमती च भासिनी	८	२८	
कृताभिपेकैर्दिव्याया	१०	६३	ख			
कृशानुरपधूमत्वा	१०	७४	खनिभिः सुपुत्रे रत्न क्षेत्रैः	१७	६६	
कृतपुष्पशयनोऽलता	१९	२३	खर्जूरीस्कन्धनदाना	४	५७	
केवल स्मरणेनैव	१०	२९	ग			
कैकेय्यास्तनयो जज्ञे	१०	७०	गन्धश्च धाराद्वतपत्व	१३	२७	
कैलासगौर वृष	२	३५	गरुडापातविष्टिष्टमेघ	१२	७६	
कोशेनाश्रयणीमत्समि	१७	६०	गर्भं दधत्वर्कमरीचयो	१३	४	
कौशिकेन स किल क्षिती	११	१	गुणवत्सुतरोपिताश्रियः	८	११	
कौस्त्य इत्युत्तरकोस	१८	२७	गुणैराराधयामासु	१०	८५	
कनुपु तेन विषर्जित	९	२०	गुप्तं ददृशुरात्मानं	१०	६०	
कथकैशिकवंशसुभ	८	८२	गुरोर्नियोगाद्गनिता	१४	५१	
क्रमेण निस्तीर्य च	३	७	गुरोर्विषयोः कपिलेन	१३	३	
क्रियानिमित्तेष्वपि	५	७	गुरोः स चानन्तरमन्त	१८	१५	
क्रियाप्रबन्धादयमध्व	६	२३	गुरोः सदारस्य निषी	२	२३	
क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य	१७	२०	गुर्वयंमयीं क्षुत्पार	५	२४	
क्रोधार्थं प्रकृतिपुर सरेण	१३	७९	गृहिणी सन्धिवः सखी मिथः	८	६७	
क्रेत्रावहा भर्तुरलक्ष	१४	५	गृहीतप्रतिमुक्तस्य	४	४३	
कचिच्च कृष्णोरगभूपजेव	१३	५७	गेये को नु विनेता वा	१५	६९	

सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः
गौरवाद्यदपि जातु	१९ ७
प्रथितमौलिरसौ वन	९ ५१
प्रामेष्वात्मविसृष्टेयु	१ ४४
घ	
प्राणकान्तमधुगन्ध	१९ ११
च	
चक्रम्पे तीर्णलौहिले	४ ८१
चतुर्भुजांशप्रभवः स	१६ ३
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं	१० २२
चन्दनेनाङ्गरागं च मृग	१७ २४
चमरान्परितः प्रवर्ति	९ ६६
चरणशोर्नखरागस	९ १३
चरतः क्लिं दुधरं	८ ७९
चारुनृत्यविगमे च	१९ १५
चित्रकूटवनसं च कथि	१२ १५
चित्रद्विपाः पद्मवनाय	१६ १६
चुम्बने विपरिवर्तिता	१९ २७
चूर्णबभ्रु लुळितरगा	१९ २५
छ	
छायामण्डलरूपेण	४ ५
छायाविनीताध्वपरिध	१३ ४६
ज	
जगाद चैनामयमङ्ग	६ २७
जगद्गुह्यस्य चित्तज्ञाः	१५ ९९
जनपदे न नरः पद	९ ४
जनस्य तस्मिन्नामये वि	१६ ५३
जनस्य साकेतनिवा	५ ३१
जनाय दुःशान्तचरा	३ १६
जनास्तु शङ्कोरपथात्	१५ ७८
जयधियः संवननं	१६ ७४
जलानि वा तीरनिष्ठात	१३ ६१
जहार चान्येन मयूर	३ ५६
जातः कुले तस्य किलोरु	६ ७४
जाल्यस्तेनाभिजातेन	१७ ४
जाने विसृष्टां प्रणिधान	१४ ७२
जाने वो रक्षसाक्रान्ता	१० ३८
जालान्तरप्रेषितदृष्टि	७ ९
ज्विमिपुर्धनदाप्युपि	९ २५
जुगुहू तस्याः पथि	१४ ४९
जुगोपात्मानमत्र	१ २१
जेतारं लोकपालानां	१२ ८९
ज्ञाने मौनं क्षमा शक्ती	१ २२
ज्यापातरेखे सुभुजो	६ ५५
ज्यानिनादमय गृह्णीती	११ १५
ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन	६ ४०
ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं ते	१२ ३५
त	
तं रागबन्धिष्वविकृष्टमे	१८ १९
तं राजवीश्यामधिहस्ति	१८ ३९
तं वाहनादवनतोत्त	९ ६०
तं विनिष्पिन्ध्य कापुटस्थौ	१२ ३०
तं विस्मितं धेनुहवाच	२ ६२
तं वेधा विदधे नूनं	१ २९
तं शरैः प्रतिजग्राह सर	१२ ४७
तं श्लाघ्यसंबन्धमस्तौ	५ ४०
तं सन्तः धोनुमर्दन्ति	१ १०
तं कनभूषणनिपी	५ ६५

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः		
तं कर्णमूलमागव्य रामे	१२	२	ततो विभेद पौलस्त्यः	१२	७७
तौ कृतप्रणतयोऽनुजीवि	१९	८	ततोऽभिषङ्गानिलविप्र	१४	५४
तं कृपाभृदुरवेक्ष्य	११	८३	ततो मृगेन्द्रस्य मृगे	२	३०
तं गृहोपवन एव सग	१९	५४	ततो यथावद्विहिता	५	१९
तच्चात्मचिन्तासुलभं वि	१४	२०	ततोऽवतीर्याशु करेषु	७	१७
तच्चोदितश्च तमनु	९	५७	ततो घेलातटेनैव	४	४४
सतः कक्षान्तरन्यसं	१७	३१	तत्रद्गम्पतिः पद्भ्यै	१	४७
ततः परं वज्रधरप्रभाव	१८	२१	तत्प्रतीपपवनादिवैकु	११	६२
सतः परं तत्प्रभवः	१८	३४	तत्प्रसुप्तसुजनेन्द्रमी	११	४४
ततः परं तेन मन्त्राय	३	३९	तत्प्रार्थितं जवनवाजि	९	५६
ततः परं दुःप्रसहं	६	३१	तत्र अन्यं रघोर्घोरं	४	७७
ततः परमभिव्यक्त	१७	४०	तत्र तीर्थसलिलेन	१९	२
सतः प्रक्रीष्टे हरिचन्द	३	५९	तत्र वीक्षितरुषि ररक्ष	११	२४
ततः प्रजानां चिरमात्म	३	३५	तत्र नागफणोर्दक्षुप्तसिं	१५	८३
ततः प्रसस्ये कौबेरौ	४	६६	तत्र यावधिपती मख	११	२७
सतः प्रदस्यापभयः	३	५१	तत्र सेकद्वतलोचनाजनै	१९	१०
सतः त्रियोपात्तरसेऽधरो	७	६३	तत्र सौधगतः पश्यन्	१५	३०
ततः स कृत्वा धनुरात	१६	७७	तत्र स्वयंवरसमा	५	६४
ततः सपर्या सपश्रपहा	१६	३९	तत्र द्रुणावरोधानां	४	६८
ततः वमाज्ञापयदाशु	१६	७५	तत्राक्षोर्भयं यशोरार्थि	४	८०
ततः समानीय स मानि	२	६४	तत्राभिषेकप्रयत्ना	१४	८२
ततः मुनन्दावचना	६	८०	तत्रार्थितो भोजपत्तैः	७	२०
सतस्तदालोकनतत्प	७	५	तत्रेश्वरेण जयतां	१३	७७
सतो भौरीगुहं शैल	४	७१	तत्रैनं हेमकुम्भेषु	१७	१०
सतो धनुष्कर्षणमूढ	७	६२	तथा गतायां परिहास	६	८२
सतो निपन्नादसमप्र	३	६४	तथापि शस्त्रव्यवहार	३	६२
सतो नृपाणां श्रुतवृत्त	६	२०	तथेति कामं प्रतिशुश्रुवा	३	६७
सतो नृपेणानुगताः क्षिय	१६	६९	तथेति गानुष्कवृत्ते	३	५९

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
तथेति तस्याः प्रणयं	१६ २३	तं तस्थिचांसं नगरोप	५ ६१
तथेति तस्याः प्रतिगृह्य	१४ ६८	तं दधन्मैथिलीकण्ठनि	१५ ५६
तथेति तस्यावितर्ध	५ २६	तं धूपाशयानकेशान्तं	१७ २२
तथेति प्रतिजग्राह	१ ९२	तन्मचीयमिदमायुधं	११ ७७
तथेति प्रतिपलाय	१५ ९३	तं न्यमन्त्रयत संभृत	११ ३२
तथेत्युपस्पृश्य पयः	५ ५९	तपस्यानिधिधारित्वात्र	१५ ५१
तथैव मुग्धीवविमीप	१४ १७	तपस्त्रिवेपकिययापि	१४ ९
तदङ्गनिस्सन्दज्जलेन	३ ४१	तपस्त्रिसंशर्गविनीत	१४ ७५
तदङ्गमभ्यं मघक्नम	३ ४६	तपोरक्षन्त विघ्नेभ्यस्त	१७ ६५
तदञ्जनक्रेदसमाकु	७ २७	तमङ्गमारोप्य शरीर	३ २६
तदद्भुतं संसदि रात्रि	१६ २४	तमध्वराच मुष्णधं	१५ ५८
तदपोहिनुमर्हसि प्रिये	८ ५४	तमध्वरे विश्वजिति	५ १
तदन्यतस्त्रावदन	५ १७	तमपहाय कङ्कस्थकुलो	९ १६
तदन्वये शुद्धिमति	१ १२	तमववीत्सा गुरुणा नव	१६ ९
तदर्हक्षीमां वसतिं	१६ २२	तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्र	३ ६८
तदलं तदपायचिन्त	८ ८३	तमभ्यनन्दत्प्रणतं च	१५ ४०
तदारामसंभवं रात्रे	१७ ८	तमरण्यासमाश्रयोन्मुखं	८ १२
तदाननं मृत्पुरभि	३ ३	तमर्चयित्वा विधि	५ ३
तदाप्रभृत्लेव वन	२ ३८	तमलभन्त पति पति	९ १७
तदीयमाक्रन्दितमा	२ २८	तमशक्यमपाकष्टं नि	१२ १७
तदेतदात्रानुविलम्बि	१६ ८४	तमशु नेत्रावरणं प्रमृज्य	१४ ७१
तदेष सर्गः करुणादं	१४ ४२	तमातिथ्यक्रियाशान्त	१ ५८
तद्वर्ति मतिमतां परे	११ ८७	तनात्मसंपन्नमनिन्दि	१८ १८
तद्भोवधवनेकामा	१५ ६६	तदाशौ कुलविधानाम	१७ ३
तदध्वं कल्याणपरं	३ ५०	तमाभूतध्वजपटं व्यो	१२ ८५
तद्योत्रि शतधा निधं	१२ ९८	तनावतन्तं नृपते	५ ५०
तनुल्लभां परैर्नृवां	७ ४८	तमार्धगृध्रं निगृहीत	२ ३३
तनुल्लभाभिनिर्षेचित	९ ५३	तनाद्विर्वात्सुक्यमद	२ ७३

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
तमोशः कामरूपाणा	४	८३	तस्मादधः किंचिदिवाव	१८	४१
तमुद्रहन्तं पथि भोज	७	३५	तस्मिन्कुलापीडनिभे	१८	२५
तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षि	१५	२३	तस्मिन्क्षणे पालयितुः	२	६०
तमृषिः पूजयामास	१५	१२	तस्मिन्गते द्यां सुकृतो	१८	२२
तं पयोधरनिपिपञ्च	१९	४५	तस्मिन्गते विजयिनं	११	९२
तं पितुर्वधभवेन म	११	६७	तस्मिन्नभियोतितबन्धु	६	३६
तं प्रमत्तमापि न प्रभाव	१९	४८	तस्मिन्नवसरे देवाः	१०	५
तं प्राप्य सर्वावयवान	६	६९	तस्मिन्नात्मन्चतुर्भागे	१५	९६
तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्व	१७	३५	तस्मिन्नास्थदिपीकाबं	१२	२३
तं भावार्थं प्रसवसमया	१९	५७	तस्मिन्प्रयाते परलोक	१८	१६
तं भूपतिर्भासुरहे	५	३०	तस्मिन् रामशरोक्तो	१२	४९
तया राज्ञा मङ्गलपुष्प	६	८४	तस्मिन्समावेशितचित्त	६	७०
तया हीनं विधातर्मां	१	७०	तस्मिन्हृदः सहितमात्र	१६	७८
तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः	१७	७	तस्मिन्विधानातिशये	६	११
तयोरुपाङ्गप्रतिष्ठारि	७	२३	तस्मै कुशलसप्रक्ष	१०	३४
तयोरुपान्तस्थितसिद्ध	३	५७	तस्मै निशाचरैश्वर्य	१२	६९
तयोर्जगृह्णतुः पादा	१	५७	तस्मै विसृज्योत्तरकोस	१८	७
तयोर्वथाप्रार्थितमिन्द्रि	१४	२५	तस्मै चभ्याः समार्याय	१	५५
तयोर्धनुर्दशैकेन	१२	६	तस्मै सम्यग्द्युतो वह्नि	४	२५
तयोस्तस्मिन्नवीभूत	१२	५६	तस्य कर्कशविहारसं	९	६८
तद्वल्गुना शुगपद्	५	६८	तस्य कल्पितपुरस्क्रिया	११	५१
तव निःश्रयितानुकारि	८	६४	तस्य जानु मरुतः प्रती	११	५८
तव मन्त्रकृतो मन्त्रै	१	६१	तस्य दाक्षिण्यरूढेन	१	३१
तवार्हतो नभिगमे	५	११	तस्य द्विपानां मदवारि	१६	३०
तवाधरस्पार्धिपु विद्ध	१३	१३	तस्य निर्दयरतिप्रमाल	१९	३२
तवोरुक्तीर्तिः श्वशुरः	१४	७४	तस्य पाण्डुवदनाल्पभू	१९	५०
तस्मात्पुःसरविभीष	१३	६९	तस्य पूर्वोदिता निन्दा	१५	५७
तस्मात्समुद्रादिव मध्य	१६	७९	तस्य प्रभानिर्जितपुष्प	१७	३२

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
तामन्तिकन्यस्तवति	२	२४	तेन भूमिनिहितैकको	११	८१
तामभ्यगच्छद्दुदितानु	१४	७०	तेन मन्त्रप्रयुजेन नि	१२	९९
तामर्षयामास च शोक	१४	८०	तेनातपत्रामलमण्डले	१६	२७
तामेकभार्या परिवाद	१४	८६	तेनाभिघातरभसस्य	९	६१
ता पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा	१	८६	तेनावरोधप्रमदास	१६	७१
ताम्बूलीनां दलैस्त्वञ्च	४	४२	तेनार्थैर्बालोभपराश्रु	१४	२३
ताम्बूलवल्लीपरिणद्ध	६	६४	तेनावतीर्थं तुरगात्प्र	९	७६
ताम्रपर्णीरुमेतस्य	४	५०	तेनाष्टौ परियमिताः	८	९२
ताम्रोदरेषु पतिसं	५	७०	तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां	११	७१
ता राघवं दृष्टिभिरापि	७	१२	तेनोत्कीर्णं पिता प्रजायै	१८	२
तावत्प्रकीर्णाभिनवोप	७	४	ते पुत्रयोर्नैऋतशस्त्र	१४	४
तानुभात्रपि परस्पर	११	८२	ते प्रजाना प्रजानाया	१०	८३
तासां सुधैरासवगन्ध	७	११	ते प्रीतमनसस्तस्यै वा	१७	१८
तास्तु ध्रिया राजपरम्प	६	५	ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे	१०	५६
ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य	१५	७३	ते रामाय नधोपायमा	१५	५
ताः स्वमह्यभिरोष्य द्रो	१९	४४	ते रेखाध्वजकुलिशा	४	८८
तिष्ठन्निलोकप्रथितेन	७	३३	ते सेतुवार्तामजबन्धु	१६	९
तीरस्थली वार्हभिरुक्	१६	६४	तेऽस्य मुष्कागुणोर्ध्व	१७	२३
तीर्थं तरीये गजसेतुच	१६	३३	तेषां सदधभूयिष्ठा	४	७०
तीर्थं तोयञ्चतिक्वम्	८	९५	तेषां द्वयोर्द्वोरैक्यं	१०	८२
तीप्रवेगधुतमार्गः	११	१६	तेषां महाहासनसस्थि	६	६
ते चतुर्थसहितस्त्रियो	११	५५	तैः कृतप्रकृतिमुद्विषं	१९	५५
ते च प्रापुस्तदन्वन्तं	१०	६	तैश्च प्राणा शितैर्वागैर्य	१२	४८
तेजसः सपदि राशिक	११	६३	तैः शिवेषु वसतिर्गता	११	३३
ते तस्य कल्पभाषा	१७	९	तौ दपती बहु विलप्य	९	७८
तेन कार्मुकनिपङ्कमु	११	७०	तौ निदेशकरणोद्यतौ	११	४
तेन दृतिविदितं निषे	१९	१८	तौ पितुर्नयनजेन धारि	११	५
तेन द्विपानासीव पुण्ड	१८	८	तौ प्रणामचलकारुण्य	११	३१

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
घ			न मृगमाभिरतिर्न दु	९	७
धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्र	२	११	न मेढिया शंसति कि	३	५
धरायां तस्य सरम्भं	१५	८५	नमो विश्वसृजे पूर्वं	१०	१६
धर्मलोपभयाद्राज्ञी	१	७६	नयगुणोपचितामिव	९	२७
धातारं तपसा श्रीतं	१०	४३	नयविद्भिर्नैवे राज्ञि	४	१०
धारास्वनोद्गारिदरीमु	१३	४७	नरेन्द्रमूलायतनाद	३	३६
धियः समग्रैः स गुणैश्च	३	३०	नयपादवसुस्त्ररेऽपि	८	५७
धूमधूसो वसागन्धी	१५	१६	नवेन्दुना तन्नभसोपमे	१८	३७
धूमादग्रेः शिक्षाः पथाद्गु	१७	३४	न सयतस्त्वस्य बभूव	३	२०
धृतिरस्तमिता रतिश्च्यु	८	६६	नातिपर्याप्तमालक्ष्य म	१५	१८
ध्रुवमसि शठः शुचिस्मिवे	८	४९	नाभिप्रहृष्टाम्बुरुहास	१३	६
ध्वजपटं मदनस्य धनु	१	४५	नाम राम इति तुल्यम	११	६८
न			नाम वल्लभजनस्य ते	१९	२४
न किलानुययुस्त्वस्य	१	२७	नाम्भसा वमलशोभिना	११	१२
न कृपणा प्रभवत्वपि	१	८	निगृष्ट शोकं स्वयमेव	१४	८५
न केवलं गच्छति तस्य	१८	४९	निप्रहात्स्वपुराताभा व	१२	५२
न खरो न च भूयसा	८	९	निचित्य चानन्यनिवृत्ति	१४	३५
न चावदद्गर्तुरवर्णं	१४	५७	नितम्बगुर्वी गुरुणा	७	२५
न चोपलेभे पूर्वेषां	१०	२	निद्रावशेन भवता	५	६७
न तस्य मण्डले राज्ञो	१७	४८	निधानगर्भासिव सा	३	९
नदस्तु तूर्येष्वविभाव्य	७	३८	नियुज्य सं होमतुरंग	३	३८
नदद्भिः स्निग्धगम्भीर	१७	११	निर्घातोमैः कुञ्जलीनाञ्चि	९	६४
न धर्ममर्थकामाभ्या व	१७	५७	निर्दिष्टा कुलपतिना स	१	९५
न नवः प्रभुरा फलोदया	८	२२	निर्दोषमभवत्सर्वं	१०	७२
न पृथग्जनवच्छुचो व	८	९०	निर्वन्धपृष्ठः स जगाद्	१४	३२
न प्रसेहे स हृद्दार्कं	४	८२	निर्वन्धसजातरथा	५	२१
न प्रहर्तुमलमसि निर्द	११	८४	निर्ययावय पीलस्त्रः पु	१२	८३
नभश्चरैर्गीतयशाः स छे	१८	६	निर्वैर्त्यते यैर्नियमा	५	८

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः	
निर्वर्त्तव्यं दशमुखशि	१५ १०३	न्यस्ताक्षरामक्षरभूमि	१८ ४६
निर्वाप्य प्रियसंदेशैः	१२ ६३	प	
निर्विष्टविषयक्षेपः स	१२ १	पक्षच्छिदा गोत्रभिदात	१३ ७
निर्वृत्तजाम्बूनदपट्ट	१८ ४४	पञ्चमं लोकपालानाम्बुः	१७ ७८
निवृष्टलक्ष्मिभेभ्यै	४ १५	पञ्चव्यां ततो रामः	१२ ३१
निवर्त्य राजा दयितां	२ ३	पञ्चानामपि भूतानां	४ ११
निवृत्ते स महार्णव	९ १४	पणवन्धमुखाङ्गुषान	८ २१
निवातपद्मस्त्रिमिते	३ १७	पतिरङ्कनिष्पन्नाय	८ ४२
निविष्टमुदघेः कूले तं	१२ ६८	पतिः पदार्ति रथिनं	७ ३७
निवेद्य वामं भुजमास	६ १६	पयोघटैराध्रमबाल	१४ ७८
निशम्य देवानुचर	२ ५२	पयोधरैः पुण्यजनाङ्ग	१३ ६०
निशाचरोपप्लुतभर्तृका	१४ ६४	परकर्मपदः सोऽभूद्	१७ ६१
निशाद्यु भास्वत्कलन्पु	१६ १२	परस्वराक्षिसाहस्य	१ ४०
निःशेषविशालितभा	५ ४४	परस्वराभ्युक्षणतत्प	१६ ५७
निसर्गभिन्नास्पदमेक	६ २९	परस्वराविरुद्धास्ते	१० ८०
नीपान्कयः पार्थिव एष	६ ४६	परस्वरेण क्षतयोः	७ ५३
नीवारपादादि कडंग	५ ९	परस्वरेण विश्रात	४ ७९
नूनं मत्तः परं वंश्याः	१ ६६	परस्वरेण स्पृहणीय	७ १४
दुर्लभं मयूराः वुमुमानि	१४ ६९	परात्मनोः परिच्छिद्य	१७ ५९
दृपतिः प्रकृतीरवेक्षि	८ १८	पराभिसंधानपरं यद्य	१७ ७६
दृपतेः प्रतिविद्धमेव	९ ७४	पराभ्यवर्णास्तरणोप	६ ४
दृपतेर्भ्रजनादिभिस्त	८ ४०	परिकल्पितसोनिष्या	४ ६
दृपं समावर्तमनोज्ञ	६ ५२	परिचयं चतलक्ष्य	९ ४९
दृपस्य वर्णाध्रमपाल	१४ ६७	परेण भग्नेऽपि	७ ५५
नेत्रमजाः पौरजनस्य	६ ७	परेषु खेषु च क्षिप्रैर	१७ ५१
नेपथ्यदर्शिनशुभाया ल	१७ २६	पर्णशालामथ क्षिप्रं	१२ ४०
नेत्रैस्तन्नमथ मन्त्रव	११ २१	पर्यन्तसंचारितत्वा	१८ ४३
		पवनस्थानुकूलत्वा	१ ४२

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
पद्मयावरोधैः शतशो	१६	५८	पुरोपकण्ठोपवना	६	९
पाण्डुरोऽयमंसार्षितलम्ब	६	६०	पुरोहितपुरोगात्रं जिष्णुं	१७	१३
पात्रीकृतात्मा गुरुसेव	१८	३०	पुष्यं फलं चार्तवनाह	१४	७७
पादपाच्चिदपरिषः	१२	७३	पूर्वजन्मधनुषा समा	११	८०
पारसीचक्रंस्वतो जेतु	४	६०	पूर्वं प्रहर्ता न जघान	७	४७
पार्थिवीमुदवहद्रघु	११	५४	पूर्वं हृतकथितैः पुरा	११	१०
पिता पितृणामरुणस्तम	१८	२६	पूर्वस्वयोरारामसमे	१८	१२
पिता समाराधनतत्परे	१८	११	पूर्वानुभूतं स्मरता च	१३	२८
पितुः प्रयत्नात्स समग्र	३	२२	पृक्स्तुपारैर्गिरिनि	२	१३
पितुरनन्तरमुत्तर	९	१	पृथिवीं शासतस्त्वस्य	१०	१
पितुर्नियोगाद्गिनवास	१४	२१	पृष्टनामान्वयो राज्ञांस	१५	५०
पित्रा दत्ता रुद्रनामः	१२	७	पौत्रः कुञ्जस्यापि कुशेश	१८	४
पित्रा विद्युष्टां मदपेक्ष	१३	६७	पोरस्त्यानेवमाकामं	४	३४
पित्रा स्वर्धितो निलां	१७	६२	पौरैषु सोऽहं बहुलीभव	१४	३८
पित्र्यमंशमुपवीतल	११	६४	प्रजानामेव भूलर्थ	१	१८
पुण्डरीकातपत्रस्तं	४	१७	प्रजानां विनयाधा	१	२४
पुत्रजन्मप्रवेशानां	१०	७६	प्रजावती दोहदशंसि	१४	४५
पुत्रो रघुस्तस्य वदं	६	७६	प्रजास्वङ्कुरुणा नयो	१७	४१
पुरंदरश्रीः पुरमु	२	७४	प्रणिपत्य सुरास्तस्मै	१०	१५
पुरं निपादाधिपते	१३	५९	प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः	४	३०
पुरस्कृता कर्मनि	२	२०	प्रतिकृतिरचनाभ्यो	१८	५३
पुराणस्य कवेस्तस्य	१०	३६	प्रतिजग्माह कालिङ्गस्य	४	४०
पुरा शक्रमुपस्थाय	१	७५	प्रतिप्रयातेषु तपोध	१४	१९
पुरा स दर्भाङ्कुरमात्र	१३	३९	प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्य	१५	४
पुरुषस्य पदेष्वजन्म	८	७८	प्रतियोजयितव्यवत्स	८	४१
पुरुषायुषजीविन्यो	१	६३	प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेदो	१०	२८
पुरुहूतध्वजसेव	४	३	प्रत्यंपद्यत चिराय	११	३४
पुरुहूतप्रभृतयः	१०	४९	प्रत्यंपद्यत तथेति	११	८८

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
प्रत्यग्रवीचैनमिपु	२	४२	प्रसाधिकलम्बितमप्र	७	७
प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामा	१२	६४	प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः	१	८९
प्रत्युवाच तमृषिर्न त	११	८५	प्रहारमूर्च्छापगमे	७	४४
प्रत्युवाच तमृषिर्निश्च	११	४१	प्राजापत्योपनीतं	१०	५२
प्रथमपरिगतार्थस्तं	७	७१	प्रातः प्रयाणाभिमुखाय	५	२९
प्रथममन्यभृताभिरु	९	३४	प्रातरेत्य परिभोगज्ञोभि	१९	२१
प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृ	७	२४	प्रातर्यथोक्तप्रतपा	२	७०
प्रदक्षिणीकृत्य पय	२	२१	प्राप्तानुगः सपदि शास	९	८२
प्रदक्षिणीकृत्य हुतं	२	७१	प्राप्य चाशु जनस्थानं	१२	४२
प्रयुद्धपुण्डरीकाक्षं	१०	९	प्रायः प्रतापममत्वाद	१७	७०
प्रभानुलिप्तश्रोवत्सं	१०	१०	प्रायो विषाणपरिमोक्ष	९	६२
प्रभावस्तम्भितच्छायमा	१२	२१	प्रनादकालागुरुधूम	१४	१२
प्रमदामनुसंस्थितः	८	७२	प्राहिणोच्च महितं महा	११	४९
प्रमन्यवः प्रागपि कोस	७	३४	प्रियतमाभिरसौ तिस्र	९	१८
प्रमुदितवरपद्ममेक	६	८६	प्रियंवदात्प्राप्तमसौ	७	६१
प्रययत्वातिथेयेषु	१२	२५	प्रियानुरागस्य मनः स	३	१०
प्रथेभिताप्याकृतिलोभ	६	५८	प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थना	१९	३०
प्रवृत्तमात्रेण पर्यासि	१३	१४	प्रेमगर्वितविपक्षमत्स्र	१९	२०
प्रवृत्तायुपलब्धायां	१२	६०	फलमस्योपहासस्य	१२	३७
प्रवृत्तनापो दिवसोऽति	१६	४५			
प्रवृत्ता हीयते चन्द्रः स	१७	७१	वन्धच्छेदं स बद्धानां	१७	१९
प्रवेद्य चंनं पुरम	५	६२	बभूव रामः सहसा स	१४	८८
प्ररामस्थितपूर्वपार्थि	८	१५	बभौ तमनुगच्छन्ती वि	१२	२६
प्रसन्नमुखरागं तं स्मित	१७	३१	बभौ भूयः कुमारत्वादा	१७	३०
प्रसन्नैः सप्तपर्गानां	४	२३	बभौ सद्यनज्योत्स्ना	१०	३७
प्रनसादोदयादम्भः	४	२१	बलमार्तभयोपशान्त	८	३१
प्रसादमुमुक्षे तस्मिन्	४	१८	बलिक्रियावर्जितसैकता	१६	२१
प्रसादाभिमुपे तस्मिन्	१७	४६	बलरघुपितस्तस्य	४	४६
			बहुभाष्यायामभिन्नाः	१०	२६

सर्गं श्लोकः		सर्गं श्लोकः	
बाढमेप दिवसेषु	१९ ५२	भूयस्त्वपोव्ययो मा भूद्वा	१५ ३७
बाणभिन्नहृदया निषे	११ १९	भूर्जेषु मर्मरीभूताः	४ ७३
बालार्कप्रतिमेवाप्सु	१२ १००	भोगिभोगासनासीनं	१० ७
बाहुप्रतिष्टम्भविद्यु	२ ३२	भो निवेष्टनमार्गेषु	४ ४८
बाहुभिर्विष्टपाकारै	१० ११	भ्रमरैः फुसुमानुसारि	८ ३५
विभ्रतोऽन्नमचलेऽप्यकु	११ ७४	भूमेदमात्रेण पदान्म	१३ ३६
विभ्रत्या कौस्तुभन्यास	१० ६२	म	
प्राक्षे मुहूर्ते किल तस्य	५ ३६	मखाशभाजां प्रथमो	३ ४४
भ		मणौ महानील इति प्रभा	१८ ४२
भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलो	५ १४	मतङ्गशापादवष्टेप	५ ५३
भक्त्या गुरौ मय्यनुक	२ ६३	मत्तेभरदनोत्कीर्ण	४ ५९
भगवन्परवानर्यं जनः	८ ८१	मत्परं दुर्लभं मत्वा	१ ६६
भङ्ग्यमानमतिमात्रक	११ ४६	मत्स्यध्वजा वायुवशाद्वि	७ ४०
भयोत्सृष्टविभूषाणा	४ ५४	मदिराक्षि मदाननार्धि	८ ६८
भरतस्तत्र गन्धर्वान्यु	१५ ८८	मदोदप्राः क्वकुञ्जतः	४ २२
भर्तापि तावत्क्रयकैदि	७ ३२	मनसापि न विप्रियं मया	८ ५२
भर्तुः प्रणाशादथ शोच	१४ १	मनुप्रमृतिमिर्मान्यै	४ ७
भद्रापवर्जितैस्तेषा	४ ६३	मनुष्यवाद्यं चतुरस्र	६ १०
भवति विरलभक्ति	५ ७४	मनोभिरामाः शृण्वन्तो	१ ३९
भवानपीदं परवा	२ ५६	मनोज्ञगन्धं सहकार	१६ ५२
भव्यमुख्याः समारम्भाः	१७ ५३	मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य	१७ ५०
भस्मसात्कृतवतः पितृ	११ ८६	मन्दः कवियशःप्रार्थी	१ ३
भास्करश्च दिशमध्युवा	११ ६१	मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन	४ ९
भीमकान्तैर्नृपगुणैः	१ १६	मयि तस्य सुवृत्त वर्त	८ ७७
भुजमूर्धोरुबाहुल्यादे	१२ ८८	मरणं प्रकृतिः शरीरिणां	८ ८७
भुवं कोणेन कुण्डोर्त्री	१ ८४	मरुतां पश्यता तस्य	१४ १०१
भूतानुकम्पा तव	२ ४८	महत्प्रयुक्ताश्च मरुस	२ १०
भूयस्त्वतो रघुपतिर्वि	१३ ७६	मरुष्टान्युदम्भासि	४ ३१

सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः	
मर्मरैरगुरुधूपगन्धि	१९ ४१	यत्कुम्भयोनेरधिगम्य	१६ ७२
महाहर्षिंद्वासनसंस्थितो	७ १८	यत्त उमसहचरजा	१९ ४६
महिमानं यदुत्कीर्णं	१० ३२	यथा च वृत्तान्तनिर्मं स	३ ६६
महीं महेच्छः परिकीर्ष	१८ ३३	यथा प्रह्लादनाचन्द्रः	४ १२
महेन्द्रमास्थाय महोक्ष	६ ७२	यथाविधिहुताग्नीनां	१ ६
महोक्षतां वत्सतरः	३ ३२	यदात्त्व राजन्यकुमार तं	३ ४८
मातंगनकैः सहसोत्प	१३ ११	यदुवाच न तग्निध्या	१७ ४२
मातलिस्तस्य माहेन्द्रमा	१२ ८६	यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्सं	१५ १०१
मातृवर्गधरणस्पृशौ	११ ७	यन्ता हृरेः सपदि संह	१२ १०३
मान्यः स मे स्थावर	२ ४४	यन्प्रवाहैः शिशिरैः	१६ ४९
मा भूदाधमपीडेति	१ ३७	यमात्मनः सद्यनि संनि	६ ५६
मार्गैपिणी सा कटकान्त	१६ ३१	यवनीमुखप्रदानां	४ ६१
मित्रकूलमपदिश्य	१९ ३१	यस्योभिराब्रह्मसमं	१८ २८
मिथुनं परिकल्पितं स्वया	८ ६१	यः सुबाहुरिति राक्षसो	११ २९
मुक्तोपविरोधेन	१० १३	यस्मिन्नहीं शासति वाणि	६ ७५
मुखार्पणेषु प्रकृतिप्र	१३ ९	यस्यात्मगेहे नयनाभि	६ ४७
मुखावयववर्णानां तां नै	१२ ४३	यस्यावरोधस्तनचन्द्र	६ ४८
सुरल्यमारुतोद्भूत	४ ५५	यां सैकतोत्सश्चमुक्तोचि	१३ ६२
सृगवनोपगमक्षम	९ ५०	यासौ राज्यप्रकाशाभिर्ब	१५ २९
मृदवश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्य	१३ २५	यावत्प्रतापनिधिरा	५ ७१
मैथिलः सपदि सत्यसं	११ ४८	यावदादिशति पार्थिव	११ ३
मैथिलस्य धनुन्वपा	११ ७२	यावन्नाश्यायते वैदिराभे	१७ ३७
मोक्षयध्वे स्वर्गवन्दनीनां	१० ४७	युधाजितश्च संदेशात्स	१५ ८७
य		युवा युगव्यापतबाहु	३ ३४
यः कथन रघुणां हि	१५ ७	यूपवत्प्रवसिते क्रिया	११ ३७
यच्चकार विवरं शिला	११ १८	येन रोपपरुपात्मनः	११ ६५
यतिपार्थिवलिङ्गधारि	८ १६	योगसिद्धान्तविज्ञदैः	१० १४

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
योपितामुडुपतेरिवा	१९	३४	राजन्प्रजासु ते वक्षिद	१५	४७
यौवनोन्नतविलासिनी	१९	९	राजपिवशस्व रविप्रसू	१४	३७
र			राजसुलमवधूस मातृ	११	९०
रक्षसा मृगरूपेण व	१२	५३	राजपि तद्वियोगार्ते	१२	१०
रक्षोवधान्तो न च मे प्र	१४	४१	रात्रावनाविध्वृत्दीपभा	१६	२०
रघुनाथोऽप्यगरत्नेन	१५	५४	रात्रिदिवविभागेषु	१७	४९
रघुपतिरपि जातवे	१२	१०४	रात्रिर्गता मत्रिमता	५	६६
रघुमेव निवृत्तयौव	८	५	राम इत्यभिरामेण	१०	६७
रघुरश्रुमुखस्य तस्य	८	१३	रामं पदातिमालोक्य	१२	८४
रघुमृशं वक्षसि तेन	३	६१	राममन्मथशरेण ता	११	२०
रघुवशप्रधीपेन	१०	६८	रामरत्नासन्नदेशलाङ्ग	१२	२४
रघूणामन्वयं वक्ष्ये	१	९	रामस्य मधुरं वृत्त	१५	३४
रघोरवष्टम्भमयेन	३	५३	रामाज्ञया हरिचमूपत	१३	७४
रज.कणैः खुरोद्भूतै	१	८५	रामादेशादानुगता सेना	१५	९
रजोभिः स्यन्दनोद्भूतै	४	२९	रामोऽपि सह वैदेह्या	१२	२०
रण. प्रवृत्ते तत्र भीमः	१२	७२	रावणस्यापि रामास्तो	१२	९१
रत्निसरौ नूनमिमाव	७	१५	रावणावद्रह्मन्त	१०	४८
रतेर्गृहीतानुनयेन	६	२	रावणावरजा तत्र राघ	१२	३२
रथाङ्गनाग्नोरिव भाव	३	२४	रदता कुत एव सा	८	८५
रयात्स यन्त्रा निगृहीत	१४	५२	रूपं तदोजस्रि तदे	५	३७
रथी निपती क्वची	७	५६	रूपे गीते च माधुर्यं	१५	६५
रथो रथाङ्गध्वनिना	७	४१	रेखा मात्रमपि	१	१७
रसात्तलादादिभवेन	१३	८	ल		
रसान्तराप्येकरसं	१०	१७	लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा को	१२	३९
राघवान्वितमुपस्थितं	११	३५	लक्ष्मणानुचरमेव	११	६
राघवाद्यविधीर्णानां	१२	५१	लक्ष्यते स तदनन्तरं	११	५९
राघवोऽपि चरणौ तपो	११	८९	लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य	९	५७
राघवो रथमप्राप्तां ना	१२	९६	लक्ष्मणप्रणतिभङ्ग	१३	७८

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
विभवेऽपि सति लया	६	६९	वैवस्वतो मनुर्नाम	१	११
विभावसुः सारथिनेव	३	३७	व्याघ्रानभीरभिमुखोत्प	९	६३
विभूषणप्रत्युपहारह	१६	८०	व्यादिदेश गणशोऽथ	११	४३
मिरक्तसंध्याकपिशं	१३	६४	व्यूढोरस्त्रो वृपस्कन्धः	१	१३
विरचिता मधुनोपव	९	२९	व्यूहास्तुभौ तावितरेत	७	५४
विलपक्षिति कोसलाधि	८	७०	व्यूह्य स्थितः किंचिदिवोत	१८	५१
विललाप स बाष्पगद्ग	८	४३	व्योमपथिमकला स्थिते	१९	५१
विलासिनीविभ्रमदन्त	६	१७	व्रणगुरुप्रमदाधर	९	३२
विलुप्तमन्तःपुरसुन्द	१६	५९	प्रताप तेनानुचरेण	२	४
विलोचनं दक्षिणमञ्ज	७	८	श		
विश्रमुर्नमेरूणां	४	७४	शक्येष्वेवाभवशात्रा	१७	५६
विशीर्णतल्याहशतोनि	१६	११	शङ्खस्वनाभिज्ञतया	७	६४
विषादलुप्तप्रतिपत्ति	३	४०	शतैस्तमक्ष्यामानिमेष	३	४३
विस्तृष्टार्धानुचरस्य	२	९	शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः	१५	३६
विस्रस्तमंसादपरो वि	६	१४	शब्दादिनिर्विश्य सुखं	१८	३
वीक्ष्य वेदिमथ रक्तवि	११	२५	शब्दावीनिवषयान्भोक्तुं	१०	२५
वीचिलोलभुजयोस्तयो	११	८	शमितपक्षबलः शत	९	१२
वीरासनैर्ध्यानजुषामृ	१३	५२	शय्यागतेन रामेण	१०	६९
वृक्षेशयायष्टिनिवासभ	१६	१४	शय्यां जहत्युभयप	५	७२
वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः	१५	६४	शरीरमात्रेण नरेन्द्र	५	१५
वृन्ताच्छुभं हरति	५	६९	शरीरसादादसमप्र	३	२
वेणुना दशनपीडिताथ	१९	३५	शरैस्तसवसकेता	४	७८
वेलानिलः केतकरेणु	१३	१६	शशंस तुल्यसत्त्वानां	४	७२
वेलानिलाय प्रसृताभु	१३	१२	शशाम वृक्षापि वि	२	१४
वेस्मानि रामः परिषर्ह	१४	१५	शशिनमुपगतेयं कौ	६	८५
वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कु	६	३	शशिनं पुनरेति शर्वरी	८	५६
वैदेहि पश्यामलयादि	१३	२	शापोऽप्यदृष्टतनयान	९	८०
वैमानिकाः पुण्यकृत	१०	४६	शिरीषपुष्पाधिकसौकु	१८	४५

	सर्गे श्लोकः		सर्गे श्लोकः
शिलीमुखोत्कृष्टशिरः	७ ४९	स कीचकैर्माहृतपूर्णं	२ १२
शुशुभिरे स्मितचारु-	९ ३७	स कुलोचितमिन्द्रस्य सा	१७ ५
शुशुमे तेन चाक्रान्तं	१७ २९	स क्षेमधन्वानममोघ	१८ ९
शैलोपमः शैबलम	५ ४६	सखा दशरथस्यापि	१५ ३१
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां	१ ८	स गत्वा सरयूतीरं देहत्या	१५ ९५
शोचनीयासि वसुधे या	१५ ४३	स गुणानां बलानां च	१७ ६७
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिता न	१३ ७१	स गुप्तमूलप्रखन्तः	४ २६
श्येनपक्षपरिधूसरा	११ ६०	संगमाय निधि गूढचारि	१९ ३३
धियः पञ्चनियण्णायाः	१० ८	सङ्ग्रामनिर्विण्डसदृश	६ ३८
श्रुतदेहविसर्जनः	८ २५	सङ्ग्रामस्तुगुलस्तस्य	४ ६२
श्रुतस्य यायादयमन्त	३ २१	स चतुर्वा मनौ व्यस्यः	१० ८४
श्रुतिमुखध्रमरखन	९ ३५	स च प्राप मधूपन्नं कुम्भी	१५ १५
शुक्ला तथाविधं सृत्युं	१२ १३	स चानुनीतः प्रणते	५ ५४
शुक्ला तस्य शुचो हेतुं गो	१५ ४४	स चापकोटी निहितैक	७ ६६
शुक्ला रामः प्रियोदन्तं मे	१२ ६६	स चापमुत्सृज्य विद्वद्ध	३ ६०
श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्वि	१ ४१	संचारपूतानि दिग्न्त	२ १५
श्रोत्राभिरामध्वनि	२ ७२	संचारिणी वीपशिखेव	६ ६७
श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वै	१५ ६१	स च्छिन्नबन्धद्वुतयु	५ ४९
श्वगणिवागुरिकैः प्रध	९ ५३	स च्छिन्नमूलः क्षतजेव	७ ४३
श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण	१४ ६०	स जहार तयोर्मध्ये	१२ २९
श्वश्रूजनानुष्ठितचारु	१४ १३	स जातकर्मप्यखिळे	३ १८
स		स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ	१५ ८९
स एवमुक्त्वा मधवन्त	३ ५२	स तत्र मयेषु मनोज्ञ	६ १
स कदाचिद्वेक्षित	८ ३२	स तपेति विनेतुरुदा	८ ९१
स किंवदन्तीं वदतां	१४ ३१	स तद्वक्त्रं हिमलिष्टलि	१५ ५२
स किल संयुगमूर्ध्नि स	९ १९	स तपःप्रतिबन्धमन्यु	८ ८०
स किलाभ्रमन्त्यमाधि	८ १४	संतानव्रमयी वृष्टि	१० ७७
		संतानव्रमयाय तथे	२ ६५

	सर्गे श्लोकः			सर्ग श्लोकः	
संतानश्रयणाद्भ्रातु सौमि	१९	१४	स नौ विमानादवतीर्य	१६	६८
संतानार्थाय विधये	१	३४	स तस्त्वस्याभिगमनाद	१७	७२
स तावदभिपेक्षन्ते	१७	१७	स न्यस्तचिह्नमपि	२	७
स तावाख्याय रामाय	१५	७१	स परार्थ्यगतेरशोच्य	८	२७
स तीरभूमौ विहितोप	१६	५५	स प्लवलोत्तीणवराह	२	१७
स वीर्ला वपिशा सैन्ये	४	३८	स पाटलायां गवि	२	२९
स तजो वैष्णव पश्यो	१०	५४	स पितु पितृमान्वशमा	१७	२
स तौ कुशलवोन्मृगष्टर्भ	१५	१२	स पुरं पुरंहूतधी कल्प	१७	३२
सप्रान्ते सचिवसख	४	८७	स पूर्वजमा-तरदृष्ट	१८	५०
सत्यामपि तप सिद्धौ	१	९४	स पूर्वजाना वपिडेन	१६	३४
स ख निवर्तस्व विहाय	२	४०	स पूर्वत पर्वतपक्षशा	३	४२
स खनेकवनितासखो	१९	५३	स पृष्ट सबतो वातमा	१५	४१
स ख प्रशस्त्रे महिते	५	२५	स पौरकार्याणि समीक्ष्य	१४	२४
स खं मदीयेन शरीर	२	४५	सप्तच्छदक्षीरकटु	५	४८
सदष्टवस्त्रेष्वबलानि	१६	६५	सप्तसामोपगीत त्वा	१०	२१
स दक्षिण तूणमुखेन	७	५७	स प्रत्स्थेऽरिनाशाय	१२	६७
स ददर्श सभामभ्ये स	१५	३९	स प्रताप महेन्द्रस्य	४	३९
सदय बुभुजे महाशु	८	७	स प्राप हृदयन्यस्तमणि	१२	६५
स दुःप्रापयशा प्राप	१	४८	स बभूव दुरासद	८	४
स धर्मस्य सख शश्वद	१७	३९	सबन्धमाभाषणपूर्व	२	७८
स धातुमेदारुणयानने	१६	३२	सभाजनशोषगतान्स	१४	१८
सध्यात्रकपिशस्तस्य वि	१२	२८	सभाव्य भर्तारमसु	६	५०
स नन्दिनीस्तन्यमनि	२	६९	समोचित सखवता	५	५६
स नर्मदारोषसि	५	४२	समोहन नाम सखे	५	५७
स नाद मेघनादस्य	१२	७९	सम्यग्विनीतमथ वर्म	८	९४
स निर्विद्व्य यथाकाम	४	५१	समतया वसुवृष्टिधि	९	६
स निवेद्व्य कुशावला	१५	९७	समदु खसुख सखीज	८	६५
स नैषधस्यार्थपठे सुता	१८	१			

सर्गे श्लोकः	सर्गे श्लोकः
समभाषणसावात्सा	१० ५९
सममेव समाक्रान्तं	४ ४
समानेऽपि हि सौभाग्ये	१० ८१
समाप्तवियेन मया	५ २०
स भारतिसमानीतमहौ	१२ ७८
समुद्रपत्न्योर्जलसंनि	१३ ५८
स शुर्वे क्षमस्वेति	१५ ४५
स भृगुमये वीतहिर	५ २
स मौलरक्षोदरिभिः स	१४ १०
स ययौ प्रथमं प्राचीं	४ २८
संरम्भं मैथिलीदासः	१५ ३६
सरलासप्तमातङ्ग	४ ७५
सरस्वीश्वरविन्दानां	१ ४३
स राजककुदव्यप्रभाभि	१७ २७
स राजलोकः कृतपर्व	७ ३१
स राज्यं गुरुणा दत्तं	४ १
स रावणहृता ताभ्यां	१२ ५५
सुरितः कुर्वती गाथाः	४ २४
सरित्समुद्रान्तरसीथ	१४ ८
संरुद्धचेष्टस्य मृगे	२ ४३
सरोषदशाधिकलोहि	७ ५८
सर्पस्त्रेय शिरोर्जं ना	१७ ६३
सर्वज्ञस्त्वमविज्ञात	१० २०
सर्वत्र नो वार्तमवेदि	५ १३
सर्वातिरिक्तसारेण	१ १४
सर्वासु मातृष्वपि वत्स	१४ २२
सर्वैर्बलाहैर्दिरदप्र	७ ५९
स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वं	१४ ४४
स ललितकुसुमप्रवाल	९ ७०
स विभुर्विभुषांशेषु	१५ १०२
स विद्धमात्रः किल ना	५ ५१
स विदेशे पुरीं तथा	८ ७४
स विश्वजितमाजहे	४ ८६
स विद्यस्त्वपेत्युक्त्वा	१२ १८
स वृत्तचूलधलकाक	३ २८
स पेलावप्रवलया	१ ३०
स शापो न त्वया राज	१ ७८
स शुश्रुवान्मातरि भार्ग	१४ ४६
सशोभितस्त्रेण शिखीसु	७ ३५
ससञ्जरथदुष्णानां	४ ४७
स संनिपात्यावरजान्द	१४ ३६
स सखमादाय नदीसु	१३ १०
स सीतालक्ष्मणसखः स	१२ ९
स सेतुं बन्धयामात	१३ ७०
स सेनां महर्षीं कर्पण्णू	४ ३२
स सैन्यपरिभोगेण	४ ४५
ससैन्यधान्वगाद्रामं	१३ १४
स स्वयं शरणराममा	१९ २६
स स्वयं प्रहृतपुष्करः	१९ १४
संहारविक्षेपलघु	५ ४५
स हत्वा लवणं वीरस्त	१५ २६
स हत्वा वालिनं वीरस्त	१२ ५८
स हि प्रथमजे तस्मिन्	१३ १६
स हि सर्वस्य लोकस्य	४ ८
सा किलादासिता चण्डी	१३ ५
सा केतुमालोपवना	१६ २६

	सर्गे	श्लोकः		सर्गे	श्लोकः
साशं च वेदमध्याप्य किं	१५	१३	सुती लक्ष्मणशत्रुघ्नौ	१०	७१
सा चूर्णगौरं रघुनन्दन	६	८३	सुरगज इव दन्तैर्भ	१०	८६
सातिरेकमदक्षरणं	१९	१२	सुरतधमसमृतो	८	५१
सा तीरसोपानपथाव	१६	५६	सुरेन्द्रमाप्राथितगर्भ	३	११
सा दुष्टनीवारवलीनि	१४	२८	सुगदनावदनास्रव	९	३०
सा दुर्निमित्तोपगतादि	१४	५०	सेकान्ते मुनिकन्याभिः	१	५१
सा दुष्प्रथर्षा मनसा	२	२७	सेनानिवेशानृथिवीक्षि	७	२
साधयाम्बहमविग्रम	११	९१	सेनापरिच्छदस्त्वस्य	१	१९
सानिध्ययोगात्किञ्चल तत्र	७	३	सेयं मदीया जननीव	१३	६३
सानीयमाना रुचिरान्त्र	१४	४८	सेयं स्वदेहार्पणनि	२	५५
सानुल्लव. प्रभुरपि	१३	७५	सेव्यमानौ सुखस्पर्शः	१	३८
सा पौरान्पौरकन्तस्य	१२	३	सैस्तं च सरयूं विवृ	१९	४०
सा वाणवर्षिणं रामं यो	१२	५०	सैषा स्थली यत्र विचिन्व	१३	२३
सा मंदुरा सश्रविभिस्तु	१६	४१	सोऽधिकारमभिकः	१९	४
सा यूनि तस्मिन्नभिलाष	६	८१	सोऽपश्यत्प्रणिधानेन	१	७४
सा लुप्तसज्ञा न विवेद	१४	५६	सोपानमार्गेषु च येषु	१६	१५
सा वकनखधारिण्या	१२	४१	सोऽश्रमजैऽठन्नरथ. प	७	६०
सा शूरसेनाधिपतिं सु	६	४५	सोऽन्नमुग्रजवमल्लको	११	२८
सा साधुसाधारणपार्षिव	१६	५	सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा	१०	४४
सा सीतामद्भुमारोप्य	१५	८४	सोऽह सपर्याविधिभा	५	२२
सा सीतासनिधावेव तं	१२	३३	सोऽश्माजन्मशुद्धा	१	५
साहं तपः सूर्यनिविष्ट	१४	६६	सोऽश्मिज्याविशुद्धात्मा	१	६८
सा हि प्रणयवत्यासी	१०	५७	सौमित्रिणा तदनु सस	१३	७३
सीता तमुयाप्य जगाद्	१४	५९	सौमित्रिणा सावरजेन	१४	११
सीता हिंसा दशमुखरि	१४	८७	सामित्रेर्निशितैर्बाणैर	१५	२०
सुखधवा मङ्गलवूर्ध	३	१९	सम्भेषु योषित्प्रतिया	१६	१७
सुता तथीयां सुरभेः	१	८१	स्तूयमान. क्षणे तस्मि	१७	१५
सुते शिशवेव सुदर्शना	१८	३५	स्तूयमान. स जिहाय स्तु	१७	७३

सर्गे	श्लोकः			
स्थापुदधवपुपस्तपो	११	१३	ह	
स्थाने भवानेकरा	५	१६	हंसश्रेणीषु तारासु	४ १९
स्थाने वृता भूपतिभिः	७	१३	हरिर्यथैकः पुरुषोत्त	३ ४९
स्थितः स्थितामुक्त्वजितः	२	६	हरेः कुमारोऽपि कुमार	३ ५५
स्थितौ दण्डयतो दष्ट्वा	१	१५	हविर्भुजामेधवतां च	१३ ४१
श्वात्वा यथाकाममत्सो	१६	७३	हविरावर्जिते होत	१ ६२
ज्ञानार्द्रमुक्तेष्वनुधूप	१६	५०	द्विःशमीपद्मवलाज	७ २६
क्षिप्रमग्भीरनिर्घोष	१	३६	द्विपे धीर्षसूत्रस्य	१ ८०
स्फुरत्प्रभामण्डलभानु	१४	१४	हस्तेन हस्तं परिगृह्य	७ २१
स्मरतेव सद्यन्वन्पु	८	६३	हा तातेति क्रन्दितमाक	९ ७५
सुनियं यदि जीवितापहा	८	२६	हीनान्यनुपकन्तृणि	१७ ५८
स्रष्टुर्वरातिसर्गास्तु	१०	४३	हुतहुताशनरीसिव	९ ४०
स्वप्रकीर्तितविपक्षमङ्गनाः	१९	२२	दृष्टापि सा हीविजिता	७ ६९
स्वसंस्कारवत्यासौ पुत्रा	१५	७६	हृदयस्ममनासन्न	१० १९
स्वर्गामिनस्वस्य तमै	१८	३६	हेमपक्षप्रभाजालं	१० ६१
स्वशरीरशरीरिणाव	८	८९	हेमपत्रागतं दोर्भ्यामा	१० ५१
स्वसुर्विदर्भाधिपठेस्व	६	६६	हैयंगवीनमादाय	१ ४५
स्वाभाविकं विनीतत्वं	१०	७९	हेपिता हि बद्धो नरे	११ ४०
स्वाविधारापरिहृतः	१०	४१		
खेदानुविद्धार्द्रनखक्ष	१६	४८		

परिशिष्टम् १

मल्लिनाथोद्धृत-ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृणां नामसूचिः

४

अमरः १, १.२, २.३, २. ३०	क्षीरस्वामी १, ३६.५, ४१.९, २२.
आख्यातचन्द्रिका १२, ४१.	गगव्याख्यानम् ११, ४१.१२, १९.
आपस्तम्बः ३, ३१.११, ३५.	गार्ग्यः १६, २४.
आर्यभट्टः १०, १.	गीता ८, २०.१०, २७.
आश्वलायनः २, ७५.३, १०.१, १५.	गोनर्दीयः १९, १६.१९, २९.
उणादिसूत्राणि १०, ३३.	१९, ३१.
उपदेशः १९, २३.	गौतमः १, २५.१, ९५.
कणभुक् ८, १६.	चाश्रुपः ५, ५०.
कात्यायनः ८, २६.	चाणक्यः १, २२.
कामन्दकः १, २२.१, ५९.१, ६०.	दक्षिणावर्तः १, १.
६३.३, ३५.४, ८.५, १६.५, ३३.	दण्डनीतिः १, २६.
९, १५.९, ५३.१३, १०.१६, २.	दण्डी ३, १६.४, ६६.७, १५.९, ४३.
१७, ५१.१७, ६०.१८, ५०.	१३, १५.१९, २१.
कालिदासः १, १.	दशरूपम् ५, ६७.१९, ३१.
काव्यत्रयम् १, १.	नाथः १, १.१, २३.
काव्यप्रकाशः १, १.	नारदः ३, १३.
काव्यादर्शः १, १.	नारसिंहम् १०, ५६.
काशिका ८, ४.	नेपथीयम् ४, ४५.
कुमारसंभवम् ७, २२.	न्यायः १, २७.२, ११.
कूटस्थीयम् ३.१३.	न्यासकारः ९, २३.१२, १९.
केशवः १, ४.३, ३३.४, ७.४, ३७.	न्यासोद्योतः २, ३४.
६, ३०.७, ३१.७, ३९.९, १५.	पराशरः १, ७६.८, ७३.
९, ६०.१०, १२.	पाणिनिः १, १.१, १२.३, ३.१, ४.
कैकटः ५, ७२.	१, ५.१, ६. इत्यादौ
कोशः ४, २६.	पारस्करः ३, १०.
कौटिलि(ट)ल्यः ३, २९.३, ३५.४,	पालकाप्यः १, ७१.४, २३.१६, ३.
३५.८, २१.१४, २९.१७, ४९.	
१७, ५५.१७, ५६.१७, ७६.१७,	
८१.१८, ५०.	

बृहज्जातकम् ३, १३.
 ब्रह्मपुराणम् ४, ४४.
 भट्टमल्लः ८, ६८, १२, ४१.
 भरतः १९, २६.
 भविष्योत्तरम् ३, १, ४, ३.
 भागुरिः ११, २१.
 भोजराजः १२, १९.
 मनुः १, १४, १, २२, १, ५८, १, ६२.
 १, ७६, १, ८५, १, ९५, २, ७५, ६.
 मल्लिनाथकविः १, १.
 महाभारतम् २, ४२, ४, ७७, ५, ४१.
 १०, १९, ११, ७४.
 महाभाष्यम् २, १.
 महायात्रा ४, २५.
 माघकाव्यम् ४, ४५, ८, २९.
 मातङ्गः १, ३५.
 मार्कण्डेयः ६, ३२.
 मिताक्षरा ८, १९.
 मीमांसकाः १, १.
 मृगचर्मोपमम् ४, ३९.
 याज्ञवल्क्यः १, २०, ३, १०, ३, ७०.
 ८, ८६, ९, ७६, १६, ८८, १७, ३९.
 यादवः १, १३, १, १७, १, ४१, २, ८.
 २१, २, ३०, २, ३५, इत्यादी.
 रतिरहस्यम् ९, २५, ९, ३२.
 रघुवंशम् १, १.
 रसमुधाकरः ६, १२.
 राजनृगाङ्गः ३, १३.
 रामायणम् १, ४, २, ७५, ९, ७६, २,
 ७७, १०, १, ११, ९, ११, १४, १३,
 ५३, २३, ७३, १५, २४.
 लघुजातकम् ३, १३.
 चक्षिष्ठः ८, १८, ८, २४, १३, ५२.

चाग्मटः ३, २, ३, ६, ३, ८.
 वात्स्यायनः ७, २२, १२, १६.
 १९, ३१.
 वामनः ४, २८, ७, ७, ९, ५७.
 १९, ५०.
 वामनपुराणम् ७, ३५.
 वायुपुराणसंहिता १, १.
 वार्तिकम् १, ४५, १, ५०.
 वाल्मीकिः १, ४.
 विश्वः १, ८, १, ११, १, १४, १, १८.
 १, ३०, २, ३, २, १७, इत्यादी.
 विष्णुपुराणम् ४, ३९.
 वृत्तरत्नाकरः १, ९५, ३, ७०, ६०.
 वृत्तिकारः ६, ७८, १२, १९.
 वैजयन्ती १५, ३२.
 व्यासः २, ७३, १३, ८०.
 शकुनाणवः ११, १६.
 शङ्खः ३, २१.
 शब्दाणवः ५, ४४.
 शाब्दतः १, ३८, २, १५, २, ३५, २,
 ५९, ३, १२, ३, २०, इत्यादी.
 श्रुतिः १, ३१, ३, १३, ३, २०.
 संग्रहः ३, १.
 संजीविनी १, १.
 सज्जनः १, २, १, २०, १७, २९.
 सिद्धयोगसंग्रहः ५, ७३.
 स्कान्दम् ८, ९५.
 स्मृतिः १७, ७४.
 हरिवंशम् २, ७५.
 हलायुधः १, ७, १, १२, १, ६३, २,
 १८, २, ४२, इत्यादी.
 हारीतः १४, १२.
 द्वैमः २, १४, ३, १२, ४, १०, १२, २५.

रघुवंशस्थपद्यानां छन्दःसङ्कलनात्मकं परिशिष्टम् २

वर्गः

छन्दाति

- १ अनुष्टुप् १-९४, प्रहर्षणी ९५.
- २ उपजातिः १-४, ६, ८-२५, २७-४५, ४७-५७, ५९-६९, ७१-७४,
इन्द्रवज्रा ५, ७, २६, ४६, ५८, ७०, मालिनी ७५.
- ३ वंशस्थम् १-६९, हरिणी ७०.
- ४ अनुष्टुप् १-८६, प्रहर्षणी ८७, ८८.
- ५ उपजातिः १, २, ४, ६-८, १०-१२, १४-२१, २३-२६, २८-३४,
३६, ३७, ३९, ४१-५२, ५४-५९, ६१, ६२, इन्द्रवज्रा ५, ९,
१३, २२, ३५, ३८, ४०, ६०, उपेन्द्रवज्रा ३, २७, ५३, वसन्त-
तिलका ६३-७३, मालिनी ७४, ७५, पुष्पिताग्रा ७६.
- ६ उपजातिः १-१४, १६-२१, २३-४२, ४४, ४६; ४८-६०, ६२, ६४,
६६-७४, ७६-८२, इन्द्रवज्रा १५, २२, ४३, ४५, ४७, ६१, ६२,
६५, ७५, ८३, उपेन्द्रवज्रा ८४, मालिनी ८५, पुष्पिताग्रा ८६.
- ७ उपजातिः १, ३-१५, १७-३५, ३७-३८, ४०-४२, ४४-४८, ५०,
५२, ५५-५८ ६०-६९, इन्द्रवज्रा २, १६, ३६, ३९, ४३, ५१,
५२, ५४, ५९, उपेन्द्रवज्रा ४९, मालिनी ७०, ७१.
- ८ वैतालीयम् १-१०, तोटकम् ११, प्रहर्षणी १२, वसन्ततिलका १३,
१४, मन्दाक्रान्ता १५.
- ९ वृत्तविलंबितम् १-५४, वसन्ततिलका ५५-६३, ७६-८२, शालिनी
६४, प्रहर्षणी ६५, औपच्छन्दसिकम् ६६, मालिनी ६७, रथो-
द्गता ६८, मधुमापिणी ६९, पुष्पिताग्रा ७०, ७१, (विषम-
वृत्तम् ७२,) स्वागता ७३, वैतालीयम् ७४, मत्तमयूरम् ७५.
- १० अनुष्टुप् १-८५, मालिनी ८६.
- ११ रथोद्गता १-९१, वसन्ततिलका ९२, मालिनी ९३.
- १२ अनुष्टुप् १-१०१, मालिनी १०२, वसन्ततिलका १०३, नाराचम्
(सिंहविश्रीद्वितम्) १०४,

१३ उपजाति. १, ३-८, १०-१५, १८, २०-२६, २८-३५ ३७, ३९-४६,
४८, ५०-६१, ६३, ६४, ६६, ६७, इन्द्रवज्रा २, १६, १७, २७,
३६, ३८, ४७, ६२, ६५, उपेन्द्रवज्रा ९, १९, ४९, वसन्त-
तिलका ६८-७८, प्रहर्षणी ७९

१४ उपजाति: १-५, ७-१२, १४, १६-२२, २४-४९ ५१-५५, ५७,
५९-६८, ७०-७२, ७४, ७६-८२, ८४-८६, इन्द्रवज्रा ६, १३, १५,
२३, ५०, ५६, ५८, ६९, ७३, उपेन्द्रवज्रा ७५, ८३, मन्दाक्रान्ता ८७

१५ अनुष्टुप् १-१०२, मन्दाक्रान्ता १०३

१६ उपजाति. १, ३, ४, ६-१४, १६-१८, २०-३५, ३७-४०, ४२-४९,
५२-५९, ६१-६३, ६५, ६७-६९, ७१-७८, ८०-८५, इन्द्रवज्रा
२, ५, १५, १९, ३६, ४१, ५०, ५१, ६०, ६४, ६६, ७९, उपे-
न्द्रवज्रा ७०, वसन्ततिलका ८६, मन्दाक्रान्ता ८७, ८८

१७ अनुष्टुप् १-८०, मन्दाक्रान्ता ८१.

१८ उपजाति १, २, ४-१५, १७-२०, २३, २५, २६, २८, २९, ३१,
३३-३७, ४१-४४, ४६-५१, इन्द्रवज्रा ३, १६, २२, २४, २७,
३०, ३२, ३८-४०, उपेन्द्रवज्रा २१, ४५.

१९ रथोद्धता १-५५, वसन्ततिलका ५६, मन्दाक्रान्ता ५७

कालिदासीयकृतिषु विमृष्टशास्त्राणां परिचायकं परिशिष्टम् ३

— धर्मशास्त्रम् —

इदमभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराख्युक्तः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् (रघु. १२।१९)

समुद्रव्यवहारी सार्धवाहो धनमित्रो नाम नौब्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल वपसी । राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमालेन लिखितम् ।

देव ! दाणि एव साकेदअस्स संद्विणो दुहिआ णिन्वुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि ।

राजा-ननु गर्भः पित्र्यं रिक्तमर्हति । (शाकु. ६ अंकः)

अस्मात्परं वत यथाश्रुति संभृतानि

को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

घौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति (शाकु. ६।२५)

नूनं मत्तः परं वदयाः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासङ्ग्रहतत्पराः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयःपूर्वं स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ (रघु. १।६६-६७)

— ज्यैतिषम् —

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् (शाकु. ७।२२)

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु (रघु. १४।८०)

ग्रहैस्ततः पञ्चभिस्त्रयसंश्रयैरसूर्यगैः सूचिनभान्यसंपदम् ।

असूत पुत्रं संनये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्यमक्षयम् (रघु. ३।१३)

पुषोप घृद्धि हरिदश्वदीधिनेरनुप्रवेशादिव वालचन्द्रमाः (रघु. ३।२२)

जाव अंगारयो रासिं विअ अणुं कं परिगमणं ण करोदि । (मालविज्ञ. ३ अंकः)

तिस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन दागे धमतीरुपिन्या ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेश पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः (रघु. ७।३३)

ततः प्रतस्थे कांचेरीं भास्वानिघ रघुर्दिशम् ।

शरैरुक्षैरिद्योदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिघ (रघु. १।६६)

1 अमावास्यादिपंचमे द्वि पाश्चात्यविदुषामनियतम्—

The sun to me is dark and silent as the moon,
When she deserts the night, hid in her vacant cave.

— Milton —

- संध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
 अतिष्ठन्मार्गमावृत्त्य रामस्येन्द्रोरिव ग्रहः (ख. १२।२८)
 स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोपणः ।
 नभोनभस्ययोर्वृष्टिमघग्रह इवान्तरे (ख. १२।२९)
 थगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
 आनन्दशीतामिव वाष्पवृष्टिं हिमश्रुतिं हैमवतीं ससर्ज (ख. १६।४४)
 तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
 मन्यते स्म पिबता विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वक्षणां मनः (ख. ११।३६)
 जिगमिषुर्धनदाध्युपितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
 दिनमुखानि रविर्हैमनिग्रहैर्विमलयन्मलयं नगमत्यजत् (ख. २५)
 तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं पाप्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
 तस्मिन्पुष्यशुद्धिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये (ख. १८।३२)
 दोषातनं बुधवृहस्पतियोगदृश्य-
 स्तारापतित्तरलविद्युदिवाम्रवृन्दम् (ख. १३।७६)
 ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमर्जं चकार (ख. ५।३६)
 तारागणप्रवरभूषणमुद्वहन्ती
 मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।
 ज्योत्स्नादुकूलमनलं रजनी दधाना
 वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव वाला (ऋ. ३।७)
 दक्षिणां दिशमृक्षेपु वार्षिकेष्विव भास्करः (ख. १२।२५)
 तस्यालमेघा क्षुभितस्य तृण्यं प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
 उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विपश्चान्द्रमसी सुधेव (ख. २।३९)
 काप्यमिष्या तयोरासीद्भ्रजतोः शुद्धवेपयोः ।
 हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्रा-चन्द्रमसोरिव (ख. १।४६)
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयागे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेदशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश (कुमार. ३।४३)
 — नीतिशास्त्रम् —

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।

श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमयुतिः (ख. ९।१५)

— नाट्यशास्त्रम् —

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती (ख. १०।३६)

तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमार्घं ललिताङ्गहारम् (कुमार. ७।९१)

— व्याकरणशास्त्रम् —

ता नराधिपसुता नृपात्मजैस्ते च ताभिरगमन्कृतार्थताम् ।

सौऽभवद्वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः (ख. ११।५६)

रामादेशादनुगता सेना तस्मार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य घातो रधिरिवाभवत् (ख. १५।९)

स ह्रस्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

घातोः स्थान इवादेशं सुधीवं संन्यवेशयत् (ख. १२।५८)

य कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपवाद इचोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः (ख. १५।७)

— मौमांसाशास्त्रम् —

तस्मै जयाशीः सद्यज्ञे पुरस्तात्सप्तर्षिभित्वाऽन्विसतपूर्वमाह ।

विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूषं वृता मयेति (कुमार. ७।४७)

— योगशास्त्रम् —

ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्भूतभूमिभागः ।

शानैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कवन्धं निमिडं विभेद (कुमार. ३।५९)

पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं संनमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमथ्ये (कुमार. ३।४५)

— आयुर्वेदः —

तस्यास्तिकेर्वेनगजमदैर्वासितं घान्तवृष्टि-

र्जम्युकुञ्जप्रतिहतरेषु तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन । तुल्यितुं नानिलः शक्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय (मेघ. पृ. ३०)

जानकी विषवल्लीभिः परीतेषु महोत्थभिः (ख. १२।६१)

शरीरसादादसमप्रभूषणा मुखेन साऽलक्ष्यत लोभपाण्डुना ।

(ख. ३।२)

— काकशास्त्रम् —

सुखं चिरं चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
 सा रक्षयित्वा चरणौ कृताशीमाल्येन तां निर्वचनं जघान (कुमार. ७।१९)
 तस्य सावरणदृष्टसधयः काम्यवस्तुषु नवेषु सन्निनः ।
 बह्वभाभिरुपसृत्य चकिरे सामिभुकविषयाः समागमाः (रघु. १९।१९)
 नाम बह्वभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षयते ।
 लोलपं ननु मनो ममेति त गोघ्नयिस्त्रलितमनुरज्जनाः (रघु. १९।२४)
 पूर्णबधुः छलितघ्नाकुल छिद्यमेखलमलककाङ्क्षितम् ।
 उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपाङ्गणेत् (रघु. १९।२५)
 मित्रकुलमपदिस्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
 विष हे शठ ! पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः (रघु. १९।३१)

— सत्यशास्त्रम् —

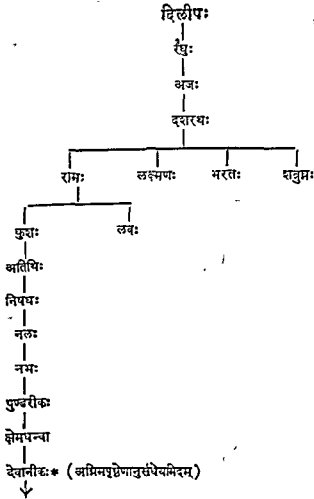
ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरियाव्यक्तमुदाहरन्ति (रघु. १३।६०)

— वेदान्तशास्त्रम् —

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
 सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् (रघु. १०।२०)
 सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
 सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् (रघु. १०।२१)
 चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्याश्चतुर्युगाः ।
 चतुर्वर्णमयो लोकस्तत्रतः सर्वं चतुर्मुखात् (रघु. १०।२२)
 अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
 ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये (रघु. १०।२३)
 धजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्वियः ।
 स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ? (रघु. १०।२४)
 त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
 गतिस्त्वं धीनरागाणामभूयःसंनिवृत्तये (रघु. १०।२७)
 प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो महादिर्महिमा तव ।
 आतप्रवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ? (रघु. १०।२८)
 अनयाप्तमयाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।
 लोकानुग्रहं यवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः (रघु. १०।३१)

परिशिष्टम् ४

कालिदासोपवर्णित-रघुवंश्यनुपाणां वंशः ।

1 पाण्डुराणानुगुणोऽयं वंशक्रमो ग्रन्थान्तरोर्वैतंबरति ।

2 अस्मात्परमयं 'सूर्यवंशः' 'रघुवंशः' इति नाम्ना प्रथितः ।

(देवानीकः*) [अनुसन्धानमत्र पूर्वपृष्ठतः]

(पुत्री)

अहीनगुः*

पारियात्रः

शीलः

उन्नाभः

शङ्खणः

व्युपिताश्वः

विश्वसहः

हिरण्यनाभः

कौशल्यः (सोमसुतः)

पुत्रः

पौष्यः

ध्रुवसन्धिः

सुदशनः

अमिद्वणोः